HU ISSN 0010 — 3551

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

69—70 BUDAPEST 1973

HUNGARIA

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

69—70 BUDAPEST 1973

HUNGARIA

Szerkesztő bizottság
Moderatorum collegium

ANTALL József (szerkesztő — moderator), BIRTALAN Győző, BUZINKAY Géza (h. szerkesztő — vice moderator), FARÁDI László, FARKAS Károly (elnök — praeses), KARASSZON Dénes, SZENTÁGOTHAI János, REGÖLY-MÉREI Gyula, RÉTI Endre, SCHULTHEISZ Emil, SZODORAY Lajos, SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán, TASNÁDI KUBACSKA András, ZALAI Károly, ZOLTÁN Imre

Szerkesztőség
Redactio
H-1023 Budapest II., Török utca 12.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
(Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae de I. Ph. Semmelweis Nominata)
és a MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság
(Societas Hungarica Historiae Artis Medicinae)
kiadványa

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Torrilhon, Tony-Michel: A pathologia Bruegel festészetében (francia nyelven) 15
Kaiser, Wolfram—Völker, Arina: Az Academia Leopoldina magyarországi tagjai a XVIII. században és kapcsolataik az Academia elnökeivel (német nyelven) 57
Dávid Zoltán: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása 75
Berde Károly: Volt-e Bolyai Jánosnak syphilise? 131
Buzinkay Géza: Felsőoktatási politika Magyarországon a neoabszolutizmus korában, 1849—1860 143
Dóka Klára: Pest város polgári közegészségügyének megszervezése, 1850—1852 191

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Abe, Horst Rudolph: Hermann Lurcz, a pécsi egyetem egyik abszolvense, mint az erfurti orvosi fakultás egyik megalapítója (német nyelven) 205
Vida, Mária: Hell Miksa (1720—1792), a polihisztor csillagász (angol nyelven) 209
Fazekas Árpád: Elfelejtett orvosírónk: dr. Mádi Szabó Dávid (1808—1886) ... 215
Balogh János: Egy 100 éves altatógép 225
Vértes László: A műtéti sebzárás történetéből 237
Broglia, Valerio: Dr. Némai M. József, egy magyar tudós és orvos (német nyelven) 243

ADATTÁR

Schram Ferenc: Népi nőgyógyászati tanácsok a XVII—XVIII. századból 253
Bosnyák Sándor: Adalékok a moldvai csángók népi orvoslásához 279
Szabó Lajos: Egy XVIII. századi kézirat orvostörténeti adalékai 299
Loránd Nándor: További adatok a múlt századbeli magyar kolerajárványok történetéhez 311

SZEMLE KÖNYVEKRŐL

Aschbach, J.: Geschichte der Wiener Universität, Bde 1—3. Farnborough, 1967. *(T. Pajorin Klára)* 321
Bödy, P.: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840—1870. Philadelphia, 1972. *(Antall, József)* 322
Brabant, H.: Esculape chez Clio. Bruxelles, 1971. *(Vida Tivadar)* 326

Bruno, F. J.: The Story of the Psychology. New York, 1972. *(Némethy Ferenc)* 327
Chick, H.—Hume, M.—Macfarlane, M.: War on Disease. A History of the Lister Institute. London, 1971. *(Pataki Zoltán)* 328
Claparède, R.-E.: Lettres. Basel-Stuttgart, 1971. *(Vida Tivadar)* 329
Clarke, E.: Modern Methods in the History of Medicine. London, 1971. *(R. Harkó Viola)* 329
Crellin, J. K.—Scott, J. R.: Glass and British Pharmacy 1600—1900. London, 1972. *(V. Faludy Anikó)* 330
A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának katalógusa. XVI. Orvostudomány. Debrecen, 1972. *(Vida Mária)* 332
Dubler, P. J.: Johann Jakob Baader, 1810—1879. Liestal, 1970. *(Friedrich Ildikó)* 334
Duka Zólyomi, N.: Zacharias Gottlieb Huszty 1754—1803. Mitbegründer der modernen Sozialhygiene. Bratislava, 1972. *(Buzinkay Géza)* 335
Dymcock, W.: Pharmacographia Indica. A History of the Principal Drugs of Vegetable Origin. Vol. 1—3. Karachi, 1972. *(Pataki Zoltán)* 339
Eliscu, F.: Direct Wax Sculpture. Philadelphia—New York—London, 1969. *(Pataki Zoltán)* 340
Ernst, C.: Teufelaustreibungen. Die Praxis der katolischen Kirche im 16. und 17. Jahrhundert. Bern—Stuttgart—Wien, 1972. *(Szemkeő Endre)* 340
Fekete S.: Tauffer Vilmos 1851—1934. Budapest, 1971. *(Kapronczay Károly)* 341
Ferner, H.: Anatomia in nummis. München, 1972. *(Huszár Lajos)* 342
Gibson, W. C.: British Contributions to Medical Science. London, 1971. *(R. Harkó Viola)* 343
Gruber, G. B.—Stöbbe, H.: Zur Geschichte der Ärztevereins Göttingen. Göttingen, 1971. *(Szemkeő Endre)* 344
Johannsen, H.: Beiträge Berliner Ärzte zur Entwicklung der Lehre von Leberkrankheiten. Berlin, 1970. *(B. Szalkay Judit)* 345
Kämmerer, E. W.: Das Leib-Seele-Geist-Problem bei Paracelsus und einigen Autoren des 17. Jahrhundert. Wiesbaden, 1971. *(Szemkeő Endre)* 347
Korunk évkönyve 1973. Kolozsvár, 1973. *(Vida Mária)* 348
Koyré, A.: Mystiques, spirituels, alchimistes du XVIe siècle allemand. Paris, 1971. *(Vida Tivadar)* 351
Krafft, F.—Meyer-Abich, A.: Grosse Naturwissenschaftler. Biographisches Lexikon. Frankfurt a. M., 1970. *(Friedrich Ildikó)* 352
Panoff, M.: Bronislaw Malinowski. Paris, 1972. *(Vida Tivadar)* 353
Philosophy of Medicine and Science. New-Delhi, é. n. *(Pataki Zoltán)* 354
Poynter, F. N. L.: Medicine and Science in the 1860s. London, 1968. *(Némethy Ferenc)* 354
Pundel, J. P.: Histoire de l'opération césarienne. Bruxelles, 1969. *(Vida Tivadar)* 355
Rácz, G.—Laza, A.—Coiciu, E.: Gyógy- és illó olajos növények. Bukarest, 1972. *(Grynaeus Tamás)* 356
Richter, W. M.: Geschichte der Medizin in Russland. Teil 1—3. Leipzig, 1965. *(Némethy Ferenc)* 357
Rook, A.: Cambridge and its contribution to medicine. London, 1971. *(Némethy Ferenc)* 359
Schmitz, E.-H.: Die Sehhilfe im Wandel der Jahrhunderte. Stuttgart, 1961. *(Vida Mária)* 360

Suchenwirt, P.: Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte. Wien, 1961. *(R. Harkó Viola)* 361
Uschmann, G.: Alexander von Humboldt 1769—1859. Leipzig, 1971. *(T. Pajorin Klára)* 362
Van medicijnman tot medicus. Haarlem, 1972. *(Székely Ferencné)* 363
Wiegleb, J. Ch.: Historisch-kritische Untersuchung der Alchemie, oder der eingebildeten Goldmacherkunst...Leipzig, 1965. *(R. Harkó Viola)* 364
Zglinicki, F.: Kallipygos und Äskulap. Eine Sittengeschichte des Klistiers. Baden-Baden, 1972. *(Pataki Zoltán)* 365
Zigrosser, C.: Medicine and the Artist. 3rd ed. New York, 1970. *(V. Faludy Anikó)* 365

FOLYÓIRATOKBÓL

Aesculap, 1972 *(T. Pajorin Klára)* 367
Archiwum Historii Medycyny, 1971 *(Kapronczay Károly)* 368
Bild der Wissenschaft, 1972 *(T. Pajorin Klára)* 371
Bulletin of the History of Medicine, 1971 *(Némethy Ferenc)* 372
Bulletin de l'Académie Nationale de Médecine, 1971 *(Némethy Ferenc)* 381
Clio Medica, 1971 *(Némethy Ferenc)* 382
Gesnerus, 1971 *(Vida Tivadar)* 386
Journal of the History of Medicine and Allied Sciences, 1971—1972 *(Némethy Ferenc)* 389
Jenaer Rundschau, 1971 *(Némethy Ferenc)* 400
Medical History, 1971—1972 *(R. Harkó Viola, Némethy Ferenc, V. Faludy Anikó)* 400

KRÓNIKA 407

CONTENTS

ARTICLES

T.-M. Torrilhon : Pathology at Bruegel (in French) 15
W. Kaiser—A. Völker : Fellows of the Academia Leopoldina from Hungary in the 18th century and their correspondence with the presidents of the Academy (in German) 57
Z. Dávid : The plague in 1738 75
K. Berde : Was János Bolyai syphilitic? 131
G. Buzinkay : Higher educational policy in Hungary in the age of neoabsolutisme 1849—1860 143
K. Dóka : Organisation of the public health in the City Pest 1850—1852 191

SHORTER COMMUNICATIONS

H. R. Abe : Hermann Lurcz, an absolvent of the University Pécs as co-founder of the Medical Faculty in Erfurt (in German) 205
M. Vida : Miksa Hell (1720—1792), a polyhistor astronomer (in English) 209
Á. Fazekas : A forgotten physician-writer: Dr. Dávid Mádi Szabó (1808—1886) 215
J. Balogh : A 100 years old anaesthesia apparatus 225
L. Vértes : From the history of operative wound closure 237
V. Broglia : Dr. Joseph M. Némai, a Hungarian scholar and physician (in German) 243

DOCUMENTS

F. Schram : Gynaecological advices in the ethnomedicine of the 17th and 18th centuries 253
S. Bosnyák : Contribution to the ethnomedicine of the Csángós in Moldavia .. 279
L. Szabó : Medical historical dates in a manuscript of the 18th century 299
N. Loránd : Further dates to the history of the cholera epidemies in Hungary in the late century 311

BOOK REVIEWS 321

PERIODICAL REVIEWS 367

CHRONICLE 407

SOMMAIRE

ÉTUDES

T.-M. Torrilhon : La pathologie chez Bruegel (en français) 15
W. Kaiser—A. Völker : Membres hongrois de l'Academia Leopoldina dans le 18e siècle et leur correspondence avec les présidents de l'Académie (en allemand) 57
Z. Dávid : La peste noire d'an 1738 75
K. Berde : A-t-il été János Bolyai syphilitique? 131
G. Buzinkay : La politique d'enseignement supérieur en Hongrie à l'époque du neoabsolutisme 1849—1860 143
K. Dóka : L'organisation de la santé publique en Pest 1850—1852 191

TEXTES INFORMATIFS

H. R. Abe : Hermann Lurcz, un absolvent de l'Université Pécs comme co-fondateur de la Faculté de Médecine en Erfurt (en allemand) 205
M. Vida : Miksa Hell (1720—1792), un polyhistor astronome (en anglais) 209
Á. Fazekas : Un médecin-écrivain oublié: Dr. Dávid Mádi Szabó (1808—1886) 215
J. Balogh : Un anésthesique appareil de 100 ans 225
L. Vértes : De l'histoire de la cloture operative des blessures 237
V. Broglia : Dr. Joseph M. Némai, un savant et médecin hongrois (en allemand) 243

DOCUMENTATION

F. Schram : Conceils gynaecologiques en éthnomédecine des 17e et 18e siècles 253
S. Bosnyák : Une contribution a l'éthnomédecine des Csángós en Moldavie 279
L. Szabó : Éléments d' historie de la médecine dans une manuscrite de 18e siécle 299
N. Loránd : Indications complémentaires a l'histoire des choleraépidémies en Hongrie dans le dernier siècle 311

REVUE

des livres 321
des périodiques 367

CHRONIQUE 407

INHALT

STUDIEN

T.-M. Torrilhon: Pathologie bei Bruegel (in französicher Sprache) 15
W. Kaiser—A. Völker: Ungarländische Leopoldina-Mitglieder des 18. Jahrhunderts und ihre Korrespondenz mit den Akademiepräsidenten (in deutscher Sprache) 57
Z. Dávid: Die Verwüstungen der Pestepidemie im Jahre 1738 75
K. Berde: War János Bolyai ein Syphilitiker? 131
G. Buzinkay: Hochschulunterrichtspolitik in Ungarn zur Zeit des Neoabsolutismus, 1849—1860 143
K. Dóka: Die Organisation des bürgerlichen Gesundheitswesens in der Stadt Pest 1850—1852 191

KLEINERE MITTEILUNGEN

H. R. Abe: Hermann Lurcz, ein Absolvent der Universität Pécs als Mitbegründer der Erfurter medizinischen Fakultät (in deutscher Sprache) 205
M. Vida: Miksa Hell (1720—1792), ein Polyhistor-Astronome (in englischer Sprache) 209
Á. Fazekas: Ein vergessener Arzt-Schriftsteller: Dr. Dávid Mádi Szabó (1808—1886) 215
J. Balogh: Ein 100 Jahre alter Narkoseapparat 225
L. Vértes: Aus der Geschichte der operativen Wundnaht 237
V. Broglia: Dr. Joseph M. Némai, ein ungarischer Gelehrter und Arzt (in deutscher Sprache) 243

BELEGSAMMLUNG

F. Schram: Gynäkologische Ratschläge in der Ethnomedizin des 17—18. Jahrhunderts 253
S. Bosnyák: Beiträge zur Ethnomedizin der Csángós in Moldau 279
L. Szabó: Medizinhistorische Angaben aus einem Manuskript vom 18. Jahrhundert 299
N. Loránd: Weitere Angaben zur Geschichte der Choleraepidemien in Ungarn im vorigen Jahrhundert 311

RUNDSCHAU

über Bücher 321
aus Zeitschriften 367

CHRONIK 407

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Т. М. Торрилон: Патология в живописах Бругел (на французском языке) 15
В. Кайзер—А. Вэлкер: Венгерские члены «Леополдина» Академии наук в 18-ом веке и его связы с президентом Академии (на немецком языке) 57
З. Давид: Опустошение чумной эпидемии в 1738-ом году 75
К. Берде: Имел ли сифилис Янош Бойаи? 131
Г. Бузинкаи: Высшее образование в Венгрии в эпоке неоабсолутизма, 1849—1860 143
К. Дока: Устройство общественного здравоохрамения в Пеште, 1850—1852 191

КРАТКИЕ ЗАПИСКИ

Г. Р. Абе: Герман Лурц, дипломат на печском университете как один из основоположников ерфуртского медицинского факултета (на немецком языке) 205
М. Вида: Микша Гелл (1720—1792), полигистор астрономер (на английском языке) 209
А. Фазекаш: Мади Сабо Давид — наш забытый брач — писатель 215
Й. Балог: Столетная усыпительная машина 225
Л. Вертеш: Из истории закрытия раны 237
В. Бройда: Южеф М. Немаи, венгерский врач и учёный (на немецком языке) 243

ДОКУМЕНТАЦИЯ

Ф. Шрам: Народные лечебные собсты в 17—18-ом веке 253
Ш. Бошньак: Данные к народному лечению молдавских чанг 279
Л. Сабо: Данные к медицинскому автографу в 18-ом веке 299
Н. Лоранд: Новые данные к истории холерной эпидемии в прошлом веке 311

ОБЗОР КНИГ 321

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ 367

ХРОНИКА 407

LA PATHOLOGIE CHEZ BRUEGEL

par TONY-MICHEL TORRILHON

Entre tant de sujets où pouvaient se rejoindre mes goûts pour la Médecine et pour l'Art, mon Maître, Monsieur le professeur Agrégé Bouvier a su me proposer l'un des plus riches: « La Pathologie chez Bruegel ».

Qu'il veuille bien trouver ici l'expression de ma reconnaissance pour l'avoir orienté vers cet artiste d'une richesse étonnante.

On sait qu'il y a dans l'oeuvre de Bruegel de nombreuses représentations picturales de cas pathologiques définis. Nous en verrons les plus remarquables exemples.

Mais il y a davantage. En effet, ce peintre m'a frappé par la justesse de ses multiples observations et l'habileté de sa main, par son esprit précis, également ouvert aux misères de ceux qui l'entourent comme à leur épanouissement, par sa patience, sa perspicacité et sa bonté. Il aime la vie et accepte la nature dans toutes ses formes. Pour lui, il n'y a pas de Beau et de Laid ; simplement, il constate.

Voilà autant de qualités qui sont bien celles d'un médecin et on peut dire que c'est en médecin que Bruegel a peint son temps.

Cette thèse présente les oeuvres les plus typiques de cet artiste. Ce n'est pas sans difficulté que nous avons pu sélectionner ces nombreuses reproductions.

Nous donnerons d'abord un bref résumé de la vie de Bruegel.

Il y aura ensuite quatre parties : la Pathologie, la Physiologie, la Psychiatrie la Mort.

Pour conclure, j'essayerai de préciser ce qu'il y a de pathologique, non plus dans l'oeuvre mais chez Bruegel lui-même, tel qu'il apparaît à travers sont oeuvre.

PIETER BRUEGEL
dit « l'ancien » ou « le vieux »

Peu de choses sont connues sur la vie et la personnalité de ce peintre :

— Il naît aux environs de 1525 dans un village du Limbourg Belge

— De 1540 à 1548, il travaille à Anvers chez Pieter Coecker Van Aelst

— Puis chez Jérôme Cock (1548-1557)

— Il est fait membre de la Guilde des peintres d'Anvers en 1551
— En 1552 et 1553 il voyage en Italie et peut-être en France
— Il se marie en 1557 et s'installe à Bruxelles où il meurt en 1569.

Bruegel se consacre d'abord au dessin et à la gravure. Son œuvre peinte ne commence qu'en 1557.

Ses sujets sont choisis presque exclusivement dans les activités de ses contemporains.

Le « COMBAT ENTRE CARNAVAL ET CAREME » (Fig. 1) (— 1559 — Musée de Vienne) est une de ses premières peintures, que l'on peut considérer comme la base de toute son œuvre. Ce sont tous les thèmes que Bruegel traitera plus tard qui sont groupés ici.

Riches et pauvres, bien portants et malades, enfants et vieillards, en tout une centaine de personnages nous donnant une idée assez exacte de la vie en Flandre au milieu du XVIe Siècle.

Bruegel les peint avec impartialité, en médecin, n'accordant pas plus à ceux-ci qu'à ceux-là.

Tous sont en mouvements, répartis dans toute la peinture qui est ainsi animée d'un rythme pointilliste coloré très vif.

Nous allons voir quelques uns des cas pathologiques les plus précis que Bruegel a observés dans cette foule.

Fig. 1

Dans ses tableaux en effet, Bruegel présente de nombreux malades dépeints avec un sens clinique très sûr.

D'où notre premier chapître :

LA PATHOLOGIE CHEZ BRUEGEL

Il est malheureusement impossible de classer tous ces cas. Nous les étudierons au fur et à mesure de leur rencontre dans les différentes oeuvres. Tout d'abord, détaillons le « Combat entre Carnaval et Carême » :

Chez le personnage symbolisant « Carnaval » (Fig. 2), l'obésité est représentée avec tous ses stigmates. C'est une obésité prédominant sur la face et le tronc. Le visage est infiltré, élargi, massif, le teint floride, le nez épaté, les commissures naso-géniales effacées, les yeux petits, noyés dans la graisse, le menton doublé d'un bourrelet. Le cou est absent. Le thorax relativement moins fort que l'abdomen qui saille « en besace ». La braguette est importante mais fort probablement « pleine de vent » suivant l'expression de Rabelais.

Les membres sont comparativement maigres. En fait ils sont également bourrelés de graisse. Y a-t-il une ascite abdominale ? Il ne semble pas qu'il y ait de cirrhose associée car l'appétit pour les graisses et les viandes est intact et il n'y a pas d'œdeme des chevilles. C'est plus un gros mangeur qu'un buveur.

L'aspect longiligne d'une femme (Fig. 3) s'oppose à l'obèse. Le visage est décharné, le nez long et mince, les yeux caves, les joues creuses, ridées, la bouche pincée, le teint terreux, le menton fin, dégagé. Le cou est long et flétri. Les pieds et les mains sont secs et osseux.

L'étiologie de cette cachexie ne doit pas être cherchée dans une intoxication ou une dyspepsie grave. Cette femme symbolisant « le Carême », ce pourrait être l'anorexique mental que Bruegel présente ici. C'est une anorexie primitive, symptôme de la psychose d'angoisse des mystiques chez qui elle est un réflexe conditionnel.

L'infirme mutilé des pieds et du bras (Fig. 4) semble bien présenter une maladie de Buerger : thrombo-angéite oblitérante survenant chez le sujet jeune, presque exclusivement sur le sexe masculin. L'évolution se fait vers la gangrène limitée mais récidivante. Ces gangrènes sont le plus souvent sèches, prédominant aux extrémités distales des membres.

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Elles s'accompagnent de douleurs extrêmement intenses. La sphacèle et l'amputation se font spontanément.

Ici Bruegel a peint la maladie durant la période de latence. Les deux pieds et l'avant-bras gauche ont déjà été amputés.

Un personnage, au premier plan (Fig. 5), nous montre différents troubles.

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

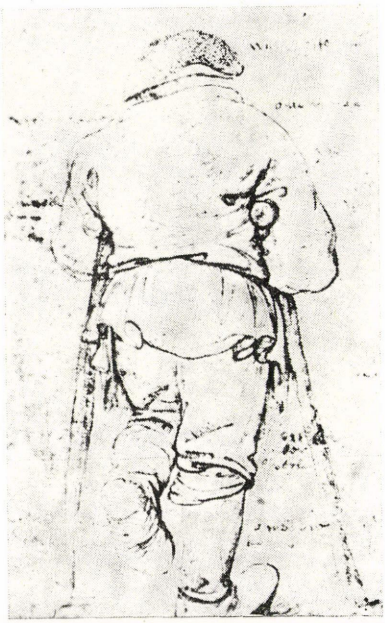

Fig. 8

Fig. 9

Nous avons :

— une amyotrophie très importante portant sur les deux membres inférieurs, tant sur les cuisses que sur les jambes.

— une laxité ligamentaire et une hypotonie musculaire permettant au sujet l'hyper-extension de la cuisse sur le bassin, l'hyperflexion de la jambe sur la cuisse et le ballottement du pied.

— une ataxie statique grave : le sujet, ne pouvant utiliser ses membres inférieurs, se traîne sur un panier à l'aide des mains.

— les pieds n'ont que quatre orteils, le gros orteil paraissant atrophié en masse.

— pas de troubles de croissance osseuse.

Fig. 10

La syphilis était très répandue à l'époque de Bruegel. On peut évoquer le tabès syphilitique et ses troubles trophiques ou bien une de ces myoscléroses myothiques ou encore une poliomyélite précoce.

Plusieurs autres cas pathologiques peuvent être identifiés dans ce tableau (Fig. 6) : des mutilés, des aveugles que nous étudierons en détail dans les pages suivantes.

Des mutilés sont retrouvés dans plusieurs oeuvres de Bruegel :

Dans des croquis, pris sur le vif, probablement comme études pour de grands tableaux.

Ici un « bequillard » et là un « pilon ».

Le « pilon » paraît être adapté à un moignon de jambe retenu par des lanières de cuir (Fig. 7).

Le « béquillard » présente un pied enveloppé de bande peut-être pour une blessure (Fig. 8).

Dans « LES MENDIANTS » (Fig. 9) (— 1568 — Musée du Louvre) pour les critiques d'art, ces gueux ne sont que des déchéance la plus basse de l'humanité et on s'étonne de l'humour noir de Bruegel qui les a coiffés de chapeaux symboliques : la mitre de l'évêque, le bonnet de fourrure du bourgeois, la couronne du roi, le béret du paysans, le heaume du soldat. (Il s'y joint le chapeau chinois du personnage debout à droite.)

Pour le médecin, le personnage central des « Mendiants » (Fig. 10) présente plusieurs symptômes :

Les cuisses en adduction sont ramenées en avant ; la raideur des genoux fixes en position demi-fléchie, est telle que des béquilles sont nécessaires pour

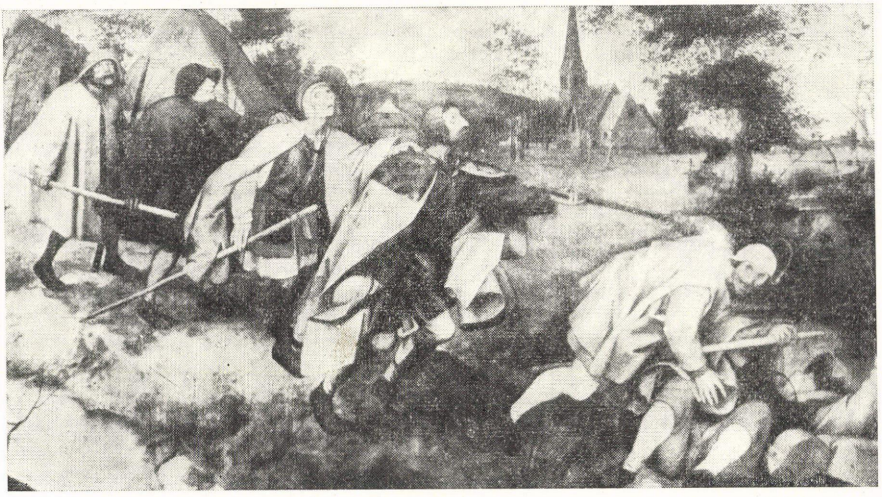

Fig. 11

Fig. 12

la marche. Bruegel a observé là un cas assez rare et le diagnostic est difficile à poser. On pourrait penser à une paraplégie spasmodique en flexion. Mais cette paraplégie ne permet pas la marche. Il faut plutôt voir ici les séquelles d'une affection ostéo-articulaire ou musculaire.

Les autres « Mendiants » sont des culs-de-jatte mutilés pour des raisons inconnues ; ils sont surtout intéressants par leurs appareillages orthopédiques.

Bruegel présente ici plusieurs types utilisés à son époque :

— les béquilles : c'est une simple paire de bâtons, avec un manche perpendiculaire permettant des le tenir sous les bras.

— les sabots de bois pour amputés des deux pieds : il en existe deux types :

— le sabot sur lequel le malade marche à plat avec les genoux. Il est fixé à la jambe par des courroies.

— le sabot présentant une sorte de pilon ; le malade marche en s'appuyant sur les pointes du pilon et du moignon.

D'autres infirmes ont inspiré à Bruegel un tableau célèbre : « LES AVEUGLES » (Fig. 11) (— 1568 — Musée de Naples).

C'est une illustration du proverbe : « Un aveugle ne peut conduire un autre aveugle » . . .

Il est intéressant de comparer la composition de ce tableau fait par Bruegel à la fin de son évolution avec le « Combat entre Carnaval et Carême » fait au début.

Ici le nombre de personnages est limité; ils sont groupés en premier plan. Un vaste paysage sert de décor. Le rythme n'est plus pointilliste mais linéaire. C'est une étude des différents stades d'un mouvement de chute. La disposition se fait « en éventail » (R. Huyhe).

L'effet esthétique obtenu par la répétition d'un mouvement chez plusieurs acteurs sera fréquemment utilisé par Bruegel dans ses scènes de danse. L'artiste renoue ainsi avec le classique de l'antiquité grecque.

Une copie qui est au Louvre (Fig. 12), attribuée à l'un des fils de Bruegel, est curieuse par les apports qu'elle fait a l'original. En particulier les premiers plans du chemin, le paysan et ses bêtes au fond. On pense qu'il s'agit là de détails effacés dans le tableau original dont l'état de conservation est très médiocre.

Pour l'ophtalmologue, ce tableau est remarquable parce que Bruegel y groupe quatre cas de cécité bien définis observés avec soin.

Un pemphigus (Fig. 13) :

Ici le sujet présente pas d'éléments cutanés car il s'agit d'un pemphigus chronique à localisation oculaire prédominante. L'évolution s'est faite vers cette sclérose rétractile de la conjonctive, ayant abouti à la disparition des culs de sac et l'opacification des cornées.

Une atrophie des globes (Fig 14) :

C'est probablement l'évolution d'une panophtalmie ou d'un glaucome, ayant provoqué une atrophie du nerf optique et des membranes profondes.

Un leucome cornéen (Fig. 15) :

C'est la plus opaque des taies cornéennes qui entraîne lorsqu'elle est centrale comme ici, une baisse considérable de l'acuité visuelle.

Une énucléation (Fig. 16) :

La cause en est inconnue. Cette opération chirurgicale relativement simple est pratiquée depuis la haute antiquité.

Notons que la cécité imprime à tout le corps une attitude spéciale très bien décrite ici : la tête est renversée an arrière, la face tournée vers le ciel à la recherche d'un dernier rayon de lumière.

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Par contre le second aveugle à gauche porte une grande visière qui lui cache le visage. A ce détail on reconnaît une amaurose où l'impression lumineuse est douloureuse : le malade cherche à s'en protéger.

Bruegel a peint des enfant, ce que peu de peintres de la Renaissance ont fait. Tous les « JEUX D'ENFANTS » au XVIe Siècles, sont représentés dans sa grande composition peinte en 1560 (Musée de Vienne) (Fig. 17).

Bruegel nous présente de nombreuses difformités plus particulièrement visibles chez les enfants groupés au centre de l'illustration (Fig. 18) :

Ce sont des nains disproportionnés aux téguments infiltrés ; tête trop grosse, volumineuse ; face ronde, boursouflée ; cou trop court, rentré entre les épaules : thorax allongé ; membres très brefs.

Le Psychisme paraît être celui d'arriérés. La frilosité se remarque aux vêtements épais.

On peut penser qu'il s'agit là de myxœdême infantile à forme endémique.

Bruegel ne s'est pas intéressé au portraît, s'opposant là encore à son siècle.

La « PAYSANNE » (Fig. 19) est une des rares études de tête qu'il ait faites. D'une vigueur et d'un réalisme saisissants, c'est aussi une étude de malade respirant par la bouche. L'obstruction nasale peut être due à une déviation de la cloison, à un polype naso-pharyngien, ou plus simplement à un coryza spasmodique (rhume des foins).

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

« LE VIEUX BERGER » (Fig. 20) est également une très belle étude, d'une précision étonnante où de nombreux détails sont pathologiques :

— l'ectropion de la paupière inférieure gauche qui est renversée et présente sa face muqueuse. Celà entraîne une épiphora et une lagophtalmie.

— l'oreille de dimension exagérée ; l'hélix est très long ; l'anthélix peu important ; la fossette intercrurale peu marquée ; la fossette scaphoïde large et se perdant à sa partie inférieure en une échancrure derrière l'antitragus devant la jambe postérieure de la Cruras furcata ; le lobule est large et mal décollé. C'est vraisemblablement l'oreille de Stahl nº 3.

— la main trop petite au carpe étroit et boudiné.

— un petit lipome au-dessus de l'angle interne de l'oeil droit.

*

Les différentes peintures que nous présentons maintenant dans ces pages sont celles qui ont fait la popularité de Bruegel. Ces grandes compositions (1 m × 1,6 m) ont été faites en 1565 et 1566. Leurs sujets sont analogues : c'est la vie des paysans qui intéresse l'artiste ; de préférence, la figuration des foules.

Même les sujets religieux sont traités en scènes de genre des pays flamands.

Ainsi p. e. l' « ADORATION DES MAGES » (Fig. 21) de la National Gallery (Londres).

La technique est soigneuse sans être ridiculement minutieuse, sans prétention ni virtuosité excessive.

Bruegel donne à chacun de ses personnages un caractère propre et une vérité d'expression qui dépasse l'anecdotique. Il ne se soucie pas de la laideur ou de la beauté de ses visages mais bien plutôt de créer une ambiance colorée vivante.

Fig. 22

Nous ne pouvons détailler l'ensemble de ce tableau. Une tête de Roi Mage arrêtera cependant notre attention (Fig. 22). Elle présente une asymétrie des traits frappante.

La bouche est attirée du côté gauche où la commissure labiale rencontre le sillon nasogénien accentué.

L'oeil gauche est plus ouvert que l'oeil droit.

A droite : la paupière inférieure est éversée,
la paupière supérieure tombante,
le sourcil est abaissé,
les rides du front sont moins marquées qu'à gauche.

C'est vraisemblablement une paralysie faciale périphérique.

L'étiologie classique des paralysies du VII est la syphilis dans sa période secondaire.

Fig. 23

Dans ses danses, Bruegel rompt avec les compositions « statiques » traditionnelles pour créer des ensembles « dynamiques ». Nous avons vu le rythme pointilliste et l'animation des premières peintures. Ici Bruegel discipline l'agitation de ses personnages. Il compose : premiers plans, seconds plans et fonds.

Par des études faites d'après nature, il découvre l'harmonie des gestes quotidiens de ceux qui l'entourent.

Dans la « DANSE DE PAYSANS » (Fig. 23)* que Bruegel observe en « médecin de famille », nous n'examinerons en détail qu'un seul personnage : le musicien, joueur de Biniou (Fig. 24). Il pré-

Fig. 24

* N. B. Un botaniste admirerait la précision que Bruegel apporte à la peinture des arbres: à droite un chêne (quercus robur), à gauche un frêne (fraxinus excelsior).

sente en effet des lésions propres aux musiciens d'instruments à vent et aux soufleurs de verre.

Ces lésions sont :

— un épaississement inflammatoire des lèvres ;
— un relâchement de la musculature des joues qui se gonflent en demi-sphère ;
— un épaississement de la muqueuse jugale ;
— dans les cas les plus graves (comme ici) le pneumatocèle de la parotide.

Les cas de sialodochite ne sont pas rares d'où l'attitude du jeune homme offrant des boissons au musicien.

Le « REPAS DE NOCES » (Fig. 25) nous montre encore l'acuité du sens clinique de Bruegel. Parmi tous ces personnages, examinons plus spécialement la mariée et un invité.

Tous deux présentent en effet des troubles que Bruegel semble avoir opposés.

— Chez la mariée (Fig. 26), Bruegel a noté l'aspect infiltré du visage :

Les paupières sont gonflées, les joues soufflées, le nez épaté, les lèvres épaisses ; le teint cireux et le faciès en pleine lune avec l'air hébété et stupide. Les phanères sont également atteints : les cheveux secs, les sourcils rares.

L'aspect frileux, apathique, engourdi de cette femme contraste avec la gaité et la vivacité des autres invités et fait penser à un myxœdème de l'adulte.

Fig. 25

Fig. 26

Fig. 27

— Chez l'invité (Fig. 27), l'exophtalmie est typique : l'éclat du regard, la bilatéralité avec prédominance du côté droit, le croissant cornéen, l'absence de mydriase, de troubles visuels ou de symptôme inflammatoires sont des signes importants.

L'amaigrissement est évident, témoignant des troubles de la nutrition.

L'irritabilité, l'instabilité, l'émotivité du sujet contrastent ici aussi avec l'ambiance de fête du tableau.

La position du sujet ne nous permet pas de voir la présence ou l'absence de goître, mais on peut cependant évoquer le diagnostic de maladie de Basedow, ou celui d'un exorbitisme par lésion intra-crânienne.

Si Bruegel a su peindre les malades avec tant de précision, c'est parcequ'il a observé de près des paysans pleins de santé, d'où notre second chapitre.

BRUEGEL ET LA PHYSIOLOGIE

Bruegel en effet s'est plu à peintre l'épanouissement des Flamands dans leurs réjouissances comme dans leurs travaux.

C'est en toute franchise, sans fausse honte, qu'il décrit la sensualité gourmande de ses modèles.

La « DANSE DE NOCES » (Fig. 28) (— 1566 — Musée de Detroit) rappelle encore par la composition de sa partie supérieure les premières oeuvres de Bruegel : multiples personnages répartis en pointillé. Mais le premier plan est dans le style des « Aveugles » (Fig. 29).

Un éditeur plus puritain que Bruegel (moins médecin) a sans doute jugé

Fig. 28

Fig. 29

Fig. 30

Fig. 31

inconvenante l'érection d'un des danseurs (Fig. 30) et, dans la reproduction (Fig. 28), l'a supprimée.

On ne connaît pas de « nu » peint par Bruegel et il ne semble pas qu'il en ait jamais fait. La Renaissance avait pourtant remis ce genre à l'honneur. Pour ne citer que deux exemples connus, Titien en Italie et Cranach en Allemagne, ont peint de nombreuses Vénus, Eve ou Lucrèce. Les critiques d'art se sont étonnés de cette absence d'attrait pour le nu féminin chez Bruegel.

On peut rapprocher ceci, à mon avis, d'une constatation faite au « Salon des Médecins » qui se tient annuellement au Musée d'Art Moderne. Dans ce salon de peinture, on ne voit jamais de « nu ». Et pourtant, le choix des sujets présentés est libre.

Pourquoi Bruegel rejoint-il les médecins dans une même indifférence pour le nu ? . . .

Bruegel observe également les paysans dans leurs champs. Ses personnages vivent de la vie quotidienne, ils boivent, mangent et dorment.

Contrairement aux peintures de la Renaissance, Bruegel connaît la valeur du travail des paysans. Sans doute parce qu'il est lui-même d'origine paysanne.

Il jouit des beautés de la campagne. Peu de peintres ont trouvé comme lui l'harmonie qui existe entre l'homme et la nature. La générosité de la terre est ici symbolisée par le repas de ses moissonneurs. A l'ardeur et à la santé de ceux-ci répondent la chaleur et l'apanouissement de l'été.

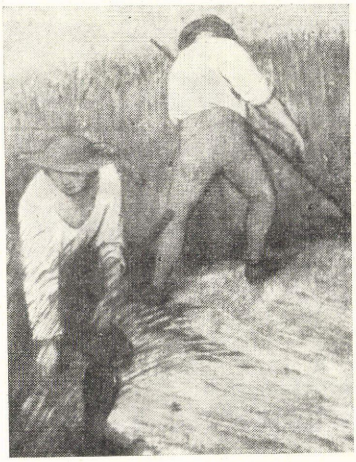

Fig. 32

Fig. 33

Fig. 34

Fig. 35

Fig. 36

Fig. 37

Bruegel a fait une série de tableaux ayant pour motif les travaux des champs : Ce sont « Les Saisons ». Parmi ces tableaux « LA MOISSON » (Fig. 31-33) (— 1565 — Metropolitan New York), « L'ÉTÉ » (Fig. 34) (Dessin, Musée de Hambourg) et « LES CHASSEURS DANS LA NEIGE » (Fig. 36) (— 1565 — Musée de Vienne) sont les plus connus. Il en existe plusieurs autres mais leur présentation ici sortirait du cadre de cette étude.

Qui mieux qu'un médecin connaît la peine et la souffrance des hommes, quand vient le gel et la neige? (Fig. 35) («LE DENOMBREMENT DE BETHLEEM» — 1566 — Musée de Bruxelles).

Bruegel connaît aussi les joies et les plaisirs de l'hiver (Fig. 37). (« L'HIVER ET LES PATINEURS » Collection privée — Bruxelles.)

Ces paysages ne sont pas de simples décors mais par leur rythme et leur équilibre, s'harmonisent aux mouvements des personnages.

L'atmosphère de ces peintures et l'impression de saison, sont données par les jeux de couleurs dominantes : ici les blancs, les gris et les ivoires ; dans « La Moisson » les jaunes, les ocres et les bruns.

On notera également l'architecture des lignes sombres des arbres qui unissent les différents plans du tableau.

Entre nos chapitres « Physiologie » et « Psychiatrie », peut prendre place une étude de la.

MORPHO-PSYCHOLOGIE DU TYPE BRUEGELIEN

Bruegel imprime à tous ses personnages sains la marque de son style. Tous ont entre eux une certaine ressemblance et on peut parler de « type bruegelien » (Fig. 38).

Peut-on tenter une analyse morpho-psychologique de ce type ?

Les termes et les éléments descriptifs ainsi que leur interprétation sont puisés dans le Manuel du Dr. Corman.

Description :

Corps : volumineux, gras mais aussi musclé, les chairs fermes le relief musculaire accentué ;
Membres : galbe assez nerveux ;
Cou : très court ;
Tête : volumineuse, large, arrondie, en lune, bien en chair ;
Vestibules sensoriels : bouche large, s'entrouvrant dans le sourire, lèvres fermés, commissures relevées, nez épais surtout à la base, court, charnu, yeux faisant une saillie moyenne, grands, écartés l'un de l'autre.

Interprétation :

Nous sommes donc en présence d'un dilaté sténique avec quelques modification : la dilatation portant sur l'étape moyen. En effet, le front court et bas, la mâchoire peu accentuée sont des éléments de rétraction dynamisante. Donc une prédominance de la zone affective sur la zone cérébrale et la zone instinctive.

La peau est à pores larges, de contact chaud, (le teint rose).

Ce sont des individus aux mouvements prompts et fréquants, à la démarche rapide, parlant beaucoup et d'une voix forte. Ils sont expansifs, déployant une activité soutenue, s'adaptant à tous les milieux, ayant une vive sensibilité, de caractère facile, manquant d'originalité, incapables d'effort de reflexion personnelle, faits pour vivre en société, pour agir avec la collectivité.*

Fig. 38

* Les illustrations suivantes (Fig. 39-42) sont extraites d'œuvres que nous avons déjà vues ou verrons plus loin.

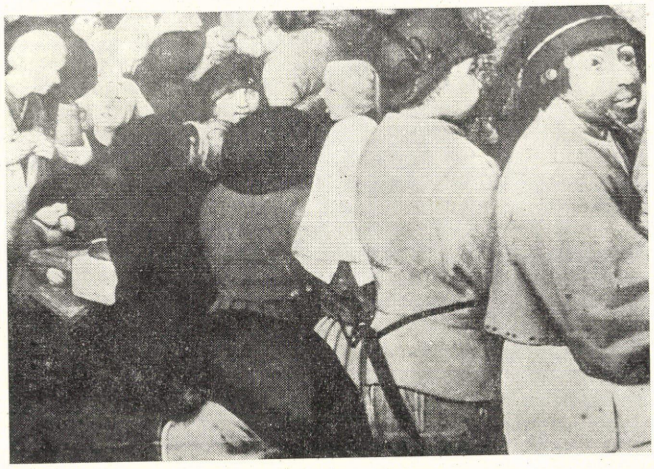

Fig. 39

Fig. 40

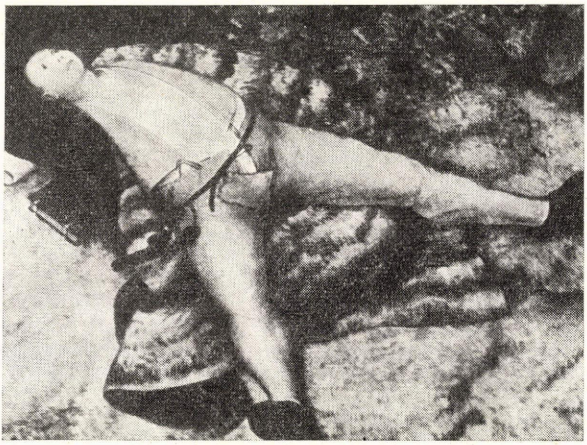

Fig. 41

Fig. 42

BRUEGEL ET LA PSYCHIATRIE

Bruegel n'est pas seulement sensible aux déformations du corps par la maladie. Il a senti combien plus grave est la déchéance de l'esprit dans les maladies mentales.

Dans une série de tableaux que nous allons voir maintenant, il nous présente dans toute leur complexité, différentes psychoses que son œil de clinicien a su discerner parmi ses contemporains.

Tout classement est ici impossible ; c'est dans la succession des peintures que se feront nos études.

A droite de sa peinture LA TENTATION DE ST. ANTOINE (Œuvre du début) (Fig. 43) (Musée de Washington) on aperçoit le saint ermite retiré dans un abri rudimentaire, entouré de monstres.

Bruegel décrit ici la forme mystique des psychoses hallucinatoires chroniques, rencontrées dans les états démentiels paranoïdes.

Le délire hallucinatoire des mystiques est fait d'hallucinations :

— auditives : ici, cloche, crécelles.

— olfactives : ici, fumée.

— visuelles surtout : élémentaires = lueurs, couleurs étranges

Fig. 43

synthétique = hallucinations panoramiques, vastes paysages, amoncellement de rochers
= flammes, incendies, torches
= hallucinations zoopsiques et humaines, animaux monstrueux, démons, poissons qui marchent et volent, troupes de moines et d'hommes armés.

— pas d'hallucinations cénesthésiques chez les mystiques.

Les psychiatres connaissent bien ce type de malade qui voit des démons et des ennemis, prétend qu'on en veut à sa vie, à sa vertu, qu'on l'empêche d'accomplir une mission, qu'on est jaloux de lui. Toute la trame est délirante.

Chez les mystiques, des hallucinations génitales sont souvent associées : ici les deux cuisses nues sur le toit de l'abri.

A ces hallucinations s'ajoutent des idées d'ordre revendicatif = désir de transformer l'ordre établi, caractérisé ici par l'incendie détruisant l'église.

Dans les formes mystiques, on sait que les réactions son négatives : le persécuté est passif, résigné.

Ce sont des réactions de claustration, de mutisme, de refus d'alimentation.

Ce refus d'alimentation peut créer de nouvelles hallucinations sous l'éffet de

Fig. 44

la faim : c'est le cas ici où l'on voit des cruches de vin et des terrines de pâté ou de salaisons s'avancer vers le malade.

LA DULLE GRIET ou MARGOT L'ENRAGEE (Fig. 44) (— 1564 — Musée d'Anvers) est extrêmement complexe et riche. Bruegel groupe ici plusieurs observations psychiatriques remarquables.

1. Le Personnage central (Fig. 45) :

C'est une autre psychose hallucinatoire chronique, forme tardive de la femme après la ménopause.

On retrouve les éléments du délire d'interprétation cénesthésique classiques.

La malade interprète des sensations viscérales (brûlures, torsions) comme étant dues à l'activité d'animaux et de démons à l'intérieur de son corps.

Bruegel représente les différents monstres entourant la malade qui s'en prétend victime.

Ces hallucinations sont souvent génitales, la malade se disant violée par le diable.

Dans cette forme, les réactions sont :

— protectrice = la malade porte une cuirasse et un casque

et aussi

— offensives = la malade pourchasse ses ennemis les armes à la main.

A ce personnage Bruegel ajoute deux détails observé fréquemment chez les arriérés et les déments :

La négligence vestimentaire et la bizarrerie de l'accoutrement.

Le collectionnisme : on sait que les vieilles folles des asiles transportent souvent avec elles tout un attirail disparate dont elles ne se sépareraient jamais : instruments de cuisine, coffret, couteau . . .

2. A côté de ce délire d'interprétation cénesthésique Bruegel décrit plusieurs hallucinations :

— visuelles : animaux, troupes de soldats, incendie (déjà rencontrées),

— auditives : cloche, trompette, fracas d'armes.

Fig. 45

Hallucinations de transformation corporelle, soit totale : (délire métabolique)
ces malades se disent « énormes », « transformés en montagne » ou « transformés en briques » (ici à gauche)
soit partielle : (délire de possession) : le malade prétend « avoir le cerveau en verre » (ici au centre).
Hallucination lilliputiennes : le malade voit « courir de nombreux petits personnages » (ici à droite).

3. Par ailleurs, il semble que Bruegel voit chez les aliénés une libération des instincts qui les rapproche des être inférieurs. Sans doute pense-t-il que l'aliénation mentale tend vers un retour à un état d'antériorité et ce n'est

Fig. 46

pas par hasard que les monstres qui entourent sa folle sont choisis parmi les classes les plus inférieures du monde animal : poissons, batraciens et reptiles.

Un autre monstre situé devant la folle est particulièrement intéressant. Ce monstre créé par Bruegel présente en effet un orifice qui est à la fois bouche, anus et vagin. Il faut voir là une synthèse des trois phases orale, anale et génitale, où se rencontre la libido chez l'enfant.

Enfin, Bruegel anticipe de façon tout à fait remarquable, en plaçant dans le coin supérieur de sa peinture un Spoutnik qui semble habité . . .

LA LUXURE (Fig. 46) (— 1557 — Bruxelles) est une estampe d'une série « Les vices et les vertus » faite par Bruegel entre 1557 et 1559.

Bruegel réunit ici plusieurs états de perversion sexuelle et de démence :

— la bestialité
— le sadisme et le masochisme
— l'exhibitionisme
— l'auto et l'hétéro-mutilation

Egalement de perversion alimentaire :

— coprophagie et anthropophagie.

Nous ne pouvons entrer dans les détails.

Notons cependant à côté du groupe central, le coq, symbole de l'ardeur sexuelle ; et au-dessus, le cerf, symbole du mari trompé.

Au premier plan un monstre à orifice buco-ano-génital dont il a déjà été question page précédente.

Bruegel réalise dans LA CHUTE DES MAUVAIS ANGES (Fig. 47) (— 1562 — Musée de Bruxelles) une grande composition remarquable. Il faut une synthèse de plusieurs idées délirantes :

— Troubles de l'identification de la personnalité, déjà vus en partie :

— Transformation de la personnalité en différents animaux en insectes, en fleurs, en artichaut, champignon.

— Dépersonnalisation : hallucination endoscopique : le malade croit voir dans son corps ouvert (ici, en bas à droite)

— Hallucinations auditives : trompettes, cris d'animaux
olfactives : fleurs étranges odorantes
visuelles : des êtres surnaturels, angéliques et démons monstrueux que Bruegel oppose ici. Cette opposition, se rencontre en effet dans des délires d'ordre philosophique ou religieux, propres à certains psychotiques chez qui la notion du bien et du mal est particulièrement développée.

Fig. 47

Du point de vue technique, Bruegel surcharge sa page afin de rendre la richesse d'expression et l'esprit brouillon des excités mentaux.

Par ailleurs, les talents de naturaliste de Bruegel se retrouvent ici. C'est avec exactitude qu'il a peint, entre autres, un champignon « Hypholoma de Candollei » (en bas et à droite) un insecte « l'ichneumon » et un poisson le « tétradon » (en haut et à droite).

Fig. 48

La façon dont Bruegel peint ses monstres et ses démons n'est pas sans intérêt.

S'il s'inspire de fleurs, de champignons réels, comme on l'a vu, il n'est pas douteux qu'il utilise aussi des éléments de pathologie humaine.

Nous avons déjà remarqué une exophtalmie, qui, toutes proportions gardées, est comparable à celle-ci.

Un étrange personnage aux bras en pattes d'oiseau (Fig. 48) n'est pas sans rapport avec l'amyotrophie déjà rencontrée.

Quant à un buste monstrueux (Fig. 49), il y a peut-être là un souvenir des mouvements cloniques, du machonnement, des yeux révulsés de certaines crises épileptiformes (?).

On doit aussi penser que Bruegel peint au XVIe siècle sous l'influence encore marquée du Moyen-Age. Infirmités et maladies étaient alors considérées comme des malédictions divines. On les guérissait de même que l'on chassait les démons. La distinction entre monstruosités naturelles et monstruosités surnaturelles pouvait donc être difficile à faire. Dans un tel contexte sociologique, on peut concevoir que Bruegel voulant peindre un démon, ait simplement peint un épileptique.

LE MISANTHROPE (Fig. 50) (— 1568 — Musée de Naples) est une peinture illustrant le proverbe flammand (écrit en bas) : « Comme le monde est perfide, je m'en vais en vêtements de deuil ».

Le personnage central semble bien être un délirant paranoïaque.

Ce solitaire est un égoïste « grincheux », vaniteux, un inadapté social. L'expression sombre et douloureuse de son visage (le peu qu'on en voit) est typique des paranoïaques.

A côté de ce personnage réel, la boule de verre dans laquelle se trouve le personnage de droite a beaucoup surpris les critiques d'art. Il s'agit, à mon sens d'un artifice habile de Bruegel, nous suggérant l'irréalité d'une hallucination.

Fig. 49

Le délire du paranoïque est un délire d'interprétation avec idées de persécution : du gamin qui passe, il fait un voleur :

« le monde est mauvais, on me poursuit, on veut me voler mon argent, on me coupe ma bourse ».

A cette hallucination s'en ajoute une autre :

— la présence de trois pointes situées devant le paranoïaque, sous ses pas ... « pour me blesser les pieds ».

C'est un délire au stade d'organisation et non encore au stade systématisation.

Fig. 50

La curieuse gravure intitulée LES GROS POISSONS MANGENT LES PETITS (Fig. 51) est vraisemblablement consacrée à la mythomanie vaniteuse simple, dont la femme au premier plan serait un exemple.

Voici un autre proverbe illustré : DONNER DE LA TETE CONTRE UN MUR (Fig. 52) (— 1558 — Berlin).

L'étrangeté de cette oeuvre est surprenante.

On peut penser que Bruegel nous montre ici une tentative de suicide chez un dément précoce.

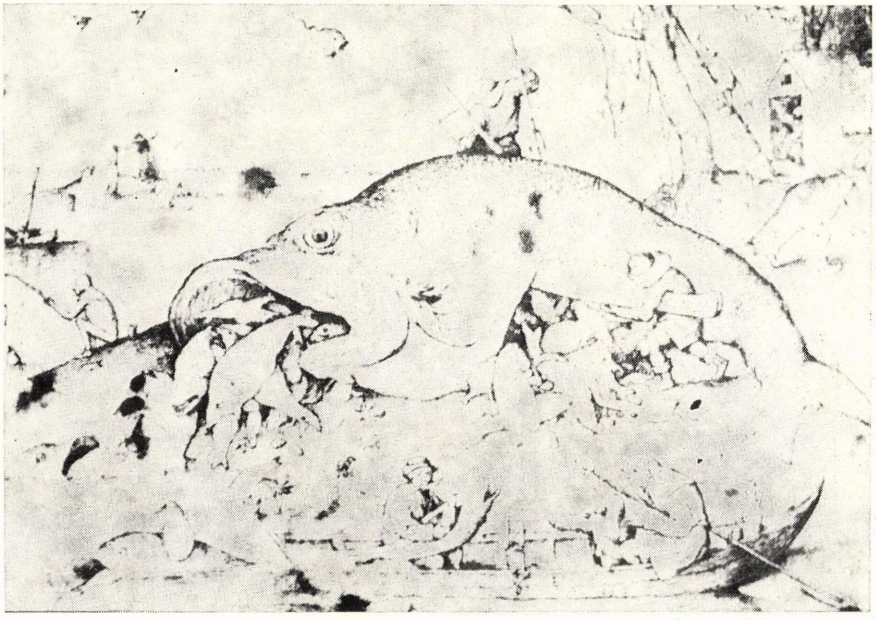

Fig. 51

— Les éléments démentiels sont : la négligence vestimentaire, la coiffure échevelée, traduisant la dissociation intrapsychique.

— Les éléments catatoniques : Bruegel a noté l'agitation désordonnée soudaine de ces sujets, leurs impulsions violentes, imprevisibles, paradoxales.

On sait que chez ces malades les tentatives de suicide se rencontrent au début de l'évolution et sont généralement assez puériles, comme c'est le cas ici.

Par ailleurs, il n'y a pas d'hallucination dans les formes simples de démence précoce. Le dément est absent, tout en dedans, indifférent au monde qui l'entoure. Ceci pourrait expliquer que Bruegel ait isolé son sujet dans une sphère complètement fermée.

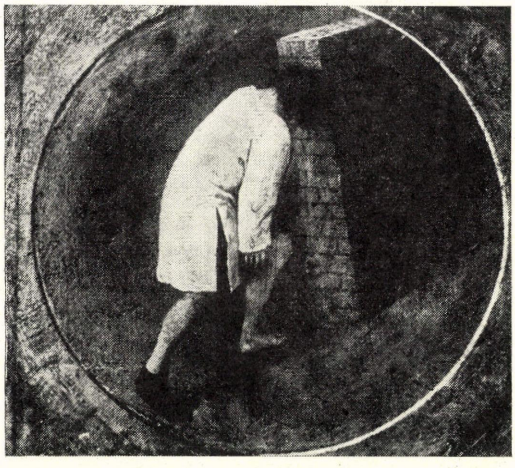

Fig. 52

Fig. 53

Fig. 54

Dans le tableau LE PAYS DE COCAGNE (Fig. 53) (— 1567 — Munich) un soldat, un paysan, un clerc avec leurs attributs respectifs dorment et rêvent.

C'est l'onirisme que Bruegel évoque ici : pays de rève, avec quelques hallucination hypnagogiques : l'oeuf qui marche, le cochon et son couteau dans la peau, la clôture (du fond) en saucisses, le cactus (à droite) en galettes.

Pour Bruegel, le rêve exprime un désir actuel, dévoile le secret de nos refoulement et souvent, est révélateur de troubles organiques : ici une indigestion. Mais il n'y a rien là de pathologique et l'ambiance du tableau est beaucoup plus calme que pour les psychoses mentionnées ci-avant.

Dans l'angle supérieur droit, un personnage est dans les nauges : rêve de légèreté, de vol aérien, qu'on rencontre en particulier chez les éthéromanes. A gauche un soldat bâille.

LE NID (Fig. 54) (— 1567 — Vienne) est une illustration de l'adage populaire : « Celui qui voit le nid, le voit, celui qui le prend, l'a ». On s'est demandé pourquoi Bruegel allait précipiter son solide paysan dans le ruisseau du premier plan.

Sans doute s'agit-il ici de somnambulisme. Adolescents et enfants y sont particulièrement sujets.

Bruegel a remarqué les conditions souvent périlleuses dans lesquelles se promènent les somnambules. Son jeune paysan le regard vague, le visage euphorique tombe presque dans le ruisseau.

Avec le somnambulisme s'achève notre essai d'étude psychiatrique chez Bruegel.

BRUEGEL ET LA MORT

Pour terminer cette thèse, il nous faut voir les oeuvres que le spectacle de la mort a inspiré à Bruegel.

Nous y trouvons également représentées la mort violente et la mort douce.

L'âpreté du tableau MASSACRE DES INNOCENTS (Fig. 55) (— 1566 — Vienne) et la sauvagerie de ce massacre est plus sensible dans le détail (Fig. 56) que dans la grande composition où l'harmonie de l'ensemble attire davantage l'oeil.

On peut penser que Bruegel, vivant à l'époque des Guerres de Religion, a trouvé dans des évènements contemporains des sources précises pour peindre cette tuerie.

La gravure LA MORT DE LA VIERGE (Fig. 57) (Date inconnue — Collection privée anglaise) n'est qu'une copie ancienne. L'original est malheureusement perdu.

La beauté des jeux de lumière donne une très grande sérénité à l'ensemble.

C'est la seule scène d'intérieur qu'ait jamais fait Bruegel.

On s'est étonné que cet artiste n'ait pas peint davantage les paysans chez-eux.

Peut être est-ce là une preuve de la discrétion de Bruegel :

... « Admis dans l'intérieur des maisons, mes yeux ne verront pas ce qui s'y passe ... » (Serment d'Hippocrate)

Fig. 55

Fig. 56

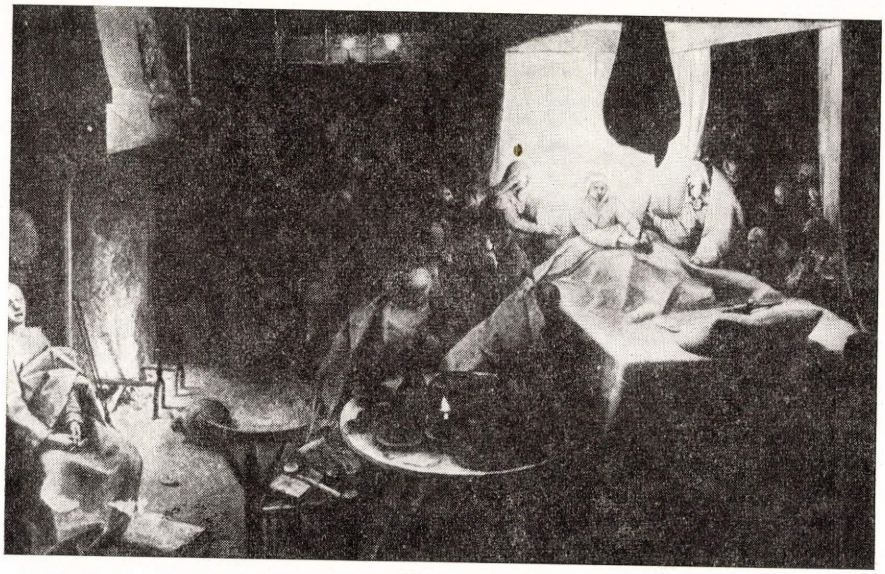

Fig. 57

Fig. 58

Fig. 59

Ces deux oeuvres : LE TRIOMPHE DE LA MORT (Fig. 58) (— 1563 — Madrid) et LA JUSTICE (Fig. 59) (— 1559 — Bruxelles) sont sans doute les plus impressionnantes que Bruegel ait faites.

Dans la gravure (Fig. 59), il nous montre avec une froide précision les différentes tortures et exécutions en usage à son époque. On les rapprochera des multiples supplices que, dans la peinture (Fig. 58), une armée de cadavres fait subir aux vivants.

Bruegel dans son « Triomphe de la Mort » reprend les deux thèmes du Moyen-Age : « la danse macabre » et « Le Chevalier de l'Apocalypse ».

Mais il se libère du Moyen-Age en excluant de son œuvre l'espérance divine. Pourtant dans sa « Mort de la Vierge », c'est bien le réconfort de la foi religieuse qu'il a voulu rendre.

Bruegel, comme les médecins, sait quels tourments endurent les mourants ; mais il sait aussi que bien des miséreux et des malades attendent de la mort une libération de leurs souffrances.

Lui-même, âgé d'environ 45 ans, devait mourir à Bruxelles, le 5 septembre 1569.

EN CONCLUSION

La variété des questions abordées par Bruegel — plus particulièrement ses oeuvres « psychiatriques » dont la richesse égale la complexité — ne laissent pas d'étonner le lecteur.

Les interprétations que l'on peut tirer de ces peintures offrent évidemment un caractère conjectural ; on ne peut apprécier que l'aspect pictural, tout extérieur, des sujets peints par l'artiste.

Toutefois, sans sous-estimer le jeu imaginatif dans les tableaux fantastiques, on peut se demander pourquoi Bruegel a peint de tels sujets.

On ne manquera pas alors d'évoquer l'influence de Jérome Bosch.

En effet, le « maître de cauchemar» avait travaillé en Flandre environ 50 ans avant Bruegel. La réputation de ses peintures « fantastiques » s'était étendue à toute l'Europe. Le jeune Bruegel fut un de ses fervents admirateurs ; pendant longtemps à Anvers, il le copia et s'en inspira directement, au point que ses contemporains l'appelèrent « Bosch le Jeune ».

D'où les influence évidentes retrouvées dans « La Luxure » « La chute des mauvais anges », « Le triomphe de la Mort » ou « La Dulle Griet ».

Cette explication est séduisante, d'autant plus que ces oeuvres sont des oeuvres de jeunesse, alors que Bruegel n'a pas encore atteint sa maturité artistique. A tout artiste il faut un père spirituel !

Cependant nous ne faisons que reculer le problème.

Pourquoi Bruegel a-t-il choisi Bosch ?

Il semble que Bruegel ait préssenti en lui la même richesse de l'inconscient que chez ce maître.

Mais pourquoi est-il attiré vers cet univers morbide, plutôt que par Van Eyck ou Memling par exemple ?

Bruegel aurait-il donc une constitution morbide ?

Bien des diagnostics peuvent être évoqués: Etait-il un halluciné paranoïaque pour avoir peint des hallucinations ?

L'apparente indifférence avec laquelle il a décrit les tortures de la « Justice » serait-elle symptomatique d'une démence précoce ?

Le « Triomphe de la mort » est-il l'oeuvre d'un anxieux ?

La surabondance des détails et la débauche d'imagination dans « la Chute des mauvais anges » sont-elles le fait du'un excité déséquilibré ?

Les multiples représentations de mutilés sont-elles un signe d'impuissance ?

Nous ne croyons pas que Bruegel ait réuni tous ces troubles mentaux dans sa personne : il a trop lucidement organisé ses descriptions des diverses catégories d'hallucinations ou de démences. Et «Les Noces de Paysans », « Les Saisons » ne pourraient s'expliquer dans un tel contexte.

Etait-il alors un cyclothyme ?

Certes il a traité des sujets tantôt graves, tantôt gais. Il a peint la très belle « Mort de la Vierge » et l'effroyable « Massacre des innocents ». Toutefois, la première oeuvre ne manque pas d'une certaine tristesse et il y a dans la seconde une beauté que nous avons fait remarquer. Cette association des deux tempéra-

ments dans une même réalisation nous interdit de faire de Bruegel un mélancolique ou un maniaque. La continuité de son oeuvre, son évolution parfaitement logique, la maturation lente et progressive de sa technique, attestent son équilibre.

En fait, s'il a un inconscient morbide, Bruegel l'a contrôlé. Il a intégré ses tendances profondes par la puissance de son imagination.

S'il a copié et imité Bosch, c'est pour assouvir des pulsions instinctuelles dont il s'est délivré en les projetant dans sa peinture.

On peut penser que c'est cette sensibilité morbide transposée qui a exacerbé ses dons de clinicien. Ces dons, Bruegel les a discernés, cultivés et développés. Ses observations médicales nombreuses et précises sont là pour l'attester. Par ses pinceaux, il exprime une compréhension intime des malades et de la maladie.

Ainsi libéré, Bruegel trouve le calme et épanouit sa propre personnalité. Il peint alors ses « danses de paysans » et ses « paysages d'hiver » ou « d'été ».

Lorsqu'à la fin de sa trop brève existence, cet inconscient morbide reparaît, c'est en médecin que Bruegel le domine et l'oriente vers ces descriptions cliniques remarquables que sont « le misanthrope », « les aveugles », « les mendiants » oeuvres d'art sans doute parmi les plus profondes qui aient jamais été créées par l'homme.

BIBLIOGRAPHIE

GENAILLE R. — Bruegel l'Ancien (Elsevier).
MICHEL E. — Pierre Bruegel le Vieux (Braun & C°).
STECHOW W. — Pieter Bruegel the Elder (Abrams Art Books — N. Y.).
FIERENS P. — Bruegel l'Ancien (Edition du Chêne).
HYATT MAYOR A. — The World of Pieter Bruegel (Book of the Mouth Club N.Y.).
LEPORINI H. — Die Stilentwicklung der Handzeichnung (Manz Verlag—Wien—Leipzig).
HUYGH R. — Dialogue avec le Visible — Bruegel. P. 149-152 (Flammarion).
CHARCOT J. M. et RICHER P. — Les Difformes et les Malades dans l'Art (Lecrosnin et Babe — 1889).

Összefoglalás

Orvos lett volna a 16. század legnagyobb németalföldi festője, az idősebb, a „paraszt" Pieter Bruegel? Nem, csupán arról van szó, hogy orvos módjára — „en médecin" — szemlélte és ábrázolta a világot, az embereket. Tárgyilagosan néz szépet és csúnyát egyaránt, megfigyel mindent: konstatál.

Művein számtalan figura tanúsítja ezt. Pontosan és szakszerűen ábrázolt részleteikkel beillenének egy modern pathologia illusztrációinak.

A „Farsang és Böjt harca" c. korai festményén (1. kép) a Farsang megtestesítője (2. kép) a kóros elhízás (adipositas) jellegzetes példája. Ellentéte, „Böjt asszonyság" (3. kép) a pszichés eredetű étvágytalanság (anorexia mentalis) nyomait viseli magán. A csonka lábú és karú fiatalember (4. kép) nyilvánvalóan thromboangiitis obliteransban szenved, a földön csúszó-mászó asszonyt pedig (5. kép) egész sor nyavalya sújtja: az alsó végtagok amyotrophiája, ínsorvadás, muscularis hypotonia, súlyos statikus ataxia, a nagylábujj atrophiája, csontfejlődési zavarok.

A „Vakok" c. híres képe (11. kép) igen tanulságos a szemész számára, mert Bruegel itt a vakság négy különböző, gondosan megfigyelt esetét örökítette meg: a pemphigust (13. kép), egy valószínűleg glaukomás eredetű szemideg- és szemgolyósorvadást (14. kép), a leucomát (15. kép) és a szemgolyó művi eltávolítását (16. kép).

Bruegel legnépszerűbb képei, a „Parasztfánc", a „Parasztlakodalom" és a „Lakodalmas tánc" (23., 25. és 28. kép) sincsenek orvosi tanulságok nélkül. Bruegel „az orvos szemével" figyeli és a realista művész bátorságával, álszemérem nélkül ábrázolja a mulatozó parasztok körében megfigyelt fiziológiai jelenségeket. Jellemző, hogy az egyik táncoló legény penisének erectióját (30. kép) a műlenyomat egyik kiadója már szemérmesen retusálta (28. kép). Ezzel szemben érdekes, hogy Bruegel festményein sehol sem találni meztelen embert. Pedig Tizianón és Cranachon kívül még sok más kortárs vásznán szerepelnek szép számmal Vénuszok, Évák és Lucretiák. Ez megint csak Bruegel „orvosi szemléletére" vall. Elgondolkodtató párhuzam, hogy a párizsi Musée d'Art Moderne-ben az orvosfestők évenként megrendezett kiállításán (Salon des Médecins) szinte sohasem bukkan fel aktkép. Pedig a témaválasztás kötetlen . . . Bruegel is az orvos közömbös tárgyilagosságával szemlélhette a meztelen emberi testet.

A művek sorából világosan kialakul előttünk egy bizonyos „bruegeli embertípus" képe. Alkati sajátosságait a legjellegzetesebben egyesíti magában a „Fészekrabló" főalakja (38. és 54. kép).

Rendkívül érdekesek Bruegel egyes képei pszichiátriai szempontból. A „Szent Antal megkísértésén" (43. kép) a hallucinációs delirium jelenségeinek egész sora válik szemléletessé. (Auditív hallucináció: harang, kereplő; olfaktív hallucináció: füst; vizuális hallucináció: különös fények, színek, exotikus tájak, monstrumok, démonok; szexuális hallucináció: a kunyhó tetejéből kinyúló meztelen női lábak stb.).

A „Bolond Margit" (44. és 45. kép) a klimax után visszamaradó krónikus üldözési mániában szenved. Azt is megfigyelte Bruegel, hogy az őrültek az ösztönök zabolátlan felszabadulása következtében mintegy alacsonyabb létszintre süllyednek. A Bolond Margit körül nyüzsgő alacsonyrendű állatok (halak, békák, hüllők) a saját vágyai kivetítései. Az előtte fölmagasodó szörnyeteg arcán tátongó nyílás pedig egyszerre száj, anus és vagina, vagyis egyesíti magában a libido fejlődésének három — oralis, analis és genitalis — fázisát.

Az „Erények és bűnök" sorozatba tartozik a „Bujaság" c. metszete (46. kép), amely a bűn szinte valamennyi válfaját szemlélteti: a bestialitást, a szadizmust és mazochizmust, az exhibicionizmust, az auto- és heteromutilációt, a kopro- és anthropophagiát.

„A mizantróp" (50. kép) nemcsak egy flamand közmondást illusztrál — „Hitszegő a világ, gyászruhába öltözöm" —, hanem egy paranoiás őrültet is, akinek üldözési mániája azonban még az organizáció s nem a szisztematizáció stádiumában van.

A halál problémájával foglalkozik Bruegel a „Betlehemi gyermekgyilkosság" (55. kép), „A Halál diadala" (58. kép), az „Igazságosság" (59. kép) és „A Szűz halála" (57. kép) c. alkotásain. Az utóbbin mintha az orvos diszkréciója nyilvánulna meg abban, hogy a szoba berendezése homályban marad. Hiszen Hippokratész esküje szerint: „Ha beengednek a ház belsejébe, szemem nem kutatja, mi történik ott."

Végül felvetődik a kérdés: Mivel magyarázható, hogy Bruegel ennyire vonzódott a betegek világához? Ő maga is beteg lett volna? Ő is hallucinált, szorongott, őrjöngött? A „Parasztlakodalom" (25. kép), az „Évszakok" (31., 34., 36., 37. kép) harmonikus szemlélete rácáfol erre. Életművének egésze egyre érettebbé váló, kiegyensúlyozott lélekre vall. Veleszületett fokozott — talán beteges (de ugyan ki tudna itt pontos határt vonni?) — érzékenysége, amely a betegekkel együttérzővé tett, s rányitotta szemét az emberi nyomorúságra, nem hatalmasodott el rajta, hanem ma is megrázó és felemelő művészi alkotásokra sarkallta.

UNGARLÄNDISCHE LEOPOLDINA-MITGLIEDER DES 18. JAHRHUNDERTS UND IHRE KORRESPONDENZ MIT DEN AKADEMIEPRÄSIDENTEN

von WOLFRAM KAISER und ARINA VÖLKER

Die am 1. Januar 1652 gegründete *Academia Imperialis Leopoldino-Carolina Naturae Curiosorum*, die älteste naturwissenschaftliche Akademie der Gegenwart, hat bis zum Ende des 18. Jahrhunderts insgesamt 31 Mitglieder aus dem damaligen ungarländischen Territorium in ihre Reihen aufgenommen. Das ist eine stattliche Zahl, die sogar noch vergrößert werden könnte, wenn man die in den Periodica der Gesellschaft publizierenden Ärzte und Naturforscher hinzurechnet; zweifellos war auch bei letzteren eine Rezeption vorgesehen, blieb dann aber aus heute meist der Nachprüfbarkeit entzogenen Gründen aus. Die genannten Mitgliedschaften in einem Zeitraum von 150 Jahren konzentrieren sich besonders auf die Augsburger Präsidialtätigkeit von Lucas Schröck (1646—1730) und auf diejenige des in Erfurt und Halle lehrenden Andreas Elias Büchner (1701—1769); ersterer hat von 1693 bis 1730, letzterer von 1735 bis 1769 den Vorsitz in dieser hochangesehenen Sozietät inne. Den 14 Berufungen durch diese beiden Präsidenten in einem Zeitraum von etwa 70 Amtsjahren stehen nur 7 Nominierungen gegenüber, die unter Johann Michael Fehr (1610—1688), Ferdinand Jakob Baier (1707—1788), Heinrich Friedrich Delius (1720—1791) und Johann Christian Daniel Schreber (1739—1810) zustande kamen; andere Präsidenten — so z. B. der als Ordinarius in Altdorf lehrende Johann Jakob Baier (1677—1735) — lassen in ihren Matrikeln die Namen ungarländischer Anwärter sogar völlig vermissen. Das mögliche Argument der langjährigen Leitungstätigkeit von Schröck und Büchner wird gegenstandslos, da ihren sieben Dezennien umfassenden Amtsperioden mit 24 Aufnahmen eine insgesamt noch längere Direktionsära der übrigen genannten Präsidenten bei nur 7 Rezeptionen gegenübersteht. So darf man wohl Lucas Schröck und Andreas Elias Büchner eine besondere Aufgeschlossenheit für die südosteuropäischen und speziell für die ungarländischen Wissenschaftskontakte attestieren, was auch aus der erhalten gebliebenen Korrespondenz jener Epochen zu belegen ist und zusätzlich in einer regen publizistischen Aktivität der betreffenden Mitglieder zum Ausdruck kommt. Das Briefarchiv der Gesellschaft, die heute unter dem Namen *„Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina"* fortbesteht, enthält eine Reihe bislang noch wenig bekannter und zum Teil unerschlossener Dokumentationen, auf die mit diesem Beitrag hingewiesen werden soll. Dabei wurde in diesem Zusammenhang bewußt auf ausführliche biographische

Darstellungen verzichtet; Leben und Wirken der 31 ungarländischen Leopoldina-Mitglieder wurden nur so weit gestreift; wie es sich im Rahmen der aufzuzeigenden Korrespondenz als erforderlich erwies.

Mit *Martin Christoph Metzger* (1626—1690) begegnet uns der erste hier zu nominierende Mediziner in den Matrikeln der Leopoldina; die Preßburger Arztjahre des am 19. September 1683 in die Gesellschaft berufenen Metzger gestatten seine Mitberücksichtigung im Rahmen dieser Abhandlung, wenn auch der gebürtige Wiener nur kurze Zeit in der königlich-ungarischen Freistadt wirkte. Sein dem amtierenden Akademiepräsidenten Fehr vorgelegtes und erhalten gebliebenes Curriculum vitae weist aus, daß sich Metzgers Bindungen an Pozsony nicht auf die 1656 endende Arztpraxis beschränkten: er schließt in jener Ära eine feste Freundschaft mit Daniel Geyger (1595—1664) und heiratet zudem die Tochter eines Preßburger Theologen. Seine Wohnsitzverlagerung nach Regensburg erfolgt unter der drohenden Türkengefahr sowie im Gefolge einer in der Stadt wütenden Seuche; Metzger selbst berichtet in seinem Lebenslauf über die Jahre zwischen 1652 und 1656:

... *„in Hungaria, Posonii, tandem considere iussus fueram, convictu pariter et fideli manuductione ad Praxin, Affinis beneficientissimi mei, Dni Doct. Geigeri, Viri per Hungariam, tum, Aesculapii loco habiti, usus sum. An. 1655, cum me dura Pestis, Posonium depopulans, domo atque Urbe expulerat, post debitum exilum ... ad matrem, Viennam profugi"*.[1]

Für die Aufnahme in die Akademie und die Diplomzustellung bedankt sich Metzger, der nun schon langjährig in Regensburg ansässig ist, am 4. Oktober 1683 bei J. M. Fehr: ... *„haud facile expresserim, quantum me affecerit; gratias igitur ago maximas"*.

DIE UNGARLÄNDISCHEN BERUFUNGEN IN DER AMTSPERIODE VON LUCAS SCHRÖCK

Zehn Jahre nach Metzgers Berufung — Fehr hatte 1687 das Präsidium altershalber abgegeben und war am 15. September 1688 in Schweinfurt verstorben — wirkt Lucas Schröck als IV. Präsident der Gesellschaft. In seiner Amtsperiode erreichen die ungarischen Rezeptionen einen ersten Kulminationspunkt: in chronologischer Reihenfolge kommen mit Johann Friedrich Kehrn, Daniel Wilhelm Moller, Karl Rayger, Johann Baptista Gründler, Johann Adam Gensel, Samuel Köleseri, Johann Adam Raymann, Daniel Fischer, Georg Sigismund Liebezeit, Karl Friedrich Loew, Johann Jakob Neuhold und Johann Theophil Windisch 12 Kandidaten zur Aufnahme.

Der Varasdiner Physikus Johann Friedrich Kehrn eröffnet mit seiner Rezeption vom 24. Juli 1693 die stattliche Reihe. Ein Jahr später folgen ihm die aus Pozsony gebürtigen Wissenschaftler Daniel Wilhelm Moller (1642—1712) und Karl

[1] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 117.

Rayger (1641—1707). Während der 1672 ins Exil gezwungene Moller zu diesem Zeitpunkt als Ordinarius in Altdorf lehrt, praktiziert der um die Einführung der Lungenschwimmprobe in die forensische Medizin verdiente Rayger[2,3] an seinem Heimatort. Mollers abrupter Abgang aus Preßburg und seine Karriere im Ausland werden im *„Allgemeinen Gelehrten-Lexicon"* von 1751 charakterisiert:

... *„wurde darauf 1671 Sub-Rector an dem Gymnasio zu* Preßburg, *mußte sich aber von da wegen des Hasses der catholischen Geistlichen retiriren, worauf er 1674 Professor metaphysices und Historiarum zu Altorff wurde, und sich zuletzt Comitem palatinum cäsareum, Academiae altorfinae Seniorem, Metaphys. und Histor. Professorem, Bibliothecarium, Collegii Naturae Curiosorum, Societatis italicae Recuperatorum, und Societatis Historicorum imperialium Socium schrieb"*.[4]

Mollers und Raygers Beziehungen zur Leopoldina und ihre Korrespondenz mit Schröck wurden von uns an anderer Stelle aufgezeigt.[5] Das Briefarchiv der Gesellschaft enthält ein handgeschriebenes ausführliches *Curriculum vitae* Mollers nebst einem Begleitschreiben vom März 1694, desgleichen einen Rayger-Brief vom Dezember des gleichen Jahres. Beide spielen in ihrem Schriftwechsel mit Schröck anläßlich der durchgeführten bzw. bevorstehenden Rezeption übrigens auf den Wahlspruch *„nunquam otiosus"* der Leopoldina an, als sie Schröck ihren Dank zum Ausdruck bringen; Moller verspricht dem Präsidenten:

„Ita enim fiet, ut ea quae adhuc neglecta in amplissimo Naturae regno jacent, nunquam otiose requirem, et si quae studia a me in Te porro mihi conciliandum queunt, libertissime conferam".[6]

In ähnlicher Form äußert sich auch Karl Rayger, der wohl *„medicus in civitate"*, aber nicht *„medicus civitatis Posoniensis"* gewesen ist:[7]

„Fateor me hoc nondum promeruisse nomen ... et me Nunquam Otiosum aut inutile membrum fore laboriosissimae vestrae Societatis polliceor".[8]

Das nächstfolgende Mitglied ist Johann Baptista Gründler (gest. 1705), ein aus Glogau gebürtiger Arzt und Botaniker, der als Provinzialphysikus in Ungvár wirkt und in dieser Eigenschaft am 11. August 1701 in die Akademie berufen wird. Die Büchnersche Akademiegeschichte notiert über ihn den Hinweis auf

[2] Kaiser, W., u. H. Krosch: Anfänge einer medizinischen Jurisprudenz an der Universität Halle. *Med. Mschr.* 22, 498—505 (1968).

[3] Duka, N.: Zur Prioritätsfrage Lungenschwimmprobe in der forensischen der Medizin. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturw.) im Erscheinen. XXI, 157—159 (1972).

[4] Jöcher, Chr. G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* etc.; Leipzig 1751, S. 570.

[5] Kaiser, W.: Universitas litterarum Posoniensis: Daniel Wilhelm Moller (1642—1712) und Karl Rayger (1641—1707). *Lek. Obzor* XIX, 387—393 (1970).

[6] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 203.

[7] Duka, N.: Zur Frühgeschichte des Stadt- und Amtsarztwesens. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturw.) XVII, 507—510 (1968).

[8] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 210.

eine in den „*Ephemeriden*" von 1712 publizierte Laudatio: „*Posthumam Gründelii laudem scripsit Ioannes Baptista de Wenckh in Appendice Ephemeridum Cent. I et II*".[9] Die „*Bibliotheca Botanica*" erwähnt Gründlers Arbeit „*De Napello, Belladonna Clusii, et Ranunculo hortensi observatio*".[10] Eine Korrespondenz zur Leopoldina ist nicht mehr vorhanden.

Erhalten geblieben ist dagegen das dem Akademiepräsidenten eingereichte *Curriculum vitae* des elf Jahre später rezipierten *Johann Adam Gensel* aus Sopron. Der am 1. Februar 1712 berufene Gensel (1677—1720) hatte in Jena zunächst Theologie studiert, war dann zur Medizin übergewechselt und 1699 unter Georg Wolfgang Wedel (1645—1721) promoviert worden. Nach einem Studienaufenthalt in Italien läßt sich Gensel an seinem Heimatort nieder, wo er bald auch das Stadtphysikat bekleidet. Gegen Ende des Jahres 1711 schickt er einige kleinere wissenschaftliche Abhandlungen an Lucas Schröck nach Augsburg ab; dieser bereitet soeben die Fortsetzung der Akademie-Denkschriften vor, welche in der Zeit von 1670 bis 1705 unter dem Titel „*Miscellanea curiosa medico-physica Academiae Naturae Curiosorum*" erschienen waren. Die neue Fortsetzungsserie trägt jetzt den Titel „*Academiae Caesareo Leopoldinae Naturae Curiosorum Ephemerides*" und beginnt 1712 mit den Centurien I/II; sie enthalten (pag. 421—426) die eingereichten Genselschen Arbeiten, darunter den Beitrag „*De procidentia oculi dextri quoad totum*" mit dem Schlußvermerk „*Sopronio Augustam Vind. missa An. 1711 d. 12 Decembr.*"

Wenige Wochen nach Vorlage dieser Beiträge nimmt Schröck den Physicus Soproniensis als 293. Mitglied in die Gesellschaft auf. Gensel stellt Schröck darauf sein Curriculum vitae zu, das seinen Werdegang bis 1712 beinhaltet und über Schul- und Studentenjahre aussagt:

„*Natus est Ao. 1677. d. 26. Octob. in Reg. Lib. Civitate Soproniensi inferioris Hungariae, Patre Cornelio Patritio Soproniense, matre Judicka de Zuana filia Georgi Melchioris, Judicis Soproniensis; absolutis studiis humanioribus in Gymnasio Soproniensi sub Joh. Fridelio Rectore, Ao. 1694 in Academiam Jenensem se contulit cum intentione studium excolendi Theologicum, quapropter philologicis, Theologiae ac Linguis Orientalibus navavit operam sub Gözio, Beckmano, Velthemio et Danzio, et studio hoc ob pregnantes causas derelicto, amplectus est medicum, cui praemisit philosophicum . . .*".[11]

Der 1714 zum Präsidentenadjunkt ernannte Gensel entfaltet in den folgenden Jahren eine rege Korrespondenz mit der Gesellschaft, wobei er regelmäßig wissenschaftliche Arbeiten vorlegt. Die Centurien III/IV von 1715 enthalten seine Abhandlungen „*De febre maligna*", „*De conceptione in somno*", „*De hydrophobia*", „*De haemorrhagia penis*" und „*De pilorum defluvio totius corporis*" mit der Notiz „*Sopronio Augustam Vind. d. 30. Decembr. A. 1713 missa*". Interessant

[9] Büchner, A. E.: *Academiae Sacri Romani Imperii Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum Historia* etc. S. 451; Halle 1755.
[10] Gronovius, L. Th.: *Bibliotheca Botanica*, S. 78; Leipzig 1760.
[11] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 293.

ist dabei vor allem der Beitrag *„De conceptione in somno"*: hier handelt es sich um ein Problem, das auch in der klassischen deutschen Literatur seinen Niederschlag findet, wobei an Heinrich von Kleist (1777—1811) mit seiner Novelle *„Die Marquise von O."* zu erinnern ist (1808).

Auch die folgenden Centurien (V/VI, pag. 349—356) enthalten Genselsche Publikationen *(„Sopronio Noribergam d. Novembr. 1716 missa")*; dieser wirkt nun auch als Sachwalter anderer ungarländischer Kollegen, indem er zur Veröffentlichung anstehende Mitteilungen sammelt und geschlossen nach Augsburg oder Nürnberg weiterreicht. Wichtig für die von ständiger Geldnot bedrängte Leopoldina wird das mit seinem Namen verbundene Legat[12], dessen Wortlaut Büchners Akademiegeschichte überliefert.[13] Die Flüssigmachung der Stiftung des 1720 in Sopron verstorbenen Arztes — Johann Moritz Hoffmann (1653—1727) als Director Ephemeridum schreibt seinen Nekrolog — nimmt allerdings längere Zeit in Anspruch; Büchner bezeichnet den verdienstvollen Gensel als *„Illustre et ob maxima beneficia apud nos immortale huius viri nomen"*.[14]

Mit *Samuel Köleseri* (1663—1732), *Johann Adam Raymann* (1690—1770) und *Daniel Fischer* (1695—1746) werden am 18. Oktober 1719 gleich drei ungarländische Mediziner zur gleichen Zeit in die Leopoldina aufgenommen (Matrikelnummern 337—339). Das Lebenswerk dieser drei für die Medizingeschichte ihrer Heimat so bedeutungsvollen Persönlichkeiten ist bekannt und steht hier auch nicht zur Abhandlung an; alle drei haben sie enge Kontakte zur Leopoldina unterhalten. *Samuel Köleseri* war Studiosus Lugdunensis gewesen; seinen Sohn, Samuel Köleseri jun., schickt er dagegen zur Absolvierung des Jurastudiums nach Halle an die 1694 feierlich eröffnete Academia Fridericiana. Hier schließt der Sohn 1712 das Studium mit der Inauguraldissertation ab; er grüßt dabei den Vater als *„Aurifodinarum per Transylvaniam supremus Inspector"*. Das der Leopoldina eingereichte Curriculum vitae von Köleseri sen. ist leider im Original nicht erhalten geblieben. Im Frühjahr 1721 hat er ein Konvolut von Arbeiten, darunter *„De transmutatione ferri in cuprum"*, von Kolosvar aus an Lucas Schröck nach Augsburg geschickt; die in den Centurien IX/X von 1722 publizierten Beiträge enthalten den Vermerk *„Claudiopoli Augustam Vind. d. 1. Martii A. 1721 missae"*. Büchner notiert über den als Mineralogen ausgewiesenen Wissenschaftler:

„D. Samuel Koeleserius a Keres-Eer, primo Sacr. Caesar, Maiest. Inclyti Gubernii et Praesidior. Caesareo-Regiorum in Transylvania Medicus ordinar. provincial. postea universae rei metallicae per Transylvaniam supremus Inspector, recept. in Academ. 1719 d. 18. Octobr. dictus Chrysippus I."[15]

Über *Johann Adam Raymann* aus Eperies und seine Wissenschaftskontakte zur

[12] Neigebaur, J. D. F.: *Geschichte der Kaiserlichen Leopoldino-Carolinischen Deutschen Akademie der Naturforscher während des zweiten Jahrhunderts ihres Bestehens*, S. 18—19; Jena 1860.
[13] Büchner, A. E.: siehe *Anmerkung 9*, S. 557.
[14] Büchner, A. E.: siehe *Anmerkung 9*, S. 451.
[15] Büchner, A. E.: siehe *Anmerkung 9*, S. 493.

Leopoldina und speziell auch nach Halle wurde bereits ausführlich berichtet.[16] Seine Aufnahme in die Leopoldina ist offenbar unmittelbar im Anschluß an eine vorgelegte Arbeit erfolgt, die in den Centurien IX/X erscheint und deren Einsendung Johann Adam Gensel von Sopron aus besorgte. Der 1722 publizierte Beitrag *„De rheumatismo coxendicis muliebri"* enthält nämlich den Vermerk *"Sempronio Augustam Vind. ab Exc. D. D. Genselio, d. 26. Jun. A. 1719 missa"*. Kurz nach der Aufnahme in die Gesellschaft stellt Raymann dem Präsidenten sein Curriculum vitae zu, in welchem er zu seiner Familie und zur Schulzeit am Heimatort nur kurz notiert:

„Natus est Eperiesini in Superiori Hungaria Anno 1690. Patre Johanne Reimanno Pharmacopoeo Civitatis huius, et Matre Elisabetha Johannis Roth filia: positis primis litterarum fundamentis in Schola primum Cassoviensi, postremo vero in Collegio Eperiesi Illustri . . . sub manuductione Johannis Rezikii P. P. tum temporis".[17]

Raymann hat nachweisbar mit drei Akademiepräsidenten korrespondiert: den Sendungen an Schröck nach Augsburg folgen 1730—1735 Zuschriften an Baier nach Altdorf und schließlich ab 1735 an Büchner nach Erfurt und Halle. In den *„Acta physico-medica"* — unter dieser Bezeichnung figuriert das Periodicum der Gesellschaft ab 1727 — erscheinen in regelmäßiger Folge Raymanns Beiträge, so. z. B. 1737 (IV, pag. 46—67) eine *„Historia febris"* mit der Schlußnotiz *„Eperieso Erfordiam missae d. 26. Novembr. 1730"*; im 1740 folgenden Band (V, pag. 153—159) vermerkt der Beitrag *„De morosi paralysi linguae familiari"* die Absendung *„Eperieso Erfordiam missa d. 30. April. 1737"*. Für den achten Band schickt Raymann erneut am 6. Oktober 1744 Beobachtungen ein (VIII, pag. 126—138), die nach Erfurt an Büchner adressiert sind; dieser wechselt wenig später auf ein Ordinariat nach Halle über, so daß bei Erscheinen der *„Acta"* im Jahre 1748 das Zentrum der Leopoldina nunmehr nach Halle verlagert ist. Die Raymann-Korrespondenz der Folgezeit geht demzufolge in die Saalestadt ab.

Der dritte Kandidat im Bunde dieser Neuaufnahmen ist Daniel Fischer aus Kesmark, bekannt als typischer Vertreter der Frühaufklärung in Ungarn[18], als Initiator des Versuchs einer pannonischen Ärztekongregation und von *„Acta Eruditorum"* seiner Heimat. Fischer war Studiosus in Wittenberg gewesen, hatte 1718 den Doktorgrad erworben und eine Praxis in seiner Vaterstadt eröffnet, als ihn die Ehrung erreicht. Sein an Schröck eingereichtes *Curriculum vitae* muß unmittelbar darauf nach Augsburg abgegangen sein, denn es schließt mit dem aktuellen Publikationsstand von 1718 und dem Hinweis auf das noch nicht veröffentlichte Projekt eines *„Tentamen in quo demonstrabitur Medicos Rationales esse Empiricos et Empiricos veteres esse rationales"*.[19]

[16] Kaiser, W., u. W. Piechocki: Die Arztfamilie Raymann aus Eperies und ihre Beziehungen nach Halle. *Comm. Hist. Artis Med.* 60—61 (1971), 207—225.
[17] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 338.
[18] Winter, E.: *Frühaufklärung*, S. 207; Berlin 1966.
[19] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 339.

Eng befreundet mit dem Kesmarker Schulrektor Georg Buchholtz (1688—1737) arbeiten beide auch auf naturwissenschaftlichem Gebiet zusammen;[20] mit Büchner in Erfurt steht Fischer in ständigem Kontakt. Fischers letzte Sendung an Büchner — die *„Sectio anatomica juvenis febre hectica defuncti"* — geht am 24. Juni 1744 von Kesmark aus nach Erfurt ab; die Arbeit erscheint 1747 (VIII, pag. 77—87) und somit erst nach dem Tode des verdienstvollen Arztes.

Die folgenden drei Rezeptionen Schröcks beziehen sich insgesamt auf Ärzte aus Sopron: *Georg Sigismund Liebezeit* (1689—1739), *Karl Friedrich Loew* (1699—1741) und *Johann Jakob Neuhold* (1700—1738). Diese drei Physici Sempronienses dienten bereits als Gegenstand einer vorausgegangenen Abhandlung;[21] ihre Beziehungen zur Leopoldina sind nicht weniger intensiv als diejenigen der Anwärter von 1719.

Zunächst beruft Schröck am 24. Juli 1721 den inzwischen zum Nachfolger des verstorbenen Gensel avancierten *Georg Sigismund Liebezeit* in die Gesellschaft und damit den ersten halleschen Doktoranden des 18. Jahrhunderts, der in diesem Zusammenhang zu erwähnen ist. Der Schriftwechsel des 1713 an der Academia Fridericiana Halensis promovierten Mediziners mit der Leopoldina ist verloren gegangen; ein Pro-Memoria in den *„Acta physico-medica"* gibt Auskunft über sein Leben und Wirken.[22]

Drei Jahre später erscheint der Name der Loews in den Listen der Gesellschaft: der 18. Oktober 1724 ist das Aufnahmedatum von *Karl Friedrich Loew*, dessen Vater Andreas Loew (um 1660—1710) ebenfalls mit Schröck korrespondierte, der aber in den Aufnahmematrikeln vermißt wird. Loew sen. hatte in Wittenberg studiert (Dr. med. 1682), Loew jun. in Jena (Dr. med. 1721); letzterer praktiziert in Wien, als ihn die Rezeption erreicht.

Die von ihm bei Schröck in Augsburg vorgelegten Beiträge tragen daher den Absendervermerk aus Wien. So enthält z. B. der Band II der *„Acta physico-medica"* mit den Abhandlungen *„De morbo complicatissimo paucissimis medicamentis sublato"* und *„De morbo petechiali qui anno 1683. epidemice Posonii grassatus est"* (pag. 1—40) jeweils die Bemerkung *„Dabam Viennae"* mit der Datumsangabe vom Februar 1730.

In der Büchnerschen Ära setzt Loew seine Korrespondenz nach Erfurt fort; ersterer überträgt ihm 1740 die Vollmacht zur Abwicklung des Genselschen Legats. Zu diesem Zeitpunkt ist Loew bereits nach Sopron zurückgekehrt; mit dem Vermerk *„Dabam Sempronii in Hungaria d. 25. Aug."* reicht er 1739 eine *„Epistola ad Celeberrimos omnium Regionum Botanicos, qua de Flora Pannonica conscribenda"* ein, die 1740 in den *„Acta physico-medica"* (V, pag. 145—154) erscheint; der folgende Band enthält bereits die Nachricht über sein Ableben.

Johann Jakob Neuhold als dritter Vertreter aus Sopron wird am 24. März

[20] Kaiser, W., u. H. Krosch: Halle 1713 im Diarium Itinerarium des Georg Buchholtz (1688—1737). *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturw.) XIII, 583—599 (1964).
[21] Kaiser, W., u. A. Völker: Die Physici Sempronienses und ihre Beziehungen nach Halle und Wittenberg. *Comm. Hist. Artis Med.* 62—63 (1971), 101—110.
[22] Memoria D. Georg. Sigism. Liebezeit etc.; *App. Acta Med. Phys.* Vol. VII, S. 304—313.

1729 in die Leopoldina aufgenommen. Neuhold hatte in Wittenberg, Jena und Leipzig studiert. Seine Hoffnungen auf eine Nachfolge im Stadtphysikat an Stelle des verstorbenen Gensel hatten sich zerschlagen, wie er im November 1728 an Schröck meldet: mit diesem Schreiben setzt die erhalten gebliebene Korrespondenz Neuholds mit der Leopoldina ein, die auch ein umfangreiches und minutiöses Curriculum vitae beinhaltet. Es beginnt mit Familienangaben: *„Ortum meum debeo Sempronio, Liberae Regiaeque inferiori Hungariae civitati, quae ut semper florentissimum Musarum domicilium extitit, ita multa in omni studiorum vitaeque genere excellentes, utriusque rei publicae commodo, genuit, aluitque Viros, editus in hanc lucem anno, a reparata humani generis salute, supra millesimum septingentesimo, IV Calendas Mai. Splendore natalium avorumque nobilitate gloriari non possum, honesto tamen loco natus, patrem habui Abrahamum Neuhold, urbis supra nominatae civem, matrem Annam Rosinam, patre Georgio Hutzsar ortam. Humilitas tamen haec originis animum meum non deiecit"* . . .[23]

Vorübergehend praktiziert Neuhold in Komorn und reicht von dort aus seine Beiträge bei der Leopoldina ein; die dort publizierten *„Observationes pathologico-therapeuticae"* tragen den Vermerk *„Dabam Comaromii in inferiore Hungaria, Ipsis Cal. Junii"* des Jahres 1732. Diese *„Observationes"* enthalten auch einen für den halleschen Nachbetrachter besonders interessanten Beitrag (III, pag. 156—168) *„De Essentia dulci Hallensium, tanquam certissimo Naturae motus moderante remedio"*, worin Neuhold über die Spezialitäten der Medikamentenexpedition des halleschen Waisenhauses berichtet.

Als Büchner 1735 das Präsidialamt der Akademie übernimmt, ist eine seiner ersten Dienstobliegenheiten die Regelung des Genselschen Legats. In einem Schreiben vom 8. Dezember 1735 an Ferdinand Jakob Baier erwähnt er auch den diesbezüglichen Breifverkehr mit Loew und Neuhold:
„Die Löwische Correspondence habe zu allererst mit Fleiß perlustriret, und daraus die Ursach leicht errathen, warum Er mir nun auf 3. Briefe noch nicht geantwortet; ich will Ihm aber dennoch, bey Übersendung des künftig zu publicirenden Programmatis, noch einmal Schreiben, und so Er alsdann nicht antwortet, mir schon einen andern Correspondenten in Wien auszumachen bemüht seyn. Ratione des Genselischen Legati finde ohnedieß daß Er noch gar keine sonderbaren Dienste geleistet, und habe deßfals weit mehr Vertrauen zu Hr. G. Neuholden, welchen ich mit morgender Post desfals ausführlich schreiben, und künftig mehr als offt erinnern werde, damit diese affaire endlich einmal, zum Nutz unserer Societät . . . zu Stande kommen möge".[24]

Neuholds Tod im Jahre 1738 veranlaßt Büchner schließlich, den hier leicht gerügten Loew wieder einzuschalten, doch ist dieser dann ebenfalls nur noch kurze Zeit in dieser Funktion tätig gewesen.

Neuhold war Schröcks elfter ungarländischer Kandidat gewesen, dem er die Aufnahme in die Leopoldina zuteil werden ließ. Am Ende seiner Amtsperiode

[23] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 408.
[24] Kaiser, W., u. H. Krosch: Andreas Elias Büchner (1701—1769). *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturw.) XIII, 397—430 (1964); speziell S. 403.

rezipiert er im Juni 1729 nun auch noch *Johann Theophil Windisch* (1689—1732) aus Pozsony; damit schließt seine Aufnahmeliste aus diesem Territorium. Unter Baier bleiben Neuaufnahmen aus und setzen dann erst wieder unter Andreas Elias Büchner ein, der schon vorher als Adjunct und dann als Director Ephemeridum zum Nutzen der Sozietät gewirkt hatte.

DIE UNGARLÄNDISCHEN BERUFUNGEN IN DER AMTSPERIODE VON ANDREAS ELIAS BÜCHNER

erreichen in den Jahren 1735—1769 den bereits eingangs erwähnten zweiten Kulminationspunkt. Nunmehr sind es sogar zwölf Neuaufnahmen, die in jener Ära zu notieren sind: *Johann Wallaskay, Samuel v. Drauth, Johann Albrich, Thomas Degenhard, Johann Daniel v. Perliczi, Georg Christian Maternus de Cilano, David Samuel Madai, Adam Molnar, Michael Gottlieb Agnethler, Andreas Conrad, Johann Michael Hoffinger* und *Georg Zacharides.*

Andreas Elias Büchner kommt 1745 nach Halle, wo der Tod des berühmten Friedrich Hoffmann (1660—1742) eine schwere Lücke in die Reihen der Fakultät gerissen hat. In den folgenden Jahren bildet der Akademiepräsident zusammen mit seinem Amtskollegen Johann Juncker (1679—1759) das Zentrum dieser Fakultät; noch von Erfurt aus nimmt er aber fünf neue Mitglieder aus Ungarn auf, darunter die beiden halleschen Doktoranden Wallaskay und Drauth. In beiden Fällen ist wohl eine Empfehlung des halleschen Ordinarius Johann Heinrich Schultze (1687—1744) vorausgegangen, zu dessen engerem Kreis die beiden Absolventen gehörten.

Johann Wallaskay (geb. 1709) wird am 27. Februar 1736 in die Gesellschaft aufgenommen; die Matrikel notieren für den im Mai 1734 in Halle promovierten Mediziner *„Natus in Villa Acsa, Comitatus Pesthensis"*. Die Rezeption erfolgt zu einem Zeitpunkt, als Wallaskay nach kurzer Praxistätigkeit in Wien sich nunmehr in Preßburg niedergelassen hat. Büchner in Erfurt muß mit Wallaskay über die Möglichkeit einer Archiaterstelle in Petersburg korrespondiert haben; am 8. März 1736 bittet er nämlich diesbezüglich den halleschen Ordinarius Schultze um Rat und erwähnt dabei auch den neu in die Akademie berufenen Wallaskay: ... *„tua saluberrima consilia habeam ac in posterum habiturus sim; non solum, quos nuperrime mihi commendasti, viros illustros doctissimos, praenob. doct. Wallaskay, et doct. Hoffmannum, prompte ac perlubenter in Academiam nostram imperialem recepi ... De reliquo parum hactenus abfuit, quin praenob. D. Wallaskay si, quod in Russiam mediatur iter, adhuc prosequi intendat, comitem mihi similis suscipiendi exornaverim itineris"*.[25]

Der Name von Wallaskay taucht dann noch einmal 1751 in der Leopoldina-Korrespondenz des noch zu erwähnenden Andreas v. Conrad auf; dieser schreibt dabei in seinem Lebenslauf über seinen Studienbeginn an Büchner:

[25] Kaiser, W., u. H. Krosch: Transsylvanische und ostslowakische Mediziner in Halle (1695—1750). *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturw.) XIV, 581—622 (1965); speziell S. 600.

„Decimo quinto aetatis anno Medicinae addiscendae animum firmiter dicavi. Ad quam amplius excolendam in Academiam Hallensem Anno 1743 mens. Martio concessi. Halae honorifica doctissimi viri D. Wallaskay commendatione primum statim pie defuncto J. H. Schulzio viro et exquisitae eruditionis et pereximiae integritatis laude conspicus prorius innotui".[26]

Wallaskays Studienkollege *Samuel v. Drauth* aus Kronstadt in Siebenbürgen — beide hatten 1734 gemeinsam ihre Promotion durchgeführt — erhält sein Aufnahmediplom mit dem Datum vom 30. März 1738. Drauth praktiziert zu diesem Zeitpunkt schon wieder in der Heimat, steht aber mit seinem Lehrer Schultze in regelmäßigem Kontakt. Dieser dürfte für die Mitgliedschaft plädiert haben, der sich Drauth aber nur kurze Zeit erfreuen kann: im September 1739 fällt er einem Unfall bei Hausreparaturen zum Opfer. Schultze fertigt noch am 9. Februar 1740 einen Brief an ihn aus, ist also noch in Unkenntnis des Ablebens seines Schülers. Drauths Schwiegervater Johann Albrich (1687—1749) bestätigt den Eingang des Schreibens am 6. März 1740 und bringt Schultze Einzelheiten des tödlichen Unfalls zur Kenntnis. Letzterer veranlaßt daraufhin Büchner, *Johann Albrich* an Stelle des verstorbenen Schwiegersohnes in die Akademie aufzunehmen. Die Rezeption erfolgt am 14. Mai 1740; ein Dankesbrief Albrichs vom 21. August 1740 an Büchner erwähnt die Empfehlung Schultzes ausdrücklich:

„Quod cum ex infelici casu beati mei Generi D. D. Samuelis Drauth absque meo merito ex mera Benevolentia Illustrissimi Praesidis, per benignam Commendationem Excellentissimi D. Doctoris Jo. Henr. Schulze Profess. Publici, mihi contigisse experiar, sequendi mihi, quo Fata ducunt, ratus sum".[27]

Mit *Johann Thomas Degenhard* (gest. 1751) folgt nächst Liebezeit, Loew und Neuhold der nun schon vierte Mediziner aus Sopron. Leider fehlen jedwelche Korrespondenz-Unterlagen; die *„Acta physico-medica"* von 1744 notieren lediglich den Aufnahmevermerk *„Dn. D. Joannes Thomas Degenhard, Liberae ac Regiae Civitatis Semproniensis Physicus primarius. Diodorus II"* für den am 12. April 1742 berufenen Arzt.

Der noch im gleichen Jahr — am 20. Dezember 1742 — aufgenommene *Johann Daniel v. Perliczi* (1705—1788) ist für die Medizingeschichte seines Landes höchst bedeutsam: der temporär als Komitatsphysikus von Nograd amtierende Mediziner ist Verfasser der bekannten Denkschrift von 1751 mit dem Postulat der Gründung einer Landesbibliothek und einer medizinischen Akademie, die mit einem Krankenhaus eng verbunden sein sollte. 1741 geadelt, gehört Perliczi auch der Königlich preußischen Akademie der Wissenschaften an, als ihn Büchner in die Leopoldina beruft. Vol. VIII der *„Acta"* von 1744 meldet seine Aufnahme: *„Dn. D. Johannes Daniel de Perlici, Nobilis Hungariae, Inclyti Comitatus Neogradensis in Hungaria Physicus ordinar. et Societat. Reg. Boruss. Scientiar. Sodalis. Archimede IV".*

[26] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 573.

[27] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina), Briefarchiv Nr. 501.

Die folgenden Aufnahmen werden von Büchner nunmehr von Halle aus getätigt. Der aus Preßburg gebürtige *Georg Christian Maternus de Cilano* (1696—1773) wird am 20. April 1745 in die Leopoldina berufen; der 1732 in Helmstedt promovierte Arzt ist zu diesem Zeitpunkt Ordinarius am Gymnasium academicum zu Altona. Seine biographischen Daten wurden jüngst neu zusammengestellt;[28] in diesem Zusammenhang sei lediglich auf seine rege Korrespondenz und seine publikatorische Tätigkeit im Rahmen der *„Acta"* verwiesen. Jeweils von Altona aus gehen seine Sendungen zu Büchner nach Halle; die in Vol. VIII veröffentlichten Beiträge tragen den Vermerk *„Altona Halam missae d. 10. Jul. 1746"* und beinhalten (auf pag. 337—348) Arbeiten wie *„De tumore in regione iliaca dextra"* und *„De scirrho colli"*. Vol. IX von 1752 enthält wiederum mehrere Abhandlungen *„Altona Halam missae d. 10. Nov. 1749"*, und gleiches gilt auch für den folgenden Band von 1754 mit Publikationen *„Altona Halam missae d. 2. Novembr. 1753"*; am interessantesten ist aus diesem Konvolut die Beobachtung *„De tumore manuum et pedum subitaneo ab adsumtis baccis Lauri excitato"*, die Feststellung einer Arzneimittelallergie bei einem 27jährigen Patienten. Die dann einsetzende Reihe der *„Nova Acta"* weist noch einmal vier Arbeiten von Maternus auf *„Altona Halam missae d. 18. Januar. 1754"*; eigenständige Beobachtungen bleiben dann aus, da Maternus schon 1750 das ihm übertragene Physikat und das Direktorat am Altonaer Collegium anatomicum niedergelegt hatte, um seinen übrigen Lehrämtern voll gerecht werden zu können.

Vier Tage nach Maternus de Cilano nimmt Büchner mit *David Samuel Madai* (1709—1780) aus Schemnitz einen weiteren ungarländischen Kollegen auf. Madai ist allerdings längst ortsansässiger *„Hallenser"* geworden; er ist Direktor der Medikamentenexpedition des Waisenhauses und führt diese Firma zu einem ungeahnten Aufstieg.[29] Eine Korrespondenz zwischen Büchner und Madai ist nicht erhalten, ein handgeschriebener Lebenslauf fehlt. Klinische Publikationen von Madai sind rar, da dieser seine ganze Intensität der Pharmazie und Pharmakologie widmet und sich in freien Stunden als Numismatiker betätigt. Einige kleine Beiträge erscheinen in Vol. X der Akademieschriften.

Erfreulicherweise ist das *Curriculum vitae* des am 4. Dezember 1747 in die Akademie aufgenommenen *Adam Molnar* (geb. 1716) erhalten geblieben, der hier sehr ausführlich seinen Lebensweg bis zu seinem halleschen Doktorat vom 5. Juli 1747 schildert: wichtig auch deswegen, weil Molnar durch seinen späteren Lebensweg einen wichtigen Platz in der Medizingeschichte der Donaufürstentümer einnimmt.[30] Adam Molnar teilt hierin einleitend mit:
„Natus is est a. 1716. die 24. Dec. in Comitatus Castriferrei Hungariae Inferioris

[28] Haupt, H.: in: *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon*, Bd. 1, S. 200—202; Neumünster 1970.
[29] Kaiser, W., u. W. Piechocki: Die Ärzte-Dynastie der Madai in Halle (I und II). *Comm. Hist. Artis Med.* 60—61 (1971), 49—96.
[30] Izsak, S.: Die Stellung Adam Molnars, eines Absolventen der Universität Halle, in der Geschichte der rumänischen Medizin. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturw.) XVII, 1027—1029 (1968).

vico Trestyénfalva ad fluvium Rabam sito, loco quidem nobili, et, ut tempora fataque patriae ferunt, parentibus tenioris omnino sortis, patre nempe Michaele Molnar, matre vero Eva Kapossy, Generosi quondam viri Michaelis Kapossy filia iam beata. Non obstante vero rerum domesticarum angustia, adlaborarunt optimi parentes, ut, ubi aetas concessit, primum domi, dein in Gymnasion Evangelicorum Soproniensi filius litteris humanioribus imbueretur. Exactis primis tyrocinii annis, anno Saeculi 33° in Scholam Evangelicorum, quae apud Posonienses floret, se transtulit, ubi mox anno sequente, commendatione Clariss. Gymnasii Rectoris Frid. Vilh. Beerii a Perillustri Curatore et Avo adolescentis Joannis L. B. ab Hellenbach tum aeque Posonii in Scholis existentis educationi et informationi huius praefectus est. Positis demum hic studiorum fundamentis solidioribus, anno 38° ingruente vere . . . ad celeberrimamque Musarum sedem, quae Halae Magdeburgicae est . . . se contulit".[31]

Molnars Wirken in Moldau und Walachei steht hier nicht zur Besprechung an; eine Korrespondenz mit der Leopoldina ist wohl unterblieben, zumal der durch Kriegsereignisse um seine Manuskripte und Sammlungen gekommene Arzt einmal öffentlich erklärte, er fühle sich der Mitgliedschaft in dieser Sozietät unwürdig, da er ihr keinen Beweis seiner Gelehrsamkeit gegeben habe.[32]

Die Mitgliedschaft des 21. ungarländischen Angehörigen der Leopoldina — es ist der Transylvanier *Michael Gottlieb Agnethler* (1719—1752) — ist indirekt nachweisbar, doch fehlt ein aktenmäßiger Beleg in den Listen der Gesellschaft. Der ab 1742 in Halle studierende Eques Transsylvanus ist der Lieblingsschüler von Johann Heinrich Schultze, dessen numismatische Neigungen er teilt. Nach Erwerb des philosophischen Doktorgrades (1750) schließt Agnethler am 1. Februar 1751 auch sein Medizinstudium ab. Die vorgesehene Rückkehr in die Heimat unterbleibt, weil ihn im Oktober 1751 ein Ruf nach Helmstedt erreicht. Kurz zuvor schließt Agnethler die Katalogisierung der numismatischen Sammlungen seines verstorbenen Lehrers ab; die *„Wöchentlichen Hallischen Anzeigen"* vom 29. November 1751 notieren die Offerte: *„Beschreibung des Schulzischen Münzkabinet Zweyter, dritter und vierter Theil. Entworfen und mit kurzen Anmerckungen begleitet von Michael Gottlieb Agnethler, der Weltweisheit und Arzneigelehrtheit Doctorn, berufenem Professor der Beredsamkeit, Altertümer und Poesie auf die Julius Carlsuniversität, auch Mitgliede der Römisch kaiserlichen Reichsacademie der Naturforscher".*

Hier gibt Agnethler seine neue Würde als Akademiemitglied erstmals öffentlich an. Seine Name fehlt aber in den offiziellen Berichten der Sozietät; man darf vermuten, daß sein früher Tod am 8. Januar 1752 die schriftlichen Formalitäten nicht zum Abschluß brachte und die bereits erfolgte Aufnahme nicht mehr zu einer Registereintragung führte. Das ist auch dem Akademiepräsidenten Büchner, der beim Doktorat von Agnethler als Promotor fungierte, offensichtlich nicht aufgefallen, denn in seiner 1755 im Festband der Gesellschaft publizierten Liste der Mitglieder fehlt Agnethlers Name.

[31] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 549.

[32] Veszprémi, S.: *Succinta medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia.* Viennae 1781, Centuria altera, Pars posterior, S. 268.

Von dem aus Győr stammenden und am 30. November 1751 aufgenommenen *Andreas v. Conrad* (geb. 1724) liegt wiederum ein ausführliches *Curriculum vitae* vor, auf das im Zusammenhang mit Wallaskay bereits verwiesen wurde. Conrad ist nach einem in Halle begonnenen Medizinstudium an die Universität Göttingen abgewandert, wo er bei seinem dort lehrenden Landsmann Johann Andreas Segner (1704—1777) wohnt. 1748 promoviert, sucht Conrad anschließend auf einer Studienreise Christoph Jakob Trew in Nürnberg auf, der seit 1743 die Geschäfte eines Director Ephemeridum der Gesellschaft wahrnimmt und durch seine Bibliothek und seine Sammlungen berühmt ist. Hier scheinen sich die Kontakte zur Leopoldina angebahnt zu haben, die dann 1751 zu Conrads Rezeption führen, als dieser dort seiner Praxis nachgeht. Über die Begegnung mit Trew schreibt Conrad in seinem an Büchner eingereichten Lebenslauf begeistert:

„Tandem longum in patriam redux iter ingressus eorum cumprimis me copiam videndi habuisse gratulor, quae mihi Norimbergae ab illustri viro D. Treu singulari humanitate demonstrata fuerunt".[33]

Mit *Johann Michael Hoffinger* (geb. 1723) aus Wien wird am 10. Oktober 1755 einem ehemaligen halleschen Büchner-Schüler die Aufnahme zuteil, der zu dieser Zeit als *„Physicus Cameralis in Transylvania"* fungiert. Hoffingers Laufbahn hatte mit einer Feldschertätigkeit im Krieg gegen Preußen begonnen und ihn anschließend nach dem Besuch der Universität Straßburg nach Halle geführt, wo er die Büchnerschen Kollegs besuchte. 1751 in Wien promoviert, erhält er dort einen ärztlichen Auftrag für Siebenbürgen: hierüber schreibt er am 4. Juni 1755 an Büchner nach Halle:

„In Transylvaniam mittor, ut non solum apud commorantes ibi Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Excellentissimos Camerae officiales, medicam faciam, sed etiam constitutas tunc temporis obstetrices examinem et in posterum constituendas instruam: quo animo hanc spartam susceperim, sentient hi quibus tenera finxit, praecordia Titan. conversentur quicunque volant cum amicis semi combustis, Cygnum album, corvum nigrum, leonem aureum, vel aliud igne destructum corpus recuperandi cupiditate abrepti carbonum exclamatoribus quam vero Machaonis filio similiores".[34]

Der von Hermannstadt aus abgeschickte Brief enthält noch eine Nachschrift: *„Initio huius anni cum illustrissimo Domino Comite a Künzburg Supremo Camerae Comite in inferiori Hungariae et rerum montanicarum ibidem directore per auri, argenti, ferri, cupri etc. fodinas in Pannonia utraque Hungariae montibus Carpathicis et Transylvania profectus temporaneam harum fodinarum constitutionem notavi acuratissime propediem forte evulgandam".*

Letzter Büchner-Rezipient ist der am 13. März 1769 eingetragene Georg Zacharides, hallescher Doktorand von 1750 und nunmehr als Komitatsphysikus von Neusohl tätig. Ein Schriftwechsel mit dem wenig später verstorbenen Präsidenten scheint nicht mehr zustande gekommen zu sein.

[33] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina), Briefarchiv Nr. 573; siehe *Anmerkung 27.*

[34] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 600.

DIE FOLGENDEN AKADEMIEPRÄSIDENTEN

haben bis zum Jahrhundertende nur noch wenigen ungarländischen Anwärtern die Aufnahme zuteil werden lassen: *Ignaz von Born, Joseph von Conrad junior, Franz Kereszturi, Martin Lange, Johann Georg Hoffinger junior, Jakob Reineggs* und *Johann Hedwig*. Die am 1. März 1798 eingetragenen Mitglieder Tobias Kay und Mauritz Johann Böhm können im Rahmen dieser Studie unberücksichtigt bleiben, da es sich um Amtspersonen der ungarischen Oberhofkammer bzw. der Oberrechnungskammer handelt und ihre Rezeption mehr aus formellen Gründen heraus zu verstehen ist.

Der am 20. Oktober 1774 berufene *Ignaz von Born* (1742—1791) gehört bekanntlich zu jenem Kreis von Wissenschaftlern, welche die Lehre vom Berg- und Hüttenwesen entwickelten und die ungarischen Montanstädte zu Zentren von weltweiter Bedeutung machten; die von Schemnitz ausgehenden Impulse nehmen zudem einen Ehrenplatz in der Geschichte der europäischen Aufklärung ein.[35] Der maßgeblich an der Gründung der Prager Zentralloge *„Zu den drei Sternen"* beteiligte und um die Etablierung einer *„Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften"* verdiente Born schreibt im Anschluß an seine Aufnahme in die Leopoldina an den nunmehr amtierenden Präsidenten Ferdinand Baier u. a.: *„Tenue est et exigium, quod hucusque in re litteraria praestiti, probeque novi, nihil a me proferri posse, tanta Societate, toto terrarum orbe eximia eruditione celeberrima, dignum".*[36]

Unter der Matrikel-Nummer 854 kommt am 21. Mai 1781 *Joseph von Conrad jun.* (geb. 1756) zur Aufnahme, der Sohn des 1751 rezipierten und bereits erwähnten Arztes. Er ist wohl einfach anstelle des kurz zuvor verstorbenen Vaters eingetragen worden, der zuletzt als Physicus ordinarius von Sopron gewirkt hatte.

Conrad jun. hatte sein akademisches Studium 1773 in Göttingen begonnen und dort bei Ernst Gottfried Baldinger (1738—1804), Johann Beckmann (1739—1811), Johann Christian Polykarp Erxleben (1744—1777), Johann Andreas Murray (1740—1791) und Heinrich August Wrisberg (1739—1808) Kollegs gehört. 1776 sitzt er in Leiden in den Vorlesungen von Walter v. Doeveren (1730—1783), 1777 in London bei John Pringle (1707—1782) und William Hunter (1718—1783). Er besucht auch Alexander Monro (1732—1817) und geht dann über Oxford und Paris nach Straßburg, wo er sich für die Lehrveranstaltungen von Johann Reinhold Spielmann (1722—1783) und Johann Friedrich Lobstein (1736—1784) interessiert. Dann bricht er in Richtung Heimat auf und beschließt sein Studium 1779 in Wien, wo für ihn die Kollegs von Maximilian Stoll (1742—1788) besonders attraktiv sind. Der Tod des Vaters veranlaßt ihn, sich in Sopron niederzulassen und das Physikat zu übernehmen. Kurz nach seiner Aufnahme in die Leopoldina gibt er im Juni 1781 von Sopron aus einen ausführlichen Bericht an Ferdinand Baier:

[35] Winter, E.: a. a. O., S. 209.
[36] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 801.

... *„studiis academicis finem jam jam impositurus, Viennae per annum et quod excurrit, practicas in primis praelectiones, atque exercitationes clinicas in Nosocomio practico, a cel. et sagacissiomo viro, Maximiliano Stoll praeceptore meo longe aestumatissimo, ad aegrotantium lectum habitas, frequentavi. Mense deinde Septembris, a. 1779, examinibus rigorosis theoretico nempe et practico, coram inclyta facultate medica Vindobonensi, feliciter peractis, atque publice defensa inaugurali dissertatione, studiorum praemium, lauream nempe Doctoralem, consecutus sum. Itineri jam per patriam, historiae ejus naturalis investigandi causa suscipiendo, quod diu jam animo praeconceperam, accingere me volebam: verum mox gravissimo tristissimoque fato, consilium mutandum mihi erat. Subsecuta nempe m. Januarii a. 1780, inopinata prorsus atque insperata morte optimi mei Parentis, sedem jam in urbe patria figere, aegrotantium curae me accingere, atque munus Physici ordinarii lib. Regg. huius civitatis, in me delatum, suscipere debui".*

Franz Kereszturi (1735—1811), am gleichen Tage wie Conrad jun. aufgenommen, ist bei seiner Berufung Ordinarius Anatomiae et Chirurgiae in Moskau. Seine Kurzbiographie in der *„Geschichte der Medicin in Rußland"*[37] vermerkt diese Rezeption; eine Korrespondenz mit der Leopoldina ist in den halleschen Archiven nicht mehr auffindbar. Erhalten geblieben ist dagegen ein Schreiben von *Martin Lange* (1753—1792) aus Kronstadt, der zu den bedeutendsten Aufklärern in Siebenbürgen zählt[38], [39] und am 7. April 1789 in die in Erlangen niedergelassene Akademie gewählt wird; die Geschäftsführung befindet sich ab 1788 in den Händen von Heinrich Friedrich Delius, zu dessen Schülern Lange zählt. Der Kontakt Langes zu Erlangen und zu seinen Lehrern ist offenbar auch nach der Rückkehr in die Heimat nicht abgerissen, wobei Wien mit Pascal Joseph de Ferro (1753—1809) als Zwischenstelle fungiert. Der ab 1783 als zweiter Stadtphysikus und Distriktsmedikus und ab 1786 als Physikus des Haromszéker Komitats amtierende Lange stellt Delius regelmäßig seine Publikationen zu und überreicht ihm auch seine 1788 in Offenbach herausgebrachte Beschreibung der in Siebenbürgen üblichen Volksheilmittel. Delius fragt zu Anfang des Jahres 1789 bei Lange in Kronstadt an, wie er sich zu einer projektierten Berufung in die Leopoldina stelle; dieser antwortet am 1. März des gleichen Jahres:

„Ich danke Euer Hochwohlgeb. ganz gehorsamst für die mir kürzlich durch H. D. Ferro zugeschickte Geschichte der Academie der Naturforscher. Ingleichen danke ich auch für die gütige Einladung zu dieser Academie. Da es eine Ehre und Vergnügen ist in einer Gesellschaft mit so würdigen Gelehrten zu seyn, so nehme ich diese Einladung mit vielem Vergnügen an, u. ich werde mich bemühen die Ehre der Academie nach Möglichkeit zu befördern suchen, und mich stets vollkommen in meiner Bestimmung zu machen. Ich nehme mir die Freyheit auch mit beygelegten Werkchen meine

[37] Richter, W. M. v.: *Geschichte der Medicin in Rußland*, Bd. 3, S. 354, Moskau 1817.
[38] Bologa, V. L.: Ärzte und Gesundheitspflege bei den Siebenbürger Sachsen im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts. *Forsch. z. Volks- und Landeskd.* 7, 47—68 (1964).
[39] Spielmann, J., u. A. Huttmann: Blätter aus der Medizingeschichte der Siebenbürger Sachsen. *Die Waage* 7, 61—69 (1968).

Aufwartung zu machen. Das andere de remediis domesticis werden Euer Hochwohlgeb. schon erhalten haben vom Buchhändler aus Offenbach".[40]

Martin Lange schickt am 6. Januar 1790 eine Arbeit *„Historia Icterorum Epidemicorum"* nach Erlangen ab, den Bericht über eine 1784/1785 in Kronstadt grassierende Gelbsuchtepidemie. Den Druck dieses wertvollen Beitrages hat Lange, der 1792 an einer Nervenlähmung verstirbt, allerdings nicht mehr erlebt: VIII der *„Nova Acta"* erscheint im Gefolge politischer Ereignisse erst mit großer Verspätung.

Die drei letzten ungarländischen Leopoldina-Mitglieder der genannten Ära sind *Johann Georg Hoffinger jun.* (1756—1792) aus Kronstadt, *Jakob Reineggs* (1744—1793) und *Johannes Hedwig* (1730—1799); in chronologischer Reihe erfolgen die Rezeptionen im April 1790, am 5. Januar 1792 und am 10. September 1792. Es mag dahingestellt sein, ob man Jakob Reineggs, der aus Eisleben stammt, unter die ungarländischen Vertreter einordnen will; immerhin hat er in Tyrnau studiert und sich an der Bergakademie in Schemnitz aufgehalten.[41] Über die Graduierungen des vom Barbiergesellen in der Lutherstadt Eisleben zum kaiserlich-russischen Kollegienrat aufgestiegenen Reineggs unterrichtet eine Notiz in den *„Nova Acta"* von 1818 (Tom. IX, S. 905) mit knappen Worten: *„D. Jac. Reineggs, aug. Russ. Imperatric. Colleg. Consil. Collegii Imp. med. assessor, et Secretar, perpetuus in rebus scientificis, soc. Reg. scient. Gotting. et Berolin. natur. scrutat. sod., instit. Imperialis med. Chirurg. petropolitan, Direct. rec. d. 5 Januar. cogn. Jason VI".*

Das hallesche Leopoldina-Archiv enthält leider bei den drei letztgenannten Vertretern keinerlei Unterlagen mehr über einen zweifellos vorhanden gewesenen Schriftwechsel. Die noch zur Verfügung stehenden Originalien der übrigen und im Rahmen der vorliegenden Abhandlung aufgeführten Mitglieder erschienen uns aber interessant genug, um sie — wenn an dieser Stelle auch nur fragmentarisch — einer breiteren Leserschaft vorzustellen. Sie dürften sowohl für biographische Ergänzungen und Richtigstellungen als auch zur Interpretation größerer Sachzusammenhänge von Bedeutung sein und sollten daher eine vollständige Auswertung erfahren. Der erhalten gebliebene Schriftwechsel weist jedenfalls nachdrücklich aus, welche Bedeutung den Wissenschaftskontakten nach Ungarn in der genannten Zeitspanne zugemessen wurde.

Összefoglalás

Az 1652. január 1-én alapított Academia Imperialis Leopoldina-Carolina Naturae Curiosorum — a jelenleg is fennálló természettudományi akadémiák közül a legrégebbi — a 18. század végéig összesen 31 tagot vett fel soraiba az akkori Magyarország területéről. Ezt a tekintélyes számot még növelni lehetne, ha azokat az orvosokat és

[40] Archiv der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina); Briefarchiv Nr. 879.

[41] Rippa, B. K.: Über die Bedeutung der Medizinischen Fakultät Trnava (Tyrnau) in der zweiten Hilfte des 18. Jahrhunderts. *Wiss. Z. Univ. Halle* (Math.-naturw.) XVI, 645—653 (1967).

természetbúvárokat is tekintetbe vennénk, akik a társaság időszaki kiadványaiban tanulmányokat tettek közzé. Kétségtelen ui., hogy ez utóbbiak felvétele is folyamatban volt, de aztán — ma már kideríthetetlen okokból — elmaradt.

Az említett tagfelvételek zöme az Akadémia alapítását követő 150 év folyamán főleg két elnök hivatali idejére esik. Az egyik Lucas Schröck (1646—1730), aki 1693-1730-ig állott az Akadémia élén, a másik az Erfurtban és Halléban tanító Andreas Elias Büchner (1701—1769), aki 1735 és 1769 között töltötte be az elnöki tisztet. Kettejük összesen mintegy 70 évet számláló hivatali ideje alatt 24 magyarországi tagot vettek fel, ezzel szemben mindössze 7 tagfelvétel esik Johann Michael Fehr (1610—1688), Ferdinand Jakob Baier (1707—1788), Heinrich Friedrich Delius (1720—1791) és Johann Christian Daniel Schreber (1739—1810) elnöksége idejére, sőt vannak olyan elnökök is — mint pl. az Altdorfban nyilvános rendes tanárként oktató Johann Jakob Baier (1677—1735) —, akik alatt egyáltalán nem szerepel az anyakönyvekben magyarországi jelölt neve. E szembeszökő különbség nem magyarázható pusztán Schröck és Büchner hosszúra nyúlt vezető tevékenységével. Méltán következtethetünk arra, hogy Lucas Schröck és Andreas Elias Büchner különös érdeklődést tanúsított a délkelet-európai, nevezetesen a magyarországi tudományos kapcsolatok iránt, amit egyébként az e korszakból fennmaradt levelezés és az illető tagok élénk publicisztikai tevékenysége is bizonyít. A Társaság — amely Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina néven ma is fennáll — levéltárában egy csomó olyan, mindeddig kevéssé ismert és részben feldolgozatlan dokumentumot őriz, amelyre ebben az értekezésben utalás történik. A részletes életrajzokat viszont szándékosan mellőztük. A 31 magyarországi Leopoldina-tag életét és működését csak annyiban érintettük, amennyiben a bemutatandó levelezés megértéséhez szükséges.

Az Academia Leopoldina anyakönyveiben felbukkanó első magyarországi név Martin Christoph Metzger (1626—1690) egykori pozsonyi orvosé, akit 1683. szeptember 19-én Johann Michael Fehr elnöksége idején már Regensburgból hívtak meg a Társaságba.

A Társaság negyedik elnöke, Lucas Schröck alatt (1693—1730) 12 magyarországi jelölt felvételt nyert: Johann Friedrich Kehrn varasdi orvos (1693), a pozsonyi születésű Moller Dániel Vilmos (1694) és Rayger Károly (1694), Johann Baptista Gründler ungvári megyei orvos (1701), a soproni Gensel János Ádám (1712), az erdélyi Köleséri Sámuel (1719), az eperjesi Raymann János Ádám (1719), a késmárki Fischer Dániel (1719); aztán megint 3 soproni orvos: Georg Sigismund Liebezeit (1721), Karl Friedrich Loew (1724), Johann Jakob Neuhold (1729) s végül a pozsonyi Johann Theophil Windisch (1729).

Schröck utódja, Johann Jakob Baier elnöksége idején nem vesznek fel senkit sem Magyarországról a tagok közé, de aztán Andreas Elias Büchner korszakában (1735—1769) ismét 12-vel szaporodik a magyarországi tagok száma. Ezek a következők: az acsai (Pest m.) születésű Wallaszkay János (1736), a brassói Samuel von Drauth (1738) és apósa, Johann Albrich (1740); majd ismét egy soproni orvos: Johann Thomas Degenhard (1742), Perliczi János Dániel, Nógrád vármegye orvosa (1744), a pozsonyi születésű Georg Christian Maternus de Cilano (1745), a selmecbányai Madai Dávid Sámuel (1745), a trestyénfalvi (Vas m.) születésű Molnár Ádám (1747), az erdélyi Michael Gottlieb Agnethler (az ő tagságára csak egy 1751-ben kiadott könyvének címadataiból következtethetünk), a győri származású Andreas von Conrad (1751), a meghívása idején éppen erdélyi kamarai orvosként működő Johann Michael Hoffinger (1755), végül Georg Zacharides besztercebányai megyei orvos (1769).

A 18. század három utolsó évtizedében erősen megcsappant az Academia Leopol-

dinába felvett magyarországi tudósok száma. Mindössze heten vannak: Ignaz von Born (1774), a röviddel azelőtt elhunyt apja helyére beválasztott ifj. Joseph von Conrad (1781), a moszkvai anatómia- és sebésztanárként működő Keresztúri Ferenc (1781), a brassói Martin Lange (1789) és Johann Georg Hoffinger (1790); a nagyszombati egyetem egykori hallgatója, Reineggs Jakab (1792), végül Johannes Hedwig (1792).

Ami a három utoljára említett személyt illeti, a hallei Leopoldina Levéltárban sajnos nincs nyoma a velük folytatott levelezésnek. De a jelen tanulmányban idézett többi akadémiai tag ma is meglevő eredeti levelei figyelemre méltóak. Életrajzi kiegészítésekhez, helyesbítésekhez, nagyobb összefüggések értelmezéséhez feltétlenül jó szolgálatot tehetnek, s érdemes volna velük behatóbban foglalkozni. A tárgyalt időszakból fennmaradt levélváltások mindenesetre az Akadémia és Magyarország közötti tudományos kapcsolatok jelentőségéről tanúskodnak.

(A tanulmányban szereplő orvosok és tudósok névsora zömében egybevág azzal a felsorolással, amelyet Weszprémi István közöl életrajz-gyűjteményében az Academia Leopoldina magyarországi tagjairól (Succincta Biographia. Medicina, Bp. 1970. IV. k. 150—165.). Weszpréminél szerepel, de Kaisernál hiányzik: Hain János, Spielenberger Dávid, Vette György, Ausfeld Kristóf, Slotze Sámuel, s végül maga Weszprémi István. Ezzel szemben Kaiser említi, de Weszprémi nem, a következőket: Michael Gottlieb Agnethler, Ignaz von Born, Martin Lange, Johann Georg Hoffinger, Jakob Reineggs, Johannes Hedwig. — A szerk.)

AZ 1738. ÉVI PESTISJÁRVÁNY PUSZTÍTÁSA

DÁVID ZOLTÁN

A PESTIS KITÖRÉSE ÉS ELTERJEDÉSE

Különböző forrásaink egybehangzóan arról írnak, hogy az utolsó országos méretű, nagy pusztulást okozó pestisjárványt a törökországi háborúkból visszatérő katonák hurcolták be Erdélybe, majd onnan Magyarországra. Az első halálesetet 1737 végén jelentették és a helytartótanács 1737. XII. 31-én a ragály megfékezésére már vesztegzárat rendelt el, veszteglőhelyek felállításáról, orvosok kiküldéséről és egyéb védőintézkedések foganatosításáról gondoskodott.[1]

A járvány állítólag Nagyszebenből indult ki és az onnan tömegesen elmenekülőknek a járvány széthurcolásában bizonyára része volt.[2] Egy 1739. január 18-án készült összesítésből megállapítható, hogy elsősorban a déli megyékben (Alsó-Fehér, Fogaras, Hunyad, Szeben) haltak meg sokan, míg Háromszék megyében 1738. március 5-én, Brassó széken pedig március 24-én már a járvány megszűnését jelentették.[3]

Magyarországon a pestis a legjobban érintett erdélyi megyékből érkezve Temes, Torontál és Arad megyén keresztül terjedt tovább. Az első megbetegedések a temesvári helyőrség katonái között a Grünne ezred egyik zászlóaljában történtek.[4] A nem mindig megbízható helyi szájhagyomány szerint Aradra török földről menekülő rácok[5], Karcagra a háborúból visszatért utászok[6] hozták be, míg Zemplén megyében állítólag Belgrád környékéről télire hazatért katonák hintették el a ragályt.[7]

A járvány terjedésének látszólag szeszélyesen kanyargó útját térben és időben egyaránt nehéz nyomon követni és még nehezebb annak megállapítása, kik,

[1] *Linzbauer*, F. X.: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Budae, 1852—6. II. k. 70. l. No. 90.

[2] *Lenghel*, A.: Istoricul ciumei in Cluj la 1738/39. Cluj, 1930. Abban viszont téved, hogy Erdély csak 1738 tavaszán fertőződött. Ennek, az idézett helytartótanácsi utasítás mellett, az is ellentmond, hogy Temesvárról már 1738 februárjában jelentettek pestises halottakat.

[3] Károlyi család lt. Pestisre vonatkozó iratok: megyei jelentések.

[4] *Hammer*, A. von: Geschichte der Pest, die von 1738 bis 1740 im Temeswarer Banate herrschte. Temeswar, 1839. — *Borovszky* S.: Magyarország vármegyéi . . . c. sorozatban Temes megye 82. l., Torontál megye 412. l.

[5] *Magyary-Kossa* Gy.: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I—IV. k. Bp. 1929—1946. IV. k. 110. l.

[6] *Kátai* G.: A fekete halál (pestis) Karcagon 1739-ben. Gyógyászat. 1872. 619—622. l.

[7] *Magyary-Kossa* id. mű. IV. k. 115. l.

hogyan hurcolták szét a fekete halál szörnyű pusztulást okozó csíráit. Tovaterjedésének irányáról általánosságban csak annyi állapítható meg, hogy a pestis részben délről északnak, részben keletről nyugat felé haladt. Temes és Torontál után rövidesen Arad[8] és Zaránd[9] megyében jelentkezett, majd 1738 májusában Csongrád megyébe hatolt be.[10] A nyári melegek beköszöntése csak fokozta a járvány hevességét és a hatóságok jelentései szerint júniusban a már fertőzött területekkel szomszédos Békés[11] és Bács-Bodrog megyében ütötte fel fejét.[12] A halálozások száma az őszi hónapokban mindvégig igen magas volt és csak télen, a hideg hatására kezdett csökkenni.

1739 elején a pestis újult erővel támadt és ékei egyre mélyebben nyomultak az ország belseje felé. A helytartótanácshoz hetenként beérkezett jelentésekben[13] és a veszteségekről a járvány elmúltával készült különböző kimutatásokban[14] a megyék pontosan közölték a pestis kitörésének időpontját. Ezekből kiderül, hogy az új évben először Fejér megyéből jelentették a pestis föltűnését: Ercsi községben 1739 január első napjai óta szedte áldozatait.[15] A távoli Nyitrában is aránylag korán eljutottak a járvány csírái: 1739. február 6-án Nyitra városából már több halálesetről számoltak be.[16] Tolna megyéből április elején,[17] Abaújból május végén jelentkeztek az első riasztó hírekkel.[18] A legtöbb pestises halottal szereplő Biharban, valamint az ugyancsak sokat szenvedett Szabolcs és Szatmár megye területén 1739 nyarán jelentkezett a ragály,[19] s azután ezekből a fertőzött gócokból haladt tovább észak és kelet felé.

[8] *Márki* S.: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. I—II. k. Arad, 1892, 1895. — Először Kuvinban és Kovasinczon jelentkezett, Aradon 1738. augusztus 4-én tört ki. II. k. 339. l.

[9] Mihelinben 1738. február 13-án már volt pestises halott. Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Zaránd megyei összesítés.

[10] *Zsilinszky* M.: Csongrádmegye története. Bp. 1900. 11. l. 84. l. — Elsőnek Szegvár fertőződött.

[11] Csabán 1738. VII. 1-én, Gyulán VII. 15-én jelezték a pestis első előfordulását. Károlyi cs. lt. Békés megyei összesítés.
Haan L.: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. 46. l. szerint viszont Gyulán 1738. VI. 15-én kezdődött.

[12] *Borovszky* S.: Magyarország vármegyéi... Bács-Bodrog vármegye. 160. l. Szabadkán 1738. június 15-én jegyzik fel az első halottakat.

[13] A később is gyakran idézett anyag: O. L. Htt lt. Acta Sanitatis. Lad. E. Fasc. 4. n. 28/I—II. (A továbbiakban A. S.) a csomókon belül az iratoknak nincs jelzetük, ezért az idézett adatokat a megye nevével és a jelentés dátumával jelöltük.

[14] Gazdag anyag maradt fenn Károlyi Sándornak, a Tiszántúl egészségügyi főbiztosának hagyatékaként a Károlyi cs. lt.-ban, a már idézett „Pestisre vonatkozó iratok" c. gyűjteményben, ahol az iratok ideiglenes rendben, sorszámozás nélkül találhatók. Ezért nem tudunk pontos jelzetet idézni.

[15] A. S. Fejér m. 1739. II. 21. — A jelentésekben eleinte csak fertőzött gyanúsként szerepelt és csak a későbbi orvosi vizsgálat derítette ki, hogy már korábban is voltak halálos áldozatok.

[16] A. S. Nyitra m. 1739. II. 6.

[17] A. S. Tolna m. 1739. IV. 7.

[18] A. S. Abaúj m. 1739. V. 23.

[19] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Bihar, Szabolcs és Szatmár megyei jelentések.

A járvány terjedésének közvetlen okait nem tudjuk ugyan feltárni, az azonban bizonyos, hogy a fertőzést elsősorban a jövő-menő emberek terjesztették. Az eredményes védekezés alapja a helységek elszigetelése, határaik teljes lezárása volt, amelyet viszont különböző földrajzi tényezők támogattak vagy gátoltak. Ennek következtében a pestis nem mindenhová hatolt be és nem egyidejűleg jelentkezett. Jellemző példaként megemlíthető Békés megye, ahol három helység 1738 nyarán, négy másik az év utolsó hónapjaiban, a többiek viszont csak 1739 őszén fertőződtek. Biharban két nagy hullám vonult végig és különös módon a második jórészt azokat a helységeket kereste fel, ahol az első alkalommal nem fordultak elő megbetegedések.[20] Közel sem volt azonos a járvány kitörése és megszűnése között eltelt idő tartama sem. Míg némelyik helységben a pestis aránylag gyorsan, 6—8 hét alatt lezajlott és azután is mindvégig mentes maradt a kórtól, másutt hónapokon keresztül makacsul vissza-visszatért, mindig újabb áldozatokra találva.[21] Voltak hosszabb nyugalmas időszakok, amikor úgy tűnt, hogy a pestis ereje megtört, a vész elcsitult, de azután ismét újból föltámadt és nagy erővel pusztított. Így Bihar megye községeinek nagyrészét 1742-ben érte el és ez a későbbi hullám rengeteg áldozatot követelt Szabolcs és Szatmár megyében is.

A pestis jelentkezésének, tovaterjedésének és megszűnésének végigkövetése az egész időszakot és területet átfogó pontos adatok hiánya miatt nem lehetséges. A megyénkénti tárgyalás alkalmával, amennyire az adatok megengedték, föltüntettem, mikor kezdődött és meddig tartott a pestis grasszálása. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy 1743-ban a járvány mindenütt csökkenőben volt. Májusban az egészségügyi főbiztos már jelenthette, hogy a Tiszán innen Törökszentmiklóst és Füzért kivéve, a pestis mindenütt megszűnt, az év vége felé pedig csak Bereg megyében volt néhány fertőzött hely.[22] 1744. március 11-én azután a helytartótanács a tiszántúli kerületben is engedélyezte a nyilvános vásárokat és így ez az időpont tekinthető az egész országon végigszántó utolsó hatalmas pestisjárvány befejeződő dátumának.[23] A pestis tehát 1738-tól (sőt Erdélyben elszórtan már 1737 végétől) 1743-ig, váltakozó hévvel ugyan és mindig másfelé kalandozva szerte az országban, hat éven át tartott.

E vészterhes években az ország népessége rendkívül sokat szenvedett. Mindenki fölött állandóan ott lebegett a fekete halál ijesztő réme, amely olykor a családok százait, egy-egy helység népességének harmadát vagy éppen felét pusztította el. Az események tárgyilagos fölsorolása és a rideg számsorok mögött emberi tragédiák ezrei húzódnak meg, amelyeket igazán csak az érzékel és él át újra, meg újra, aki egy időre beletemetkezik az egykorú forrásokba. Hány szülő vesztette el gyermekeit tragikus hirtelenséggel egymás után, hány gyermek maradt árván és hány család házanépe pusztult ki teljes egészében! Ahol a pestis egyszer megjelent, szerencsés és boldog volt az a család, amelynek egyetlen közeli hozzátartozója sem esett a járvány áldozatául.

[20] Debreceni Áll. lt. IV. A.4/a 2—4. és 6—7. k.
[21] A. S. Abaúj megyei jelentéseinek feldolgozott anyaga alapján.
[22] *Magyary-Kossa* id. mű. IV. k. 130. l.
[23] Uo. 130. l.

A nagy veszély szükségessé tette a hatékony védekezést és a hatóságok általában igyekeztek mindent megtenni a járvány tovaterjedésének megakadályozására. Csakhogy a pestis megfékezése korántsem volt könnyű, néhány rendelet kibocsátásával megoldható közigazgatási vagy egészségügyi feladat. A védekezés eredményességét az orvosi tudás korlátai és az egészségügyi ellátottság hiányosságai mellett az emberek sokszor megfontolatlan és fegyelmezetlen viselkedése egyaránt gátolta.

A járvány kitörésének és a tömeges halálesetek hírére a helytartótanács mindenekelőtt felújította az 1707. évi pestis alkalmával hozott intézkedéseket. További térnyerésének megakadályozása érdekében elsősorban a fertőzött területek szigorú lezárására törekedtek, hogy a még egészséges helységeket a ragálytól megvédjék. A védekezés leghatékonyabb eszköze a vesztegzárvonal megvonása, a veszteglőhelyek fölállítása és a vándormozgalom szigorú korlátozása volt.

Linzbauer adatokban gazdag munkája hosszú oldalakon keresztül sorolja a helytartótanácsnak és a törvényhatóságoknak a pestis megfékezésére kibocsátott rendeleteinek szövegét.[24] 1738. augusztus 22-én a helytartótanács Szegeden, Szabadkán, Bács-Bodrog megyében, a Bánátban, Erdélyben pedig főleg Hunyad megyében, Nagyszebenben és Déván rendelt el szigorú óvóintézkedéseket, a védővonalak gondos őrzését.[25] Röviddel ezután, szeptember 3-án, Kecskeméten, Szolnokon és Péterváradon állítottak fel újabb veszteglőhelyeket a temesi Bánságból és Erdélyből érkező utasok ellenőrzésére. A fertőzött helyekről jövőknek 60, a gyanús helységekből érkezőknek 42 napot kellett ezekben, állandó orvosi felügyelet alatt, eltölteniök, és csak a mindvégig tünetmentes személyeket engedték tovább az ország egészséges vidékeire.[26] A rendeletek elsősorban a szertekóborló görögök, rácok, zsidók, koldusok, cigányok és sáfrányos tótok mozgását igyekeztek szabályozni és meggátolni,[27] mert ezeknek a vásárról vásárra, egyik városból a másikba vándorló elemeknek a pestis terjesztésében kétségkívül nagy részük volt.

A veszteglőhelyek száma és a vesztegzárvonal helye később gyakran módosult — a járvány terjedésének útjához, a pillanatnyi helyzethez igazodott. A Dunán Budától Péterváradig, a Tiszán pedig Tokajtól a torkolatig a pestis dühöngésének egész tartama alatt csak a kijelölt s állandóan ellenőrzött átkelőhelyeken volt szabad áthaladni. (A Tiszán például a csegei, szolnoki, szentesi és szegedi réven való átkelést engedélyezték.[28]) Az alább bemutatott térkép Bereg megye egészséges és fertőzött helyeit és a közöttük húzódó vesztegzárvonalat ábrázolja[29] (l. 1. sz. ábra). Egy másik egykorú kéziratos térkép a Dunántúl és a Duna-Tisza közét átszelő vonalat tüntette fel.[30]

A fertőzött megyéket vagy helységeket körülvevő, őrszemekkel sűrűn teletűz-

[24] Így II. k. 70—209. l.
[25] *Linzbauer* id. mű I. k. 634. l.
[26] Magyary-Kossa id. mű IV. k. 104. l.
[27] Uo. I. k. 121. l.
[28] Uo. IV. k. 104. l.
[29] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Bereg megye.
[30] O. L. Térképtár Helytartótanácsi térképek. No. 54.

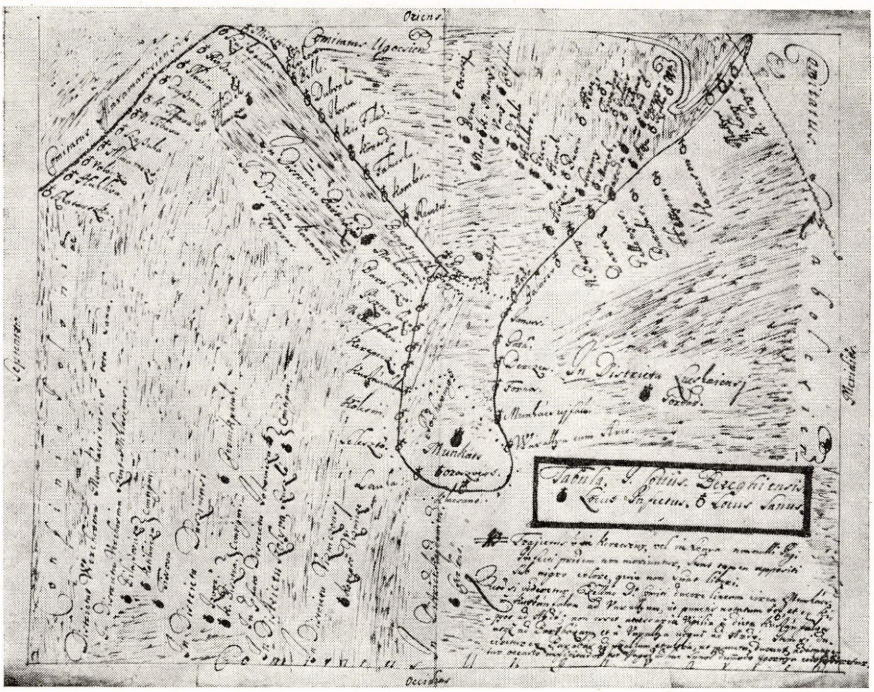

1. ábra

delt vesztegzárat senki sem léphette át engedély nélkül. A rendelkezés megszegőire, a veszteglőhelyeket szándékosan elkerülőkre vagy a vesztegzárvonalon titokban átszökdösőkre szigorú büntetés, esetenként halál várt. Mégis sűrűn akadtak, akik ezt a kockázatot is vállalták, csakhogy a körülzárt helységekből kitörjenek. A vesztegzár ugyanis súlyos csapást jelentett az e sorsra jutó helységeknek. A lakosság jelentős részét minden keresetétől megfosztotta, az ipar és kereskedelem pangását és ugyanakkor az élelmiszerárak ijesztő drágulását idézte elő.[31] A környékbeli falvak ellátására utalt nagyobb városok népességét tartós vesztegzár esetén éhínség fenyegette, ami a pestisnél is nagyobb pusztulást okozott volna. Ezért a teljes elzártságon esetenként enyhíteni kellett. Debrecen vezetőségének is egyik legfőbb gondja a piacok és vásárok megtartásának, az élelmiszer-utánpótlás biztosításának módja volt, hiszen a vesztegzár majd egy évig teljesen elzárta a 20—22 000 lakosú várost a külvilágtól.[32] Végül is azt a mai szemmel kissé különösnek tűnő és a pestis terjedését bizonyára elősegítő megol-

[31] *Magyary-Kossa* id. mű IV. k. 119. l.
[32] *Kiss* E.: Pestis járványok pusztításai Debrecenben. (1585—1754). Népegészségügy, 1931. 453. l.

dást választották, hogy a hetivásárt szerdán 8—12 óra között a péterfai kapu előtt megtartották ugyan, de egy fél ölnyi széles árkot ástak, amely a más helységbélieket („külföldieket") a helybéliektől elválasztotta. Az árok mindkét szélén tövissövényt húztak, mellette a vevőt és eladót 10 lépés választotta el. A mellékleten bemutatott eredeti rajzon azt a hálóból vagy vesszőből font kosarat is föltüntették, amellyel „az külföldiek az aprólékott egy masnak az árkon által adgyák." Ugyancsak megjelölték, hol álljanak az őrszemek („strázsák") ecettel teli szilkéi, hogy az eladott jószágokat megmossák és fertőtlenítsék.[33] (l. 2. sz. ábra. Eredeti rajz.)

Rendkívül sok függött attól is, hogy a védőkordont hol húzták meg. Debrecen szerencsésnek mondhatta magát, mert a város külső határánál állították föl a be- és kilépést tilalmazó táblákat és őröket, Hajdúszoboszló népét viszony nyílt lázadásba kergette az a rendkívül súlyos helyzetet teremtő helytartótanácsi rendelkezés, amely szerint a várost falainál (palánkjánál) zárták le.[34] A debreceniek a város nagy kiterjedésű határának szántóföldjeit tehát megművelhették és csak zempléni és szatmári szőlleikbe nem mehettek el, ami természetesen szintén jelentős anyagi veszteséget jelentett. A hajdú várost ugyanakkor a szigorú intézkedés nyomán éhínség fenyegette.

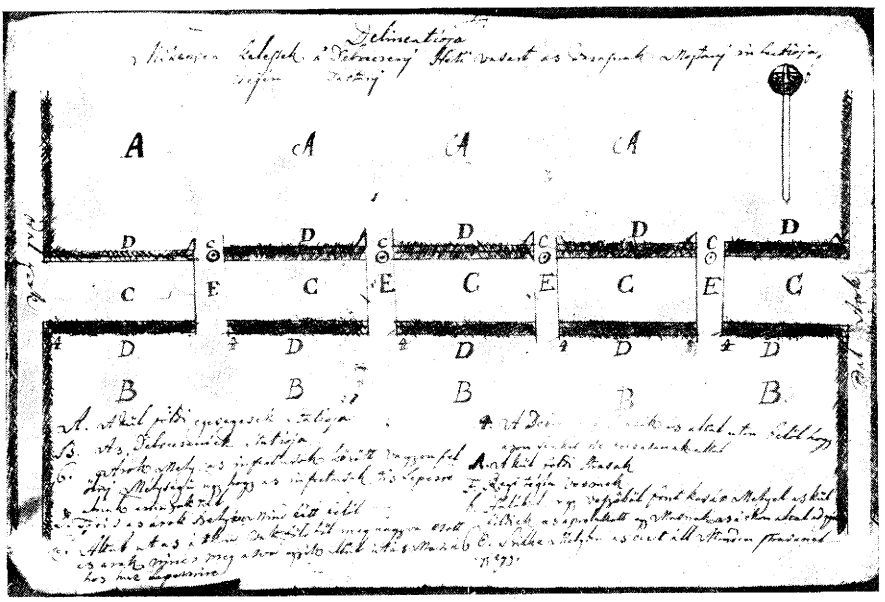

2. ábra

[33] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Debrecen.
[34] *Magyary-Kossa* id. mű I. k. 119. l.

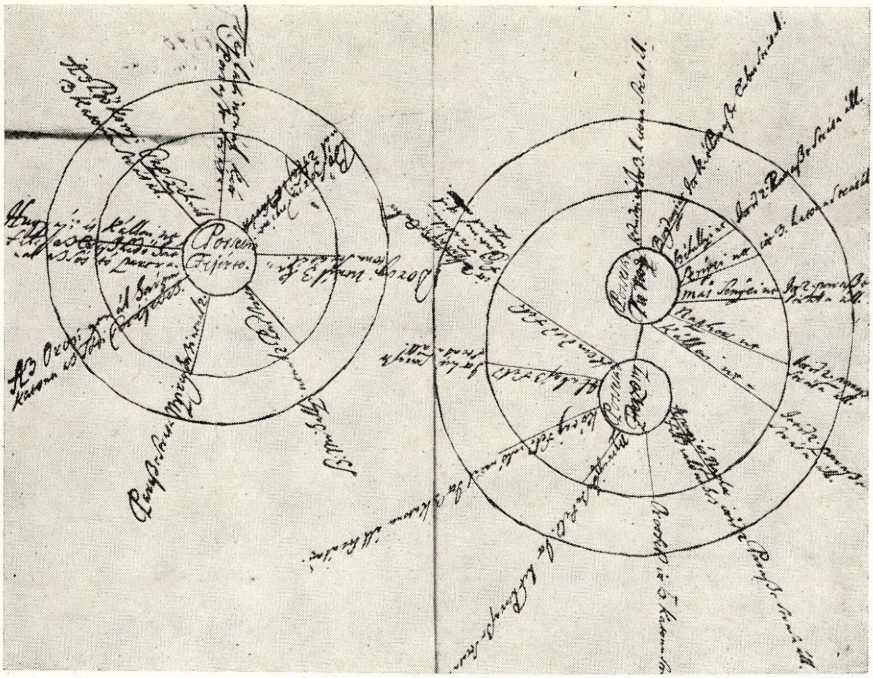

3. ábra

A Károlyi levéltárból előkerült eredeti rajzokon jól látható a vesztegzár gondos végrehajtása. Fehértó, illetve Pazony és Tura vonalát egyaránt számos helyen őrizték a helységekből kivezető valamennyi út mentén. Általában 2—3 főből álló strázsák váltották egymást, részben katonák és hajdúk, részben parasztok álltak állandó őrséget.[35] (l. 3. sz. ábra. Eredeti rajz.)

A védekezés legfelső irányítására hivatott szerv, az egészségügyi főbizottság (Commissio sanitatis) megalakítását csak meglehetősen későn, 1738. szeptember 3-án rendelték el, amikor a pestis már javában tombolt.[36] A bizottság Pozsonyban ülésezett, elnöke az esztergomi prímás volt, akinek távollétében a judex curiae intézkedett.[37] Rendes tagjait a királyi tanácsok közül választották és egy orvost is delegáltak mellé jük. Ennek a helytartótanács mellett megalakult szervnek volt feladata, hogy az összes közegészségügyi kérdésben véleményt nyilvánítson, a pestis elleni védekezést irányítsa és a rászoruló megyéknek, városoknak és helységeknek segítséget avagy a járvány megfékezését elősegítő tanácsokat adjon. Később a megyékben és szabad királyi városokban is alakultak egészség-

[35] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Szabolcs megye.
[36] *Linzbauer* id. mű II. k. 73. skl. No. 91—95, 102, 114.
[37] Uo. No. 110. — Idézi *Magyary-Kossa* id. mű IV. k. 103. l.

ügyi bizottságok, majd az országot egészségügyi kerületekre osztották és ezek élére főbiztost neveztek ki. Közülük a járványtól leginkább sújtott Tiszántúl egészségügyi főbiztosa, gr. Károlyi Sándor végezte a legeredményesebb, valóban hatékony és az egykorú forrásokban nagy hálával és elismeréssel emlegetett munkát.[38]

A szabad királyi városokban alakult bizottságok a városok előkelő polgáraiból, hatósági személyekből és orvosokból tevődtek össze. Budán a bizottság alá tartozott négy „tisztasági felügyelő" (mundationes commissarius), három „medicus expositus" és tíz „chyrurgus expositus" — a tulajdonképpeni pestisorvosok.[39] Ugyancsak a bizottság rendelkezett a járványszolgák, a tisztogatók és füstölők, a veszteglőhelyek felügyelői, a temetőemberek és halotthordók, a lezárt terület határán őrködő strázsák és hajdúk feladatairól, munkájáról. Míg a vesztegzár a pestis behatolását, tovaterjedését igyekezett meggátolni, e bizottságok és a hozzátartozó szervek feladata a belső védekezés megszervezése és végrehajtása volt.

Az első gyanús megbetegedések, majd halálesetek jelentkezésével a fertőzött helységekben szigorú rendelkezések hosszú sora rendkívüli állapotokat teremtett. A cél ezúttal is a járvány terjedésének meggátlása volt[40] és az egészségesek megmentése érdekében gyakran könyörtelenül föláldozták az inficiált házak lakóit. A középkori járványkrónikában olyan esetek is olvashatók, amikor a fertőzött házak egész sorát gyújtották fel a bezárt lakókkal együtt, válogatás nélküli tűzhalálra ítélve holtakat, betegeket és egészségeseket egyaránt. A 18. században már csak szigorú zárlatra ítélték a beteget jelentő házak lakóit, ám ez is igen nagy megpróbáltatást jelentett számukra. Debrecenben például a kurta cédulával jelölt gyanús házakat 21 napig, a hosszú cédulával jelölt fertőzött házakat pedig 42 napig teljesen lezárták.[41] Állandóan cirkáló strázsák ellenőrizték, nehogy bárki is elhagyja az épületeket, nappal 2 óránként, éjjel pedig minden órában megnézve, nincs-e a bezártaknak valamire szükségük? Egy-egy őrszem legföljebb 12 házra felügyelt.[42] Aradon viszont úgy rendelkeztek, hogy a fertőzött házak lakói egytől egyig a padlásra költözzenek fel. A házból kilépniök ugyancsak tilos volt és az utcákon őrt álló hajdúk csengetyűkkel jelezték a fogoly lakosoknak az étkezések időpontját.[43]

Ha újabb megbetegedés nem történt, a zárlat elteltével a házakat alaposan

[38] *Kiss* E. id. mű 365. l. — A helytartótanács Károlyinak ugyan teljhatalmat adott a kerületben a járvány elleni védekezésben, segítséget azonban keveset kapott. — Működésének számos részletére gazdag anyag található a Károlyi lt. már idézett sorozataiban és Missilis gyűjteményében.

[39] *Magyary-Kossa* id. mű I. k. 120. l.

[40] A korabeli véleményt fejezi ki Garelli Pius Miklós egészségügyi tanácsos, aki a helytartótanács 1738. IX. 21-i rendeletében kifejti, hogy a betegség ellen biztos gyógyszer nincs, egyedül a megelőzés segít, szigorú vesztegzárral. — Idézi *Magyary-Kossa* id. mű IV. k. 104. l.

[41] *Szűcs* I.: Szabad királyi Debrecen város történelme. I—III. k. Debrecen, 1871. III. k. 769. l.

[42] *Kiss* E. id. mű 367. l.

[43] *Márki* S. id. mű.

kifüstölték, a betegek ruháit és ágyneműit a kapukon kívül elégették, bútoraikat erős lúggal lemosták, majd a lúgot egy gödörbe temették. Mivel e rendelkezés végrehajtása alkalmával a tisztogatók és füstölők gyakran nem sokat válogattak, hanem majd minden ruhaneműt és az egész berendezést kihordták, a lakosságnak jelentős károkat okoztak. Emiatt napirenden voltak a panaszok és szembeszegülések, amelyek például Kecskeméten és Budán nyílt lázadásba torkolltak és több személy halálát okozták.[44] Mindez rendkívül szemléletesen és ízesen olvasható a Bihar megyei Bojt község bíráinak a pestis elmúltával kibocsátott testimoniális levelében, melyhez hasonlót általában valamennyi község kiadott a helység fertőzés-mentességének hivatalos bizonyságául. Íme szó szerint a Károlyi levéltárból származó irat:[45]

„Mi Bojti Bírák közönségesen recognoscalván testimonio praesentium adgyuk tudtára mindeneknek akiknek illik ez mi levelünknek rendiben, hogy in Anno 1739 Die 11 Mensis 8-bris, az Ur Istennek eő Szent Felségének itéleti és pestises Csapása Helységünkben férkőzvén, et usque 9-num Mensis Marty Anni modo curentis uralkodott, mely megszünvén a die notata alhatatoson minden nemü pestises betegség annyivalis inkább halott nélkül az Contumatiot el tőltöttük: azon tul penig hátra lévén még az emundationak 21 napjai azokat ekeppen végeztük, hogy tudniillik azon 21 napok alatt a pestises házakat szüntelen füstöltük, ujonnan ki mazoltattuk, az pestises meg holtaknak és abbul ki gyógyultaknak el maradott köntösöket (kiket mosás és szellőztetés által nem lehetett kitisztitani) meg égettettük ágybéli eszközöket pedig és fejér ruhákat szüntelen mosattuk és szellőztettük, aképpen az emundationak napjais minden pestises veszedelem nélkül el mulván Helységünket tiszta és minden suspitio nélkül való hirérül adtuk ezen szokott elő pecsétünkkel coroboralt testimonialis levelünket. Datum Bojt Die 10 Maji 1740 Fő Bíro Kis István Esküt Társaimmal edgyütt."

A fertőzött házak állandó őrzésén kívül a védekezés másik fő eszköze a betegek elkülönítése volt. E célra elsősorban a városokban nagy sietséggel lazarétumokat, kórházakat építettek, részben még a pestis megérkezése előtt, részben a baj beköszöntésekor, és a betegeket ide szállították el. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek az épületek nem mindig feleltek meg a követelményeknek. Különösen a járvány teljes kibontakozásának idején az ideiglenes jellegű, kellően fel nem szerelt kórházak már nem tudták hivatásukat teljesíteni és az odakerülő betegek közül éppen e fogyatékosságok következtében csak kevesen épültek fel. Dr. Steinberger pestis-orvos jelentésében így jellemzi a temesvári viszonyokat: *„Ágyak nem voltak, a betegek ruhástul a földön hevertek, olykor 2—3 napig egy kanál levest, egy falat kenyeret sem kaptak. Az orvosok a betegekkel voltak egy szobába bezárva, a szabad levegőre nem mehettek ki."*[46] Nem csodálható, ha éppen Temesvárott a rácok fölgyújtották a kórház melletti épületeket, csakhogy megszabaduljanak tőlük. Sok a panasz a gyógyszerek hiányára is, máskor pedig orvosokban szűkölködtek. Ilyen körülmények között a kórházak valóban csak az el-

[44] *Magyary-Kossa* id. mű I. k. 126. l.
[45] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Bihar megye.
[46] *Magyary-Kossa* id. mű I. k. 131. l.

különítés és nem a gyógyítás eszközei voltak. Ezért érthető a lakosság ellenállása, midőn a járványszolgák megjelenésekor minden erővel beteg hozzátartozójuk visszatartásán fáradoztak.

A pestistől sújtott helységekben a további fertőződés meggátlása érdekében megtiltottak minden csoportosulást. Bezárták az iskolákat és templomokat, nem engedélyezték a nyilvános temetéseket. Szüneteltek a vásárok és becsukták a borkiméréseket, korcsmákat is.[47] Természetesen e rendeletek hatékonysága elsősorban a lakosság fegyelmezettségétől függött és sajnos e téren a nagyobb városokban sem volt kielégítő a helyzet. Még kevésbé sikerült érvényt szerezni a rendeleteknek a falvakban, ahol hiányzott a végrehajtáshoz szükséges apparátus. Ellenállásuk nemcsak a rendeletek laza végrehajtásában nyilvánult meg, hanem gyakran nyílt lázadásban is megmutatkozott.

A lakosság szembeszegülésének volt tekinthető, hogy a pestis jelentkezését eltitkolták, a megbetegedések és halálesetek kötelező bejelentésének nem tettek eleget. Így a helytartótanácsnak hetenként küldött jelentésekből kiderült, hogy jóllehet a Fejér megyei Ercsiből 1739. január 9-én jelentették az első pestises betegeket, a helyszínre érkező egészségügyi bizottság vizsgálatának eredménye szerint a helység már hetekkel előbb fertőzött volt.[48] Ugyanez volt a helyzet Nyitra megyében, ahol egy 1739. május 29-én megindított vizsgálat derítette ki, hogy Galgócon régtől fogva rejtegették a járványt.[49] Igen jellemző a Tolna megyei Kajdacs község esete is, ahol a nép éjjel titokban elásta a halottakat, hogy titkolja a pestis kitörését. Amikor erre fény derült, kijelentették, inkább az akasztófát választják, de a betegek elkülönítésébe nem egyeznek bele.[50] Debrecen város tanácsa a pestis jelentkezésének időpontjától kezdve figyelemmel kísérte magyarországi terjedését és a szomszédos településekre állandó megfigyelőket küldött, akiknek feladata a pestis jelentkezésének hírüladása volt. Így jutott tudomásukra, hogy Hajdúszoboszlón a járvány már halálos áldozatokat követelt, holott a hajdú város hatóságai hivatalos jelentéseikben a helységet még rendre fertőzöttmentesnek nyilvánították.[51]

A pestis eltitkolásának fő oka a vesztegzártól való félelem volt, amelynek súlyos gazdasági következményeiről előzőleg már volt szó. A hamis adatközléssel részben időt akartak nyerni, vagy titokban abban reménykedtek, hogy helységükben a járvány nem ölt nagyobb mértéket és a hosszantartó zárlatot elkerülhetik. Felelőtlen eljárásuk mindenesetre sok esetben hintette el másutt is a pestis csíráit, hiszen az egészségesnek hitt helységekbe érkezők esetleg fertőzötten tértek vissza otthonukba.

De a lakosság más módon is gyakran szembeszegült a járvány terjedésének meggátolására hivatott hatósági utasításoknak. Így semmiképpen sem tudtak beletörődni a temetési szertartások eltörlésébe és halottaikat a szigorú tilalom ellenére sokszor maguk temették el. Különösen heves lázadás robbant ki 1739.

[47] *Reizner* J.: Szeged története. Szeged, 1900. III. k. 172. l.
[48] A. S. Fejér m. 1739. II. 21.
[49] A. S. Nyitra m. 1739. II. 6.
[50] *Magyary-Kossa* id. mű I. k. 119. l.
[51] Kiss E. id. mű.

augusztus 30-án Debrecenben, melyet csak erős harcok után sikerült megfékezni.[52] A lakosság fő panasza az volt, hogy szeretteiktől nem tudtak méltó búcsút venni, és inkább vállalták a járvány terjedésének veszélyét, de a temetési szertartásokról nem akartak lemondani. A hatóságoknak szomorú elégtétel volt, hogy a lezárt házakból kicsődülő és összegyűlő tömeg mozgolódása után a halálozások ugrásszerűen megnövekedtek.

Tárgyilagosan meg kell azonban állapítani, hogy a lakosság elkeseredése és lázongása olykor indokolt volt. Az egészségügyi bizottság végrehajtó közegei ellen különösen a városokban sok jogos panasz érkezett. Leginkább a halottakat és betegeket szállító járványszolgák embertelen viselkedéséről maradtak fenn egykorú adatok. Följegyeztek kirívó eseteket, amikor élőket is magukkal vittek a közös sírgödrökbe, máskor kifosztották a gazdátlanul maradt házakat. Meg kell viszont jegyezni, hogy ezek közül az ún. „taligások" közül igen sokan kapták meg a ragályt és lettek maguk is a pestis áldozatai. Örülni kellett tehát, ha valaki akadt, aki e veszélyes feladatot — búsás fizettség mellett is — elvállalta. Egyébként könnyen úgy járhattak volna, mint a nagyszebeniek, ahol 1660-ban a polgároknak maguknak kellett e szomorú tisztet ellátniok, miután a hullák már 3—4 napja temetetlenül hevertek.[53] Késmárkon pedig 1445-ben erőszakkal összefogdosott emberek végezték el a meghaltak elszállítását. Természetesen a taligások maguk is tisztában voltak a veszéllyel és a járvány kórokozóit elsősorban nagymennyiségű szeszesital elfogyasztásával igyekeztek elpusztítani. Ennek következtében többnyire részegek voltak és ez magyarázta durva és embertelen viselkedésüket.

Különös módon a lakosság gyakran hasonló ellenszenvvel viseltetett a gyógyulásuk, mentésük érdekében életüket kockáztató pestis-orvosokkal szemben is. Külföldön és hazánkban egyaránt gyakran vádolták őket a pestis terjesztésével. Az oktalan vádakat az orvosi munka sajnálatos eredménytelensége is alátámasztani látszott és a haláltól rettegő népesség feszült hangulatában minden rémhír vagy rágalom fogékony talajra talált és gyorsan terjedt. Így országszerte híre ment, hogy Szegeden állítólag az orvosoktól kapott gyógyszerektől haltak meg sokan. Másutt viszont minden kellemetlenségért az orvosokat okolták. Jellemző példa erre az ún. Tabáni casus, melynek szenvedő alanya Meiszner Ferenc pestissebész volt.[54] Egy lazarétumba szállított beteg felesége tiltakozott férje ruháinak elhurcolása és megégetése ellen. Segítségért kiáltott és a taligásokat azzal vádolta, hogy ki akarták fosztani. A pillanatok alatt összegyűlt, egyre fenyegetőbben viselkedő emberekre a katonaság rálőtt, egy férfi megsebesült, egy másikat agyonszúrtak. Erre a tömeg puskával, vasvillával fölfegyverkezve az eseményekről mit sem tudó orvos lakása elé vonult és oly súlyosan bántalmazták, hogy sebeibe belehalt. Agyonvertek három járványszolgát is, míg a többi pestis-orvos csak gyors menekülléssel kerülte el a hasonló sorsot.

Érthető, ha az orvosok sem szívesen vállalták e rendkívül veszélyes és hálátlan

[52] Uo. 401. l.
[53] *Magyary-Kossa* id. mű I. k. 129. l.
[54] Uo. I. k. 126. l.

munkát. Sokan meg is szöktek, részben a pestis borzalmai, részben a népesség fenyegető magatartása miatt. Pedig a nagy orvoshiány következtében a hatóságok szigorúan büntették a helyüket engedély nélkül elhagyókat. A lakosság fenyegetései elől Szegedről elmenekülő dr. Mayrt például országszerte körözték, míg végül Esztergomban elfogták és tüstént Temesvárra szállították, ahol a járvány legjobban tombolt.[55] Egy másik orvost bilincsbe verve szállítottak vissza Nagyszombatba.

Természetesen az orvosok munkája nemcsak a lakosság szembenállása miatt maradt meddő. A kor orvostudománya tehetetlenül állt a pestis kórokozóival szemben és jórészt ezért maradt minden ténykedésük eredménytelen. Maguk az orvosok is tisztában voltak tudásuk korlátaival és éppen mert a betegen már nem tudtak segíteni, tekintették legfontosabb feladatuknak a ragály terjedésének megakadályozását. De hatékony munkájukhoz más fontos feltételek is hiányoztak: Nem volt elegendő gyógyszer, a hatósági intézkedések sokszor késtek[56] vagy a helyi viszonyok ismeretének hiányában születtek és így nem sok gyakorlati eredményük volt. Mindez nagyban hozzájárult, hogy a pestist nem sikerült föltartóztatni és a halál hosszú éveken át az ország nagyrészében zavartalanul arathatott, emberek ezreit és ezreit ragadhatta el.

A PESTIS PUSZTÍTÁSÁNAK SZÁMSZERŰ ADATAI

Magyary-Kossa sokszor idézett, a magyar orvostörténet máig legtöbbet használt összefoglaló művében az 1738—1743 között dühöngő pestisjárvány halottainak számát közelebbről meg nem nevezett források alapján 310 000 főre becsülte.[57] Bár a pestisben meghaltak megyei és városi számadataiból műve adattárában az addig ismert irodalmi utalások összegyűjtése, illetve saját levéltári kutatásai alapján sok részadatot közölt, országos számsorok közreadására megfelelő forrás hiányában sem ő, sem mások nem tettek eddig kísérletet.

Járványügyi adatok után kutatva a Helytartótanácsi Levéltár Acta Pestilentia állagának egyik csomójából[58] most végre sikerült egy olyan összesítést fölfedezni, amely Magyarország egész területéről közli a pestisben meghaltak számát és a pestis pusztításának végeredményét. E tanulmány legfőbb célja éppen ennek az országos összesítésnek és más, a kutatások során előkerült további részletes adatoknak közzététele és segítségükkel a pusztítás végső mérlegének megvonása.

Az eredeti kimutatás elkészítésének célja a járványokkal kapcsolatos költségek összegének és a törvényhatóságok tartozásainak összefoglalása volt. Ennek kap-

[55] Uo. I. k. 124. l.

[56] A debreceniek által 1739 tavaszán kért gyógyszerek például csak 1740 tavaszán érkeztek meg, amikor a város már rég felszabadult. Idézi *Kiss* E. id. mű 365. l.

[57] *„Ez a nagy epidémia 310 000 ember életét oltotta ki."* Id. mű I. k. 130. l. Másutt: *„Az egész országban pedig, régi statisztikák szerint, melyek bizony hiányosak, 310 000 volt az áldozatok száma."* I. k. 166. l.

[58] O. L. Htti lt. Acta Pestilentia C. 37. 126. csomó.

csán közölték a marhavészben elpusztult állatállomány darabszámát és értékét, majd egy külön rovatban a pestisben meghalt személyek számát is.[59] Az egykorú hivatalos összesítés végeredménye szerint 1736—1744 között Magyarország területén a járványban összesen 197 289 személy halt meg.

A halottak számát és törvényhatóságok szerinti területi megoszlását — kiegészítve az ugyancsak érdekes, állatállományra vonatkozó adatokkal — az eredeti kimutatás alapján készült 1. tábla tartalmazza.[60]

Következő feladatunk az eredeti kimutatás forrásértékének megvizsgálása volt. Részben irodalmi utalások, részben a pestis pusztításáról fennmaradt egyéb levéltári források adatainak összehasonlítása után megállapíthattuk, hogy bár több megyében a halottakról közölt számadatok pontosan megegyeznek más forrásaink összesítésének eredményeivel,[61] másutt az adatok nagyságrendileg megfelelőnek látszanak és egyéb adatainktól nem térnek el jelentős mértékben, a törvényhatóságok egy részénél a közölt számadatok pontosságával szemben kételyek merülnek fel, föltételezhetően téves adatszolgáltatásokon vagy elírásokon alapulnak.

Az eredeti forrás sorrendjében haladva elsőnek Nyitra megye 41 530 halottról szóló adata ötlik szembe, amely a környező megyék és az ország veszteségéhez képest is rendkívül magasnak látszik. Ez annál feltűnőbb, mert egyébként az egész pozsonyi districtusban alig volt halálos áldozat és ugyanez a helyzet a szomszédos besztercebányai és soproni kerületben is. Adataink ugyan szintén határozottan beszélnek a Nyitra megyei pestisről és így kétségtelen, hogy a járvány itt hatolt legnyugatabbra és a megye több helységében jelentős pusztítást vitt végbe, a közölt számadatokat mégis túlzottnak kell tartanunk, egyrészt mert az eddig előkerült források nem szólnak ilyen hatalmas arányú pusztulásról,[62] másrészt mert ez az adat az ország többi megyéjéhez viszonyítva is túlságosan magasnak látszik. Bár nem támaszkodhatunk összefoglaló adatokra, a pestis tanulmányozása során szerzett tapasztalataink azt a véleményünket erősítették meg, hogy a pestis Nyitra megyében 10—11 000 embernél többet aligha ragadhatott el és így az összesítésben véleményünk szerint tévesen közölt számadatot kereken 30 000 fővel csökkenteni kell.

A pozsonyi, besztercebányai és soproni kerület többi törvényhatóságában az összesítéssel szemben csupán Hont megye adatával kapcsolatban találkozunk ellenkező véleménnyel. A megye népességének „megtizedeléséről" fönnmaradt

[59] A rovatok eredeti szövegezése és fejléce a következő volt: *1. Ob luem et rigiditatem hyemnis pecora uti essent boves, vaccae, equi, juvenci et juvancae amissa contribuentium. 2. Ob luem et rigiditatem hyemnis pecudes amissae, utpote S. V. sues, caprae, et ovas contribuentium. 3. Per pestem extinctae personae contribuentes.* Az összesítésen évszám nem olvasható, de a restanciákat 1736-tól egészen 1744-ig közli, tehát 1744 után készült.

[60] Az eredeti összesítés területi beosztását változatlanul hagytuk.

[61] Így teljesen azonos Heves és Külső-Szolnok megye összesítésében szereplő adata *Szederkényi* N.: Heves vármegye története (Eger, 1890—1897) IV. k. 215. lapon közölt eredményével. — Esztergom megyéről ugyancsak 2248 halottat tüntet fel egy másik összesítés: O. L. Htt lt. Acta Pestilentia 2524. cs.

[62] Utalunk a később részletesen közölt adatokra. A. S. Nyitra m. anyaga.

1. táblázat

Az 1738—1743. évi pestis pusztításának összefoglaló adatai és a marhavészben elhullott állatok száma

Megye, város	Pestises halottak száma	Dögvészben elpusztult	
		nagy marha	apró marha
		száma	
Pozsonyi districtus			
Pozsony m.	245	13 473	46 345
Pozsony	—	—	—
Nagyszombat	262	—	—
Szentgyörgy	—	—	—
Bazin	—	127	689
Modor	—	—	223
Nyitra m.	41 530	—	—
Szakolca	—	700	1 200
Trencsén m.	—	12 694	46 386
Trencsén	—	—	—
Moson m.	—	—	—
Győr m.	—	—	—
Győr	—	—	—
Komárom m.	860	—	—
Összesen ...	*42 897*	*26 994*	*94 843*
Besztercebányai districtus			
Árva m.	1 450	3 330	—
Liptó m.	—	3 404	8 072
Turóc m.	—	4 735	3 196
Bars m.	17	—	—
Körmöcbánya	—	—	—
Újbánya	—	—	—
Zólyom m.	—	1 275	3 253
Besztercebánya	—	60	—
Breznóbánya	—	1 098	180
Libetbánya	—	18	200
Zólyom	—	—	—
Korpona	—	228	753
Hont m.	—	—	—
Selmecbánya	—	—	—

1. táblázat folytatása

Megye, város	Pestises halottak száma	Dögvészben elpusztult	
		nagy marha	apró marha
		száma	
Bakabánya	—	200	—
Bélabánya	—	32	64
Összesen	*1 971*	*18 296*	*20 095*
Soproni districtus			
Sopron m.	—	10 815	21 630
Sopron	—	105	100
Kismarton	—	164	—
Ruszt	—	—	—
Vas m.	952	27 024	20 852
Kőszeg	—	150	—
Zala m.	—	16 021	25 950
Somogy m.	—	5 174	20 364
Veszprém m.	—	4 469	4 861
Összesen	*952*	*63 922*	*93 577*
Budai districtus			
Pest m.	6 600	—	—
Buda	5 865	—	—
Pest	620	—	—
Heves és Külső-Szolnok m.	6 384	6 357	32 033
Kis és Nagy Kunság, Jászság	7 065	12 722	23 547
Esztergom m.	2 248	3 802	10 103
Esztergom	426	117	234
Fejér m.	5 402	7 955	13 719
Székesfehérvár	98	2 424	3 520
Csongrád m.	4 722	—	—
Szeged	1 454	3 289	7 832
Csanád m.	1 431	2 387	6 357
Összesen	*42 760*	*47 474*	*118 809*
Kassai districtus			
Abaúj m.	4 320	21 191	2 022
Kassa	—	468	116
Zemplén m.	9 100	—	—
Sáros m.	284	3 813	—

1. táblázat folytatása

Megye, város	Pestises halottak száma	Dögvészben elpusztult	
		nagy marha	apró marha
		száma	
Eperjes	—	—	—
Bártfa	—	1 813	—
Kisszeben	—	348	155
Szepes m.	1 348	11 874	13 481
Lőcse	—	—	—
Késmárk	—	795	976
Gömör m.	2 795	6 867	13 711
Torna m.	—	1 174	2 768
Borsod m.	—	2 298	8 268
Ung m.	24	—	—
Bereg m.	336	7 613	12 157
Összesen ...	*18 207*	*58 254*	*53 654*
Debreceni districtus			
Máramaros m.	12 020	—	—
Szatmár m.	420	975	—
Szatmárnémeti	1 104	1 513	588
Nagybánya	827	3 248	299
Felsőbánya	—	30	—
Szabolcs m.	9 820	—	—
Hajdú városok	3 273	—	—
Bihar m.	32 700	—	—
Debrecen	8 645	5 533	4 406
Zaránd m.	2 920	4 273	—
Arad m.	913	3 111	6 018
Békés m.	6 310	2 695	6 596
Ugocsa m.	5 633	—	—
Összesen ...	*84 585*	*21 378*	*17 907*
Eszéki districtus			
Baranya m.	2 252	13 090	26 827
Tolna m.	3 452	3 383	4 744
Bács-Bodrog m.	213	—	—
Összesen ...	*5 917*	*16 473*	*31 571*
Magyarország összesen	*197 289*	*252 791*	*430 456*

egyetlen irodalmi adat alapján aligha volna helyes messzemenő következtetéseket levonni.[63] Bizonyos, hogy a megye néhány községében volt pestises megbetegedés, de fennmaradt adataink alapján nem tartjuk valószínűnek, hogy a pestisben meghaltak száma az országos összesítésben szereplő 504 főt jelentősen meghaladta volna. Egyébként valószínű, hogy a három kerület területén Nyitra megyét kivéve valóban nem volt jelentős számú veszteség és az országos összeírás e tekintetben megbízható adatokat szolgáltat.

A budai districtus területén mindenütt sok a halálos áldozatok száma és ezek az adatok általában megegyeznek más forrásaink közléseivel. Így Szederkényi könyvében Heves megyéről az összesítéssel teljesen megegyezően ugyancsak 6384 halottról tesz említést. Budáról más források 6000,[64] Szegedről 1480 halottat említenek.[65] Csongrád megyéről Zsilinszky nem teljes adatok alapján 3556 halottról beszél,[66] az országos összesítésben található különbözet ez esetben tehát indokolt. A többi adattal szemben nincsenek ellenőrző számaink, de nagyságrendileg megbízhatóaknak látszanak. Ugyanez vonatkozik a kassai districtus adataira is Bereg megye kivételével, ahol több megyei összeírás maradt fenn a fertőzött helységekről, és ezek meglehetősen nagy veszteségekről számolnak be. Lehoczky monográfiájában szintén nagy pusztulásról beszél[67] és így az összesítésben szereplő 336 halott mindenképpen kevés. A szomszédos megyék adatait és a fertőzött helységek számát figyelembe véve a pestisben elpusztult személyek számát körülbelül 5000 főre becsüljük. Alacsonynak látszik Ung megye adata is, de kiigazítására nem áll rendelkezésünkre semmilyen forrás.

A debreceni kerületben már több megye adatainak helyességével szemben merülhet föl jogos kétkedés. Így például kevés a Szatmár megyében feltüntetett 420 pestises haláleset. A Károlyi levéltárban megtalált jelentések alapján[68] több ezer halottról rendelkezünk részletes adatokkal. Egy-egy helységben országos viszonylatban is itt mutatkozik a legnagyobb arányú halálozás. A községek egyrészéről nem maradt fenn adat és az utolsó időszakról beküldött jelentések meglehetősen hiányosak, így a meghaltak számát a szomszédos törvényhatóságok pusztulásához viszonyítva kellett meghatároznunk. Becslésünk szerint a halottak száma Szatmár megyében elérhette a 15 000 főt. Kisebb eltérés tapasztalható egy megyei összesítés és az országos végeredmény között Bihar megyénél. A Debreceni Állami Levéltárban őrzött kötetek[69] adatai szerint 34 900, az országos összesítés szerint 32 700 volt a pestisben meghaltak száma. A megyei összeírásban helységenként általában név szerint felsorolt veszteségek annyira pontosnak tűnnek, hogy ezt kellett elfogadnunk és ennek alapján az országos összesítésben szereplő számot 2000 fővel meg kellett emelnünk.

[63] *Haiczl* K.: A garamszentbenedeki apátság története. Bp. 1913. 95. l.
[64] *Peisner* I.: Budapest a XVIII. században, Bp. 1900. 87. l.
[65] *Reizner* id. mű 172. l.
[66] *Zsilinszky* id. mű II. 84. l.
[67] *Lehoczky* T.: Beregvármegye monográphiája. Ungvár, 1881. II. k. 167. l.
[68] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Szatmár m.
[69] Az összeírások helységenként név szerint közlik a halottakat, sőt az egy családhoz tartozókat is együtt mutatják ki. Hajdú-Bihar megyei lt. IV. a—4/a—4. és 7. k.

Nyilvánvalóan téves az országos összesítésben Békés megye adata. Fönnmaradt megyei jelentések alapján megállapítható, hogy a halottak pontos száma 6596 és nem 6310 volt.[70] Feltűnő hogy az összesítés szomszédos „dögvészben elpusztult apró marhák száma" rovatban 6596 szerepel. Valószínű, hogy a két rovatot tévedésből felcserélték.

Rendkívül érdekes Zaránd megye esete. Az országos adatokat tartalmazó summázás szerint 2920, egy Károlyi levéltárban levő összesítés[71] szerint 2490, egy ugyanott őrzött másik kimutatás szerint viszont 4865 — helyesen összeadva 4973 — a halottak száma. Melyiknek higyjünk? Az adatok tanulmányozása arról győzött meg, hogy megbízhatóságuk ellen számos bizonyíték meríthető magukból a számadatokból is. Minderre Zaránd megye adatainak részletes ismertetésénél térünk majd ki, ezúttal csupán a végső következtetések levonása fontos. Az összehasonlító vizsgálatok a magasabb adatokat tartalmazó kimutatás elfogadása mellett szóltak és így a megye veszteségét több mint 2000 fővel nagyobbnak vettük az összesítésben szereplő 2920 főnyi adatnál. Ugyanakkor sehogyan sem tudjuk elfogadni az Ugocsa megye veszteségeként föltüntetett 5633 főnyi halottat. Szabó István nagyszabású munkája[72] sem tett említést a megye népességének ilyen arányú pusztulásáról, amely a korabeli népességszámot figyelembevéve 50 százaléknál is nagyobb lett volna. Az eddig előkerült adatok ugyan több helységben elég nagy veszteségről beszélnek,[73] ám ezt figyelembe véve is az országos összesítés adatát a felére csökkenthetőnek tartjuk.

Végül jelentékenyen magasabbnak kellett lennie 213 személynél az eszéki kerületben föltüntetett Bács-Bodrog megye pestis veszteségének is. Egy töredékes megyei összesítés szerint 2122 halottjuk volt[74] és ha ezt az adatot 2500 főre kerekítjük, a megye veszteségét közel 2300-zal kell megemelnünk.

Nem tartalmazza az országos összesítés Temes, Torontál és Krassó megye, valamint a határőrvidékek helységeiben meghalt személyek számát. Tekintetbe véve, hogy e területen volt a járvány gócpontja, bizonyára e megyékben is jelentős veszteségekkel számolhatunk. Egykorú források hiányában ezúttal is csak becslés útján állapíthattuk meg az elhaltak számát. Valószínűnek tartjuk, hogy az ország e nagy kiterjedésű déli területein a halottak száma elérte a 10 000 főt.

Ezek után még Erdély veszteségeivel kell foglalkoznunk. Forrásanyagunkból sajnos csak egy 1738. évi adatokat föltüntető összesítés került eddig elő, mely 25 685 halottról számol be. Ehhez képest az irodalmi utalásokból ismert források a pestis egész pusztulásaként emlegetett 41 000 halálos áldozat pontosnak látszik[75] és ezzel az értékkel nyugodtan számolhatunk.

[70] Ugyancsak 6596 halottat közöl *Haan* id. mű 46. l.
[71] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Zaránd megye.
[72] *Szabó* I.: Ugocsa megye. Bp. 1937. 208. l. — „. . . *az 1739. pestis pusztítása . . . nem akasztotta meg az új település lendületét.*"
[73] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó vegyes iratok.
[74] Károlyi cs. lt. Uo.
[75] *Lenghel* id. mű 16. lapon két kiadatlan kéziratra hivatkozik forrásként.

2. táblázat

Az országos összesítés módosított adatai

A törvényhatóság megnevezése	Az országos összesítés eredeti adata	Helyesbített (becsült) adat
Nyitra m.	41 530	(11 000)
Bereg m.	336	(5 000)
Szatmár m.	420	(15 000)
Bihar m.	32 700	34 900
Békés m.	6 310	6 596
Zaránd m.	2 920	4 973
Ugocsa m.	5 633	(2 800)
Bács-Bodrog m.	213	2 500
Temes, Torontál, Krassó m.	—	(10 000)
Kiigazított adatok összesen	90 062	92 769
A helyesbítések különbözete		+2 707
Az eredeti összesítés szerint a halottak száma		197 289
Magyarországon pestisben meghaltak összesen		199 996
Erdélyben meghaltak száma		41 000
Összesen ...		240 996

Az országos összesítés más források vagy egyéb megfontolások alapján módosított, illetve becsült értékeit összefoglalva az alábbi képet kapjuk[76] (l. 2. tábla).

Valószínű, hogy ez a becslésekkel kiegészített számadat sem tartalmazza egészen pontosan a járvány teljes veszteségét. Magyary-Kossa is figyelmeztetett az adatok egy fontos hibaforrására: a megyék a pestisben elhaltaknak csak minimumát jelentették. Nagyon valószínű, hogy a pestis áldozatairól szóló adatok

[76] Fölmerül a kérdés, helyes-e közölni a becsült adatokat, megbízhatóbbak-e becsléseink az országos összesítés számadatainál? Kétségtelen, hogy az általunk megállapított értékek is vitathatók és csak tág hibahatárok között használhatók. Valószínű, hogy később feltárt levéltári források alapján majd kiigazításra kerülnek, ami feltétlenül örvendetes lesz. Miután azonban az országos összeírás helyenként jelentős tévedéseiről győződtünk meg, szükséges volt, hogy a pestis tanulmányozása során szerzett tapasztalatok felhasználásával, a szomszédos megyék adatait és más tényezőket gondosan mérlegelve a hibásnak bizonyuló adatokat becslésekkel helyettesítsük.

sok esetben valóban nem teljesek és részben a tudatos eltitkolások, részben a hiányos adatfelvételek következtében a halottak száma több volt. Az ebből eredő hiba torzítását ugyanakkor nagyrészt kiegyenlíti egy másik jelenség, amelyet a járvány adatainak földolgozói eddig nem vettek számításba. Debrecen napról napra készült név szerinti halottjelentéseinek vizsgálatakor derült ki, hogy az országos összesítésben és az eddigi irodalomban szereplő 8645 halott nemcsak a pestisben meghaltak, hanem a pestis kitörésétől megszűnéséig a városban meghalt *összes személyek* számát jelenti. Így a névsorban szerepelnek tüdőbajosok, régóta sinylődők, fáról leesett gyermekek, szülésben, és különféle betegségben meghaltak is.[77] Hasonló adatok találhatók több más Bihar, Szabolcs és Szatmár megyei helység név szerinti felsorolásában, ahol a halál okát föltüntették. Ez pedig azt jelenti, hogy ezzel a hibalehetőséggel más helységeknél is számolhatunk.

Ha a hiányos jelentéseket a ténylegesnél nagyobb pestisveszteségeket föltüntetők többlete részben ellensúlyozta, az országos összesítés helyesbített adataként megállapított értéket ilyen alapon nem kell lényegesen megemelnünk. Miután azonban a bizonytalan adatok is okozhatnak némi hibaszázalékot, a pestisben 1738 és 1743 között meghalt személyek számát bizonyos kikerekítéssel összesen 250 000 fő körül állapíthatjuk meg.

Magyarország népessége egy korábbi számításom szerint 1720-ban kereken 4 000 000 lélek volt.[78] A természetes szaporulatot és a bevándorlásokat figyelembe véve 1738-ig a népességszám mintegy 5 millió főre emelkedett. Ehhez viszonyítva a pestis embervesztesége az 1743-ig eltelt hat év alatt 5 százalékban állapítható meg, ami azt jelenti, hogy a szörnyű betegség ezeknek az éveknek teljes természetes szaporulatát elragadta és az ország népességének fejlődését 5—6 évvel vetette vissza.

TERÜLETI ADATOK

Ha ezt a mindenképpen jelentős veszteséget területi megoszlásban vizsgáljuk, rögtön szembetűnik, hogy a végeredményként megállapított 5 százalékos arány az ország különböző tájegységei között nagyon aránytalanul oszlik meg. Míg a Dunántúl és az északnyugati megyék népességében Nyitra, illetve Fejér és Tolna megye kivételével nem okozott nagyobb pusztulást, sőt a megyék és szabad királyi városok nagy részében a pestis egyetlen halálos áldozatot sem követelt, a Duna-Tisza közén és ettől keletre helyenként a népesség jelentős részét ragadta el.

A pusztulás nagyságának arányát sajnos csak hozzávetőlegesen számíthatjuk ki, miután a pestis dühöngésének időpontjából a teljes népesség számáról megyénként nincsenek megbízható adataink. Az 1720. évi országos összeírás alap-

[77] A Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok közt található kötet adatai alapján.
[78] Az 1715—20. évi országos összeírás. A történeti statisztika forrásai c. kötetben (Szerk. Kovacsics J.) Bp. 1957. 145—199. l.

3. táblázat

A pestis pusztításának aránya megyénként

Törvényhatóság megnevezése	A népesség becsült száma 1740	A pestisben meghaltak száma 1738—1743	A pestisben meghaltak aránya %
Nyitra	225 000	(11 000)	4,9
Árva	55 000	1 450	2,6
Pest	165 000	13 085	7,9
Heves	120 000	6 384	5,3
Jász-Kunság	62 000	7 065	11,4
Esztergom	25 000	2 674	10,7
Fejér	70 000	5 500	7,9
Csongrád	40 000	6 176	15,4
Csanád	15 000	1 431	9,5
Abaúj	85 000	4 320	5,1
Zemplén	125 000	9 100	7,3
Szepes	105 000	1 348	1,3
Gömör	95 000	2 795	2,9
Bereg	45 000	(5 000)	11,1
Máramaros	50 000	12 020	24,0
Szatmár	90 000	(16 931)	18,8
Szabolcs	62 000	9 820	15,8
Hajdúság	20 000	3 273	16,4
Bihar	240 000	43 445	18,1
Zaránd	40 000	4 973	12,4
Békés	26 000	6 310	24,3
Ugocsa	20 000	(2 800)	14,0
Baranya	90 000	2 252	2,5
Tolna	56 000	3 452	6,2
Bács-Bodrog	95 000	2 500	2,6
Temes, Torontál	325 000	(10 000)	3,1
Krassó	925 000	41 000	4,4

ján Acsády által készített megyei népességszámokról rég kiderült, hogy nem használhatók. A II. József-féle népszámlálás jóval későbbi időpontból közli a tényleges népességszámot és 45 év távlatából összehasonlításra már nem alkalmas. Így csak megközelítő számításokkal operálhatunk, amelyeket a későbbi adatokból visszakövetkeztetve nyertünk a természetes szaporulat föltételezett értékeinek és a bevándorlások hozzávetőleges nagyságának meghatározása után. A számítás alapjául a Magyarország népsűrűségi térképéhez 1720-ra kiszámított megyei népességadataimat vettem,[79] amelyekhez a természetes szaporulat okozta növekedésre 1720 és 1740 között általában 25 százalékot számítottam hozzá és a

[79] Magyarország története. Bp. 1964.

népességszámot a beköltözések vagy elvándorlások várható értékeivel is megemeltem, illetve csökkentettem. Ezek az erősen hipotetikus népességi adatok természetesen helyi kutatások igazolására szorulnak, de a pestisveszteségek nagyságának durva megközelítésére jelenlegi formájában is alkalmasak. A járványtól mentes, illetve az 1 százaléknál kevesebb veszteséget szenvedő megyék a táblázatban nem szerepelnek, a szabad királyi városok adatait pedig a megyékkel együtt mutattuk ki (l. 3. tábla).

A táblázat adataiból kiderül, hogy a pestis legtöbb áldozatát a Tisza vonalán fekvő megyékben szedte. Hozzávetőlegesen 20 százalékos vagy ennél is nagyobb pusztulás állapítható meg Békés, Máramaros, Bihar és Szatmár megyében; 10 százalék fölötti, ugyancsak jelentős veszteség volt Csongrád, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zaránd megyében, valamint a Jász-Kunságban és a Hajdúságban.

Természetesen egy-egy megyén belül sem arányosan oszlottak meg a halálesetek és erősen megfogyatkozó népességű helységek mellett számos olyan is akadt, ahol a pestis egyetlen halálos áldozatot sem szedett. Éppen ezeknek a további részleteknek megismerése érdekében szükségesnek látszott a megyénként rendelkezésre álló adatok közlése és elemzése. Ezek a levéltári kutatások alapján most föltárt veszteséglisták a pestisről eddig rendelkezésünkre álló töredékes adatokkal szemben ismereteinket nagymértékben gyarapítják és a pusztulás területi megoszlásának szemlélése mellett alkalmat adnak egyéb fontos vizsgálódások elvégzésére is.

Bár a Helytartótanácsi levéltár különböző iratsorozataiból, a Károlyi levéltár és néhol a megyei levéltárak anyagából jelentős mennyiségű, értékes forrásanyag gyűlt össze, adatgyűjtésünk még korántsem tekinthető teljesnek. Különösen a megyei levéltárak tüzetes átnézése hozhat még eredményeket. Valamennyi eddig előkerült adat közlésére sem kerülhetett sor. Csak a leginkább teljes, történeti vagy módszertani szempontból legjobban értékesíthető adatok feldolgozására és közlésére vállalkozhatunk. A megyei összesítések adatsorai különösen helytörténeti kutatásoknál nyújtanak fontos adalékot és jelentősen kibővítik az 1738. évi pestisjárványra vonatkozó ismereteinket.

Az adatközlések elrendezésére a járvány jelentkezésének időrendje, a földrajzi, területi sorrend vagy a megyék nevének betűrendje kínálkozott. Az utóbbit kellett választanunk, mert az időrend szerinti haladást megnehezítette volna, hogy a pestis több megyében csaknem egyszerre jelentkezett, a területi elhelyezkedés útvonalának tisztázása pedig nehezen lett volna megvalósítható.

Erdély került először a minden akadályon át vészterhesen közelgő járvány útjába, ezért indokolt, hogy elsőnek az ottani veszteségek nagyságáról essék szó. Sajnos a pusztulás adatainak ismertetésénél ezúttal korántsem törekedhetünk teljességre, mivel még a magyarországi, hibákkal és hiányosságokkal bőven teletűzdelt összesítéshez hasonló forrás sem áll rendelkezésünkre. Van ugyan egy pontosnak látszó összesítésünk, amely Erdély valamennyi törvényhatóságát tartalmazza, ez azonban csak az 1738. évben áldozatul esett személyek számát közli.[80] E szerint a járvány 321 helységet érintett és 25 685 ember halálát okozta.

[80] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Megyei összesítések.

A későbbi évek pusztításáról csak töredékes adataink vannak és ezek közlésre nem alkalmasak, csupán azt látszanak bizonyítani, hogy a járvány a legnagyobb pusztítást kitörésekor, az 1738. évben aratta.

Az 1738-ban pestisben meghalt személyek számát és területi megoszlását a 4. táblázat tartalmazza.

A kimutatás szerint számszerűen a legnagyobb veszteségeket Hunyad, Alsó-Fehér megye és Szeben szék szenvedte, de a pestisben meghaltak száma általában ezekben a megyékben sem érte el a magyarországi pusztulás arányait. Egyedül

4. táblázat

Erdély pestisvesztesége 1738 végéig

Megye	A járvány megszűnésének időpontja	Fertőzött helységek	Meghaltak	Meggyógyultak
		száma		
Alsó-Fehér vármegye	XII. 24-ig	46	3 551	645
Hunyad vármegye	X. hó vége	116	8 833	257
Kolozs vármegye	XII. 8.	25	1 804	271
Belső-Szolnok vármegye	XII. 18.	6	254	64
Közép-Szolnok vármegye	XII. 9.	2	45	35
Torda vármegye	XII. 6.	8	296	15
Küküllő vármegye	XI. 26.	5	63	18
Doboka vármegye	XII. 26.	10	705	207
Fogaras kerület	XII. 12.	14	497	16
Aranyos szék	XI. 25.	4	487	59
Maros szék	X. 28.	16	412	98
Háromszék szék	III. 5.	1	6	11
Szeben szék	XII. 31.	21	2 234	149
Brassó szék	III. 24.	8	89	44
Medgyes szék	X. 20.	2	12	3
Sebes szék	XII. 20.	7	915	139
Nagy Sink szék	XI. 12.	1	53	9
Szászváros szék	XII. 30.	14	1 339	117
Szerdahely szék	XII. 19.	9	542	61
Újegyház szék	XII. 14.	3	126	23
Talmács szék	XII. 16.	3	719	93
Nagyszeben sz. kir. város	XII. 31.	—	961	119
Medgyes sz. kir. város	I. 31.	—	7	4
Kolozsvár sz. kir. város	XII. 26.	—	731	115
Gyulafehérvár sz. kir. város	XII. 30.	—	416	94
Vízakna sz. kir. város	XII. 4.	—	120	24
Beszterce sz. kir. város	XI. 26.	—	8	—
Összesen		*321*	*25 685*	*3559*

Hunyad megye kivétel, ahol a későbbi szórványos jelentések szerint a járvány legtovább tartotta magát. Így aligha tévedünk sokat, ha a megye összes veszteségét 10 000 fő körül keressük. Aránylag kevesen haltak meg a Székelyföldön és Erdély északi megyéiben is csak néhány községében ütötte fel fejét a pestis. A szászok egyébként kis népességű székeiben már jelentős veszteségek voltak, főleg Szászváros és Talmács székben, míg a városok közül elsősorban Nagyszeben szenvedett sokat.

A járvány későbbi pusztításáról csak néhány jelentést sikerült előkeríteni.[81] Ezekből általában az világlik ki, hogy bár a pestis a következő években is szedte áldozatait, a pusztulás általában nem érte el az első év szintjét és már nem okozott súlyosabb veszteségeket. Így egy 1739. november 7-től december 12-ig tartó időszakról készített részletes jelentés összesen 355, egy 1740. február 13-tól március 19-ig terjedő kimutatás 66 halottról tett említést.[82] Az erdélyi Gubernium anyagában további levéltári kutatások bizonyára földeríthetnek még néhány hasonló jelentést, amelyekből a pestis áldozatainak pontosabb kataszterét lehetne összeállítani. Annyi azonban az eddigiekből is kiviláglott, hogy az erdélyi veszteségek nem érték el a Magyarországi pusztulás nagyságát és a források által említett 41 000 főt lényegesen nemigen haladták meg.

Áttérve ezek után a magyarországi adatok ismertetésére, elsőnek a gazdag forrásanyaggal rendelkező Abaúj megye pestisveszteségeit mutatjuk be. A Helytartótanács iratai közt csaknem hiánytalanul fennmaradtak a megye hetenként kétszer felterjesztett jelentései és ezeknek alapján sikerült a megye területén a járvány kitörését és továbbterjedését időben és térben pontosan nyomon követni.[83] (A feldolgozott adatokat az 5. tábla tartalmazza.)

Az adatok beszédesen bizonyítják, milyen gyors volt a járvány terjedése. Gibárt községből 1739. május 23-án jelentették az első megbetegedéseket és június 11-ig már Kér és Büd, június 13-án Szántó, 18-án Boldogkőújfalu, Szentandrás és Golop is fertőzött volt. A halottak száma ezekben a hetekben még nem szökött magasra és egy-egy helység jelentéseiben nem igen haladta meg a 10 főt. A pestis terjedésének iránya itt is mint másutt, délről északra mutat, de meglepő módon meglehetősen kevés helységet érint. A megye mintegy 250 helységéből csupán 25, kereken 10 százalék fertőződött kisebb-nagyobb mértékben.

A pestis korántsem az első járványgócban, Gibárt faluban szedte a legtöbb áldozatot: onnan aránylag hamar és nagyobb veszteségeket nem okozva elvonult. A következő fertőzött községben, Abaújkéren már jóval több a halottak száma és itt a pestis három hónapon át állandóan meg-megújuló hevességgel tombolt. Számszerűen a legnagyobb veszteséget Abaúj megyében Szántó mezőváros és a vele együtt szereplő Marcinfalva praedium szenvedte, ahol 1739. június 18. és október 10. között 660 személy halt meg. Miután azonban a csapástól sújtott

[81] *Lenghel* i. h.
[82] *Károlyi* cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Megyei összesítések.
[83] A. S. Abaúj megye. — A feldolgozott adatok mind e jelentésekből származnak, amelyek időrendben következnek egymás után. Későbbi állandó idézésük ezért fölöslegesnek látszott.

5. táblázat

Abaúj megye községeiben pestisben meghaltak száma a heti jelentések alapján

1739.

Sor-szám	A helység megnevezése	Fertőzés időpontja	V. 23. V. 28.	V. 28. VI. 4.	VI. 4. 11.	VI. 11. 18.	VI. 25.	VI. 27.	Július								Augusztus							Szeptember				Október						November					December				A község összes halottainak száma	Sor-szám
									2.	4.	9.	11.	18.	23.	25.	30.	1.	8.	13.	15.	22.	27.	29.	5.	12.	17.	24.	1.	8.	10.	15.	22.	29.	5.	7.	14.	21.	28.	5.	19.	26.	31.		
1.	Gibárt	V. 23.	4	3	4	2	—	1		1		—	—	—		1	—	—	3	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	1.
2.	Kér	VI. 11.			7	17			—	5	4	1	19	11	18	25	24	25	25	18	25	27	30	13	27	12	3	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	3	1	—	341	2.
3.	Büd	VI. 11.			10	—	—	6	7	10	8	4	17	10	6	9	6	6	5	6	8	5	3	—	—	—	2	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	132	3.
4.	Szántó + Marcinfa	VI. 18.				8	5	1	4	4	8	2	18	20	25		41	32	59	30	109	71	35	15	60	39	22	18	18	2	—	—	6	2	1	3	—	1	—	1	—	—	660	4.
5.	Szentandrás	VI. 18.				pl.	14		27	3	8		13	4	2	22	2	6	11	—	10	—	J	4	12	1	3	3	—	—	—	4	7	2	—	—	—	—	—	—	—	—	158	5.
6.	Golop	VI. 25.					7	—	2	1	4	4	15	6	10	15	8		10	6	13	8	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	113	6.
7.	Boldogkőújfalu	VI. 25.					—	—	—	—	—	1	—	1	—	5	1	2	7	3	10	25	29	—	39	24	7	8	3	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	168	7.
8.	Buzita	VII. 2.							22	2		5	15		28	13	15	12		27	21	2	9	12	14	6	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	205	8.
9.	Fancsal	VII. 2.							—	—			—	—						14	11	10	10	13	18	19	17	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	117	9.
10.	Alpár	VII. 9.									1	—	—	—							—	2	4	14	25	17	17	15	22	2	5	4	3	1	—	—	1	—	—	1	—	—	134	10.
11.	Felsőfüged	VII. 23.												3	3	5	4	3	12	—	19	7	J	3	11	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	3	1	—	81	11.
12.	Pere	VII. 25.													3	3	2	2	8	4	8	7	4	14	19	33		7	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	116	12.
13.	Czekeháza	VIII. 1.															1	—	2	—	2	—	2	2	5	5	13	18	10	3	5	5	2	6	2	1	—	1	—	—	—	—	85	13.
14.	Baksa	VIII. 8.																2	—	1	2	2	3	—	2	—		—		5	—	3		1	—		5	4	7	1	—	—	38	14.
15.	Nagykinizs	VIII. 8.																4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	15.
16.	Ináncs	VIII. 13.																	—	—	5	—	J	4	31	12	12	11	6	8	3	—	18	9	2	6	2	—	2	1	1	—	133	16.
17.	Dobsza	VIII. 22.																			—	—	—	—	4	8		30	47	21	27	44	37	12	6	9	—	1	—	1	—	—	247	17.
18.	Alsófüged	VIII. 27.																			—	2	J	4	20	4	9	27	8	6	5	1	—	1	—	3	—	—	—	2	2	1	95	18.
19.	Szikszó	VIII. 29.																					—	—	10	2	6	15	12	4	6		30	53	24	48	32	47	26	9	11	7	342	19.
20.	Zsujta	IX. 5.																						1	13	4	20	31	49	28	8	5	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	176	20.
21.	Abaújvár	IX. 24.																									5	2	2	2	2	6	13	17	8	9	9	2	3	—	—	—	80	21.
22.	Csobád	X. 22.																														1	4	1		13	7	—	2	—	1	11	38	22.
23.	Encs	X. 22.																														—	8	4	1	2	6	9	3	—	4	4	41	23.
24.	Alsóvadász	XI. 14.																																—	2	5	7	14	8	17	12		65	24.
25.	Horváti	XI. 28.																																				—	2	10	—	1	13	25.
	Összesen ...		4	3	21	27	26	8	62	26	33	17	97	55	95	98	104	94	142	110	243	168	130	100	312	188	138	195	177	83	62	76	145	108	46	99	69	82	55	49	32	24	3603	

J = Jelentés nem érkezett.
pl. = plures.
i = ignoratur.
— = a helységben sem halott, sem beteg nincs.
Hiányzó bejegyzés esetén a helységről a jelentések nem tesznek említést.

helységek között Szántó volt egyben a legnépesebb is, így a halálozások arányát tekintve nem itt volt legrosszabb a helyzet. Ha a pestisben elhaltak számát a megye helységeiről elsőnek Nagy Lajos által 1828-ban közölt népességszámokkal hasonlítjuk össze, kiderül, hogy némely kisebb lélekszámú községben a pusztulás aránya jelentősen magasabb volt.[84] Ez az összehasonlítás természetesen csak egészen durva nagyságrend kifejezésére alkalmas, hiszen egyrészt az 1828. évi adatok időben oly távol esnek a járvány pusztításának évétől, hogy időközben a népességszámban bekövetkező jelentős eltolódásokra kell fölkészülnünk, másrészt az 1828. évi lélekszám alakulásában magának a pestis okozta veszteségeknek is lehetett némi hatása. Egy-egy kisebb faluban, ahol a népesség egyharmada elpusztult, a népességszám részben ennek következtében maradt mindvégig alacsony, a helység soha többé nem tudta kiheverni a csapást. Az 1828. évi adatok e korlátok közt mégis alkalmasak a pusztulás arányának megközelítésére.

Következő, 6. táblázatunk a helységeket a pestisben meghaltak száma szerinti sorrendben tünteti föl, kiegészítve az 1828. évi népességszámmal, továbbá a pestis kitörésének és elmúlásának időpontjával, a legtöbb halottat követelő nap és e napon a halottak számának feltüntetésével.

A tábla adatai szerint az 1828. évi népességszámhoz viszonyítva a legnagyobb halálozási arányt Kér, Dobsza, Zsujta, Szentandrás, *Alpár*, Büd, Golop, *Alsófüged*, Czekeháza, Felsőfüged községben találjuk, amelyekben a halottak száma mindenütt megközelítette vagy meghaladta a későbbi népességszám 30 százalékát.

Az Abaúj megyei jelentések a járvány időbeli lefolyásának végigkövetésére is fölhasználhatók. Forrásanyagunk pontosságának és alaposságának jellemzésére elegendő megemlíteni, hogy például Gibárt község, ahol a járvány valójában még júniusban megszűnt, december 31-ig valamennyi jelentésben szerepel. (Minden esetben a „nec mortuus, nec infectus" bejegyzéssel.) Táblázatunkban a nemleges jelentéseket is föltüntettük és ebből kitűnik, milyen lelkiismeretesen figyelték mindazokat a helységeket, melyekben pestises megbetegedés vagy halálozás előfordult. Kivétel csupán Nagykinizs község volt, ahol augusztus elsején jeleztek 4 halottat, október 1-ig jelentették, hogy sem további haláleset, sem fertőzés nem fordult elő, később azonban a helységet a jelentésekben nem szerepeltették. Lehetséges, hogy az augusztus 4-i adat tévedésen alapult.

A járvány általában két hónap alatt vonult végig egy-egy helység lakosságán. A leghosszabb ideig, csaknem 4 hónapig Szántón tombolt, gyors lefolyású volt viszont Ináncson, Fancsalon és Zsujtán, amelyekben másfél hónap alatt szedett viszonylag sok áldozatot. A kisebb helységekben hamarabb elmúlt a vész, a mezővárosokban hosszabban lappangott és hol itt, hol ott ütötte föl a fejét. Az 5. táblázaton ugyanakkor az is jól megfigyelhető, hogy a pestis lefolyása nagyjából azonos hullámzású volt: Kezdetben csak egy-két haláleset fordult elő, majd körülbelül egy hónapig, hat hétig teljes erővel tombolt és utána ismét hirtelen csökkent az áldozatok száma. Érdekes viszont, hogy a gyors és heves lefolyású

[84] *Nagy*, L.: Notitiae politico-georgraphico-statisticae I. Regni Hungariae partiumque adnexarum. Buda, 1828—1829. I—II. k.

6. táblázat

Sorszám	A helység neve	Népességszám 1828	Halottak száma 1739	A halálozás aránya %	A pestis kitörésének és megszűnésének időpontja	A legtöbb halottat követelő nap és a halottak száma
1.	Szántó és Marcinfalva ..	4568	660	14,4	VI. 18—X. 10.	VIII. 24.: 109
2.	Szikszó	3889	342	8,8	IX. 12—XII. 31.	XI. 5.: 53
3.	Kér	1194	341	28,6	VI. 11—IX. 24.	VIII. 29.: 30
4.	Dobsza	907	247	27,2	IX. 12—XI. 14.	X. 8.: 47
5.	Buzita	1344	205	—	VI. 27—IX. 24.	VII. 25.: 28
6.	Zsujta	627	176	28,0	IX. 5—X. 29.	X. 8.: 49
7.	Boldogkőújfalu .	1042	168	16,1	VII. 30—X. 8.	IX. 12.: 39
8.	Szentandrás ...	566	158	27,9	VI. 25—VIII. 13.	VII. 2.: 27
9.	Alpár	342	134	39,1	VIII. 27—XI. 5.	IX. 12.: 25
10.	Ináncs	661	133	20,1	IX. 5—X. 15.	IX. 12.: 31
11.	Büd	448	132	29,4	VI. 11—VIII. 29.	VII. 18.: 17
12.	Fancsal	782	117	14,9	VIII. 15—X. 1.	IX. 17.: 19
13.	Pere	985	116	11,7	VII. 25—IX. 17.	IX. 17.: 33
14.	Golop	324	113	34,8	VI. 25—IX. 12.	VII. 18., 30.: 15
15.	Alsófüged	235	95	40,4	VIII. 27—X. 22.	X. 1.: 27
16.	Czekeháza	293	85	29,0	VIII. 29—XI. 14.	X. 1.: 18
17.	Felsőfüged	288	81	28,1	VII. 25—IX. 17.	VIII. 22.: 19
18.	Abaújvár	815	80	9,8	IX. 24—XII. 5.	XI. 5.: 17
19.	Alsóvadász	1302	65	5,0	XI. 7—XII. 26.	XII. 19.: 17
20.	Encs	668	41	6,1	X. 22—XII. 31.	XI. 28.: 9
21.	Baksa	—	38	—	VIII. 15—29.	XII. 5.: 7
22.	Csobád	592	38	6,4	X. 22—XII. 31.	XI. 14.: 13
23.	Gibárt	400	21	5,3	V. 23—VI. 18.	VI. 11.: 4
24.	Horváti	1448	13	9,0	XII. 5—31.	XII. 19.: 10
25.	Nagykinizs	489	4	0,8	VIII. 1.	VIII. 1.: 4

járványt a szomszédos községben néha lassú és jóval kevesebb halottat követelő kísérte (Zsujta—Abaújvár). Vannak példák hosszú ideig egyforma hevességgel tomboló és ugyancsak sokáig elhúzódó, mégis mindvégig eléggé csöndes esetekre is (Szántó—Büd).

A járvány tetőpontja nem esett azonos időpontra, ami kitörésének különböző dátumával függött össze. Általában mégis július 18. és október 8. között volt a halottak száma a legnagyobb, kivételt csak a később belépő helységek, főleg Dobsza és Szikszó jelentettek. Az áldozatok száma augusztus 29. és szeptember 5. között volt messze a legmagasabb (312), de augusztus 1. és október 1. között

egy kivétellel minden jelentés 100-nál több halottról számolt be. Havonként vizsgálva a halálozások megoszlását augusztus hóban 991, szeptemberben és októberben egyformán 738, júliusban 483, novemberben 404, decemberben 160, júniusban 85 és májusban mindössze 4 volt a meghalt személyek száma (l. 4. ábra).

Az 1739. évi jelentéseket összegezve Abaúj megye pestisben meghalt lakosainak száma 3603, míg az országos összesítés 1738—1744 között összesen 4320 főt tüntet fel. A különbség nem nagy és azt mutatja, hogy a járvány legtöbb áldozatát 1739-ben szedte. Táblázatainkban tehát a pestises halottak nagy többsége szerepel és jelentősebb változások csak azokban a helységekben kereshetők, amelyekben a járvány később tört ki és az év végéig pusztítása még nem fejeződött be (Csobád, Encs, Alsóvadász, Horváti). Így az Abaúj megyéről készült gondos jelentések a járvány lefolyásának hű és csaknem teljes ábrázolására nyújtottak lehetőséget.

Arad megye viszonylag hamar átesett az első fertőzéseken. Ennek ellenére fennmaradt adataink szerint a pestis itt nem szedett sok áldozatot. Az országos összesítésben 913 halálesettel szerepel, egy a Károlyi levéltárból előkerült, bizonyára nem teljes községi összesítésben pedig 867 volt a halottak száma.[85] Ez

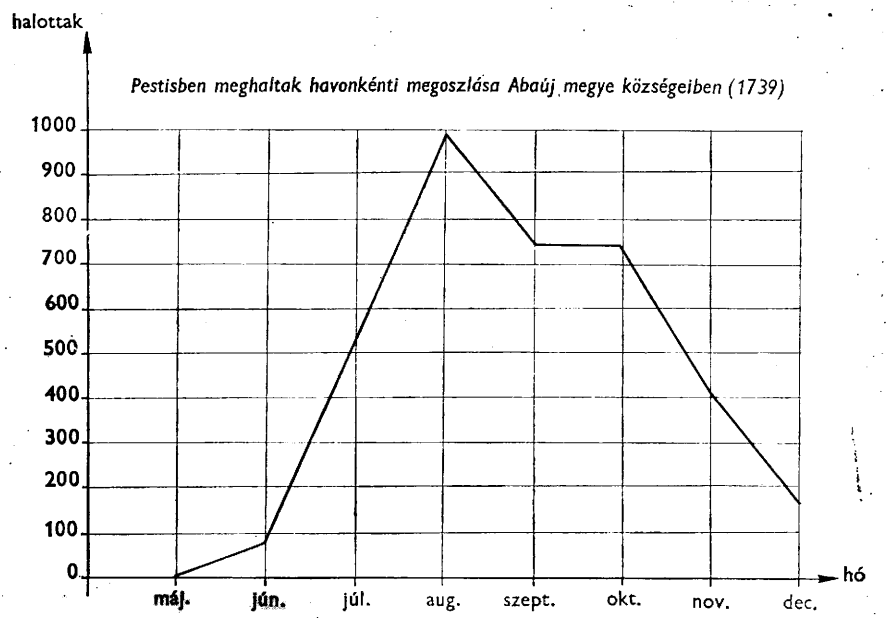

4. ábra

[85] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Megyei összesítések.

utóbbi szerint csak 7 helységben terjedt el a ragály és a halálozás az alábbiak szerint oszlott meg:

Kovasinc	1738-ban	287,	1739-ben	22, összesen	309	személy
Kuvin	1738-ban	355,	1739-ben	46, összesen	401	személy
Gyorok	1739-ben				32	személy
Ménes	1738-ban				29	személy
Radna	1739-ben				28	személy
Odvos	1739-ben				9	személy
Arad	1738-ban	41,	1739-ben	18, összesen	59	személy
Arad megye összesen:					867	személy

Az adatokból kitűnően a pestis két községben, Kovasincon és Kuvinban öltött nagyobb méreteket. A népességszámhoz viszonyítva különösen Kuvin halálozási aránya magas. (1828-ban 1584 lakosa volt.) A többi helységben, így Arad városában is, a halottak száma nem volt jelentős.

Bács megyéről csak egy összesítés került eddig elő, amely az 1739-ben meghalt személyek számát tüntette fel községenként. Az első csoportban azok a helységek találhatók, ahol a pestis garázdálkodása már megszűnt. Ezekben a halottak száma a következő volt: Almás 19, Felső Szentiván 19, Bikics 21, Gara 28, Baracska 23, Jankovácz (Jánoshalma) 356, Mélykút 198, Zombor 8, Baja 423, Obrovacz 54, Novoszello 21, Szilbas 43, Cséb 20, Turja 125, Tovarisova 95, Begecs 7. A helységek másik csoportjában a kimutatás készítésének időpontjában a pestis dühöngése még nem ért véget, ezek az adatok tehát nem tekinthetők véglegesnek. Eszerint 1739 végéig Deszpot Szentiványon 269, Petrováczon 34, Plavnán 16, Futakon 291, Kuczorán 51 személy halálát okozta a járvány. Az összesítés eszerint nem tartalmazza a megye végleges veszteségeit, de így is 2122 halottról számol be. Ehhez még hozzá kell számítanunk Szabadka szabad királyi város adatait, ahol a ferencrendiek följegyzései szerint a járvány 1738. június 15-től 1739. február 19-ig 313 áldozatot követelt.[86] A későbbi halálozásokat is tekintetbe véve a megye veszteségét összesen 2500 fő körül határozhatjuk meg. Ez esetben az országos összesítés bejegyzése kétségtelenül tévedésen alapult.

A halálozások eloszlása ezúttal is rendkívül egyenetlen volt. A járvány a megye helységeinek csak kisebb részébe hatolt be és ezek többségében sem okozott nagyobb veszteségeket. Csupán Baja, Jankovácz, Futak, Deszpot, Szentiván, Mélykút és Turja községben volt 100-nál több halott. Viszonylag a legtöbb halálesetet Futak helységből jelentették, amelynek népessége jóval alacsonyabb volt, mint Baja városé vagy a már ekkor is jelentős Jankováczé.

Bars megyében 1739. június 20-án Kis Béládd községben jelentkezett elsőnek a pestis és július 4-ig a helytartótanácsnak küldött jelentésekben név szerint 14 halottról számolnak be.[87] Egyidejűleg kapták meg a betegséget Nagy Herestény

[86] *Borovszky* S.: Magyarország vármegyéi . . . Bács-Bodrog vármegye. 160. l.
[87] A. S. Bars megyei anyaga alapján.

lakói is, ahol július 4-ig 3 halott nevét közölték. Július 10-én a megye jelenti, hogy e két helységen kívül valamennyi többi település „immunis". Július 16-án Zselizt sorolták harmadikként a pestissel fertőzött helyek közé és szeptember 15-ig sorozatosan csak ez a 3 helység szerepelt a jelentésekben, további számszerű adatok nélkül, csak a községek fertőzöttségét említve meg. Szeptember 24-én a ragály átterjedt Kis Herestény falura is, ettől kezdve december végéig e négy helységből jelentették a pestis garázdálkodását. Mindez arra enged következtetni, hogy a járványt e megyében sikerült megfékezni. Az országos összesítésben mindössze 17 halottal szerepel és bár ennél többet számszerűen a heti jelentések sem mutattak ki, valószínű, hogy ez az adat némi kiegészítésre szorul. Az azonban erős túlzás, hogy Bars megye népességét a járvány megtizedelte, mint ahogy azt egy kétes értékű irodalmi utalás alapján Magyary-Kossa írta.[88] Az országos összesítés és a jelentések egybevágó adatai szerint a járvány Barsban nem okozott nagyobb veszteséget.

Annál nagyobb pusztítást vitt végbe a pestis az ekkor még alacsony népességű Békés megyében. Egy eredeti kimutatás 6596 pestisben elhunytat tüntetett fel. A megye népessége 1785-ben 68 360 lélek volt[89] és számításunk szerint 1738-ban nem haladta meg a 25—26 000 főt. Így a pestis okozta veszteség Békésben volt országszerte a legmagasabb, a halálozások aránya elérte a 25 százalékot. A megye 17 helységében a halottak száma az eredeti kimutatás sorrendjében és csoportosításában a következőképpen alakult[90] (l. 7. tábla).

A pestis Békés megyében igen szeszélyesen szedte áldozatait. Abban ugyan következetes volt, hogy itt is elsősorban a mezővárosok népességét apasztotta meg, de a helységek veszteségeinek nagysága közt már jelentős eltérések tapasztalhatók. Meglepő az is, hogy ezek az egymástól nem messze fekvő helységek mennyire különböző időpontban váltak a ragály színterévé. Csaba, Gyula még 1738 nyarán, Vári, Öcsöd, Szarvas és Füzesgyarmat ősszel vagy inkább télen fertőződött, Békés és Szeghalom viszont csak 1739 szeptemberében, Kőrösladány október 15-én, Szarvas pedig november végén lett pestises. A II. József-féle népszámlálásban szereplő településekből csak Kétegyháza, Komlós és Orosháza nem szerepel a pestis sújtotta helységek között. Közülük Orosháza ebben az időpontban települt, a másik kettő még később keletkezett. Valójában tehát egyetlen helység sem maradt mentes a járványtól.

A pusztulás arányának meghatározásánál nehézséget okoz, hogy a század folyamán változatlan erővel folyó telepítések miatt a helységek népessége nem azonos ütemben nőtt. Ezért az 1785. évi lélekszámok nem vetíthetők vissza a pestis pusztításának évére. Mégis szembetűnő, hogy egyik-másik helységben a halottak száma mennyivel jelentősebb a későbbi népességszámhoz viszonyítva, mint másutt. A legnagyobb pusztulás (20—30 százalék között) Füzesgyarmaton, Szeghalmon, Gyulán, Váriban, Dobozon, Tarcsán tapasztalható, ugyanakkor a

[88] *Magyary-Kossa* id. mű. IV. k. 119. l. — (Haiczl id. mű. alapján.)
[89] Az első magyarországi népszámlálás. (Szerk. Danyi D.—Dávid Z.) Bp. 1960. — Valamennyi korábban vagy később közölt 1785. évi adatot e kötet alapján idéztük.
[90] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Megyei összesítések.

7. táblázat

A helység neve és jogállása	Családfők száma 1720	A pestis kitörésének és megszűnésének napja	30—50 éves férfi	30—40 éves nő	20—36 éves ifjú	16—20 éves hajadon	12 éven aluli fiú	6 éven aluli leány	Halottak száma összesen	Népesség száma 1785
			halottak száma							
Gyula Mv	76	1738. VII. 15—XII. 17.	167	277	241	92	289	242	1308	7773
Csaba K	58	1738. VII. 1—IX. 6.	54	33	19	—	35	28	169	9680
Vári K	53	1738. IX. 1—1739. II. 15.	24	24	11	—	71	56	186	869
Gyoma K	32	1739. I. 15—IV. 3.	50	50	55	50	180	100	485	3136
Szentandrás K	—	1739. I. 15—IV. 3.	27	29	47	—	75	64	242	1823
Öcsöd K	39	1738. XI. 28—1739. V. 25.	35	44	68	79	109	107	442	2555
Doboz K	35	1739. Húsvéttól VIII. 9.	23	19	28	65	42	—	177	982
Tarcsa K	38	1739. V. 22—XI. 12.	37	38	29	—	120	121	345	1791
Berény K	—	1739. VII. 6—VIII. 2.	8	6	17	15	10	12	68	4031
Békés Mv	149	1739. IX. 15—1740. I. 5.	200	250	150	130	200	255	1185	7487
Kőrösladány K	24	1739. X. 15—XII. 29.	47	39	—	—	85	76	247	1797
Endrőd K	—	1739. VI. 15—VII. 8.	7	12	—	—	4	6	29	2502
Szarvas Mv	—	1738. XI. 28—XII. 13.	3	8	—	—	4	3	18	7304
Szeghalom K	84	1739. IX. 1—XII. 26.	62	162	64	100	137	100	625	2675
Vésztő K	27	1739. VIII. 22—XII. 18.	26	29	47	35	59	84	280	1582
F. Gyarmat K	55	1738. XII. 28—1739. V. 1.	21	66	88	—	213	239	627	2257
Fás K	—	1739. VII. 15—XI. 2.	17	19	26	16	32	53	163	—
Összesen...			*808*	*1105*	*890*	*592*	*1665*	*1536**	*6596***	

* Az eredetiben tévesen 1541
** Az eredeti forrás — az előző rovat hibás összegezése következtében — tévesen 6601 halottat tüntetett fel.

szlovákokkal telepített helységekben (Csaba, Szarvas, Berény) és a részben német telepítésű Endrődön alig volt néhány pestises halott. E helységek népességszáma ebben az időpontban még meglehetősen alacsony volt és ez is hozzájárult hogy a pestis elsősorban a megye török kort átvészelő, régi megülésű magyar községeiben szedte a legtöbb áldozatot.

Érdekesek az eredeti összesítés kor szerinti megoszlásának adatai is. Ezek szerint az áldozatok legnagyobb része gyerek volt (az összes halott 48,5%-a 12 éven aluli), míg a 30 évnél idősebb férfiak egy korévre jutó vesztesége meglepően kevés volt.

Egy régebbi dolgozatomban megemlítettem,[91] hogy a pestisben meghaltak adatainak ismerete éppen Békés megyében felhasználható az 1715—20. évi or-

8. táblázat

Békés megyei helységek becsült népessége az 1720. évi országos összeírás alapján és az 1738. évi pestisben meghaltak száma

Helység neve	Összeírt családfők száma 1720	Becsült népességszám kiegészítés nélkül 1720	Becsült népességszám 50%-os kiegészítéssel 1720	A népesség becsült 25%-os növekedése 1740-ig	Pestisben meghaltak száma 1738—43	Népesség száma 1785
Békés	149	745	1117	1396	1185	7487
Füzesgyarmat	55	275	412	515	627	2257
Kőrösladány	24	120	180	225	247	1797
Öcsöd	39	195	292	365	442	2555
Szeghalom	84	420	630	787	625	2675
Tarcsa	38	190	275	343	345	1791
Vésztő	27	135	202	253	280	1582

szágos összeírás kritikai elemzésénél a forrásanyag hiányának bizonyítására. Ha ugyanis az 1738. évi pestisjárványban elhaltak számát az előtte nem egészen húsz évvel végrehajtott adóösszeírás adataival hasonlítjuk össze, kiderül, hogy a nagyobb veszteségeket szenvedő helységekben többen haltak meg, mint ahányan a korábban alkalmazott számítás eredménye szerint ott éltek volna (l. 8. tábla).

A felsorolt helységek közül ötben nagyobb volt a pestisben meghaltak száma mint az általában használt módszerrel (családonként öt fővel számolva, a kimaradottakra 50 százalékot, 20 év természetes szaporulatára 25 százalékot hozzáadva) kiszámított népesség lett volna. Az első népszámlálás eredményei szerint valamennyi helységnek jelentős lakossága volt és ez önmagában is élénk cáfolata az országos adóösszeírás alapján becsült adatoknak. (A felsorolt helységekben egyébként idegen betelepítéseknek nincs nyoma.)

1739 áprilisában érkezett a helytartótanácshoz az első jelentés a távoli *Bereg* megyéből: Csaroda helység bírája és esküdtjei április 12-én közölték, hogy

[91] Id. mű. 163. l.

9. táblázat

A pestisben meghaltak száma Bihar megyében, 1738—1740

A helység neve	Pestisben meghaltak száma		
	férfi	nő	összesen
Acsád	481	423	904
Ant	49	45	94
Apáti	125	89	214
Ártánd	95	95	190
Bagamér*	38	29	67
Bagos	234	178	412
Baj	70	51	121
Bajom	337	219	556
Bakonszeg	131	105	236
Balóháza allodium	10	6	16
Baromlaka	17	14	31
Báránd	212	182	394
Berek Böszörmény	334	291	625
Berettyó Újfalu	515	415	930
Bihar	224	264	488
Bojt	96	86	182
Bors	84	78	162
Csatár	2	16	18
Cséffa*	7	2	9
Csokaj*	29	26	55
Csökmő	127	128	255
Dancsháza	50	45	95
Darvas*	114	96	210
Derecske	467	401	868
Diószeg*	386	344	730
Ér Tarcsa	65	105	170
Furta	137	115	252
Gáborján	162	156	318
Geszt	176	141	317
Gyapjú	2	3	5
Harsány	91	87	178

* A jelölt helységek 1742/43-ban is szerepelnek.

9. táblázat folytatása

A helység neve	Pestistben meghaltak száma		
	férfi	nő	összesen
Hájó*	4	4	8
Hegyköz Pályi*	123	105	228
Henczida	98	92	190
Homoród	26	24	50
Hosszú Pályi	237	201	438
Inánd	68	50	118
Kaba	447	400	847
Keresztúr	22	19	41
Komádi	310	289	599
Konyár	258	296	554
Köbölkút	196	240	436
Köte Gyán	129	123	252
Kővág	1	6	7
Középes	4	8	12
Madarász	6	4	10
Margitta	319	297	616
Mező Gyán	77	75	152
Mező Keresztes	387	312	699
Mihályfalva	31	24	55
Mike Pércs	185	155	340
Monostor Pályi	83	83	166
Nagy Kereki*	158	141	299
Nagy Léta	309	265	574
Okány	68	45	113
Pocsaj	466	327	793
Pósa	4	5	9
Rábé	175	200	375
Sarkad	247	205	452
Sas	180	137	317
Sámson	196	195	391
Sáránd	85	79	164
Szalonta	540	481	1021
Szent Márton allodium	10	7	17

9. táblázat folytatása

A helység neve	Pestisben meghaltak száma		
	férfi	nő	összesen
Szent Miklós	58	65	123
Szent Péterszeg	120	90	210
Szerep	94	80	174
Székelytelek*	2	3	5
Tamásda	40	33	73
Tamási	53	51	104
Tépe	128	114	242
Torda	142	104	246
Odvari	166	146	312
Ugra	113	115	228
Váncsod	179	174	353
Várvíz	66	62	128
Vértes	207	192	399
Zsadány	138	120	258
Zsáka	79	69	148
Összesen ...	*11 889*	*10 547*	*22 436*

március 23-án Sebestyén János, másnap kisebbik huga, 29-én testvéröccse, április 9-én pedig három gyermeke esett a pestis áldozatául.[92] A sort Miklósi Ferenc „nemes ifjú" zárta le, aki április 11-én halt meg. A jelentések csak június 10-ig tartanak, addig a megye területén Csarodán kívül újabb fertőzött helység neve nem került elő és a felsoroltakon kívül más nem halt meg. A későbbi adatok arra engednek következtetni, hogy 1739-ben nem voltak újabb megbetegedések és a járvány csak 1742-ben újult ki ismét. Ennek pusztításáról számszerű adatokat nem sikerült találni. Egy későbbi, keltezés nélküli kimutatás[93] szerint a megye fertőzött helységei a következők voltak: Munkács, Vári, Beregszász, Kendereske, Fogaras, Szuszkó, Oroszvég, Podhering, Jobovicza, Kis Bisztra, Izvor, Zagyliszka, Kis Rosztoka, Kotilnicza, Bilaszovicza, Tisova, Hrabovnicza, Közép Viznicze, Csernipatak, Gorond, Cserlenó, Illoncza, Borzsova, Kis és Nagy Muzsaly, Oroszi, Bene, Csetfalva, Dobos, Ugornya, Attya, Csaroda, Surány és Homok. Ez a felsorolás azt bizonyítja, hogy a pestis Beregben széles körben pusztított és területének jelentős részét érintette. A megyei monográfia szerzője is nagyméretű pusztulásokról írt (bár sajnos nem közölt részletes, számszerű

[92] A. S. Bereg megyei anyagából.
[93] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Megyei összesítések.

10. táblázat

A pestisben meghaltak száma Bihar megyében 1742—1743.

Almás	34	Kő Allya	9
Alpár	119	Krajnikfalva	19
Álmosd	417	Kreszúja	5
Bagamér*	468	Kuraczel	21
Berzék	9	Kócs	136
Beznye	42	Lelesd	14
Bihar	321	Lóré	5
Bogyoszló	219	Lunkaszprie	44
Borzik	120	Lüki	45
Bottyán	21	Meziád	25
Buntyesd	5	Mézes	13
Csalános	133	Nagy Báród	89
Csatár	460	Nagy Kereki*	38
Cséffa*	30	Nagyvárad	563
Csokaj*	175	Nyégerfalva	11
Dancs	36	Nyimojesd	15
Darvas	62	Perbárthida	106
Diószeg*	204	Pestere	26
Élesd	189	Pestes	43
Fekete Patak	12	Piskolt	298
Félegyháza	167	Pósalaka	61
Felső Ábrány	208	Püspöki	790
Fenes	3	Rikosd	33
Fugyi	36	Rojt	20
Gálos Háza	8	Sárszeg	30
Gálos Petri	150	Sastelek	27
Hájó*	11	Selind	62
Harangmező	19	Serges	21
Hegyköz Pályi*	85	Semjén	482
Hegyköz Újlak	222	Sitér	208
Izsó Pallaga	10	Szabolcs	82
Kakad	31	Szakadát	14
Keresztszeg	169	Szalacs	720
Keszteg	13	Szalárd	334
Kimpány	16	Száldobágy	109
Kis Báród	8	Szent Elek	49
Kis Marja	541	Szent Imre	241
Kóly	127	Szent János	159

10. táblázat folytatása

Szent Jób	132	Telki	88
Székelyhíd	691	Töttös	62
Székelytelek*	221	Vajda	121
Szunyogd	94	Valán	13
Szurdok	45	Várad Olaszi	351
Tarján	97	Vásárhely	154
Tárkány	164	Vircsalog	9
Telegd	104	Vizes Gyán	238
Telkest	13	*Összesen:*	12 464

adatokat[94]). Ezért látszott indokoltnak az országos összeírás jelentős kiegészítése. A fertőzött helységek nagy száma és a szomszédos megyék veszteségeinek figyelembevétele alapján a pestisben meghaltak számát durva becsléssel 5000 főben határoztuk meg.

Bihar megye az 1738—43. évi pestisjárvány alkalmával rendkívül súlyos veszteségeket szenvedett. Az országos összesítésben Debrecen város adataival együtt a halálozások abszolút száma (a minden valószínűség szerint téves Nyitra megyei adatokat figyelmen kívül hagyva) messze a legmagasabb: a megye területén 32 700, Debrecen 8645, összesen 41 345 személy esett a pestis áldozatául. A megye levéltárában több példányban is fennmaradt eredeti összeírások szerint még ez a szám is némi kiegészítésre szorul. Az elhaltakat helységenként legnagyobbrészt név szerint föltüntető értékes forrásanyag szerint 1738—1740-ben 11 889 férfi és 10 547 nő, összesen tehát 22 436 ember, 1742—43-ban 12 464, a járvány egész tartama alatt tehát 34 900 személy halt meg pestisben. Táblázatunkban ezeknek a köteteknek alapján közöljük a helységenként pestisben meghaltak számát, külön az 1738—40 és külön az 1742—43. évben föltüntetettekét az összeírások eredeti sorrendje szerint[95] (l. 9—10. tábla).

Az adatokból kiviláglik, hogy Bihar megye egyes helységeiben a pestis katasztrofális pusztulást okozott. Az ezer főn felüli veszteséget szenvedő Nagyszalonta mellett 18 helységben volt 500-nál több halott és még nagyobb a száz feletti veszteséggel szereplő helységek száma. Más megyékkel összehasonlítva ez meghökkentően sok és ez esetben a „megtizedelés" kifejezés sem fedi a pusztulás igazi méreteit.

Még szembeötlőbb a veszteségek nagysága, ha a pestisben meghaltaknak a helységek lakosságához viszonyított arányát vizsgáljuk. Miután egykorú népességi adatokkal nem rendelkezünk, a pestis pusztításának nagyságrendjét az első népszámlálás adataival szemléltetjük. Ez az összehasonlítás természetesen csak bizo-

[94] Lehoczky id. mű. II. 167. — Szerinte Munkácson 1742. VII. 27—XI. 9-ig dühöngött a pestis és a vész elmúltával csupán 694 ember maradt életben. A halottak számát azonban nem közölte. Beregszászon 300-nál többen, Váriban 200-nál több ember halt meg adatai szerint.

[95] Az adatokat közreadtam: Az 1738/43. évi pestis pusztítása Bihar megyében. A Déry Múzeum Évkönyve 1969/70. Debrecen, 1972. 181—200.

11. táblázat

A pestis pusztításának aránya Bihar megye egyes községeiben

Sorszám	A helység neve	Családfők száma 1720	A pestisben meghaltak száma 1738—1743	Népességszám 1785	A pestisben meghaltak 1786-hoz viszonyított aránya	A helységek 1740 körüli becsült lélekszáma	A pestisben meghaltak 1740-hez viszonyított aránya
1.	Szalonta	137	1021	5055	20,2	4391	23,2
2.	Diószeg	271	934	4055	23,0	3637	25,7
3.	Berettyóújfalu	—	930	3365	22,9	3173	29,3
4.	Acsád	53	904	1181	76,6	1691	53,5
5.	Derecske	140	868	3811	22,8	3408	25,5
6.	Kaba	—	847	3683	23,0	3302	25,7
7.	Pocsaj	53	793	1791	44,3	1987	39,9
8.	Püspöki	294	790	2301	34,3	2324	34,0
9.	Szalacs	75	720	2529	28,5	2406	29,9
10.	Mezőkeresztes	75	699	1599	43,7	1765	39,6
11.	Székelyhíd	120	691	2431	28,4	2312	29,9
12.	Berekböszörmény	—	625	1838	33,9	1850	33,8
13.	Margitta	79	616	2372	26,0	2197	28,0
14.	Komádi	63	599	1405	42,6	1536	39,0
15.	Nagyléta	78	574	2950	19,5	2541	22,6
16.	Nagyvárad	—	563	4245	13,3	3393	18,2
17.	Nagybajom	44	556	1734	32,1	1712	32,5
18.	Kismarja	84	541	1452	37,3	1509	35,9
19.	Bagamér	68	535	1259	42,5	1374	38,9
20.	Bihar	206	488	1655	29,5	1591	30,7
21.	Érsemjén	44	482	1129	42,7	1235	39,0
22.	Csatár	83	460	1230	37,4	1280	35,9
23.	Konyár	—	454	1945	23,3	1751	25,9
24.	Sarkad	—	452	2146	21,1	1883	24,0
25.	Hosszúpályi	—	438	1474	29,7	1421	30,8
26.	Köbölkút	—	436	1715	25,4	1579	27,6
27.	Almosd	42	417	1393	29,9	1346	31,0
28.	Hajdúbagos	—	412	1088	37,9	1137	36,2

nyos hibahatárok között érvényes, hiszen a két időpont között a helységek népessége az eltérő nagyságú természetes szaporulat és vándormozgalom következtében különbözőképpen fejlődött.

A halálozási arányt kiszámítva nem ritka a 30—40 százalékos érték sem, sőt Acsád 1785. évi 1181 lakosához viszonyítva a pestisben meghalt 904 személy 76 százalékos pusztulást jelez. A számítást csak a 400 főnél nagyobb halálozással szereplő 28 községnél végeztük el. A pusztulás és a helységek korabeli nagyságának kidomborítása érdekében az 1720. évi adóösszeírás családfőinek számát is feltüntettük (l. 11. tábla).

A táblázat adatainak szemlélésekor két jelenség tűnik fel: a pestis óriási pusztításához képest az 1720. évi országos adóösszeírásból nyert adatok alacsonyabbak, az első népszámlálás adatai pedig magasabbak a vártnál. Mindkettő ugyanarra figyelmeztet: a helységek népességszámának a pestis garázdálkodásának idején jelentősen nagyobbaknak kellett lenniök. Különösen fontos ebből a szempontból a népszámlálás adatainak tanúságtétele. A szörnyű pusztulás utáni viszonylag magas lélekszámok — miután a felsorolt községekbe 1740 és 1785 között bevándorlások nemigen történtek — egyedül azzal magyarázhatók, hogy a helységekben a járvány időpontjában jelentősen több ember élt. Az 1740 körüli megközelítően pontos lélekszám megállapításához hozzásegít, ha figyelembevesszük, hogy amennyiben egy helységben a pestis pusztításának az 1785. évi népszámlálás lélekszámadatához viszonyított aránya 33 százalék volt, az esetben a helység 1740. évi lélekszámának közel azonosnak kellett lennie a népszámlálás adatával. Táblázatunkból egy helység adatain bemutatva: Berekböszörmény 625 halottja az 1785. évi 1838 lakosnak 33,9 százaléka, 1838 lakost véve 1740-ben is, a pestis után a helység népessége 1213 főre fogyott. 1785-ig 45 év alatt kereken 50 százalékos természetes szaporulattal számolva a helység 607 fővel gyarapodott és népessége 1820-ra nőtt, tehát így jutott el arra a szintre, ahol 1785-ben találtuk. Ha tehát a pestis veszteségeit nem a vándormozgalom vagy telepítések, hanem kizárólag a természetes szaporulat pótolta és az a két időpont között átlagosan 50 százalék volt, a 33 százalékos és azt megközelítő arányú halálozás esetén az 1740. évi abszolút népességszámot az 1785. évivel közel azonosnak, az ennél nagyobb arányú pusztulás esetén magasabbnak, a kisebb veszteségek esetén arányosan alacsonyabbnak vehetjük. (Éspedig annyival kell a népszámlálás lélekszámadatát megemelni vagy csökkenteni, ahány százalékkal a pusztulás aránya 33 százaléknál több vagy kevesebb volt. Például 43 százalékos halálozás esetén az 1740. évi népességszámot 10 százalékkal magasabbnak, 18 százalékos halálozás esetén 15 százalékkal alacsonyabbnak kell venni az 1785. évinél.)

Az 1740. évi népességet N_1-nek, az 1785. évit N_2-nek, a pestisben meghaltak számát H-nak véve, a két időpont között 50 százalékos természetes szaporulat (T) mellett

$$N_1 = N_2 - \left(0{,}33 - \frac{H}{N_2}\right) N_2 \text{ ebből}$$

$$N_1 = N_2 - (0{,}33 N_2 - H) \text{ és}$$

$$N_1 = 0{,}67 N_2 + H$$

Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha a természetes szaporulat feltételezett értékével visszaszámolunk:

$$N_1 = \frac{N_2}{100 + T} + H \text{ (Esetünkben a } 100 + T \text{ értéke 150).}$$

Ily módon kiszámítva az 1740-ben várható hozzávetőleges népességszámot, a pestisben meghaltak arányának némileg pontosabb meghatározására is lehetőség nyílott. Az arányszám a feldolgozott 28 helységben 18,2 százalék és 53,5 százalék között, általában azonban 20 és 40 százalék körül mozgott. Megállapítható, hogy e számítás szerint 11 helység 1785-ig nem heverte ki a pestis pusztítását és népességszámuk kevesebb volt, mint a járvány kitörésekor. Az átlagosnál nagyobb természetes szaporulat esetén természetesen számításainkat módosítani kell, ez esetben az 1740 körüli népességszám alacsonyabb, a pestisben meghaltak aránya magasabb volt.

A pestis pusztításának demográfiai hatását más oldalról is megvizsgáltuk. Arra voltunk kíváncsiak, milyen nyomot hagyott a járvány az úrbéres családfők körében, mennyire csökkentette a helységek adózóinak számát? Erre a célra a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban gazdag forrásanyag található: a megyei dicalis összeírások kötetei.[96] Sajnos valamennyi pestistől érintett helység anyagának feldolgozása nem állt módunkban, csak a sárréti járás helységeinek összehasonlítására került sor. (Az adatokat a 12. tábla tartalmazza.)

Bár a dicalis összeírás adataiban ezúttal is sokszor érthetetlen következetlenségek tapasztalhatók, az adatok általában mégis türközik, hogy a pestis pusztítása után az úrbéresek száma a települések többségében megfogyott. Meglepő azonban, hogy a népesség csökkenése sokkal kisebb arányú, mint amekkorára a helységek hatalmas veszteségei alapján számítottunk. Különösen feltűnő, hogy a jobbágy családfők számában a csökkenés jelentéktelen (7%) és a népesség fogyása elsősorban a jobbágyok fiainak (42%) és a zsellérek (26%) rovatában tapasztalható. E jelenség azzal magyarázható, hogy a pestis áldozatául esett jobbágy-családfők helyére fiaik léptek vagy valaki a zsellérek közül. Az áldozatok jelentős része gyermek vagy eltartott volt és csak kisebb hányada került ki a munkabíró férfiak sorából. Ezt igazolta Bojt helységben végzett összehasonlításunk is, ahol arra kerestünk választ, mi az oka az úrbéres családfők aránylag kis csökkenésének? A helységben az volt a rendkívüli, hogy az 1735-ben összeírt úrbéres családfők száma a 182 főnyi pestis halott ellenére 1744-re nem csökkent, hanem 65-ről 77-re nőtt. A dicalis összeírások és a pestisben elhaltak névsorainak összehasonlítása az alábbi eredménnyel járt (l. 13. tábla).

A névsorok már megszokott, talán névcserékkel magyarázható egyenetlenségeit leszámítva az összehasonlítás általában igazolta, hogy a pestisben meghalt 182 lakos közül csak kevés dicalis összeírásban szereplő családfő volt. Kétségtelen egyezést mindössze 8 esetben találtunk (Kiss János, Kovács János, Kovács Lukács, Nagy Pál, Pap János, két Szabó Mihály, Szabó Márton), 4 másik 20 évnél idősebb férfi halott 1735-ben más keresztnévvel fordult csak elő (Csete

[96] Debreceni Áll. lt. Összeírások 38. és 56. kötete.

12. táblázat

Megyei dicalis összeírások adatai és a pestis pusztítása Bihar megyében 1735—1744

Helység neve	Adózó úrbéresek száma 1735			Összesen	Pestisben meghalt személyek száma 1738—1743	Adózó úrbéresek száma 1744			Összesen
	jobbágy	fiai	zsellér			jobbágy	fiai	zsellér	
Szent János	47	20	4	71	159	31	11	4	46
Bors	33	14	3	50	162	34	7	1	42
Ártánd	45	6	3	54	190	31	4	3	38
Bedő	15	4	1	20	—	12	2	1	15
Berekböszörmény	146	67	46	259	625	117	33	16	166
Komádi	142	60	27	229	599	133	33	14	180
Kőrösszeg Apádi	50	13	2	65	214	54	13	9	76
Sas	72	20	17	109	317	67	20	6	93
Furta	58	12	11	81	252	51	10	1	62
Csökmő	50	13	1	64	255	51	3	3	57
Darvas	33	8	1	42	272	36	5	4	45
Vekerd	17	2	1	20	—	20	3	1	24
Zsáka	30	14	4	48	148	51	14	12	77
Berettyó Újfalu	205	91	36	332	930	193	52	40	285
Bakonyszeg	65	26	13	104	236	55	17	5	77
Torda	42	26	3	17	242	45	18	1	64
Rábé	74	14	4	29	375	65	22	3	90

Dancsháza	5	6	4	15	95	13	2	1	16
Nagybajom	124	37	32	193	556	102	19	21	142
Udvari	95	50	5	150	312	97	18	5	120
Szerep	83	33	3	119	174	23	8	3	34
Kaba	195	82	32	309	847	194	30	27	251
Derecske	193	53	46	292	868	187	30	15	232
Tépe	60	28	6	94	242	53	14	2	69
Hajdúbagos	68	21	9	98	412	47	7	7	61
Sáránd	38	16	7	61	164	38	4	5	47
Mikepércs	64	20	9	93	340	55	4	11	70
Hosszú Pályi	57	24	—	81	438	61	9	7	77
Monostor Pályi	32	5	2	39	166	28	—	2	30
Hajdú Sámson	98	27	9	133	391	46	14	2	62
Vértes	71	17	4	92	399	53	11	3	67
Pocsaj	112	33	28	173	793	112	6	7	125
Esztár	53	12	4	69	—	54	8	2	64
Henczida	70	9	3	82	190	68	9	8	85
Konyár	122	24	5	151	454	115	24	16	155
Acsád	107	23	9	139	904	76	10	5	91
Szentpéterszeg	29	4	3	36	210	42	6	8	56
Gáborján	41	10	20	71	318	67	4	17	88
Bojt	46	10	9	65	182	48	18	11	77
Váncsod	56	9	10	75	353	45	16	3	64
Mező Keresztes	142	52	17	211	699	108	27	15	150
Összesen ...	*3114*	*1024*	*455*	*4593*	*14 483*	*2903*	*593*	*336*	*3832*

13. táblázat

Úrbéresek neve 1735.	Pestisben meghalt 20 éven felüliek neve 1738—1740		Úrbéresek neve 1743.
	férfiak	nők	
Bakó István		Bakó Erzsébet (20)	Bakó István
Baranyi István			
Becskeleti János			
Böjti András			
Csete István	Csete György (36)		Csete András
Csizmadia Pál, István			Csizmadia Pál, István, János
Erdélyi János			Erdélyi György
Fekete István, Péter			Fekete István, Péter, Mihály
Gellén János, ö. G. Istvánné			
Góbé János		Góbi Erzsébet (26)	Góbi János
Hegedüs Ferenc, Péter			Hegedüs Ferenc
Jónás György			Jónás György
Karancsi István			Karancsi István id., ifj.
Kiss János, István, Gergely	Kiss János (50)	Kiss Erzsébet (25)	Karancsi János
		Kiss Sára (20)	Kiss István, Dávid, András, János, Gergely
Kovács János, Ferenc, Lukács, István	Kovács János (20)	Kovács Erzsébet (22)	Kovács Ferenc, István
	Kovács Lukács (40)		Lakatos Pál
Lakatos Pál			Lőrinczi Mihály
Lőrinczi Mihály			Mészáros István
Mészáros István			Molnár Ferenc, Jakab
Molnár Ferenc			
Nagy Ferenc, András, Pál, Gergely, István	Nagy Pál (40)	Nagy Erzsébet (20)	Nagy István, Ferenc, András
	Nagy Mihály (40)	Nagy Anna (42)	Gergely, ö. Mihályné

Pap Mihály, János	Nagy Mihály (30)		Pap Mihály
Pásztor István, János (jud.)	Pap János (60)	Pásztor Erzsébet (60)	Pásztor István
Pató Mihály			
Pető János		Pető Anna (50)	Pető János id., ifj. István András
Somogyi Bálint, István	Somogyi Péter (20)		Somogyi Bálint, István
Szabó István, György, Mihály Márton, ö. Mihályné, Mihály	Szabó Mihály (50)		
	Szabó Márton (50)		
	Szabó Mihály (38)	Szabó Erzsébet (50)	Szabó János, András, Péter, Mihály, ö. Mihályné
Szakács István	Szakács Mihály (20)		
Szántó István, Ferenc			Szántó István, Ferenc
Székely István			Székely István
Szűcs Mihály			Szűcs Mihály
Tóth Bálint, Mihály, István (3)	Tóth János (28)	Tóth Erzsébet (30)	Tóth Mihály
		Tóth Erzsébet (22)	
	Bíró István (40)		Berkes Mihály (jud.)
	Buti Gábor (48)		Buti András
	Pataki István (25)		Csordás István
	Pataki János (20)		Ferenczi Mihály
	Telegdi Ferenc (40)		Harsányi Péter
	Vékás István (51)		Hajdú Mihály
	Vékás Mihály (20)		
		Deák Erzsébet (21)	Deák István
		Hajdú Erzsébet (24)	Sámsoni András
		Károli Katalin (30)	Szőke János
		Katona Anna (40)	Varga István
		Ősz Erzsébet (58)	Vass Ferenc
		Szarka Mária (20)	
		Veress Katalin (40)	
		Versegi Ilona (50)	

György, Nagy Mihály, Szakács Mihály, Tóth János). A pestis-kimutatásban és 1743-ban seregestül tűnnek fel újabb nevek és egy-egy család újabb hajtásai is — e különbségek magyarázatát csak további részletes kutatások tárhatnák fel. Lényeges számunkra, hogy sikerült megfigyelni a pestis demográfiai hatását, nyomon kísérni egy helység népességének alakulását. Az itt nyert tapasztalatok némiképp általánosíthatók: a pestis óriási Bihar megyei pusztítása ellenére a helységek úrbéres családfőinek a száma alig változott, a népesség gerince töretlenül fönnmaradt. Természetesen a gyermekek nagyobb arányú halandóságából eredő jelentős veszteségeket a természetes szaporulat (vagy új lakosok beköltözése) csak hosszú évek után egyenlítette ki.

Az 1738. évi magyarországi pestis grasszálásának történetében egészen külön fejezet Debrecen város sorsa, keserű küzdelme és iszonyú veresége a pestissel szemben. Kiss Ernő a város által készített napi feljegyzések és a pestisről fennmaradt egyéb iratok alapján lelkiismeretesen feldolgozta[97] e szörnyű hónapok történetét, ezért itt a város veszteségeit részletesen nem mutatjuk be. Adataiból talán csak annyit kell megismételni és kiemelni, hogy a város lakosságából 1739. május 16. és 1740. január 30. között csaknem 9000 ember halt meg. Ijesztően sok ez akkor is, ha a Károlyi levéltárból előkerült eredeti kötet alapján megállapítható, hogy a halottak egy kisebb része (752 fő) nem pestisben hunyt el.

A járvány további útját követve 1739. június 6-án olvasható az első jelentés *Esztergom* megyei behatolásáról.[98] Ekkor jelentkezett Esztergom szabad királyi városban és a vele már akkor is csaknem egybeépült Szentgyörgy mezővárosban, míg Szenttamás mezőváros csak fertőzött gyanúsnak minősült. Csakhamar (június 22-én) Dorog és Nyergesújfalu csatlakozott ez utóbbihoz. Július 4-én Mogyorósbánya, 24-én a Dunától északra fekvő Béla került a jelentésekbe: „Pestifera lues eruperit". Augusztus 18-án Esztergom, Szentgyörgy, Szenttamás, Nyergesújfalu, Mogyorós (-bánya), Tát, Csév jelentett újabb halottakat, Dorogon augusztus 9. és 16. között nem volt haláleset. Augusztus 25-én Uny községből érkezett hír a pestisről és Dorogon is 10 halott volt augusztus 16. óta. Szeptember 5-én szakadt a baj Csolnokra és november 10-ig az egymást követő jelentésekben most egyre-másra azt olvashatjuk: „in priori statu", vagyis az eddig említett helységekben továbbra is dühöngött a járvány, újabbakra azonban nem terjedt ki. November 13-án végre Dorog és Nyergesújfalu a pestis megszűnéséről adhatott hírt. A jelentések sora itt megszakad és csak december 14-ről van újabb adatunk. Ekkor Lábatlanon tűnt fel a fekete halál. Egy későbbi összefoglaló jelentés a megye területén 2248, Esztergom szabad királyi városban pedig 426 halottról ad számot és a járási megoszlás adatai is azt bizonyítják, hogy elsősorban a Dunától délre, az említett helységekben tombolt a pestis.[99] A 2248 halottból ugyanis 2156 jutott az esztergomi és csak 92 a párkányi processusra. Sajnos községenkénti részletezésünk nem maradt fenn[100] és a pestis pusztítása

[97] *Kiss* E. id. mű.
[98] A. S. Esztergom megyei jelentések.
[99] O. L. Htti. It. Acta Pestilentia. 2524. cs.
[100] Nem közöl részletes adatokat *Villányi* Sz. sem. (Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom, 1891.)

a hiányosan fennmaradt jelentésekből nem állítható össze olyan pontosan, mint Abaúj megye kivételesen gazdag anyagából.

Fejér megye 1739. január 9-én jelentette először, hogy Czecze, Perkáta, Ercsi és Érd fertőzött gyanús.[101] Egy hétre rá Franciscus Xaverius Teibler megyei orvos arról tájékoztatott, hogy a pestis Etyek, Sóskút, Gyúró, Tordas és Ráckeresztúr községben is kitört. Február 21-én Ercsiben az orvosi felülvizsgálat alkalmával a község bírái és esküdtei kénytelenek voltak bevallani, hogy már január 1-én is volt pestises halottuk, és azóta a meghaltak száma 18-ra emelkedett. Ezután jóideig szünetelnek a jelentések és csak július 3-ról ismerjük ismét a megye helyzetét. Ekkor az említett helységek közül Etyek és Ercsi továbbra is fertőzött volt, mellettük Perkátán jelentettek 50 halottat. Július 18-án Tárnok és Lovasberény, augusztus 7-én Vereb és Mány tűnik fel, Perkátán viszont nem volt újabb halálozás. Szórványos esetekről érkezett hír Székesfehérvárról, augusztus 28-án pedig Velencze fertőződött. Szeptember folyamán a helyzet nem sokban változott és úgy tűnt, hogy a járvány ereje lassan alábbhagy. Bár Perkátán újból fordultak elő halálesetek, a többi helységben az áldozatok száma lassan csökkent és Etyekről szeptember 30-án már azt jelentették, hogy az elmúlt hét folyamán csupán egy férfi halt meg. Októberben először szerepelt Vál és Pátka község, 9-én Sárkeresztúron, Bicskén, Pákozdon találunk újabb halottakat, míg Alcsutot és Acsát fertőzött gyanús helységként tüntették fel. És azután sorra következtek a többi helységek: október 15-én Pázmánd, 22-én Szabadbattyán, bizonyossá vált a baj Acsán, november 19-én Seregélyes, december 27-én Kajászó Szentpéter került a járvánnyal fertőzött községek közé. Közben Mányon a halottak száma december 2-ig 260, Bicskén december 19-ig 278, Etyeken december 27-ig 353, Tordason 321, Pákozdon 195, Vereben 225 főre emelkedett, ami a helységek kis lakosságához viszonyítva jelentős pusztulásnak felel meg. Az év végével a jelentések megszűnnek és a járvány végső adataival már csak az országos összesítésben találkozunk. E szerint Fejér megyében összesen 5402, Székesfehérvár szabad királyi városban pedig 98 személy lett a pestis áldozata.

Némileg kedvezőbb a helyzet *Komárom* megyében, ahonnan az első jelentés 1739. augusztus 13-ról maradt fenn.[102] A járvány azonban már korábban is szedte áldozatait, Szák község például október 13-i jelentésében a május 22. óta meghalt személyek számáról tudósított. Mivel az első megbetegedések az Esztergom megye fertőzött helységeinek szomszédságában levő Szák és Szend községben fordultak elő, bizonyosra vehető, hogy a járvány onnan terjedt nyugat felé tovább. Miután azonban Győr megyében egyetlen halálesetről sem tudunk, a Dunántúlon Komárom megye egyben a járvány legnyugatibb kiterjedését is jelzi. Az országos összesítés végeredménye szerint Komárom megyében a járvány mindössze 860 áldozatot követelt. Valószínű, hogy inkább csak szórványos megbetegedések fordultak elő, a járvány e megyében már nem bontakozott ki olyan erővel, mint délre és keletre eső szomszédainál. A fertőzött helységek Szák és Szend után a heti jelentések adatai szerint a következők voltak: Szomor

[101] A. S. Fejér megyei jelentések.
[102] A. S. Komárom megyei jelentések.

(szeptember 15.), Zsámbék, Tök, Perbál (ugyancsak szeptember 15-én jelentették, hogy a pestis már hosszabb ideje erősen pusztít), Tarján (október 11.), Kéthely és Gyermely (október 13.), végül Héreg (december 13.). A pusztulás helyeként nagynak tűnik, így Szákon szeptember 15-ig 248, október 11-ig 278 halottról, Szend községben szeptember 15-ig 73, október 11-ig 116, 13-án pedig már 140 halottról írnak. Szomor községben a legutolsó adat szerint (október 11.) 69, Kéthelyen (október 13.) 19 személy halt meg, míg a többi helységről a jelentések nem tartalmaznak számszerű adatokat.

Az országos összesítés szerint Bihar és Nyitra megye mellett a harmadik még tízezres nagyságrendű halálozást felmutató megye *Máramaros*, ahol a pestis összesen 12 020 áldozatot követelt. Sajnos a megye veszteségéről községi részletezés nem került eddig elő és a járványról a Károlyi levéltárban fennmaradt három jelentés alapján csupán néhány részletet ismerünk.[103] E jelentések az 1739. augusztus 31. és szeptember 14., november 15. és november 20., valamint december 12. és 26. között fertőzöttek és meghaltak adatait tartalmazzák. Ezekből igyekszünk most egy-két jellegzetes adatot kiemelni.

Föltűnő mindenekelőtt Máramarosban a fertőzött helységek nagy száma. Az első jelentés 65, a második 58, a harmadik pedig december végén 48 olyan helységet sorol föl, amelyekben pestises megbetegedés előfordult. Miután a megyében az első népszámláláskor összesen 141 települést vettek számba, a fertőződés itt sokkal nagyobb arányú, mint például Abaúj vagy Bihar megyében volt és forrásaink szerint megközelíti a helységek 50 százalékát. (A jelentések egyébként nemcsak azokat a helységeket sorolták föl, amelyekben az említett két időpont között megbetegedés történt, hanem azokat is, ahol a járvány éppen szünetelt vagy már teljesen meg is szűnt).

A legtöbb halottat az első jelentésben írták össze, szám szerint összesen 1534-et, a fertőzöttek száma ugyanakkor 2050 volt. Ez kéthetes időszakra igen nagy érték. A járvány hevességére jellemző, hogy három helységben 100 vagy 100-nál több halálozás történt (Szaploncza 150, Szurdok 120 és Szacsal 100), míg további 35 helységben 10-nél több volt a halottak száma. Novemberig a kór pusztítása már erősen alábbhagyott és 15-e és 20-a között 5 nap alatt mindössze 94 áldozatot követelt. A decemberi jelentés ismét két hetet ölelt fel és eközben 142-en haltak meg. Az első jegyzékben szereplő járványos helységek (az eredeti sorrendet követve) a következők: Kökényes, Irholcz, Bedő, Alsó Neresznice, Kirva, Visk, Száldobos, Bustyaháza, Keselymező, Técső, Úrmező, Repinye, Berezna, Lipcse, Vajnág, Újbárd, Iza, Huszt, Talaborfalva, Dulfalva, Szeklencze, Mihályka, Husztköz, Alsó-Szelistye, Sándorfalva, Sziget, Hosszúmező, Szaploncza, Szarvaszó, Alsó Apsa, Közép Apsa, Felső Apsa, Fejéregyháza, Alsó Róna, Karácsonyfalva, Szlatina, Körtvélyes, Budfalva, Szerfalva, Kalinfalva, Mikolapataka, Barczánfalva, Nánfalva, Váncsfalva, Bárdfalva, Gyulafalva, Désze, Bréb, Sugatag, Farkasrév, Fejérfalva, Petrova, Ruszkova, Rusz Polyána, Alsó Visó, Felső Visó, Mojszán, Szacsal, Felső-Szelistye, Dragomérfalva, Sajó Pojána, Sajó, Glód, Szurdok, Kabolapatak.

[103] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Megyei összesítések.

A következő megye meglehetősen távol esik az eddigi pestises területektől: 1739. február 6-án *Nyitra* megyéből jelentettek 5 vagy 6 halottat.[104] A járvány középpontja Nyitra, Galgócz és Lipótvár volt, ahol a rendszeresen küldött jelentések szerint május hónaptól egyre több volt az áldozatok száma, így Nyitra városában június 6-ig 150 embert temettek el. Június 13-án Tormos, Ivánka, Lehota és Érsekújvár, június 20-án Surány, július 5-én Sempte fertőződött. Rövidesen megjelent a járvány Szentpéter, Újváros ka, Teplicz, Emőke helységekben is. Augusztus 1-én Galgócz városából az alispán 600 július hónapban meghalt személyről számolt be. Kissé biztatóbb volt a helyzet augusztus közepén, mert ekkor Érsekújvár, Surány és Lehota lakói a jelentések szerint már egészségesek, nem volt megbetegedés Tepliczen és Újváros ka mezővárosban sem. Egy szeptember közepén készült jelentésből az derült ki, hogy a helységek nagy részében nem volt magas a halottak száma. Eszerint Ivánka községben májusban 7, júniusban 8, júliusban 11, összesen 26, Nagy Lapásban júniusban 4, júliusban 11, augusztusban 3, összesen 18, Nagy Emőkén júliusban 9, augusztusban 1, összesen 10, Lehotán kitörésétől kezdve összesen 20, Dicskén augusztus végéig 81, Bélád pusztán 18 személy halt meg. Nagyobb a pusztulás egy szeptember 19-i jelentés szerint Szentpéteren, ahol 120 személy, Semptén, ahol szeptember 29-ig 117 személy halt meg. Nyitra városában a halottak megoszlása szeptember 29-ig a következőképpen alakult:

Május	hónapban	meghalt gyerek (parvi)	47,	felnőtt (adulti)	72
Június	hónapban	meghalt gyerek (parvi)	56,	felnőtt (adulti)	113
Július	hónapban	meghalt gyerek (parvi)	67,	felnőtt (adulti)	181
Augusztus	hónapban	meghalt gyerek (parvi)	67,	felnőtt (adulti)	135
Szeptember 15-ig		meghalt gyerek (parvi)	38,	felnőtt (adulti)	68
Összesen szeptember 15-ig			275		569

Ezek szerint Nyitra városában szeptember 15-ig összesen 844 ember halt meg. (Párucza előváros nélkül, ahol 153 volt az áldozatok száma.)

A helytartótanácsnak küldött jelentések további részadatainak felsorolását mellőzve az októberi helyzetet vizsgáltuk meg ismét közelebbről. Ekkor ugyanis újabb, eddig nem említett helységek (Farkasd, Negyed) tűntek elő, jelezve a járvány felélénkülését és terjedésének irányát. Ugyanakkor szórványosan a már korábbról ismert helységekben is fordultak elő újabb pestis megbetegedések. Mindazonáltal ezekből az 1739. év végéig egymásután következő jelentésekből sem bontakozott ki olyan nagy arányú pusztulás, mint aminőt országos összesítésünk a megyében kimutatott. Valószínű, hogy ezúttal az országos összesítésbe csúszott be hiba, és ez indokolta, hogy a megye veszteségeit az ott közölt 41 530 főnél jelentősen alacsonyabban 11 000 főre becsültük.

Szabolcs megyéről is fennmaradt a halottak helységenkénti összefoglaló kimutatása.[105] Miután a pestis csaknem 10 000 személyt ragadott el, a megye vesz-

[104] A. S. Nyitra megyei jelentések.
[105] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Szabolcs megye.

14. táblázat

Pestisben meghaltak száma Szabolcs megyében

Helység neve	A járvány kitörésének és befejeződésének időpontja	Pestisben meghalt személyek száma	Családfők száma			Népesség
			1720	1728	1785	
Apagy	1739. X. 22—XII. 11. és	72	22	24	102	601
	1740. XII. 27—1741. V. 3.	115	—	—	—	—
Baj	1739. VII. 8—1740. I. 10.	173	4	9	72	394
Balkány	1739. X. 21—1740. I. 19.	196	25	56	381	2005
Balmaz Újváros	1739. IX. 3—1740. I. 13.	250	120	—	465	2535
Balsa	1739. V. 14—X. 19.	211	14	25	155	714
Béltek	1740. XI. 27—1741. IV. 13.	214	22	27	149	775
Berencs	1740. VII. 22—IX. 17.	24	10	12	39	218
Besenyőd	1741. VII. 8—VIII. 6.	56	6	12	82	418
Beszterecz	1740. XII. 28—1741. III. 23.	22	9	—	16	93
Bogát	1740. X. 23—XII. 27.	301	17	27	169	892
Bogdány	1740. X. 18—XI. 10.	3	13	25	129	645
Büd	1740. XII. 25—1741. I. 15.	3	—	—	203	886
Csege	1740. X. 4—1741. I. 29.	177	119	21	333	1571
Dada	1739. XI. 12—1740. II. 24.	87	cur.	28	301	1350
Demecser	1741. VII. 16—IX. 24.	85	14	28	101	520
Dombrád	1740. V. 11—IX. 6.	106	26	28	87	566
Egyek	1739. V. 12—XI. 28.	349	60	47	242	1273
Érkenéz	1739. XI. 29.	3	15	23	123	645
Földes	1739. V. 8—VIII. 4.	525	cur.	35	435	2298
Gáva	1740. XI. 26—1741. IV. 1.	151	7	21	180	809
Gégény	1739. XI. 1—1740. II. 1.	48	7	12	41	208
Gelse	1739. IX. 3—1740. II. 14.	49	27	—	101	491

Gyulaháza	1740. IX. 24—XI. 1. és 1740. XII. 26—1741. VII. 12.	10 151	14	25	110	590
Gyüre	1740. XII. 20—1741. II. 27.	68	10	8	65	315
Ibrány	1740. XII. 20—1741. VIII. 14.	213	23	27	161	847
Ibrony	1739. X. 17—XII. 28.	46	14	15	59	380
Kálló Semjén	1739. X. 3—XII. 29.	163	1	63	186	980
Kanyár	1740. III. 21—VII. 31.	81	12	13	26	162
Kék	1740. XI. 18—1741. III. 20.	53	7	13	37	200
Kékcse	1740. VII. 4—6.	4	6	5	20	115
Kenézlő	1739. V. 14—VII. 12.	87	13	19	96	412
Kis Léta	1740. XII. 26—1741. II. 7.	7	11	12	130	670
Kopócs Apáti	1740. XII. 6—1741. V. 3.	50	6	14	78	348
Laskod	1741. VI. 24—VIII. 16.	13	10	19	64	414
Levelek	1741. III. 20—VI. 18.	151	25	14	118	659
Lugos	1740. XI. 27—XII. 6.	5	—	11	2	7
Miháldi	1740. XI. 26—III. 9.	123	27	24	110	562
Mihályfalva	1740. IX. 25—XII. 16.	15	—	5	75	376
Nádudvar	1739. V. 10—VII. 7.	270	55	60	824	4202
Nagyfalu p.	1739. IX. 1—X. 18.	17	—	3	127	565
Nagy Halász	1740. XII. 26—1741. VIII. 23.	110	23	41	139	739
Nagy Kálló	1739. X. 1—1740. II. 21.	836	233	255	466	2308
Nagy Mada	1740. XI. 1—1741. III. 23.	95	15	19	95	597
Napkor	1739. X. 8—1740. II. 2.	85	13	16	175	858
Nyír Adony	1741. XII. 1—1742. I. 6.	16	—	2	143	759
Nyír Bátor	1740. IX. 19—XII. 26.	568	116	—	254	1397
Nyíregyháza	1741. XII. 21—1742. I. 29.	30	51	41	1444	7163
Óntelek	1740. V. 15—IX. 6.	57	17	15	22	132
Ó Pályi	1741. VII. 23—IX. 21.	147	7	31	128	732
Oros	1740. X. 3—1741. II. 12.	256	12	10	271	1268
Pazony	1740. VIII. 8—X. 26.	253	41	32	161	833
Pilis	1741. IX. 14—1742. I. 10.	96	14	—	90	451

14. táblázat folytatása

Helység neve	A járvány kitörésének és befejeződésének időpontja	Pestisben meghalt személyek száma	Családfők száma			Népesség
			1720	1728	1785	
Pócs Petri	1739. X. 15—1740. II. 14.	68	7	6	128	593
Ptrügy	1739. X. 8—1740. I. 1.	108	24	23	118	543
Püspökladány	1739. IV. 4—VII. 30.	366	44	44	451	2454
Ramocsaháza	1741. IV. 27—VI. 18.	81	14	12	64	421
Sáp	1739. IV. 23—VII. 26.	159	cur.	35	113	628
Sényő	1739. XI. 14—1740. IV. 16.	31	11	—	59	273
Sima p.	1740. I. 4—II. 19.	17	—	—	—	—
Szabolcs	1739. VII. 6—IX. 21.	97	10	16	94	388
Szakoly	1739. XII. 13—1740. II. 10.	5	—	—	77	394
Szent Mihály	1739. XI. 4—1740. V. 12.	101	146	48	509	2532
Szovát	1739. V. 8—VIII. 6.	363	86	54	323	1625
Takta Kenéz	1739. XI. 11—1740. II. 25.	80	6	10	75	365
Téglás	1739. IX. 27—XII. 20.	330	24	—	213	1033
Tét	1739. X. 22—XI. 20.	5	15	12	79	403
Tisza Dob	1739. IX. 26—1740. III. 6.	362	58	36	248	1190
Tisza Eszlár	1739. XI. 13—1740. II. 13.	14	23	42	268	1282
Tisza Lök	1739. IX. 18—1740. II. 19.	325	33	40	354	1628
Tura	1740. VIII. 17—XI. 4.	88	18	—	69	350
Új Fehértó	1739. X. 21—1740. II. 13. és 1740. IX. 15—XII. 25.	280 164	36	53	529	2539
Viss	1739. IX. 5—XII. 18.	82	10	8	75	343
Zalkod	1739. IX. 6—XI. 29.	49	9	17	50	215
Összesen		*10 471*	*1887*	*1728*	*68 147*	*13 478*

tesége számszerűen (és arányában is) egyike a legmagasabbaknak.[106] Az első népszámlálásban szereplő 144 helység közül 72-ben jegyeztek fel halottakat, tehát a megye településeinek pontosan felét sújtotta a döghalál. A részletes adatokat tartalmazó táblába összehasonlításként ezúttal is beiktattuk az 1720. évi országos adóösszeírás és a II. József-féle népszámlálás adatait, továbbá ezúttal az 1728. évi országos összeírás adózó családfőinek számát is (l. 14. tábla).

A megye helységeit a pestis ezúttal is igen különböző mértékben érintette.

500-nál több halott volt	3	
200—500 halott volt	15	
100—200 halott volt	15	
10—100 halott volt	31	
10-nél kevesebb halott volt	8	
Nem volt emberveszteség	72	helységben

Nagyobb pusztulás tehát a pestistől fertőzött helységek felénél is kevesebbet ért, a többi községben nem öltött nagyobb méreteket. A legnagyobb veszteségeket ezúttal is a népesebb mezővárosokban találjuk (Nagykálló, Nyírbátor, Földes), melyeknek népessége 1785-ben továbbra is a legmagasabbak közé tartozott. Az országos összeírások családfő-adataihoz viszonyítva ezúttal is sok esetben jelentősen többen haltak meg, mint amekkora népesség a helységekben feltételezhető lett volna.

Tolna megyében 1739. április 7-én jelentették, hogy Varasd községben a pestis kitört és mindjárt 10 halottról és 8 betegről számoltak be.[107] Innen Bátaszék és Varsád fertőződött és május 30-ig csak e három helység neve szerepel a további, hetenként kiadott jelentésekben. Május 30-án jelentkezett a járvány Izmény, június 27-én Kismányok községben, ugyanekkor Bonyhád mezővárosból is 11 fertőzött beteget jelentettek. Bátaszéken július 4-ig 326, Varasdon 178, Varsádon 291, Izményen 112, Kismányokon 53, Bonyhádon 51 személy halt meg. Július 11-én tűnik elő először Szakadát, Báta és Agárd neve és jóideig ismét csak ezekből jelentettek hetenként több-kevesebb halottat. Szeptember 25-én a jelentés már bizakodó hangú volt, mert a völgységi járásban a pestis minden helységben megszűnt és a megye területén csupán Kajdacson, Agárdon és Pakson fordultak elő szórványos megbetegedések. Október 19-én azonban újabb helységekben tört ki a járvány: Földvár, Bölcske és Madocsa lakosait érte el a vész, majd november 9-én Apar és Kölesd került a lezárt helységek közé. Novemberben újra föllángolt a pestis, méghozzá „vehementissime", Bonyhádon és több más, korábban már mentesnek látszó faluban is. December 1-én a megye területén hat helység volt fertőzött: Földvár, Paks, Bonyhád, Apar, Bölcske és Madocsa. December folyamán a halálesetek száma általában csökkent, bár közben

[106] A pestis okozta veszteségek demográfiai felhasználását nyújtja: *Veress* M.: Szabolcs megye népességi viszonyai a XVIII. században. Tört. Stat. Évkönyv, 1962—1963. Bp. 1964. — Az általa használt adatok némileg alacsonyabbak, mint a közölt összesítésben szereplők.

[107] A. S. Tolna megyei jelentések.

15. táblázat

Pestisben meghaltak száma Zaránd megyében

Helység neve	A pestis kitörésének és megszűnésének időpontja	Meghalt			
		gazdaemberek	ifjú legények és zsellérek	asszonyok és gyermekek	Összesen
Zarándi „districtus"					
Nagy Zerénd	1738. VIII. 24—XII. 4.	14	22	213	249
Fekete Gyarmat	1738. IX. 19—XII. 15.	11	7	108	126
Agya	1738. IX. 17—1739. I. 20.	18	25	163	206
Bél Zerénd	1738. XI. 15—1739. V. vége	5	11	49	65
Vadász	1738. XI. 16—1739. VI. 12.	18	34	148	200
Elek	1739. V. 14—IX. 26.	13	25	37	75
Kereki	1739. VI. 1—1740. XII. 20.	17	19	43	79
Erdőhegy	1738. X. 13—1739. V. 15.	11	48	29	88
Szőllős	1738. IX. 17—1739. III. vége	40	22	29	91
Sebes	1738. VIII. 15—1739. II. 25.	35	55	116	206
Siria	1739. VII. 15—VIII. vége	4	5	2	11
Magyarád	1739. VI. 20—VIII. 18.	3	5	7	15
Beretis	1739 (?) III. 9—VI. 10.	5	6	9	20
Diecs	1739 (?) IV. 7—V. 5.	5	—	—	5
Boros Jenő	1739 (?) V. 17—VI. 5.	3	5	7	15
Brádi „processus"					
Dupa Piatra	1739. III. 7—VI. 23.	64	53	93	210
Blezsény	1738. IV. 5—VII. vége	400	35	81	516
Mihelin	1738. II. 13—IV. vége	24	15	19	58

Kristyor	1738 (?) III. 10—IV. 13.	10	17	321	348
Cerecel	1738 (?) II. 5—V. 10.	70	30	88	188
Brád	1738 (?) I. 21—VII. 9.	100	50	57	207
Szkrofa	1738 (?) II. 10—IV. 20.	103	20	96	219
Kalamonyest	1738 (?) III. 5—IV. 11.	125	57	212	394
Örmingye	1738 (?) II. 9—III. 5.	20	7	34	61
Alsó Lunkuly	1738 (?) III. 4—VI. 10.	6	4	13	23
Ruda	1738 (?) II. 17—V. 9.	4	6	9	19
Szelistye	1738 (?) I. 7—VII. 10.	100	77	102	279
Tristya	1738 (?) IV. 5—VII. 7.	109	28	74	211
Zdrabcz	1738 (?) V. 8—VIII. 11.	18	11	22	51
Bukurest	1738 (?) II. 11—IV. 20.	30	45	53	128
Halmágyi „processus"					
Vidra	1738 (?) III. 7—V. 10.	35	43	95	173
Pojana	1738 (?) IV. 9—VI. 13.	53	61	79	193
Magulicza	1738 (?) II. 5—V. 20.	78	38	51	167
Csucs	1738 (?) III. 15—V. 9.	29	17	31	77
Összesen ...		*1580*	*903*	*2490*	*4973*

a járvány Kéty községben is felütötte fejét, míg Bölcskén és Pakson a hó végén már sem halott, sem fertőzött beteg nem volt. Tolna megyében az országos összesítés szerint összesen 3452 személy halt meg, akiknek nagyrésze valószínűleg az említett helységekből kerültek ki.

Az 1738. évi pestis eddig föltárt iratanyagában végül *Zaránd* megye veszteségeiről sikerült összefoglaló adatokat találni.[108] Az eredeti kimutatás beosztásában és sorrendjében az egyes helységekben a halálozások száma az alábbiak szerint alakult (l. 15. tábla).

Föltűnő, hogy az országos összesítés szerint Zarándban mindössze 2920 volt a halottak száma. Ehhez képest az itt közölt adatok jelentékenyen magasabbak. Tekintve Zaránd meglehetősen bizonytalan adatszolgáltatását, lehetséges, hogy a Helytartótanácshoz a községek egy részének adatai nem futottak be. A két adat közt mutatkozó jelentős különbség mindenesetre ezúttal is fényt vet a 18. századi statisztikai adatközlések gyakori tévedésére. Ez teszi szükségessé, hogy az országos adatokat csak tág hibahatárok között fogadjuk el és jogosít fel bizonyos esetekben a téves adatok kényszerű kiigazítására.

Az eredeti kategóriák alapján nem sokat tudunk meg a halottak megoszlásáról, táblázatunkba is inkább az érdekesség kedvéért tüntettük fel az így közölt számadatokat. Ezek sem látszanak teljesen megbízhatóknak. Míg a zarándi districtusban mindenütt az „asszonyok és gyermekek" rovatban a legnagyobb a halottak száma, a brádi járásban egyszerre megfordul a helyzet és Blezsény községben például 400 gazda mellett csak 35 legény és 81 asszony és gyermek halottat tüntettek fel. Ez az adatsor nyilvánvalóan rossz, hiszen teljesen bizonyos, hogy a faluban nem volt 400 gazda és egyébként sem tételezhető fel hasonló aránytalanság. Az összesítés e hibái jogossá teszik kétkedésünket az adatok pootosságával szemben.

Az országos összesítésben szereplő, itt részletesen nem tárgyalt megyékről nem került elő érdemleges, közlésre méltó forrásanyag.[109] Ez természetesen nem jelenti, hogy a megyei levéltárnak gazdag anyagában további adatok föltárására ne volna lehetőség. A tanácsülési jegyzőkönyvek, alispáni iratok és más forráscsoportok bizonyára bőven rejtenek még fontos részleteket, az eddig előkerült források pedig további részletes elemzések elvégzésére nyújtanak lehetőséget. Annyi azonban a közöltek alapján is megállapítható, hogy az 1738—43. évi pestis sűrű rendet vágott Magyarország falvainak és városainak népében.

Zusammenfassung

Die letzte Pestepidemie, die eine grosse Verwüstung in Landesmaßstab verursachte, ist — nach zusammenklingendem Zeugnis der Quellen — von aus den türkischen Kriegen heimkehrenden Soldaten nach Transsylvanien, von dort aber

[108] Károlyi cs. lt. Pestisre vonatkozó iratok: Megyei összesítések.
[109] A *Magyary-Kossa* által közölt adatok megismétlését nem tartottuk szükségesnek. Id. mű. IV. k. 104. skt.

nach Ungarn eingeschleppt worden. Über die ersten Erkrankungen berichtete man aus Hermannstadt (Nagyszeben, heute Sibiu in Rumänien), die Epidemie verbreitete sich aber aus den transsylvanischen Komitaten über die Komitate Temes, Torontál und Arad bald weiter. Verfolgt man die Infizierungszeiten der einzelnen Komitate, so stellt sich heraus, daß sich die Epidemie in der Richtung teils von Süden nach Norden, teils von Osten nach Westen fortbewegt hat. Die Pest kam erst am 11. März 1744 vollkommen zu Ende, also hat sie die Bevölkerung des Landes sechs volle Jahre hindurch in Furcht und Elend gehalten.

Von den Behörden wurden zur Zeit des Auftauchens der ersten Erkrankungen die zum Anlass der Pest im Jahre 1707 ergriffenen Maßnahmen sofort wiederbelebt, sie konnten aber der Verbreitung der Epidemie keinen Damm setzen. Weder die Errichtung von Karantänplätzen und Karantänlinien (eine solche im Komitat Bereg ist auf der Karte 1 zu sehen), noch die Verminderung der Übersetzungsorten an der Donau und der Theiß, noch die stetige Gesundheitskontrolle der Überfahrenden hat sich als wirksam erwiesen. Die vollkommene Absperrung der infizierten Ortschaften war oft wegen des Widerstandes der Bevölkerung nicht zu verwirklichen. So kam es in mehreren Fällen vor, daß man den Ausbruch der Krankheit geheimgehalten hat, in anderen Fällen aber mußten die Behörden die Verordnungen gegen den Warenverkehr selbst mildern, um die drohende Hungersnot zu vermeiden. In der Skizze 2 sind der Graben, den man in Debrecen zur Zeit der wöchentlich veranstalteten Märkte gezogen hat, und der Zaun daneben dargestellt, über den die Verkäufer ihre mit Essig desinfizierten Waren den Kunden übergaben.

Gegen die Maßnahmen des Oberkomitees für Gesundheitsschutz und die strengen Verordnungen der in den Städten errichteten Komitees hat sich die Bevölkerung an mehreren Orten (Temesvár, Debrecen, Kecskemét, Buda) empört. Unter den Ursachen der Unzufriedenheit ist auch das Misvertrauen den Ärzten gegenüber aufgetreten, aber auch die Arzneimittelversorgung wollte nicht recht gehen, und die Verpflegung in Krankenhäusern machte mehr Schaden als Nutzen den Hingelieferten. Die Anklagen gegen die Ärzte schienen auch durch die Erfolglosigkeit ihrer Arbeit unterstützt zu werden.

All das hat in großem Maße dazu beigetragen, daß zwischen 1738 und 1743 insgesamt etwa 250 000 Leute, d. h. 5% der damaligen Bevölkerung, der ganze natürliche Zuwachs von 5—6 Jahren von der Pest weggerafft worden ist. Durch die Mitteilung der im Ungarischen Landesarchiv gefundenen landesweite Zusammenstellung und die Erschließung anderer wesentlichen Quellen können die Einzelheiten der Pestverwüstung dargestellt werden.

Vergleicht man die in der Tabelle 1 mitgeteilten Angabereihen mit den Ergebnissen anderer Quellen, so stellt sich heraus, daß die Daten für mehrere Komitate nicht übereinstimmen. Als dessen Ursache kann erwähnt werden, daß bei der Feststellung der Anzahl der Toten unter so außerordentlichen Verhältnissen leicht einige Fehler unterlaufen konnten, aber es kann auch sein, daß einige Abweichungen durch die Unklarheit der Zeitpunkte, das Ausbleiben gewißer Ortschaften und durch die für die damaligen Zusammenschreibungen charakteristischen Rechnungsfehler hervorgerufen worden sind. Die Berichtigungen, die auf Grund einer sorgfältigen Quellenkritik hervorgenommen wurden, haben sich fast vollkommen ausgeglichen. Für die Anzahl der Ausgebliebenen bildete es in gewissem Maße ein Gegengewicht, daß an mehreren Orten die Gesamtzahl der zur Zeit der Pest Verstorbenen angemeldet wurde, auch die Zahl der in anderen Krankheiten Gestorbenen miteinbegriffen. Durch neuere Archivforschungen können allerdings unsere oft mangelhaften Kenntnisse noch ergänzt werden. Die hier veröffentlichten Angaben

sind als Grund für solche Untersuchungen zu betrachten. Die modifizierten (geschätzten) Angaben der Landessummierung sind in der Tabelle 2 enthalten.

Nach der Mitteilung der Landesdaten kommt die eingehende Untersuchung der Bezirksdaten an die Reihe. Zunächst werden die Verluste der Komitate im Verhältnis zur für das Jahr 1740 geschätzten Bevölkerungszahl in der Tabelle 3 dargeboten. Durch die Angaben werden bedeutsame Unterschiede zwischen verschiedenen Teilen des Landes aufgezeigt. Während einige Komitate im Westen und im Norden keine Verluste erlitten haben, überstieg das Verhältnis der Verstorbenen in anderen Komitaten — hauptsächlich an der Theißlinie — auch 20%. (Die Angaben sind auch auf die Landkarte eingeführt.)

Danach kommen die detaillierten Daten, die besonders den ortsgeschichtlichen Forschungen zu dienen berufen sind, da Unverhältnismäßigkeiten nicht nur zwischen Landesteilen, sondern auch innerhalb der einzelnen Komitate auftraten. Zunächst werden die Angaben einer Summierung für Transsylvanien vom — nicht ganzen — Verlust im Jahre 1738 angeführt (Tabelle 4), dann aber die aufgefundenen Daten der Komitate in Ungarn, in alphabetischer Reihe der Komitate. Die Angaben stammen aus der Reihe „Acta Sanitatis" des Archivs des Statthalterrats, aus dem Archiv der Familie Károlyi und aus dem Material der Komitatsarchive.

Die Unterschiede in der Detailliertheit der Daten setzen für die Tiefe der Analyse eine Grenze. Z. B. in dem als ersten behandelten Komitat Abaúj-Torna steht ein besonders reiches Material zur Verfügung, mit dessen Hilfe man die Verwüstung der Pest in Zeit wie in Raum mit fast vollkommener Genauigkeit feststellen konnte. Die Summierungen für die Komitate Békés, Bihar, Szabolcs und Zaránd sind ebenfalls vollkommen. In den weiteren Rechnungen konnte das Verhältnis der in Pest verstorbenen teils auf die Angaben des Landeszusammenschreibung im Jahre 1720, teils auf die Daten der ersten Volkszählung in Ungarn 1785 bezogen werden. So ist es gelungen, sowohl die verhältnismäßige Größe der Verwüstung wie ihre Auswirkung auf die Gestaltung der Bevölkerungszahl mit annähernder Genauigkeit zu erklären. Aus der Anzahl der in Pest verstorbenen stellte sich zugleich in mehreren Fällen heraus, daß die aus der Steuerkonskription 1720 gewonnenen Daten niedriger, die aus der ersten Volkszählung aber höher sind, als man es erwartet hätte. Beides macht uns auf dasselbe Fakt aufmerksam: die Bewohnerschaft der Ortschaften zur Zeit der Pest muß bedeutend mehr gewesen sein, als sie bisher festgestellt worden war.

Zieht man die Komitatssteueraufnahmen in den Dörfern des Kreises Sárrét des Komitats Bihar in Betracht, so kommt es zum Vorschein, daß unter den Zinsner-Familienhäuptern verhältnismäßig wenigere gestorben sind, als unter den Leibeigenensöhnen und Instleuten. Das wurde auch durch die eingehende Bearbeitung des Namensmaterials der Ortschaft Bojt bestätigt, wo man feststellen konnte, daß die Opfer hauptsächlich von den Kindern gekommen sind.

Die bearbeiteten Quellen enthalten zahlreiche weitere Detaildaten über die Ortschaften einzelner Komitate.

VOLT-E BOLYAI JÁNOSNAK SYPHILISE?

BERDE KÁROLY

Azokból a szűkszavú, szétszórt és elavult nomenklatúrát használó feljegyzésekből, amelyek *Bolyai János* bőrének betegségeiről részint saját írásaiban, részint apja leveleiben, irataiban, katonaorvosi bizonyítványokban, főképpen pedig a dr. *Péterfi Pál* marosvásárhelyi orvos betegnaplójában maradtak reánk, minden töredékességük és obsolet voltuk ellenére is megállapítható, hogy mi volt az a dermatológiai kórfolyamat, ami ezt a zseniális embert, bár tünetmentes időszakokkal megszakítva, de hol enyhén, hol testet-lelket gyötrő súlyosabb kiújulásokkal a bölcsőjétől a koporsójáig elkísérte. Az adatok láncolatának szakadozott volta ellenére is belőlük egységes pathológiai folyamat, illetve állapot képének körvonalait állíthatjuk össze, amiben azonban egy zavaró tény is van. A *Péterfi* doktor betegnaplójának[1] *Bolyai János* betegségéről szóló 1854. évi december 8-án kelt feljegyzésében ugyanis ott áll egy rövidített és éppen emiatt ma már számunkra nem világosan értelmezhető kifejezés: *„Dg.: Herpes syphilit. anamn" ;* egy hét múlva pedig — 1854. december 15-én: *„Exanthema syphilitic."* Ez a két feljegyzés, valamint az akkoriban korszerű antisyphiliticumok azonnali és huzamos alkalmazása adott okot arra, hogy *Bolyai* ismerősei, kortársai és néhány későbbi Bolyai-kutató is tényként tekintse *Bolyai János* syphilisszel fertőzött voltát. Ezt a hiedelmet csak fokozta bennük egy atyai intelem, egy levél 1823 szeptemberéből [2], amelyben az öreg *Bolyai Farkas* kijelenti fiának, hogy félti őt, az akkor 21 éves mérnökkari hadnagyot, a párbajoktól és a syphilistől.

„Én téged a duellumtól féltelek leginkább s a fejérnépektől . . . Kivált most, mikor Páris közepitől a havasak tetejéig elterjedt a Frantz pestisse, s pusztitja a földet, mitsoda és mennyi nyomorékot csinál . . . látogasd meg a Francosok ispotállyát, el ne mulaszd." [3]

Ennek a levélnek a *Bolyai János* esetleges syphilises volta felől természetesen semmi értéke nincs, hiszen melyik szerető apa nem aggódott volna a száz mérföldekre levő 21 éves katonatisztfia sorsa felől, éppen ebben a két vonatkozásban. Ezt az adatot tehát teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk, s *Bolyai János* esetleges syphilisének kérdésében a *Péterfi*-féle feljegyzéseket kell elsősorban elemeznünk. E feljegyzések természetesen nem mérhetők egy mai kórtörténet igényével, mindenekelőtt azért, mert több mint 100 esztendővel ezelőtt keltek, amikor a dermatológia morfológiai, diagnosztikai és rendszertani tételei — a maiakhoz képest — még csak csíráikban voltak, és aligha ismerhette azokat a ma igényelt

szinten egy már életének vége felé járó, univerzális praxist folytató, elfoglalt, egyébként azonban korszerűen képzett és lelkiismeretes, vidéki orvos. *Péterfi Pál* pedig, kortársainak feljegyzései szerint, ilyen volt [4].

Péterfi Pál, a sóváradi református pap fia 1792-ben született. A marosvásárhelyi kollégium kitűnően tanuló diákja volt. 1815-ben iratkozott be a bécsi egyetem orvostudományi karára, 1821-ben tette le a szigorlatait, és 1824-ben adta ki nyomtatásban doktori disszertációját *De Diabetide* címmel, utána pedig néhány évig még Bécsben maradt, ahol különböző klinikákon mint segédorvos gyarapította ismereteit. Dermatológiát és annak igen szövevényes differenciális diagnosztikáját mint önálló, külön stúdiumot az egyetemen aligha hallgathatott, amit abból tudott, azt valószínűleg a belgyógyászat keretében tanulhatta. A belgyógyászat keretébe szorított dermatológia pedig akkoriban nagyon szegényes, bizonytalan és homályos volt. Hogy milyen sekélyes és helyenként milyen ferde pathológiai szemléleten alapult ez a dermatológia, arról képet alkothatunk, ha tekintetbe vesszük, hogy rendszerének alapjait csak 16 évvel születése előtt rakta le és publikálta elsőként *Plenck József Jakab* [5] előbb nagyszombati, majd bécsi professzor, a Doctrina de morbis cutaneis c. könyvében, majd egy évre rá (1777-ben) *Lorry* [5] Franciaországban, és ezek után még csaknem egy emberöltőnek kellett eltelnie, amíg komolyabban értékelhető alkotásokat hozott létre a dermatológiában az angol *Villam* és *Bateman* [5] vagy a francia *Alibert* [5]. A syphilis kórtana, klinikuma és therápiája akkor még mindig csak *Hunter* [7] és *Ricord* [6—7] tanai között bizonytalankodott. Amikor végre a szilárd alapokat teremtő *Hebra* [7] működése létrehozta a világraszóló bécsi dermatológiai iskolát, *Péterfi* már régen doktor volt, és régen odahagyta már a bécsi egyetemet és kórházakat. Mert 1827-ben Sárospatakon telepedett le, mint az ottani kollégium orvosa, majd hazatért Erdélybe, ahol Udvarhelyszék, majd Marosvásárhely sz. kir. város tisztifőorvosaként működött. Nagy beteganyagáról állandóan naplót vezetett, melyben a betegség tüneteit, a gyógykezelés módját, gyógyszereit és a felőlük gyűjtött tapasztalatait feljegyezte. A közel 20 kötetet kitevő kézirat a marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárában van. Emellett két önálló munkája is maradt kéziratban: Pastoralis medicina és Észrevételek Marosvásárhely városáról és vidékéről egészségi tekintetben. Ez utóbbiban a népi gyógyításmódokatis ismerteti *Páriz-Pápai* Pax Corporisához hasonlóan.

Dr. Péterfi Pál*

* A képért köszönetet mondok Péterfy Istvánnénak. — (A szerző)

Péterfi orvosi felkészültségére, a tudomány iránti érdeklődésére és életstílusára azért kívántam a fentiekben részletesebben reámutatni, mert ezekben látom bizonyítékát annak, hogy *Bolyai János* a korabeli Erdélynek egyik legkiválóbb orvosához fordult betegségével, még ha a mi napjaink dermatológusa — éppen a *Péterfi* által leírt status és decursus alapján — nem is fogadja el kritika nélkül a *Bolyai János* betegségéről felállított kezdeti diagnosisát. *Bolyai* már 16 évvel 1854 előtt e sajnálatosan téves diagnosis kelte előtt is *Péterfi* gyógykezelésében állott, amint erről a nevezett betegnaplóban az 1838. január 16-i és 1838. február 17-i feljegyzések nyújtanak részletesebb adatokat; ezek azonban mind a kórelőzményben, mind a kórállapotot és gyógykezelést illetően csupán emésztési zavarok, gyomor- és bélbántalmak, valamint egészségtelen életmód felől szólanak, syphilisről vagy annak csak gyanújáról is szó sincs bennük. Ezzel szemben az 1854. évi feljegyzésekből kiolvasható, hogy *Péterfi* már az első látogatása alkalmával „előrehaladott syphilis"-ről ír, amit a beteg eddig nem vett figyelembe, vagy pedig más orvossal kezeltetett. Fennáll a gyanú, hogy a syphilis fennforgását maga a beteg állította, vagy más személytől (orvostól?) hallotta, és ezt *Péterfi* is tényként fogadta el tőle. Mint alább *Benkő Samu*tól hallani fogjuk, *Bolyai* mindvégig ebben a hiedelemben élt, s hogy szélesebb körben is elterjedt a hiedelem, abban bizonyára magának *Bolyai*nak is része volt.

Hogy az anamnesisben kutatott-e *Péterfi* emez állítólagos syphilis irányába, erről adatunk nincs.

A Péterfi-féle naplónak idevonatkozó részeit in extenso közli *Pataki Jenő* [6, 1], e hivatott tollú erdélyi orvostörténész, de a bőrbetegség mivolta felől ő nem nyilvánít más véleményt, csak azt, hogy *Bolyai* zseniális tehetségét és pszichikai jelenségeit örökléses eredetűeknek tartja (zseniális apa, elmebeteg anya), amik a bőrön mutatkozó tünetektől függetlenek, bár tudja, hogy *Péterfi* azokat előrehaladott bujakóros folyamatoknak vélte.

Benkő Samu [8] az erdélyi jeles *Bolyai*-kutató 1968-ban úgy nyilatkozik, hogy *„Orvostörténészekre vár a feladat, hogy a leírt tünetek és a kezelést részletező feljegyzések alapján a diagnózis helyességéről felelősen nyilatkozzanak. Ettől függetlenül azonban tény marad, hogy Bolyai János annak tekintette a betegségét, aminek orvosa megállapította, bár írásaiban, saját személyével kapcsolatban syphilis, franc említésével nem találkoztam."*

Felfigyelve a *Pataki* vélekedésére és *Benkő Samu*nak mintegy felszólításként hangzó intelmére, mindenekelőtt elemzés alá vettem *Péterfi* naplójának *Bolyai* betegségére vonatkozó részét, és ezekben már első olvasáskor találtam néhány olyan körülményt, amely syphilis fennforgásának vagy fenn nem forgásának megítélésénél különös fontosságúaknak mondható. *Péterfi* ugyanis az 1854. december 8-án megejtett első vizsgálata alkalmával „előrehaladott syphilis"-nek minősíti *Bolyai* betegségét, de ugyanakkor egy heveny, sőt túlheveny (peracut) tünetekkel járó bőrfolyamatot ír le. Erre bevezet egy mai ismereteink szerint a syphilisre szinte csaknem hatástalannak minősíthető gyógykezelést, amire a beteg bőrtünetei már néhány nap alatt jelentékenyen javulnak, de olyan újabb tünetek jelentkeznek, amik a syphilisre egyáltalán nem jellemzők, ellenben karakterisztikus jelenségei egy egészen más természetű betegségnek, végezetül pedig spontán

gyógyulnak, hogy évek múlva ugyanezen jelleggel kiújuljanak. Tovább mérlegelve részleteiben *Péterfi* naplójegyzeteit, azokat jóllehet szegényeseknek és rendszerteleneknek, de lelkiismeretességre és gondosságra vallóknak találtam. Azonban csak rövidítésekkel, mintegy „pro memoria propria" készült feljegyzések ezek, amelyek rögzítik a kórképnek látható sajátságait, szubjektív tüneteit, a kórlefolyás menetét és a therápiát, de az anamnésist nem taglalják, annak csak a nevét érintik, azt is csonkán, a mai igényeknek nem megfelelően. Első diagnózisa pedig amilyen határozott, éppen annyira tévesnek látszik.

Sajnos így került be *Péterfi Bolyai János* bőrbetegségére vonatkozó első feljegyzésébe a végzetes „Herpes syphilit anamn". Ez két szempontból is zavart kelt. Egyfelől a rövidített „anamn." szó értelmezésében. E szó kétségtelenül az „anamnesis" rövidítése, de nem ad semmi felvilágosítást arra vonatkozólag, hogy mit adott elő *Bolyai* kórelőzmény gyanánt, amiből *Péterfi* a syphilisre következtethetett? Közelebbi vagy távolabbi időre vonatkozott-e az, s mi volt belőle objektíve is valószínűsíthető, vagy éppen bizonyító értékű a syphilisre vonatkozóan? Pedig fontos volna tudni ezt, mert a syphilis tünetei a múló idővel más-más jelleggel jelennek meg a bőrön, s a betegség frissebb vagy idősebb voltára az anamnesisből és a status praesens minőségéből világosan lehet következtetni. A másik zavaró momentum a *„Herpes syphiliticus"* kifejezés használata. Mai nomenklatúránk ezt a tünettani kifejezést nem ismeri, bár a „herpes" szót az orvostudomány már Hippokratész óta a szélein terjeszkedő hol heveny, hol krónikus bőrfolyamatok nevéül használja, persze az évezredek folyamán egészen más értelemmel, mint most. Amolyan ősi értelemben véve *Bolyai* bőrbetegségét is lehetett volna „herpes"-nek nevezni, mert szélein terjeszkedő heveny folyamat volt, de nincs alap rá, hogy ezt a folyamatot „syphiliticus" jelzővel lássuk el. *Péterfi* ti. a *Bolyai* bőrén egy hónapokkal azelőtt a hajas fejbőrön és a mellen kezdődő, onnan lassanként csaknem az egész köztakaróra ráterjedő, összefolyó, heveny-félheveny gyulladt, nedvező, hámló, erősen viszkető dermatosist látott, amihez pustulák, miliáriák, fájdalmas furunculusok is társultak. Ilyen kóralakot pedig a háborgatatlan syphilis klinikumában nem ismerünk.

Látva, hogy a *Péterfi*-féle feljegyzésekben értékelhető anamnesis nincs, illetőleg a kórelőzmény bizonytalan homályba vész, a syphilis diagnózisa elhamarkodott és megokolatlan, a tünetek nem szólnak mellette, sokkal inkább ellene, a betegvizsgálat fontos, sőt helyenként döntő fontosságú részleteinek ismertetése hiányzik, a kórlefolyás és a therapiás befolyásolhatóság nem felel meg a syphilis ma közismert viselkedésének, más úton tettem kísérletet a kérdés megoldására. *Dávid Lajos*, a debreceni, majd kolozsvári matematikaprofesszor már 1923-ban megjelent A két Bolyai című pontos és aprólékos figyelmű monográfiájában szükségesnek mondja, hogy a Bolyaiak környezetében vagy rokonságában élt, illetve élő családok — így többek között a Marosvásárhelyen törzsökös és a Bolyaiakkal rokon *Hints* család — irományai és hagyományai között végezhessenek további kutatásokat a *Bolyai*akra vonatkozó adatok irányában. E felhívás alapján fordultam egykori tanulótársamhoz, *dr. Hints Elek* budapesti főorvoshoz, az orvostörténelem avatott művelőjéhez, aki az általa már korábban, időrendi sorozatban összegyűjtött s a *Bolyai*ak betegségeire vonatkozó adatokat készségesen rendel-

kezésemre bocsátotta [2]. Sajnos, a szaktudományunk kárára még e sorozat tudományos feldolgozásának küszöbén *Hints Elek* váratlanul elhunyt, adatgyűjteménye azonban tudtommal családja birtokában megmaradt. E feljegyzésekből *Bolyai János* betegségéről a *Péterfi* adatait megelőző és az azokat követő időkből, *Bolyai* csecsemőkorától utolsó betegségéig találunk — bár szórványosan — értékelésre érdemes adatokat. Ezeket is tekintetbe vettem tehát a syphilises fertőzöttség kérdésének megítélésénél.

Így mindjárt itt áll e sorozat elején *Bolyai Farkas* apai feljegyzése, amely szerint a csecsemő *Bolyai János* „ótvaros volt" [2]. Igaz, hogy az ótvar szót ma az impetigo magyar nevéül használjuk, de ez a szó az erdélyi laikus nyelvben, amelyet az öreg *Bolyai Farkas* is beszélt és amelyen írt, a gyermekek arcán fellépő, minden felszínes gyulladásos, nedvező, pörkképző, de végül nyom hátrahagyása nélkül gyógyuló bőrfolyamatot jelent. Így nemcsak a coccogen impetigót, hanem az ekzema infantumot is. Hogy a *Bolyai János* esetében sem az impetigóról, hanem az ekzemáról van szó, erre abból is lehet egy — bár nem abszolút értékű — következtetést vonni, hogy *Bolyai Farkas* nem azt jegyezte fel csecsemő gyermekének bőrbetegségéről, miszerint az „ótvar volt", hanem azt írja, hogy *„csecsemő korában ótvaros volt"*, azaz, hogy hosszabb ideig tartó és az öreg *Bolyai* emlékezetében feljegyzésre érdemes komolyságú bőrbetegség lehetett. Valószínűleg így értékelhetjük az ekzema irányában a később, *Bolyai Jánosnak* kétéves korában lezajlott újabb ótvarát is [2]. Megint az a körülmény, hogy apja feljegyzésére méltatta emez újabb bajt, annak komolyabb volta mellett szól, s így inkább ekzemára, mintsem impetigóra kell gondolnunk. Ugyanakkor azonban még más, tovább is értékelhető adatot is találhatunk az apai feljegyzésekben: *„7 éves korában Jánosnak szeme alatt tumor cysticus lett"* [2], 9 éves korában pedig *„álla golyva forma lett"* [2]. Előbbi talán a könnyzacskó gennyes gyulladása, abscessusa; utóbbi minden valószínűség szerint lymphoma colli lehetett. Ezek az ótvarokkal együtt a gyermek *Bolyai* exsudativ diathesise *(Czerni)* mellett szólnak. Ezek után 43 éven át, azaz *Bolyai* 52 éves koráig, 1854 őszéig egészségi állapotára vonatkozóan sok feljegyzés maradt fenn ugyan katonaorvosi bizonyítványokban [3], részint saját írásaiban, részint a panaszaira rendelt gyógyszerek receptjeiben — köztük 1838-ban *Péterfi*től is [1] —, de bőrbetegségre vagy syphilis fennforgására utaló adatot ezek között egyet sem találunk. Csupán 1854-ben emlékezik vissza *Bolyai János* egyik írásában arra, hogy négy évvel azelőtt, 1850 februárjában valami bőrelváltozása is volt. Ennek mibenvoltát határozottan megállapítani nem tudjuk, tüneteinek sovány leírását csupán tőle magától, nem orvosaitól tudjuk [2]. Ezt a betegséget ő — lokalizációja miatt — ti. az anogenitalis tájon lépett az fel, ő maga, mint írja, nagy botránkozással fogadta [2]. Én ezt a „botránkozást" kihangsúlyozandónak tartom, egyrészt mert *Bolyai* — amint ő nevezi — az „alfelén" fellépett bőrtünetcsoportot nem hallgatja el, s azt nem önváddal, nem szégyennel, nem bűnbánattal szemléli, hanem botránkozással. Fontos ez, mert ha arra gondolunk, hogy ez a tünetcsoport a *Bolyai* tudatában a syphilis gyanúját keltette volna, az esetben nem botránkozást, hanem inkább szégyent, bánatot, elleplezést váltott volna ki viselőjéből. De a kórkép hiányos leírásából kiszedhető adatok sem szólnak syphilis mellett, és sem *Katona* [2],

a sebészmester, sem *Engel* [2], az orvosdoktor — akik látták — nem minősítették a bajt syphilisnek. A betegség kezdetén *Bolyai* 5—6 darab lencsényi fekete hólyag jelentkezését észlelte az „alfelén", talán herpes progenitalis aberrans haemorrhagicus lehetett az, és csak azután alakult ki ott egy erősen viszkető, vakaródzásra késztető, s a felvakarások után erős fájdalmakkal is járó gyulladásos folyamat. Hogy ez mykosis intertriginosa, pruritus ani vagy ekzema subacutum perianale volt, azt most eldönteni nem tudjuk, de a későbbi bőrbetegségekről szóló feljegyzések alapján psoriasis lehetőségét is fel kell vetnünk. Mindenesetre a felsoroltakra mutat és a syphilisnek, nevezetesen a hypertrophisált nedvező papuláknak, az ún. condyloma latumoknak ellene szól az a körülmény is, hogy a folyamat antisyphiliticus hatásúnak igazán nem mondható kezelésre, ami valami jódot is tartalmazó tinktúrakeverékkel végzett helyi ecsetelésből és az emésztést javító diétából állott, rövidesen meggyógyult. Ha feltételezzük — ami valószínű is —, hogy a kórfolyamat ekzema perianale vagy mykosis volt, úgy ez további ráutalás volna *Bolyai* sejthető exsudativ diathesisére, illetőleg általános ekzemahajlamára. Négy év múlva *Péterfi* a *Bolyai*-anamnesisének felvétele alkalmával bizonyára hallott e korábbi bőrbajról, hiszen maga *Bolyai* is csak akkor jegyzi fel — mint emléket — az ezen betegségéről szóló sovány adatait [2]. Lehetséges, hogy *Péterfi* talán éppen e régebbi baj anogenitalis lokalizációja, a fekete hólyagok és az a körülmény, hogy a páciens fiatal korában előzőleg a Habsburg-birodalom számos helyén megfordult, nőtlen katonatiszt volt, terelte a syphilis gyanúja felé. És így születhetett meg első diagnózisa *Bolyai* súlyos bőrbetegsége felől: „Herpes syphilit. anamn."

Bolyai 1854/55-beli valóban súlyos bőrbetegségéről ez időtől kezdve mind a tünetek, mind a kórlefolyás és gyógykezelés tekintetében *Péterfi* betegnaplójából van a legtöbb adatunk. Ezek az adatok bármily töredékesek és hiányosak is, a kórlefolyás menetében lassanként megcáfolják *Péterfi*nek emez első diagnózisát, s a hónapokon át tartó észlelés végén őt magát is első vélekedésének megváltoztatására késztetik. Mert igaz, hogy az 1854. decemberi diagnózis már határozott „idősült syphilis", „exanthema syphiliticum", „herpes syphilit. anamn.", de az 1855. évi márciusi epikitikus diagnózis már csak „*pityriasis*". A mintegy hét hónapig tartó betegség lefolyása mentén *Péterfi* mindössze kb. 21 darab néhány szavas feljegyzést eszközölt *Bolyai* betegségéről, ezeknek is némelyikét több napról összevonva, de ezekből, valamint magának a betegnek saját feljegyzéseiből elég pontosan rekonstruálható a baj képe és mivolta. Ezek szerint 1854. év kora őszén az 52 éves *Bolyai János* hajas fejbőrén és mellén viszkető kiütés jelentkezett még a meleg őszön, „*mejjét és haját borította főleg*", amit ő kezdetben egyébkénti szokása szerint csak úgy önmaga kezelgetett, és csak december 8-án fordult vele *Péterfi* doktorhoz, amikor már — amint alább látni fogjuk — a kóros bőrelváltozás nagy területekre szétterjedt, és elviselhetetlenül kínozta a beteget viszketéssel és fájdalmakkal. Ekkor írja *Péterfi* a naplójába a végzetes „Herpes syphilit. anamn."-t, a statust azonban még nem ismerteti, de per os antisyphiliticumot, ti. másodnaponként fogyasztandó közel egyliternyi sarsaparilla, senna és liquiritia keverékének infusumát írja elő [2]. Ez az infusum némileg közel áll, de nem azonos a syphilis belső therapiájában még századunk első évtizedeiben is alkal-

mazott ún. „decoctum Zittmanni fortius"-szal, éppen azért, mert nem tartalmaz higanyt, de a sarsaparilla antisyphiliticus hatásában akkor még hittek [9]. *Péterfi* ehhez még másodnaponként meleg fürdőket rendelt. Úgy látszik, hogy az utóbbiaknak vagy a hőfokával, vagy az időtartamával a beteg visszaélt, mert egy hét múlva már arról panaszkodik *Péterfi*nek, hogy a fürdések után szédül. Ugyanakkor azonban az orvos már határozott álláspontot foglal el a betegség mibenléte felől, feljegyzi, hogy december 15-én *„Diagn.: Exanth. syphilit."*, *„ami kivéve az arcát, kezeit, mindenütt van a betegen, leginkább a derékon, a combokon, a karokon vannak pustulák, miliárok, melyek nagyon viszketnek."* Most — amint látjuk — beteg a fejbőr, a mell, az egész törzs, és a végtagok procimális felének a bőre. De milyen alapelemekből áll ez a *Péterfi* által *„exanthema"*-nak nevezett bőrelváltozás?

Ha a *Péterfi* semiotikai nomenklatúrája azonos a miénkkel, akkor részint gennyet, részint savót tartalmazó felhámbeli vagy felhám alatti hólyagocskákból áll, amihez még ráadásul *erős viszketés* és *furunkulusok* is társulnak. Ez a kép nem felel meg a syphilis második időszakbeli, leggyakrabban észlelhető típusú exanthemáinak. Azok alapelemeik szerint nem széles területen összefolyó, szélein terjeszkedő, nedvező gyulladást képeznek, hanem — bár néha nagyszámú, de egymástól ép területekkel elválasztott, különálló, éles határú, kölesnyi, lencsényi, ujjhegynyi roseolák és különböző jellegű, de önálló papulák, rendszerint szárazak, exsudatív jelenségeket csak speciális területeken mutatnak, savót, gennyet csak nagyritkán termelnek, és *heves viszketéssel nem járnak*. Természetesen gondolnunk kell azonban a jóval ritkábban felbukkanó exsudatív jellegű syphilises exanthemákra is, így a papulopustulosus, a papulcorustosus kiütésre, a hypertrophizált nedvező papulákra, az impetigo- és ekthymaszerű syphilisekre, valamint a syphilis malignára is, de ezeknek az elemei sem folynak össze, a kiütés itt is egymástól független, elhatárolt, önálló, szétszórt képletekből áll, és a fertőzést követő első két év folyamán, tehát a betegség ún. második időszakában keletkeznek, elemeik nem viszketnek, megfelelő modern kezelés nélkül csak hónapok múltán, vagy még később gyógyulnak meg, ulcerosus és malignus alakjaik rostalyukszerű hegeket hagynak maguk után a bőrön.

Péterfi ezzel szemben idősült syphilisnek minősíti a folyamatot [6] és mindvégig főképpen a *kínzó viszketést* hangsúlyozza mint előtérben álló tünetet.

A syphilis idősült harmadik időszakának bőrtüneteitől még fokozottabban ütnek el *Bolyai*nak a fentiekben leírt heveny-félheveny gyulladásos és kegyetlenül viszkető bőrjelenségei. Azok körülírt területén, általában kisebb számban, sőt igen gyakran egyetlen gócban jelentkeznek, nem viszketnek, fájdalommal csak igen ritkán járnak, hosszan elhúzódó, krónikus szövetszaporulattal kezdődnek, éles széllel lassan terjednek, majd gyakran fekélyesen széteső tubero- vagy ulceroserpiginosus folyamatok, gummák, néha csak kérgesen beszűrődő képletek. Erythemával, roseolával csak ritkán járnak, spontán gyógyhajlamuk kevés, de jól reagálnak jód belső adagolására, gyógyulásuk után helyükön besüppedt, sorvadt heg marad. Ilyenszerű kórfolyamatot *Péterfi* sehol sem említ. Az általa látott és leírt tünetek nem felelnek meg a syphilis egyetlen aktív időszakának sem. Épp így a therapiás vonatkozások és a kórlefolyás sem. Mert a mai szemmel nézve

Péterfi antisyphilitikus célzattal alkalmazott therapiáját, azt bár korábban korszerűnek, de igen gyatrának kell minősítenünk (ti. sarsaparilla, hashajtók, meleg fürdők), de ennek ellenére december 18-án, azaz e therápia bevezetése után a tizedik napon, már a tünetek *nagy jobbulását* jegyzi fel, s csak ezután, december 22-én kezdi meg a komolyabb, bár ekkor is csak kétes hatásképességű kúráját, ti. jód és kal. hydrojodatum per os adagolását, majd ugyanennek a fürdővízhez való hozzákeverését. December 26-án Péterfi már azt írja, hogy a beteg *„nem élvén sem feredővel, sem orvossággal, bőre nagyon kitisztult. A furunculusok kevesebb hijjával, a vesiculusok mind odalettek, de most is van súlyos viszketegség, ez hol itt, hol ott, néha az arcon is"*. Hegképződésről nem ír, ilyent valószínűleg nem is látott. Mellékesen bár, de említsük meg azt is, hogy *Bolyai*nak sem élettársán, sem gyermekén syphilisre utaló vagy gyanút keltő folyamat nem jegyeztetett fel. *Bolyai* bőrbetegségét semmiképpen sem lehet syphilisnek tartani. De hát akkor mi volt?

Amint az 1854. decemberi feljegyzések alapján biztosan kizárhatjuk a syphilist, úgy a következő 1855. évi januári, februári és márciusi feljegyzésekből a legnagyobb valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy ez a bőrbetegség a valóságban *másodlagos eristhroderma* volt. Az új esztendő ugyanis mintegy határmesgyét jelent a kórkép alakulásában, a helyzet tisztább és egyszerűbb lett, és *Péterfi* is megkezdi visszavonulását a syphilis diagnózisától. Az állapotnak eme jobbrafordulása után írja 1855. január 4-én; *„Eddigelé minden pustula elmúlt, csak a bőrviszketegsége nem. „Ezuttal félbehagyánk a jód külső és belső használatát. Folytattuk csakis a szappannali mosást"* (harmadnaponként egyszer). És íme a letisztuló pyodermás folyamat alól mind határozottabban bukkan elő *a másodlagos erythroderma exfoliativum* képe. Január 5-én feljegyzi *Péterfi*: *„Ezidő szerint semmi pustulák, a régiek beszáradtak. Vállain, nyakán, karjain, farán nagymértékben korpázás. Érez most is viszketegséget."* Négy nap múlva: *„Panaszok nagy viszketegségről éjjel nappal egyformán, a bőr igen finom squamákkal borítva. A régi pustulák mind elmúltak. Helyenként látszik egy kisebbszerű. Viszketegségből csak a kéz és a lábfő és arca szabad. Egyebütt igen nagymértékben van."* És így folytatódik további három hónapon át 1855. március végéig *Péterfi* dr. szaggatott feljegyzéseinek sorozata a bőr pathologiás állapotáról.

1855. január közepén *Péterfi* megbetegedése miatt *Bolyai* gyógykezelése ugyan mintegy két hétre abbamaradt, február 2-án mégis *„minden papulák, pustulák elenyésztek, de a bőr szenvedése megmaradott, viszkető, égő, s vagy rágó érzéssel. Theráp.: Hydr. (argyrum) sublim, corrosiv solut. aquosa per os."* Ez aztán nemsokára a szájra is hatott. Febr. 28-án *„különösen a scrotum lévén a szenvedés helye, ide: Ungu ex protojod. Hydrarg.* Márc. 1-én *Péterfi* látva, hogy a beteg testén *„sokkal általánosabban van elterjedve a korpázás és ilyen helyütt égés, viszketés, rágó érzés, mely versenkén áll elő, s ez főleg van a scrotumon, és az éjjel-nappal egyformán van"*, felállítja *második* diagnózisát: *„Pytyriasis"*. *Bolyai*ról szóló további igen szűkös feljegyzéseiben, melyet 1855. március végéig tartanak, *Péterfi* nem írja le többé a syphilis szót, de azért március végén megint adagolni kezdi külsőleg-belsőleg a jódot, és további fürdőket rendel el.

Bolyai szervezetét bizonyára erősen megviselte e hosszas betegség, melynek

végződési időpontjáról biztos adatunk nincs. Csak annyit tudunk, hogy még azon év (1855) júliusában „utókúrára" a zsábonyicai (a görgénysóaknai) „feredőre" ment [2].

Ha összegezzük a fent leírtakat, *Péterfi* adatait *Bolyai János* bőrbetegsége felől, akkor mai dermatológiai szemléletünk és ismereteink síkján már ennyiből sem nehéz a betegség valódi mibenvoltát megállapítani. Ez az ámbár lelkiismeretes és a maga korában korszerűen képzett orvos a kórkép és kórlefolyás leírásában négy fontos, lényeges körülményről egyáltalán nem tesz említést. Az *egyik* az, hogy vajon a bőrelváltozások diffúze vörös, erythemás alapon ültek-e, vagy csak az egyes pustulákat, furunkulusokat övezik szétszórtan fekvő, egymástól ép, normális bőrű területekkel elválasztott vörös, udvarszerű, elmosódó határú foltok (exanthema). Csak egyetlen helyen említi, hogy a viszkető terület „piros", de az erythema minőségének részletezését nem írta le. Valószínűleg azért nem, mert mintegy magától értetődőnek tekintette, hogy ez a sok gyulladásos tünet egybefolyóan vörös alapon ül, (erythema), s így mivel feljegyzéseit csupán maga számára készítette, ezt a körülményt feleslegesnek tartotta részletezni. Mi sem követünk el hibát, amikor biztosra vesszük, hogy az a sok miliaria, pustula, furunkulus, nedvezés, desquanatio hyperémiás alapon ült, de mégis erősebbé tenné bizonyosságunkat a kórság lényege felől, ha e pírról feljegyezte volna, hogy az vajon csak az egyes apró gócok körül, szétszórtan és körülírtan ült-e, vagy pedig széles területeken összefolyva elmosódó határral végződött-e. Ezzel könnyen tisztázva volna, hogy exanthema vagy erythema állott-e fenn. A *másik*, ami hiányolható *Péterfi* feljegyzéséből az, hogy a beteg területek tapintási sajátságairól nem szól. Ha ezeket is leírta volna, akkor az ekzema, a psoriasis, a gyógyszerexanthema és a különböző erythrodermák közötti differenciálásunk jóval szilárdabb alapon állana. A *harmadik* sajnálatos hiány, hogy a felszínes nyirokcsomók állapotáról sehol sem történik említés, holott ezek leírása a diagnózis felállításánál több irányban adhatna útbaigazítást. A *negyedik* hiány, hogy a külső genitale, a szájnyálkahártya, a lábujjak közei és a crena ani állapotáról nem tesz említést. Ezek ugyanis a másodszaki syphilis esetleges fennforgása felől tudnának értékesíthető adatokkal szolgálni. De a felsorolt hiányok ellenére is teljes bizonyossággal állíthatjuk azt, hogy *Bolyai János* 1854—55-ik évi bőrbetegsége *nem syphilis volt*. A szóba jöhető dermatózisok közül pedig mind *Péterfi* feljegyzéseiből, mind a korábbi anamnestikus, mind a későbbi katamnestikus adatok mérlegelésével a betegséget subacutan induló gyulladásos folyamatból, valószínűleg seborrhaeás ekzemából, kevesebb valószínűséggel esetleg psoriásisból kialakuló *erythroderma exfoliativum secundarium*-nak tartjuk, amihez felülfertőzően *pyoderma* társult. Az elsődleges *erythrodermák* valamelyikének fennforgását a kórlefolyás alapján biztosan kizárhatjuk. Ekzemára utal viszont a gyermekkori exsudatív diathesis, a kétszeri „ótvaros" állapot, s az 1850. évi perianalis — perigenitalis viszkető-nedvező folyamat. Az ekzema seborrhoeas természetét sejteti az 1854. évi folyamat kezdeti lokalizációja a hajas fejbőrön és a mellen, a nedvezés, a pörkképződés, a hámlás, a viszketés, a lassú terjeszkedés és a hosszas fennállás. A psoriasis lehetőségét éppen csak halványan gyaníttatja az 1850-beli perianalis-genitalis intertrigószerű folyamat, amely helyen persistáló, intertri-

ginisaló, gyulladásos folyamatot még ma is egyszerű pállásos intertrigónak vagy mykosisnak néz a bőrgyógyászatban kevésbé jártas orvos, továbbá *Bolyai János*nak 1859-beli közlése [2], amely szerint *„kiújult a régi sömörje"*, és végül mérlegelendő az a körülmény is, hogy *Bolyai*nak arthrosisai is voltak, ha ugyan lehet értéket és jelentőséget tulajdonítani a laikus nyelvből való és laikus szájból származó szónak, hogy „sömör". Mindenesetre tekintetbe kell venni a psoriasis irányában ezt a körülményt, hogy Bolyainak valóban arthropathiája is volt, de nem a végtagok distális ízületeiben, amint az a psoriasis arthropathica-ban szabályszerű. Véleményem szerint a psoriasis lehetősége is joggal elejthető.

Miért súlyosbodott erythroderma exfoliatívummá az akár ekzemás, akár psoriatikus eredetű folyamat? Ennek magyarázatául négy körülményre kell rámutatnom. *1. Bolyai*ról tudjuk, hogy életének ebben az időszakában igen különlegesen, mondhatni antihigiénikusan, fölöttébb hiányosan táplálkozott, emésztőcsatornabeli bántalmai voltak [1, 2, 3]. Ismerve egyet-mást akkori étrendje felől, feltételezhető a hypovitaminozis és az állati fehérjékben hiányos táplálkozása. *2.* Azt is tudjuk, hogy szokása volt az öngyógykezelés. Bár betegségei esetén megmutogatta magát az orvosoknak, előszeretettel foglalkozott önmagán laikusok és újsághirdetések által ajánlott gyógyszerekkel, illetve gyógyeljárásokkal. Többek között még az apjától is kért tanácsot viszkető „sömörjére", és *Bolyai Farkas* [3] küldött is neki recepteket, amelyekkel élt is, ámbár az öreg szerint *„többet használna, ha elővenné a hegedüjét, mert ez a sok feredék még inkább árthat az egészségének"*. Nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy miként kezelte seborrhoeásnak feltételezhető kezdeti ekzemáját 1854 szeptemberétől decemberéig, amíg *Péterfi* dr.-hoz fordult, csak annyit tudunk, hogy az alatt az idő alatt betegsége fokozatosan romlott, súlyosbodott. *3.* Egész biztos, hogy Péterfi diagnosztikai tévedésen vagy megtévesztésén alapuló, belső és külső antisyphiliticus therapiája, a per os adagolt higany és a fürdőkbe helyezett jód és higany alkalmasak arra, hogy egyebekkel együtt hozzájáruljanak a bőr gyulladásának súlyosbításához. *4.* Könnyű magyarázatát találni ezután a pyoderma csatlakozásának. Ehhez minden lehetőséget megadott az az elkeseredett vakarózás, amit az annyiszor felpanaszolt tűrhetetlen viszketés *Bolyai*ból kiváltott.

A kórlefolyás menete, a javulás lassú kialakulása és a katamnestikus adatok is az erythroderma fennforgása mellett szólnak, és ennek alapfolyamatát illetően az ekzemán kívül sem lichenre, sem toxicodermára, sem leukaemiára vagy egyéb, másodlagos erythrodermára vezető betegségre nem gondolhatunk, mert az ezekre utaló vagy gyanút keltő adatokat, körülményeket, illetőleg eseményeket sem a statusban, sem később a katamnezisben nem találunk.

Bolyai János a súlyos betegségének megjavulása után még öt évig élt. Élete utolsó őszéről van még egy bőrbetegségre vonatkozó feljegyzésünk öccséhez írott egyik leveléből, amely szerint: *„kiújult régi sömöre"* [2]. Ennek minőségéről, kiterjedéséről, súlyosságáról nem ír, de tudjuk, hogy az időben is egész közelgő haláláig kegyetlen izzasztó- és vízkúrát végzett, hol arthritis, hol lábszár-oedema miatt, [6] önmagán. Syphilisre valló feljegyzés ebből az időből nincs. De tudjuk, hogy élete utolsó hónapjait elhagyatottan, leromlottan, igen rossz általános állapotban, főképpen ágyban fekve és koplalva töltötte. 1860. január 18-án tüdő-

gyulladásban megbetegedett, s január 27-én meghalt. Temetésén az előírásos katonai kíséreten kívül alig jelent meg két-három polgári személy, jeltelen sírja pedig a marosvásárhelyi ref. temetőben lassanként besüppedt, eltűnt. Harminchárom év múlva, amidőn *„idegen urak"* keresgélték a sírt, csak utolsó hű cselédje *„Szőts Júlia szolgáló"* [3] tudta annak helyét megmutatni *Schmidt Ferenc* építészmérnöknek, a Bolyai-kultusz érdemes gondozójának [6]. Ennek alapján exhumálták 1911. június hónapban. A csontmaradványokat külön érckoporsóba téve, *Bolyai Farkas* sírjába helyezték. Előzőleg egy részüket id. dr. *Hints Elek* marosvásárhelyi állami kórházigazgatónak adták át tudományos megvizsgálás céljából. E vizsgálat eredményéről 1923-ig adatok nem kerültek a kezeimhez. A koponya homloki és fali csontjainak korhadt darabjait a marosvásárhelyi ref. kollégiumban őrizték. Ezeket 1942-ben megmutatta nekem *Kovács Benedek* kollégiumi tanár, de rajtuk valamilyen betegségre valló vagy erre utaló nyomok nem látszottak.

Valóban nagy kár, hogy *Bolyai Jánost*, ezt a világra szóló zsenit különös pszichológiai beállítottsága mellett korán bekövetkezett somatikus megrokkanása, gastro-enteralis, arthritikus és dermatotikus bántalmai meggátolták abban, hogy hozzá méltó helyen, hozzá mérhető tudósok termékenyítő társaságában tovább építse azt az új világot, amit saját szavai szerint ő teremtett meg a semmiből. Korán beállott munkaképtelenségének és halálának okozói között azonban syphilisszel fertőzött voltát igazoltan kimutatni nem tudjuk, és *valószínű, hogy ebben a betegségben sohasem is szenvedett.*

IRODALOM

1. *Péterfi Pál* betegnaplója. Kézirat a Marosvásárhelyi Ref. Kollégium könyvtárában.
2. Ifj. dr. *Hints Elek* adatgyűjteménye a Bolyaiak betegségeiről. Kézirat a Hints család tulajdonában.
3. *Dávid Lajos:* A két Bolyai. Bp. 1923.
4. *Kibédi Péterfi Pál.* — Erdélyi orvosok. Marosvásárhely, é. n.
5. *Poór Ferenc:* A dermatológia evolúciója a XIX. században. Bp. 1910.
6. *Pataki Jenő:* Bolyai János betegsége. Orvosi Szemle 1934. 332.
7. *Poór Ferenc:* A syphilis. Bp. 1912.
8. *Benkő Samu:* Bolyai János vallomásai. Marosvásárhely, 1968. 110—111.
9. *Guszman Engel:* A syphilis. Bp. 1928. 223.
10. *Bedőházi János:* A két Bolyai élete és munkássága. Marosvásárhely, 1897. *Stäckel Pál:* Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai. 1—2. köt. Bp. 1914.

Summary

We have records about the skin disease of János Bolyai, the great mathematician, in his own writings, in the letters of his father, in the army surgeon's certificate and above all in the casebook of Pál Péterfi, a physician at Marosvásárhely (Transylvania, today Tîrgu-Mureş, Rumania). The whole question was raised by the entry on

December 8 1854 in Péterfi's casebook saying "Herpes syphiliticum anamn." and a week later the diagnosis "Exanthema syphiliticum". The diagnosis is debatable as his diary does not contain any reference to anamnesis or early syphilitic symptoms. On the other hand the father, Farkas Bolyai recorded that his son had skin affections already in his childhood which were considered to be of impetiginous character. Later, too, various cutaneous lesions developed on him occasionally, but they were never considered to be syphilis by the consulting doctors. They can be explained by the exsudative character of János Bolyai. This is born out by the strong attacks of itching which is never found in cases of syphilitic cutaneous symptoms. By analysing the diary of Péterfi and the other relating writings we arrive at the conclusion that the cutaneous disease of Bolyai was not syphilis. Dermatological terminology was unfortunately so unsettled when Bolyai lived that the terms used could refer to processes having extremely different pathological origin.

FELSŐOKTATÁSI POLITIKA MAGYARORSZÁGON A NEOABSZOLUTIZMUS KORÁBAN 1849—1860 — ÁLTALÁNOS ÉS ORVOSKÉPZÉSI REFORMTÖREKVÉSEK* —

BUZINKAY GÉZA

A FELSŐOKTATÁSI POLITIKA KERETEI

Az újkori magyar történelemben sűrűn találkozunk az abszolutizmus különböző formáival. Szinte megszakítatlan sorban követték egymást, többnyire egy-egy szabadságharcunk vagy forradalmi megmozdulásunk, kísérletünk megtorlásaként. A neoabszolutizmus névvel illetett időszak különleges helyet foglal el közöttük. Indokolja ezt egyrészt a törekvéseiben és eredményeiben rendkívül összetett kiváltó ok, az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc. Másrészt a középkelet-európai forradalmak következtében átalakuló Habsburg-birodalom belső és külső helyzete, a forradalmak némely törekvését részben és felemásul, de mégiscsak továbbfolytató új kormányzati rendszer. A továbbiakban még az is, hogy a Bach-korszak reakciós és az idők során egyre inkább életképtelennek bizonyuló birodalmi célok érdekében számos korszerű intézkedést hozott, mechanizmusát tekintve modern államigazgatást teremtett — túlbürokratizálása ellenére is —, intézmények rendszerét hozta létre, amelyek nem egy területen máig fennmaradtak: és mindezek évtizedekig, a Bach-korszak kimúlása után is jól működtek, sőt kisebb-nagyobb átalakításokkal a XX. században is sokáig beváltak.

A Bach-korszakot történetírásunk még távolról sem dolgozta fel teljesen. Először a „forradalom és kiegyezés válaszútjára" került korszak, 1860/61 még kortársi szereplői értékelték, érthető módon csak ritkán elfogultságtól mentes hangnemben. Az indulatok ekkor, részben legalább, szabad utat kaptak, s eredményük az lett, hogy túlsúlyba került a korszak pozitivumainak is teljes elvetése.

* Részlet a „Bach-korszak művelődéspolitikája Magyarországon" c. bölcsészdoktori értekezésből (1973).
A dolgozat felépítésében nem teljesen követi az elvi-logikai rendet. A tárgyalt korban nyilvánvalóan a pesti egyetem szabadságharc utáni helyzetének bemutatása kívánkozna az élre. De birodalmi érvényű törvények és reformok *alkalmazásáról* volt szó, s a kormányzat csak a gyakorlatba történő átültetés megkönnyítése erejéig vette figyelembe a pesti egyetem sajátságos viszonyait. Az egyetem helyzetének vizsgálata tehát a birodalmi kormány munkájának *értékelésére* alkalmas. Ezért tárgyalását megelőzte a politikai és közigazgatási keretek, a „konszolidáció" és a thuni reformtevékenység vizsgálata.

Alexander Bach (kőnyomat)

Az egyértelműen elítélő, túlzásba hajtott és a tények egy részéről tudomást sem vevő hangvétel — *Berzeviczy Albert* nagy mennyiségű tényt feltáró monográfiája ellenére — azóta is uralkodó maradt. Többnyire csak az utóbbi évtized magyar történetírása törekszik a túlzottan egyoldalú kép árnyalására.

Az idő több oldalúan is kimondta az ítéletet a Bach-korszak felett. Nem értékelését és összképét változtatjuk meg azzal, ha — legalább egy területen — árnyalni igyekszünk, viszont nem egy későbbi eredménynek megtalálhatjuk alapját, kiindulási pontját. A kettősség még elméletileg sem jelenthet feloldhatatlan ellentétet. A célok és az ebből adódó „tartalom" ellentmondhat a „formának", s ha a forma a korszerűbb, alkalmassá válhat újabb és újabb tartalmak magába foglalására. Némely forma a Bach-korszak esetében is túlélte mindazt a tartalmat, amelynek megtartására, megvalósítására létrehozták.

A Bach-korszak eredményeinek, a forradalmak hagyományain túl, van még egy „lélektani" oka is, amelyre páratlan éleslátással és elemző tömörséggel a kortárs *Széchenyi István* világított rá a Blickben, talán máig is a legtökéletesebb módon: *„ha valamely nép azt kiáltja 'mért', és az ember egész kényelemmel azt felelheti, hogy 'azért', s a nép ezzel beelégedve, egész jó kedvvel a'Heuriger' mellé ül, hálás szívvel koczczintván azok egészségére, kik helyette gondolkoznak, róla gondoskodnak, qui ipsi haec otia fecerunt, világos dolog, hogy akkor a kormányzás, kivált ha a gépezetet 'kenik' is, sokkal könnyebben megy, mint ha az illetők oly kíváncsiak, sőt szemtelenek, hogy az okot is tudni óhajtják, sőt követelik . . ."*[1] Az abszolutisztikus kormányzás e könnyebbsége, mely olykor látványos eredményeket engedett a Bach-korszaknak is, végső soron vesztét okozta. *Széchenyi* világított rá erre is, mondván: *„. . . ha az emberek részint ösztönből, részint észszerű okoknál fogva az absolut kormányformát kárhoztatják, az legtávolabbról sem ellenszenvből történik, hanem azon természetes okból, mivel az önkény, mint a tapasztalás bizonyítja, rendesen karöltve jár az ostobasággal."*[2]

[1] Gr. *Széchenyi István* Blickje. Közli (ford.) K. Papp Miklós. I. köt. Kolozsvár, 1870. 28.
[2] I. m. 49.

A Ministerium des Cultus und Unterrichts

Az osztrák Ministerium des Cultus und Unterrichts[3] létrejötte — mint a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumé is — a forradalom vívmányai közé tartozott. Korábban az oktatási ügyeket az 1764-ben Mária Terézia által felállított udvari tanulmányi bizottság (Studienhofkomission) irányította, mint az udvari kancellária igazgatóságának (Directorium) osztálya (Department). Ekkor még nem is volt szó valóságos irányításról, csak felügyeletről, ugyanis állami rendes bevételeket nem fordítottak közoktatási célokra. A magyarországi és erdélyi tanulmányi ügyeket formálisan a Helytartótanács tanulmányi bizottsága intézte, ténylegesen azonban ugyancsak a Studienhofkomission, amelynek tanácsosait meg kellett hívni a helytartótanácsi tanulmányi bizottságba. Az osztrák Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, mint a Studienhofkomission jogutódjának felállításáról az 1848. március 23-i császári rendelet intézkedett. A minisztérium személyzetének jelesebb alakjai is a Studienhofkomission tanácsosaiból kerültek ki. Az új minisztérium, amelynek *Franz Sommaruga* került élére, először csupán a nyilvános oktatás egyes formáinak ügyeivel foglalkozott, a vallási ügyeket később, *Thun* hivatalba lépésével egyidejűleg (1849. augusztus 22.) kapta meg.[4]

Az orvosképzés ügyének rendezése, a szervezeti rend kialakítása, a tanulmányi reform (akár a felsőoktatásügy részeként, akár önmagában nézzük ezeket), elvi alapjaiban és személyi adottságaiban évtizedekkel korábbra nyúlt vissza és az 1848/49-es években öltött először alakot. *Sommaruga* alig egy héttel a Minisztérium megalakulását követően összehívta 1848. április 5-ére a frissen létrehozott tudományos tanácsot. Ennek egyik tagja *Ernst v. Feuchtersleben,* a bécsi egyetem orvos-sebészi karának igazgatóhelyettese volt. Már másnap, április 6-án megszületett az első reform, mely a közép- és felsőoktatási ügyeket ideiglenesen a tantestület kizárólagos vezetése alá helyezte, megszüntetve ezzel a kari igazgatók rendszerét is. A minisztériumi tanács „reformrészlegként" (Reformabteilung) működött. A minisztérium tagjainak kinevezéséről és ügykörükről 1848. június 24-én készült el a miniszteri ügyirat. Az orvos-sebészi ügyek referense — szintén az udvari tanulmányi bizottságból átvéve — *Edler v. Well* kormánytanácsos (Regierungsrat) lett.

Sommarugát Feuchtersleben, mint helyettes államtitkár (Unterstaatssekretär) követte a Minisztérium élén (1848. július 18—1849. február 17.), akit ugyancsak

[3] Korabeli magyar fordításban: Vallás és Nyilvános Közoktatásügyi Minisztérium.

[4] *Récsi Emil:* Közigazgatási törvénytudomány kézikönyve. I—IV. köt. Pest, 1854—1855. I. 117—118.; *Frankfurter, Salomon:* Graf Leo Thun-Hohenstein, Franz Exner und Hermann Bonitz. Beiträge zur Geschichte der österreichischen Unterrichtsreform. Wien, 1893. 3.; *Magyary Zoltán:* A vallás- és közoktatásügyi igazgatás 1867 előtti történetének vázlata. Bp. 1922. (Klny. Néptanítók Lapja, 1922.) 3—11.; *Musil, Josef:* Zur Geschichte des österreichischen Unterrichtsministeriums 1848—1948. 100 Jahre Unterrichtsministerium 1848—1948. Wien, 1948. 7.; *Hajdú János:* Az osztrák Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szervezetének kialakulása a Bach-korszakban. Tanulmányok a magyar nevelés történetéből 1849—1944. Bp. 1957. 8—11.

helyettes államtitkár, *Joseph Alexander Frh. v. Helfert* követett, míg végül *Leo Gr. v. Thun-Hohenstein* személyében ismét miniszteri rangú vezetőt kapott a vallás- és közoktatásügyi tárca. Ő vezette 1849. augusztus 22-étől (amikor ténylegesen átvette hivatalát, kinevezését már július 28-án megkapta) egészen 1860. október 20-ig, felmentéséig.[5] *Thun* működése tehát átfogta az egész Bach-korszakot. Tagja volt annak a miniszteri reformkabinetnek, a Schwarzenberg-kabinetnek, amelyet birodalmi szempontból is csak némi joggal, erős túlzással nevezhetett *Friedjung „az osztrák történelem mindenkori legkiválóbb tagjaiból álló kormánynak"*, idézve az akkori angol követ, *Ponsonby* szavait: *„Ein prächtiges Kabinett, es besteht aus lauter Premierministern!"*[6]

Leo Graf von Thun-Hohenstein

Thun életútja és főként miniszterségének képe, ha jelentősen eltér is a *Bach*étól, mégis teljes mértékben beleillik a Bach-korszakba. *Thun* családja eredetileg Dél-Tirolból származott és az egyik legrégibb német nemesi család volt. Maga *Leo Thun* viszont mint a cseh főnemesség vezető alakja lépett a színre. Az 1830—40-es években közeli kapcsolatban állt a cseh nacionalista irodalmárokkal, tudósokkal *(Hanka, Jungmann, Palacký, Safařik* stb.). Bár törve is alig beszélt csehül, magát mégis cseh hazafinak tartotta, heves ellenzője volt a bécsi udvar germanizációs törekvéseinek, és *Pulszky Ferenc*cel vitázva a cseh nacionalizmus elfogult hívének mutatkozott. Fiatal korában a csehországi későjozefinista papfilozófus, *Bolzano* köréhez tartozott. De már a negyvenes években a római katolikus restauráció, a romantikus-konzervatív irányzat hívéül szegődött, amellyel ekkor — sőt miniszterségének első éveiben is — szemben állt még a hivatalos, kormánypárti konzervativizmus is. *Thun* már hivatalba lépésekor *Karl Ernst Jarcké*hoz, az osztrák katolikus restauráció e legismertebb személyéhez fordult, hogy ő dolgozza ki számára egy memorandumban a közoktatásügyi miniszter feladatait.

Leo Thun-Hohenstein (kőnyomat, 1850)

*Thun*t írásai és közéleti tevékenysége nyomán valóban zavaros koponyának és meglehetősen „hajlékony" jellemnek ismerhetjük meg. Fent vázolt útján haladt

[5] *Frankfurter* i. m. 3., 6., 34—39.; *Musil* i. m. 9—12.
[6] *Friedjung, Heinrich:* Österreich von 1848 bis 1860. I. Bd. Stuttgart—Berlin, 1908. 238.

az 1855-ös Concordatum tető alá hozataláig, a Habsburg-birodalom korábbi, soknemzetiségű hagyományaival szemben a birodalmi német irányvonal követéséig és a teljes germanizálás elszánt megvalósításáig.[7]

Thunt az osztrák történetírás megajándékozta a „Vater des Unterrichtes" jelzővel. Számos intézmény alapítása mellett az Organisationsentwurf, a korszerű középiskolai reform létrehozójaként, az egyetemi autonómia, a tanulás és tanítás szabadságának lerögzítőjeként és „kitűnő" személyzeti politikájával a teljes művelődésügy megreformálójaként emlegették.[8] Ha most nem is vagyunk tekintettel a birodalom másik felére, Magyarországra és Erdélyre, akkor is csak miniszterségének első fele jellemezhető ezekkel a vonásokkal. Az 1850-es évek második felének *Thun*ja már egyértelműen ellentétes volt a korábbi reformátornak, újabb szabályozásaival, törvényeivel korszerű törvényeit és intézményeit is a reakció szolgálatába kívánta állítani. Az 1860. évi októberi diploma kiadásának napján természetes módon menesztették a Minisztérium éléről.

A DIKTATORIKUS REFORMOK FELTÉTELEINEK MEGTEREMTÉSE

Tisztogatás a pesti egyetemen

A levert szabadságharc után a pesti egyetemen is a tisztogatásokkal kezdődött meg az új rendszer tevékenysége. Ez azonban nem jelentett újdonságot az egyetem személyzetének. Még 1849. február 14-én tudatta *Windischgrätz* az egyetemmel, hogy visszaállítva a helytartóságot, az egyetem királyi biztosának gróf *Cziráky Jánost* tette meg. Minekutána *Görgey* visszafoglalta áprilisban a fővárost, május 18-án *Horváth Mihály* vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletet adott ki, hogy az egész egyetemi személyzet igazolni köteles magát a Windischgrätz-érában tanúsított magaviselete felől. Néhány hónappal később ugyanilyen igazoló eljárást kellett az egyetem igazgatójának folytatnia *Geringer* rendeletére, ám ekkor azt vizsgálták, hogy a tanárok milyen magatartást tanúsítottak a forradalom és szabadságharc idején.[9]

Geringer 1849. augusztus 20-án *Virozsil Antalt* nevezte ki az egyetem rektorának (ekkor még igazgatójának), és elsőként kettős feladatot rótt rá. Az egyetemi tanácsot újjá kellett szerveznie és egyúttal igazoló eljárást folytatnia az egyetem összes tagjával. *Virozsil* mindkét feladatának sürgősen eleget tett, és október 3-án felterjesztett jelentéséhez csatolta az oktatószemélyzet részletes minősítési

[7] *Frankfurter* i. m. részletesen, több helyen foglalkozik velük. Vö. továbbá: *Friedjung* i. m. 329—330.; *Révész Imre:* Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Bp. 1957. 17.; *Lentze, Hans:* Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein. Wien, 1962. 81.

[8] *Frankfurter* i. m. Thunról szóló teljes fejezete; *Musil* i. m. 13.

[9] *Szentpétery Imre:* A Bölcsészettudományi Kar története 1635—1935. (A királyi magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története. IV. köt.) Bp. 1935. 382.; *Győry Tibor:* Az Orvostudományi Kar története 1770—1935. (A királyi magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története. III. köt.) Bp. 1936. 491—492.

táblázatát. Ugyanezen a napon a „közalapítványi fizető hivatal" már meg is kapta az utasítást *Geringer*től, hogy a jegyzékben szereplők közül ki kapja meg teljesen, ki harmad részben és ki egyáltalán ne kapja meg fizetését.[10]

A hivatalos magyar nyelvű napilap, a Magyar Hírlap, már a megindulását követő második számban, 1849. november 16-án cikksorozatot indított a pesti egyetem helyzetének bemutatására.[11] Bevezetőben ecsetelte a forradalom és szabadságharc anyagi és szellemi „káros" hatását, „... *midőn a' tudomány élvezetére hivatottak idegen istenek szédítő hangja által elcsábíttatva tankönyveik helyett fegyvert ragadának* ..."[12] Néven ugyan nem nevezte a szerepelt tanárokat és diákokat, de szigorú felelősségre vonásukat követelte. Ismertette az egyetem és az egyes karok vezetőségét is.

Az egyetem szervezeti felépítése ekkor még az 1806. évi második Ratio Educationis alapján állt, tehát a tanári testület mellett külön, külső tagokból álló kar működött. Ennek tagjai — ha Pesten graduált doktorok voltak, 6, ha Bécsben, 12 arany lefizetése mellett — az egyetemi tanács által kari igazgatóvá vagy dékánná is megválaszthatók voltak. Az egyetemi tanács az egyetem elnök-igazgatójából, 4 dékánból és a 4 „idősb"-ből állt. Az egyetemi tanács összetétele az 1847/48-as tanévtől kezdve nem változott. *Geringer* ezért hívta vissza nyugdíjából *Virozsil Antalt*, aki az egyetem igazgatójának, majd rektorának tisztségét 1860. március 31-ig viselte.[12/a] Első feladata volt az egyetemi tanács összehívása és az újnak kinevezése. Az új tanács a következőkből állt: ideiglenes elnök és igazgató: *Virozsil Antal* (a természet- és hazai közjog tanára); a teológiai kar idősbje: *Fischer Bertalan* (erkölcstan nyug. tanára), dékánja: *Márksz Sámuel* (görög nyelv és újszövetségi biblia tanára); a jogtudományi kar idősbje: *Vizkelety Ferenc* (egyházi törvény tanára), dékánja: *Miksó Pál* (pesti tanácsnok); az orvosi kar idősbje: *Schordann Zsigmond* (élettan tanára), dékánja: *Tognio Lajos* (gyógytan tanára); bölcsészeti kar idősbje: *Mayer Lambert* (egyetemi csillagda igazgatója), helyettese: *Dégen János* (könyvviteli rk. tanár).[13] A kinevezett egyetemi tanács azokból alakult meg, akiket az 1849-es magyar kormány eltávolított.[14]

[10] *Szentpétery* uo.

[11] A magyar királyi tudomány egyetem. Magyar Hírlap (továbbiakban: MH), 1849. 2., 3., 5., 6., 8., 11. (november 16., 17., 19., 21., 23., 27.) A cikksorozat végén az aláírás: *y*.

[12] MH 1849. 2. 8.

[12/a] Rektorsága alatt meglehetősen lojálisnak bizonyult mindvégig, s bár jelentéseiben olykor kritikai hangot is megütött, soha nem mulasztotta el hozzáfűzni, hogy mennyire bizakodó a helyzet javulását illetően. Ezek után igen jellemző volt leköszönése a rektorságról: „*Először a leköszönő rector Virozsil ur számlálá el az egyetemnek az ő rectorsága alatti tíz éves viszontagságait, s az ezen idő folytán történteket úgy kívánta tekinteni, mint oly cselekedeteket, melyeknél a cselekvőnek keze kötve vagy vezetve van; s miután az alatta történt változásokat, s az egyetemi tudományos segédszerek gyarapodását a mai napig mind elősorolta, s az egyetemi pénztár mibenvoltáról s jelen állapotáról számot adott, könnyező elérzékenyüléssel vett búcsút az egyetemi tanács volt tagjaitól, s átadá a rectori méltóság jelvényeit s a tanácsi pecsétet*" — számolt be az Orvosi Hetilap (1860. 14. 280.) az 1860. március 31-én megtartott rektorválasztásról.

[13] MH Uo.

[14] *Szentpétery* i. m. 385.

A Magyar Hírlap is közölte, hogy „... *a' tanári személyzetnek, mint valamennyi közállományi hivatalnoknak kellő igazolása*" szükséges.[15] Hasonló szellemben intézkedett egyébként az 1849. november 6-i közoktatásügyi „alapelvek" is. Az egyes iskolatípusok mellé a különböző felügyelők intézményének felállításáról szólva, a felügyelők feladatát főként a személyzeti és politikai feladatok oldaláról nevezte meg. Az „alapelvek" 12. paragrafusa szerint a „*közelebbi feladatok*":

„*a*) *Az eddigi tanodák tisztává tétele tanárok és tanítványok tekintetében.*
b) *Az olyan tanodák, kivált jogtanodák bezárása, melyek országlati szempontból veszélyesek, vagy elegendő tanárokkal el nem látathatnak.*
c) *Új tanodák felállítása és létezők átalakítása a főntebb kifejtett elvek szerint ...*
d) *Az eddig behozott vagy bármely nyelvi kényszer eltávolítása mindennemű tanodákból.*
e) *Pontos országismereti adatok megszerzése valamennyi létező köz- és magántanodákról, azok szerkezetéről, a tanárok számáról, tanodai értékekről, alapítványaik- s főnnállási eszközeikről stb.*"[16]

Az igazolást igen alaposan végezte el *Virozsil*. Magukat az egyes tanárokat bízta meg önigazolásuk elkészítésével, de az általa felterjesztett minősítésbe belevett más — sokszor szóbeszéden alapuló — értesülést és magánvéleményét is. Az önigazolásokat bizalmatlanul fogadta, amire *Schoepf-Merei* jellemzése kapcsán ejtett megjegyzése vet fényt: „... *a forradalmi kormánnyal való menekülése óta* — írta — *még nem került elő, hogy igazolásával — a többiekhez hasonlóan — teljes ártatlanságban tüntesse fel magát.*"[17] *Virozsil* minősítése — amelynek az orvosi karra vonatkozó részét *Győry Tibor* karmonográfiájában kivonatosan közölte — 1850 januárjában a Neugebäudéban, a katonai törvényszék purifikációs eljárásának is alapiratát jelentette. Osztályokba sorolta a tanárokat, bűnösségük nagysága szerint egytől háromig terjedő római számmal is megjelölve minősítésüket. A legrosszabbat (III.) *Bugát Pál* („*erősen terhelt*"), *Nendtvich Károly* („*tehetséges s épp ezért annál veszélyesebb egyén*") és *Schoepf-Merei Ágost* („*Nendtvichhel azonos magatartásu egyén*") kapták a tanárok közül — ők nem is igazolták magukat —, az asszisztensek közül pedig *Kovács-Sebestény Endre* és *Markusovszky Lajos* került ebbe a kategóriába. Elég rossz (II.) minősítést kapott *Sauer Ignác* („*tulhevesen kimutatott rokonszenve*" miatt a forradalom iránt, de miután még akkor elmozdították állásából, „*politikai érzelmei ma már alig kétesek*" — írta *Virozsil*), *Balassa János* (aki ekkor már fogságban volt, „*erősen gyanus*", viszont kiemelkedő orvos), *Arányi Lajos* (részt vett a politikai tüntetésekben, mozgalmakban, de saját bevallása szerint mindez „*csak az ifjuság javára felvett álarc*" volt, ezért pedig Virozsil szerint jellemtelen is és „*politikai szélhámos*"), *Wagner János* és *Jacobovich Móric*. Az I. kategóriába soroltattak nemcsak az enyhén bűnösök, hanem a lojálisak is. Érdekes, hogy ekkor még itt szerepelt *Zlamál Vilmos* (aki diákjaiból nemzetőrszázadot szervezett, később *Szabó Lajos*,

[15] MH uo.
[16] MH 1849. 6. (nov. 21.) 26.
[17] *Győry* i. m. 494—495.

az asszisztense jelentette fel). Itt találjuk az orvoskar tanárainak túlnyomó többségét és a nyugdíjazottak mindegyikét *(Birly, Csausz, Rupp,* a *„wohlgesinnt" Schordann, Lippay, Bräuer, Nedelko, Stockinger, Reisinger, Welecky, Sangaletti, Polyánkay,* az asszisztensek közül *Lenhossék, Gerenday, Galambos* és *Szabó Alajos).* Ez utóbbiak közül kettőt külön is kiemelt az irat: *Tognió*t, aki lojális és hű, *„mit Auszeichnung"* és még nála is inkább, *„mit rümlicher Auszeichung", Gebhardt*ot.[18]

Az önbevalláson alapuló vizsgálat után a „magaviseleti bizottmány" elnöke, *Beniczky Ágoston,* november 28-ára és 30-ára a bizottság elé rendelte az addig

Tognio Lajos (heliogravur)

Gebhardt Ferenc (heliogravür)

még meg nem jelenteket. A következő évben, 1850-ben pedig már a katonai törvényszék foglalkozott az egyetemi tanárok vizsgálatával. Elsősorban azokat keresték, akik a forradalmi kormánynak készített hódoló feliratot aláírták. Január közepére rendelték be az egyetem működő és nyugdíjazott tanárait.[19]

Az igazolásnak megfelelően gyors iramban követték egymást a leváltások és kinevezések. *Schoepf* Angliába távozott, *Nendtvich*hel és *Bugát*tal együtt nyugdíjától megfosztották. *Bugát* tanszékeit *Diescher* és *Sangaletti* vette át. *Arányit* felfüggesztették állásából, előadásai szüneteltek és csak 1850. március 29-én került vissza az egyetemre. *Balassa* előadásait *Stockinger* vette át, míg őt három hónap — részben elengedett — börtönre ítélték. A Magyar Hírlap 1850. május 9-i száma érdekes hírt közölt vele kapcsolatban. Egypár bécsi lap *„mohó ujdonság-*

[18] *Győry* i. m. 493—494. részletesen ismerteti.
[19] *Szentpétery* i. m. 393.

hajhászatból" ír olyanokat — írta —, mint hogy: *„Most ismét Balassa tanárnak tanszékbei visszahelyeztetését rebesgetik, mint bizonyost — csak azért, hogy a jövő számokban ismét ellenkezőjét hirdethessék. Mire való a közönségnek ez az örökös ámítgatása, — mely egy vagy más részről csak kedvetlenségekre szolgáltat alkalmat, s az ügyet nem hogy előmozdítaná, hanem inkább csak arra való, hogy eczetet öntsön a sajgó sebre."*[20] A hivatalos lap híre nemcsak *Balassa* személyének központi jelentőségéről árulkodott, hanem egyúttal fényt vetett a purifikációs eljárások által az egyetemen és a közhangulatban teremtett teljes bizonytalanságra és feszültségre is

Balassát 1850. szeptember 25-én engedték csupán szabadon, s ekkor került vissza az egyetemre is. *Wagner*t megfosztották tanszékétől, amit *Tognio* vett át. *Tognio* lett 1854-ig a dékán, őt *Gebhardt* váltotta fel (1860-ig). *Zlamál*t két évre függesztették fel állásából, *Lippay*t viszont — akit a forradalom alatt mozdítottak el — 1850. július 23-án a szemészet rendes tanárává tették.[21]

A tisztogatás utáni következő lépés a folyamatos új alkalmazások körülhatárolása és megtétele volt. Egy 1850. október 19-i rendelet intézkedett ez ügyben: minden állásra pályázóval vagy állásában megerősítést kívánóval szemben vizsgálatot írt elő, hogy *„... bír-e politikai tekintetben azzal az integritasszal, mely az ifjúság tanítóitól a legteljesebb mértékben megkívánható."*[22] Ennek alapján nagyrészt biztosítható volt, hogy kellőképpen lojális előadók foglalják el az egyetemi állásokat. Így természetesnek vehetjük, hogy az 1851. október 16-i teljes egyetemi ülésen az összes egyetemi tanár hűségesküt tett le, ezt írásba foglalták és alá is írták.[23]

A személyi kérdéseknek efféle előtérbe kerülése egyáltalán nem kedvezett az egyetemi élet megindulásának, de a reformok végrehajtásának sem. Még akkor sem, ha a tanári kar jelentős hányada lojálisnak bizonyult, s maga az egyetem *„szerény tudásközlő szervnél alig volt több".*[24]

Az egyetemi hallgatók nyilvántartása

A hallgatókkal kapcsolatban alapos, politikai ellenőrző célul is szolgáló nyilvántartásra jelent meg rendelet. Velük kapcsolatban elegendő volt néhány általánosabb rendszabály, hiszen még társadalmi pozíció és erősebb kötöttségek nélkül, a forradalom résztvevői elmenekültek vagy más módon szétszéledtek, de mindenképpen kikerült többségük az egyetem hallgatói közül. Az 1850. október 18-án megjelent 284. sz. rendelet a hallgatókról felveendő adatokat 12 pontba sorolta, s ezen belül „észrevételek" címszó alatt 5 újabb kérdést is tett fel. A kérdések igyekeztek minden körülményre választ adni egészen az apa nevéig, állásáig és

[20] MH 1850. 149. 643.
[21] *Győry* i. m. 496—498.
[22] *Szentpétery* i. m. 394.
[23] Uo.
[24] *Mátrai László:* A szellemi tudományok. Az új Magyarország. Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. V. köt. Bp. é. n. 401—402.

lakhelyéig.[25] Az újjászervezett tanári karnak és az egyetemi quaesturának ezek az adatok már elegendő támpontot adhattak, hogy az egyetemen belül biztosíthassák a hallgatók kellő megszűrését és kordában tartását.

Az ugyancsak 1850 októberében kiadott tanulmányi rendtartás 64—83. paragrafusai részletesen körülírták a hallgatók fegyelmi helyzetét. Bármely hatóság felelősségre vonhatott egyetemi hallgatót olyan tettéért, amelyet az egyetemen kívül követett el, s csak annyira kötelezte tett, hogy a végzésről értesítse az egyetemi tanácsot. Különös indoklással tiltotta el a fegyelmi rendtartás a hallgatókat mindennemű gyülekezéstől vagy szervezkedéstől. *„Az egyetem s valamely kar tanulói együttvéve nem képeznek testületet, s ezért sem rendes gyülekezeteket nem tarthatnak, sem állandó ügyvezetőkkel vagy folytonos képviselőkkel nem bírhatnak . . .”*[26] Az egyetemen kívül sem gyűlhetnek össze, kizárólag csak társasági célból. Az egyetemen belül nem lehet rendszeresen összegyűlniük, és ezen üléseiken is csak az *„őket illető”* egyetemi ügyekben tanácskozhatnak. Ezt viszont — tárgyával együtt — előre kötelesek bejelenteni a rektornak, s csak engedély birtokában tarthatják meg. Az egyetemi tanács tagjainak joga van ezeken az üléseken részt venni, rendkívüli hallgatók és kívülállók viszont még jelen sem lehetnek.[27]

A diákságot ez a rendelet csak rövid ideig tarthatta kordában. A Bach-korszak megingására azonnal reagáltak, sőt a magyar oktatási nyelv visszaállítása érdekében diákküldöttség jelent meg Bécsben. Ügyükkel az 1859. október 29-i miniszteri konferencia foglalkozott, s *Thun* ekkor még fegyelmit javasolt ellenük.[28] A küldöttség négy tagját *Thierry* rendőrminiszter kizáratta az egyetemről.[29] Ezek az események már az önkényuralom alól — ideiglenesen — fellélegző 1860/61-es évek diákmozgalmainak nyitányába tartoztak.

A radikális intézkedések, az egyetem személyzetében a személycserék egy évtizedig biztosították, hogy kézben tartható, engedelmes egyetem működjék Pesten. Részben legalábbis, lehetővé vált a német nyelv uralkodóvá tétele is.

Az oktatás és az egyetemi ügyintézés nyelve

Az 1840-es évek közepére a pesti egyetemen uralkodóvá, egyes karokon kizárólagossá válhatott a magyar nyelv használata. A magyar orvosi és természettudományi szaknyelv az 1820—30-as években megszületve és megerősödve, az 1845/46-os tanévtől kezdve ténylegesen helyet foglalhatott az Orvosi Karon is.[30]

A művelődési térre is kiterjedő birodalmi centralizációnak megfelelően, a

[25] MH 1850. okt. 18.
[26] *Récsei* i. m. III. 310—311.
[27] *Récsei* i. m. III. 310—312.
[28] *Győry* i. m. 533—534.
[29] *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860—1861). Bp. 1967. 11.
[30] L. bővebben: *R. Harkó Viola:* A magyar orvosi szaknyelv kialakulása és a magyar nyelvű oktatás bevezetése a pesti Orvostudományi Karon. Comm. Hist. Artis Med. 51—53 (1969). 231—239.

Bach-korszak az egyetemi oktatás nyelveként is a németet kívánta előtérbe helyezni. 1849. november 28-án *Geringer* leirattal fordult a pesti egyetemhez, amelyben táblázatos kimutatást kért az egyes tárgyak oktatási nyelvéről — visszamenőleg is. December 1-én *Babarczy* újabb leiratot intézett az egyetemhez. Kifogásolta, hogy a Jogi Karon majdnem az összes, a bölcsészeten pedig minden főtárgy előadása magyarul folyik. A nemzetiségek érdekeire hivatkozva (amint az „alapelvek" is tette) — a német nyelv teljes bevezetését követelte. Arra az esetre, ha ez azonnal nem lenne megvalósítható — írta —, a magyar nyelvvel legalább párhuzamosan be kell vezetni a németet.[31]

Szentpétery hívta fel a figyelmet, hogy *Thun* a németesítő intézkedésekben esetleg „ártatlannak" tűnhet, hiszen ezek nagy része még az előtt született, hogy a pesti egyetemet a Minisztérium felügyelete alá rendelték volna. A látszat tehát lehet az is, hogy az országos hatóságok — a közigazgatási és politikai intézkedésekkel egy kalap alá vonva az oktatásügyet — szolgálták a németesítő irányvonalat, s *Thun* már mint reformátor és a hasznos intézkedések meghozója lépett fel. *Thun* tevékenységéről azonban csak igen felületes lehet az ilyen benyomás.[32] Az „alapelvek", bár *Geringer* aláírásával adatott ki, de kísérő levele nyíltan megmondta, hogy *„a vallás és nyilvános közoktatásügyi minister ur folyó évi october 9-dikén kelt 1-sö szám alatt kelt kibocsátványa"*.[33] A rendelet 8. paragrafusa, mely a nyelvi és nemzetiségi kérdéseket tárgyalja, bár még liberális hangnemben szólt, mégis az egyetemek esetében már előrevetette a későbbi nyelvi rendelkezések árnyát. *„Az egyetemeknek* — mondta — *a nemzetiségek ápolása annyiban feladatuk, a mennyiben azok segélyével a tudományos képződés, mely minden másnemű képződésekre visszahatással bír, mindenik nemzeti nyelven is ápolandó. De a menynyiben az egyetemek első föltétele a tudományosság, az egyetemi tanárok alkalmazásánál mindenhol a nemzetiségek szükséglete mellett a tudomány szükségletének is tekintetbe kell vétetnie.*

Mindkettőt gyakran csak több oktatási nyelv használata által lehet elérni, minek egyetemeknél rendszerint semmi akadály ellent nem áll."[34]

A későbbi, és egyre inkább a német nyelv egyeduralma mellett pálcát törő rendeletek szintén *Thun* által adattak ki, s csak a közzététel feladata hárult az országos politikai hatóságokra.

Haynau 1849. október 24-én kiadott rendeletének 13. paragrafusa a hivatalos ügyintézési nyelvül a németet rendelte el.[35] Majd erre hivatkozva, december 26-án *Geringer* leirattal fordult az egyetemi tanácshoz és felszólította, hogy ügyiratait azontúl németül készítse. Az egyetemi tanács 1850. március 3-i határozata azonban inkább a latint hozta ismét vissza, e nyelven készültek ettől kezdve a jegyzőkönyvek is. Az 1853-ban Bécsben járt egyetemi küldöttséggel aztán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban közölték, hogy az egységesség ked-

[31] *Szentpétery* i. m. 389—390.
[32] *Szentpétery* i. m. 388—389.
[33] MH 1849. 6. (nov. 21.) 26.
[34] Uo.
[35] Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott... legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak... Buda, 1849. II. köt. 189—190.

véért mind az egyetemi tanács, mind a kari ülések jegyzőkönyveit németül kell vezetni. Április 1-től kezdve, valóban, már ezek is németül készültek.[36] Az 1858 decemberében jóváhagyott tanártestületi tanácskozási ügyrend 2. paragrafusa is előírta: *„az egyetemi tanács és a jogi, orvosi és bölcsészeti karok tanári testületeinél az ügykezelési nyelv általában a német; ezen a nyelven benyújtandók a tanulók beadványai is. A hittudományi karnál addig, míg ez belső ügyvitelében a latin nyelvet használja, a beadványokat is ezen nyelven elfogadhatja"*. Az ügyrendnek ez volt az egyetlen paragrafusa, amelyet a kiegyezésig megváltoztattak; 1862-ben hivatalosan is a magyar lett az egyetemi ügyintézés nyelve.[37]

Az ügyintézésben tehát már 1853-ban sikerült végrehajtani a németesítést. Az oktatásban azonban, az idegen tanárok növekvő száma ellenére sem lehetett kizárólagossá tenni a német nyelvet. Sőt volt olyan idegen és lojális tanár is — *Sangaletti* —, aki bár magyarul nem tudott, nyugdíjazásakor, 1853-ban kérelmezte, hogy utódjául olyan tanárt nevezzenek ki a vegytan katedrájára, aki a német mellett magyarul is tud. (Kérését, természetesen, nem teljesítették.[38])

A kormányzat hosszas küzdelme ellenére sem ért el teljes eredményt a német nyelv általánossá tételében. Még 1856-ban is kibocsátványt tett közzé a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ez ügyben. A jogi államvizsgákkal kapcsolatban elítélte az addigi szokást, mely szerint úgy fogták fel, hogy ki-ki szabadon dönthette el, hogy csak németül, csak más nyelven, esetleg németül és más nyelven kívánja-e letenni az államvizsgát. Az 1855/56-os tanévtől kezdve elrendelte — hivatkozva arra, hogy elméleti államvizsgát *„. . . csak a' közvetlen vagy közvetett államszolgálat jelöltjei . . ."* tehetnek, ezeknél pedig a *„. . . német nyelv tökéletes ismerete nélkülözhetetlen . . ."* —, hogy nem a tanulók, hanem a vizsgabizottság elnöke döntheti el az államvizsgatárgyak egyikének nyelvét. Az összes többi tárgyból azonban németül kell vizsgázni, sőt a bizonyítványban is fel kell tüntetni, hogy milyen nyelven történt az államvizsga.[38/a]

Az Orvosi Karon 1857-ben a következő volt az előadási nyelv megoszlása: latinul folyt a kórbonctan, az épélettan és a belgyógyászat, németül az általános kór- és gyógyismetan, a vegyészet, az állat- s az ásványtan és a fizika, németül és magyarul pedig a sebészet, a közös orvosi és sebészi tárgyak és a növénytan előadása.[39]

A neoabszolutizmus elsősorban biztosítani igyekezett magát minden ellentétes törekvéssel szemben. Erre szolgáltak személyi vonatkozású rendelkezései és eljárásai (tisztogatás a tanári karban, lojális oktatók elhelyezése, a diákok megféke-

[36] *Szentpétery* i. m. 391—392.

[37] *Rupp Nep. János:* Beszéd, melyet a Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Orvosi kar fennállásának százados ünnepén mondott. Buda, 1871. 59., 80—85.

[38] *Szentpétery* i. m. 391.

[38/a] Magyarországot illető Országos Kormánylap (a továbbiakban: MIOK) 1856. 12. 553. sz. VKM rend. 54—55. (február 18., kiadva: április 30.).

[39] Orvosi Hetilap (a továbbiakban: OH) 1857. 20. 320. Távolról sem helytálló *Hőgyes Endre* (Emlékkönyv a budapesti királyi magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről. Bp. 1896. 23.) azon megállapítása tehát, hogy 1860-ig az Orvosi Karon az oktatás nyelve a latin volt.

zése stb.), a felfogása szerinti fegyelem és a birodalmi egység nyelvi vonatkozású biztosítása. Miután kialakította maga számára a biztonsággal járható utat, amikor már egy-egy újabb, kiegészítő rendelettel ismét a „helyes" mederben tarthatta a dolgokat, azután látott hozzá magyarországi reformátori tevékenységéhez. S ha előbbi működése egyértelműen nemzetellenes volt is, ez utóbbiban számos előremutató elem található.

A NEOABSZOLUTIZMUS REFORMTEVÉKENYSÉGE

A magyar közoktatásügy átszervezése és az egyetemi szervező rendelet, 1849

Thun egységes elvek alapján kívánta átalakítani a Habsburg-birodalom teljes oktatásügyét. 1849. október 9-én kiadott 1. sz. rendeletével (melyet november 6-án tett közzé Geringer) alapjaiban szabályozta a magyar oktatásügyet és kijelölte átszervezésének elvi és gyakorlati szempontjait. A felsőoktatással kapcsolatban leszögezte:

„7. §. Egyetemek vagy műtani intézetek nevét az oktatási intézetek csak akkor viselhetik, ha szerkezetök az ilynemű álladalmi intézetek szerkezetével lényeges pontokban megegyezik.

Az egyetemek nem teljeseknek hivatnak, ha mind a négy divatozó tudományszakkal nem bírnak, azonban legalább a bölcsészeti és a többiekből még egy szakkal mindenesetre kell bírniok . . .

9. §. Jövőben senki sem bocsáttatik a bölcsészeti, orvosi, vagy jogtani szak egyetembeni tanulására, ki annyi gymnasiumbeli képzettséget nem mutat, mennyi a teljes köz-gymnasiumoknál szereztetik, és senki sem bocsáttatik tudorsági vagy álladalmi szolgálatba lépés végett álladalmi próbatételekre, a ki valamely egyetemben bizonyos számu évekig nem tanult . . .

13. §. Általában kétségtelen, hogy Magyarországban a felsőbb tanintézetek, u. m. gymnasiumok és academiák száma aránylag nagy, ellenben legtöbbeknél az oktatás oly tökéletlen és elégtelen volt, hogy azok nem valódi képzettség előmozdítására, hanem országos izgatásokbani káros ügyesség terjesztésére valának képessek." Ezért ezeknek részben feloszlatását, részben átszervezését tűzte ki feladatul.[40]

Az „alapelvek" kiadásakor a birodalom Lajtán túli részeire vonatkozólag már megjelent az egyetemi szervező rendelet (szeptember 30.). A pesti egyetemen azonban ez is csak akkor lépett életbe, amikor 1850. február 15-én az országos hatóságok helyett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vette át felügyeletét.

Az 1849. szeptember 30-i 401. sz. császári rendelet megteremtette az új egyetemi szervezetet, rendtartást és az egyetemi autonómiát.[41] A rendelet szerint minden egyetem az addigi négy karra (facultas) oszlik, mindegyik tanárokból és

[40] MH 1849. 6. 26.
[41] Teljes magyar nyelvű szövegét közli *Rupp* i. m. 56—60.

beiktatott tanulókból áll. A tanítói testületen belül rendes tanárokat, rendkívüli és magántanárokat, illetve szorosabb értelemben vett tanítókat (művészeti tárgyak vagy nyelvek) különböztet meg. A kar közvetlen hatósága maga a tanártestület, mely a tanítói testületből kerül ki. Ennek tagja az összes rendes és rendkívüli tanár és két magántanár, ez utóbbi kettő azonban csak üléseken való részvételi és tanácskozási szavazatjoggal rendelkezik. A tanártestület saját tagjai közül választja elnökét, a dékánt. Dékán lehet az is, aki csak korábban volt a tanítói testület tagja. *„A dékánok az eddigi tanulmányi igazgatók helyébe lépnek, mely utóbbiak hivatala megszűnik"* (5. §). A választáshoz abszolút szótöbbség szükséges. Megválasztását, indokolás nélkül, csak a lelépő dékán vagy már nem rendes tanár utasíthatja vissza. Egyébként az indoklás felett is szavazás tartandó. A 8. paragrafus leszögezi: *„Ha a tanító testületben viszálkodások vagy más okok miatt valamely tanulmányi osztálynak tanítói testülete általi igazgattatása és az oktatási érdekek veszélyeztetve volnának: a közoktatási ministeriumnak kötelessége határozatlan időre dékánt kinevezni és azt a kar igazgatásával és a körülményekhez mért hatalommal felruházni."* (Ez a paragrafus — ha egyelőre korlátozott formában is — már lehetőséget teremtett az egyetemi autonómia csorbítására.)

A rendelet szerint a tanártestület tervezi meg tanácskozásainak ügyrendjét is, melyet jóváhagyásra köteles felterjeszteni a minisztériumhoz (18. §). Az ügyrend tervezetét — amely természetesen német nyelvű volt — 1858. december 17-én hagyta jóvá a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Ez az ügyrend — a nyelvre vonatkozó 2. paragrafusát leszámítva — a kiegyezésig érvényben maradt.[42] Eszerint az egyetemi tanács és a négy kar tanártestülete külön-külön jegyzőkönyveket vezet, amelyeket a nyomtatott rovatok alapján tölt ki. Szabályozza az ügyvitel rendjét és formáját, teljes mértékben az osztrák közigazgatási rend mintájára. A rendes üléseket havonta egyszer kell megtartani (10. §), ezekről jegyzőkönyvet kell vezetni (24. §). Szavazásoknál élőszót engedélyez, választásoknál azonban, ha bárki kívánja, titkos szavazást kíván meg (17. §). Az elnök (a rektor, illetve az adott tanártestület dékánja) döntő szerepet játszik, azonos számú szavazat esetében az a vélemény válik határozattá, amelyhez ő csatlakozott (18. §). Végül, ugyancsak a hivatalokkal megegyező módon, titoktartásra kötelezi a tanártestület tagjait is (34. §).

Az 1849. szeptember 30-i szervező rendelet a továbbiakban az egyetem legfőbb vezetőségének a tanártestületből kikerülő egyetemi tanácsot teszi meg, amelynek tagjai a dékánok és prodékánok, a rektor és a prorektor. A választás és az eljárások módja itt hasonló a dékánválasztásokéhoz. Az egyetemi hatóságok nyolc nappal a tanév kezdete előtt lépnek hivatalba, addig az előző éviek intézik az ügyeket. A továbbiakban szabályozza a törvény az egyes hivatalok helyettesítési rendjét, felhívja a figyelmet a tantárgyak kellő képviseletére a tanártestületben, a leckerend szerkesztésére, a különböző üléseken történő kötelező megjelenésre. Itt következik a dékán feladatainak rögzítése (18. §): *„A dékán állása a tanártestülettel szemközt ugyanaz, mi az újabb rendeletek értelmében az igazgatóé*

[42] *Rupp* i. m. 59., 80—85.

volt.[42/a] *Nevezetesen felelős mindazon törvények és rendeletek végrehajtásáért, mik a tanulmányi ügyet illetik; köteles tehát ezek végrehajtására felügyelni, az előforduló hiányokra figyelmeztetni — és szükség esetében a ministeriumhoz felterjeszteni. — Ha a tanártestület valamely határozatáért a felelősséget nem tartja magára vállalhatónak, azt az egyetemi tanács elé terjeszti.*

A folyó tárgyakat, valamint azokat, melyek meglevő rendeletek nyomán biztonsággal elvégezhetők, végrehajtja, s felőlök a tanári testületnek a legközelebbi ülésen jelentést tesz."

A következő, 19. § ismerteti az egyetemi tanács feladatait és jogkörét. „*Az egyetemi tanács a legfelsőbb egyetemi hatóság. Hatáskörébe tartoznak az egyetem mindazon általános ügyei, mik a kormányzást, tanítást, fegyelmet illetik — valamint mind az, mi törvények, szabályok, szabadalmak, alapítványok nyomán oda van utasítva.*

Joga van felügyelni mindenre, mi az egyetemhez tartozik, hacsak az különös rendeletek nyomán valamely kar hatáskörébe nem soroztatott, — betekinteni a tanári testületek tanácskozásaiban, — egyes karok határozatait — a ministeriumra hivatkozás mellett — felfüggeszteni.

Kezeli a fegyelmi rendet a tanári testület minden tagja felett, valamint, közelebb meghatározandó esetekben, a tanulók felett is. [Ez a következő évben kiadott tanulmányi és fegyelmi rendben szabályoztatott.]

Ő a legközelebbi fölebbezési hely a dékánok s tanártestületek határozatai ellen, — eldönti az illetőségi vitákat különböző tanártestületek közt; — illetőségi viták ezek s önmaga közt, a ministerium elé terjesztendők.

A tanári testületek általa érintkeznek a ministeriummal, s joga van azok közléseit saját véleménye adásával kísérni.

Alája rendelvék az egyetemi tisztviselők."

Az egyetemi tanács elnöke a rektor. Ő a felelős a tanács ügyviteléért, egyebekben pedig feladatköre az egész egyetemre vonatkoztatva ugyanaz, mi kari szinten a dékánoké.

Az egyetemi tanács rendes és rendkívüli ülésekre ül össze.

A rendelet érvényben hagyta az összes korábbi és e rendeletben nem érintett rendelkezést. Négyéves kipróbálási időszakot irányzott elő, hogy ennek elteltével az egyes egyetemek számára kiadja az állandó alapszabályokat (23. §).

A négyéves kipróbálási időszak lényegesen hosszabbra húzódott. Az új szervezeti rendnek számos ellensége volt, s főként a kari igazgatók hivatalának visszaállítására történtek komoly kísérletek. A *Thun* személye elleni támadások egyik gócpontja is a felsőoktatási témakör volt. *Rauscher* bécsi hercegérsek, *Thun* leg-

[42/a] A tanártestület mellett a „kar" intézményének létrehozását így indokolta meg a második Ratio Educationis: „*De hogy ezentúl e tisztségek (ti. a Rector Magnificus, a Dékánok és a Seniorok tiszte) ne csupán a professzorokat terheljék — akik amúgy is el vannak halmozva írásbeli* [adminisztratív] *munkával —, ezért tudományos érdemekben gazdag más kiváló férfiakat is be lehet venni e célra a fakultások vezető testületeibe . . .*" (Ratio Educationis . . . Buda, 1806. 149.) Ez a szervezeti mód teljességgel ellenkezett az egyetemi autonómia eszméjével, annak meghirdetésekor tehát szükségszerűen meg kellett szűnnie.

főbb támogatója — neki köszönhette *Thun*, hogy már az 1850-es évek első felében meg nem buktatták, *Rauscher* viszont *Thun*nak köszönhette az 1855-ös Concordatum tető alá hozatalát —, még *Rauscher* is szembeszállt a felsőoktatási reformmal. 1856. augusztus 25-én az ő tervezete alapján adta ki Ferenc József a végzést, hogy az egyetemeken legalább részlegesen visszaállítsák a régi rendet, főként a kari igazgatók hivatalát.[43] *Markusovszky Lajos* még 1857-ben is idézhette a Wiener Medizinische Wochenschrift cikkét, mely ugyancsak támadta az új egyetemi szervezeti rendet, éppen a pesti egyetem helyzetének ismertetése kapcsán. Az autonómia csorbítása mellett fő kifogása az volt, hogy a dékánt nem a tanári testület választja, „*. . . ki azért könnyen ellenük és jogos igényeik ellen fordulhat. Ezen anomalia tetőpontját látja* — írta *Markusovszky* — *a dékán és az egyetemi gazda — egyenes ellentétben álló hivatalok — egy személybeni egyesítésében, hol a bekövetkezhető collisio officiorumban utóbbik az első fölött a tan-cél károsításával diadalmaskodhatik.*"[44]

Thun azonban sikeresen megvédte a reformot, s csak ezután kerülhetett sor az új szisztéma stabilizálására.[45] Az egyetemi szervező rendelet tehát az alapjaiban máig érvényes egyetemi struktúrát hozta létre (l. táblázat).

Kiadatásakor — mint említettük — a rendelet csak a Lajtán túli birodalomrészekre vonatkozott. A pesti egyetem csak 1860. február 1-én kapta meg a dékán- és rektorválasztás jogát.[46] Az egyetemi autonómia, a rendelet végső tartalmi értéke, tehát nem adatott meg a magyar egyetemnek. Ugyanakkor formailag mégis bevezették az új rendet. Az 1850. február 15-i és március 31-i rendeletek szabályozták a pesti egyetem szervezetét. Az előbbi a Vallás- és Közoktatási Minisztérium alá rendelte a pesti egyetemet is, és rá vonatkoztatva is életbe léptette a korábbi rendeleteket.[47] Az egyetem a valóságban kettős felügyelet alá került. Tanulmányi ügyekben „közvetlenül" a bécsi minisztérium alá tartozott, közigazgatási tekintetben viszont az országos politikai hatósághoz. Ez azt is jelentette, hogy a közoktatási hatóságokkal folytatott levelezése is csak a kormányzó kezén mehetett át.

A március 31-én kelt és november 13-án kiadott 384. sz. rendelet a tanítói és a tanári testületre, az egyetemi tanácsra vonatkozó intézkedéseket léptette életbe.

[43] *Lentze* i. m. 257—259.

[44] *Markusovszky Lajos:* Pesti orvosi tanintézet. OH 1857. 4. 49—50.

[45] *Lentze* uo.; Az 1848 előtti és utáni egyetemi rendszer alapvető különbözőségét ebben látta az Orvosi Hetilap —r jelzésű cikkírója: „a) *A tizenkét év előtti orvosi kar, mint ilyen, eltörültetett dekánatusával együtt;* b) *az egykori tanulmányi igazgatónak teendője a tanárkari dekánra van átruházva; az igazgató akkor állandó s a kormánytól kinevezett volt, s mint a kormánynak felelős, saját belátása szerint intézkedett, s a kartársaktól csak tanácsadó szavazatot fogadott el: a mostani tanárkari dekán évenkint tanártársaitól választatik meg* [csak, 1860-tól!], *együtt tanácskozik és határoz a tanárkarral;* c) *jelenleg az egyetemi tanács minden tagja választott egyénekből, nem pedig kinevezettekből áll* [szintén csak 1860 után érvényes!]. . ." (OH, 1860. 17. 340.)

[46] *Konek Sándor:* Az austriai birodalom jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve. Pest, 1865. 491.; *Győry* i. m. 534.

[47] Reichs-Gesetz-Blatt (a továbbiakban: RGB) 1850. 70.; MIOK 1850. 384. 523.; *Récsi* III. 285—290.

AZ ÚJ EGYETEMI SZERVEZET *(1849. 401. sz. rend.)* *16. táblázat*

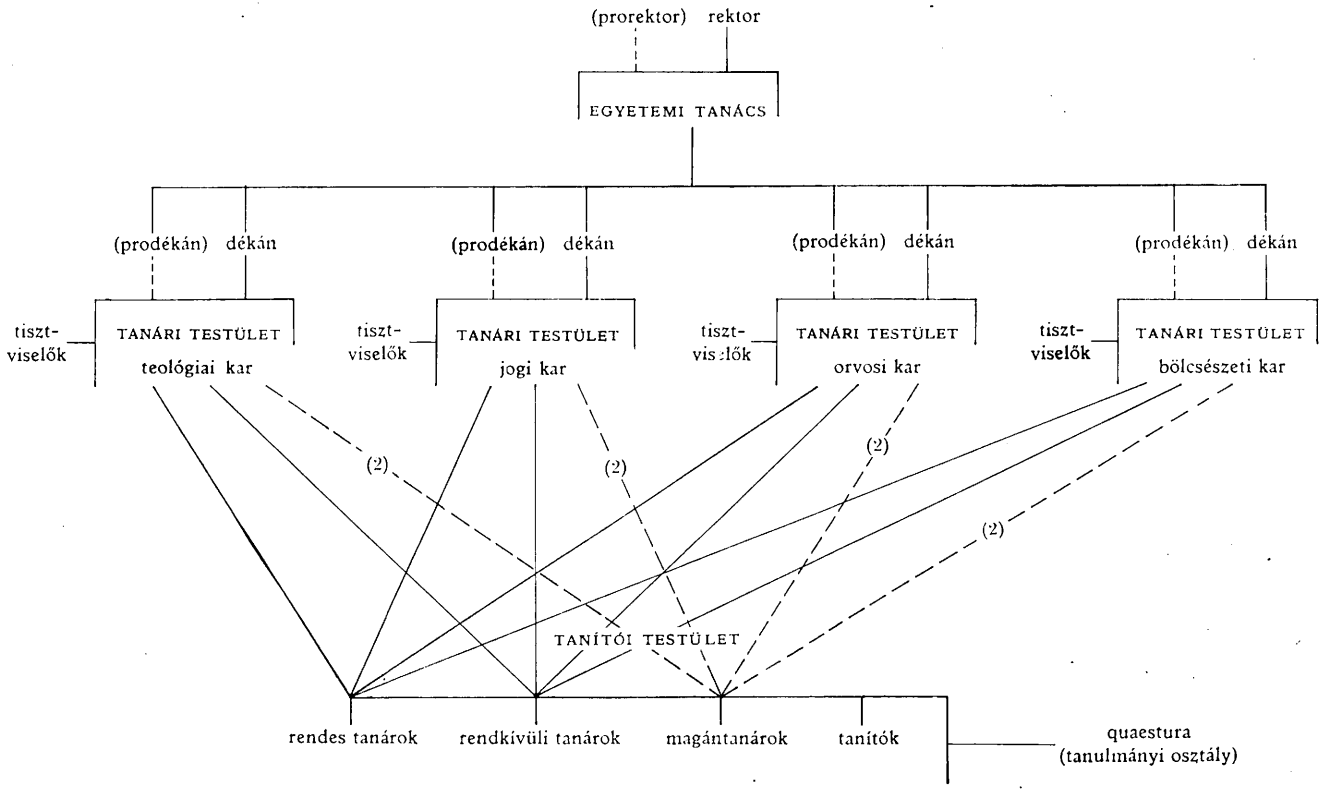

Megszüntette a jogi, az orvosi és a bölcsészeti karokon az igazgató hivatalát és bevezette az új dékáni rendszert. Megválasztása helyett azonban a cs. kir. biztos hatáskörébe utalta kinevezését, éppúgy mint az egyetem rektoráét is.[48]

A tanulmányi osztály feladatait a quaestura látta el. Az egyetem összes rendes és rendkívüli hallgatójáról nyilvántartást és minden félévre névsort kellett készítenie, külön minden dékán számára karának hallgatóiról, illetve félév vége előtt minden tanár számára is hallgatóiról.[49]

A felemás eljárás a germanizáló uniformizálásból szükségképpen következett. A birodalomba történő szellemi beolvasztás igénye megkövetelte, hogy lényeges kérdésekben azonos formájú, szintű (és mindenekelőtt azonos tartalmú és célzatú) oktatás folyjék a birodalom összes egyetemén. Ezért az egyetemi autonómia nem, de a felépítési rend a magyar egyetemre is érvényes lett. Ugyanezért szüntették meg a pesti egyetemen is az abszolutoriumok kiadását, bevezetve helyette az egységes, a dékán által kiadandó félévenkénti bizonyítványt (1850. március 19. 383. sz.[50]); az oktatáspénzt (Unterrichtsgeld), helyébe a leckepénzt vezetve be (1850. július 12. 385. sz.[51]). Egy-egy hallgatónak II. József idejétől kezdve évi 15 frt oktatáspénzt kellett fizetnie. Az így befolyt összegből kapták ösztöndíjukat a szegény tanulók. Ez a rendszer 1848-ig volt érvényben.[51/a] A leckepénzt az előadások száma szerint kellett fizetni, a befolyt összeg pedig teljes egészében az előadó tanár fizetéskiegészítése volt. A leckepénz alól egyedül a sebészhallgatók maradtak kivételek (49. §). Továbbá ugyancsak még 1850-ben rendelték el, hogy az előadások maximális időtartama másfél óra lehet, a leckerend kar és előadási órák szerinti bontásban történő megszerkesztését és kinyomatását[52]; és a tudori fokozat megszerzésére a „szigorú vizsgálat módjainak" bevezetését (április 11. 253. sz.[53]).

A tanszemélyzetet érintő rendeletek

Az egyetemi tanítási rend, a magántanári intézmény bevezetésével jelentősen változott. Az 1849. december 19-én kiadott 37. sz. Vallás- és Közoktatásügyi minisztériumi rendelet léptette életbe a Lajtán túli részekre.[54] Az orvosi karnál pályázónak életrajzot, orvostudori oklevelet, előadásainak programját és a megnevezett tudományág köréből egy értekezést kellett benyújtania, majd az illetékes tanártestület előtt vizsgát tennie, s ha ez sikeresnek bizonyult, még próbaelőadást is kellett tartania. Csak mindezeknek eredményes végrehajtása után került az ügy jóváhagyásra a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz. Kiemelkedő,

[48] MIOK uo.; *Rupp* tévesen közli az április 12-i dátumot: i. m. 60.
[49] *Récsi* i. m. III. 300.
[50] MIOK 1850. 519—522.
[51] MIOK 1850. 523—531.
[51/a] *Hőgyes* i. m. 24.
[52] *Rupp* i. m. 62—63.
[53] MIOK 1850. 306.
[54] RGB 1849. 37.; *Récsi* i. m. III. 292.; *Rupp* i. m. 78—79.

neves tudósok esetében a szóbeli vizsgától és a próbaelőadástól el lehetett tekinteni. Az egyetemeknek jogukban állt valamely más egyetem tanártestületének képesítését is elfogadni, bár általában előadásokat csak ott tarthatott a magántanár, ahol az illető egyetem tanártestülete végezte a vizsgát.

A pesti orvosi karnál a Bach-korszak egész évtizede alatt összesen három magántanári habilitációra került sor. 1850/51-ben *Lenhossék József* tájbonctanból, 1851/52-ben *Margó Tivadar* szövettanból és 1858/59-ben *Poór Imre* bőr- és bujakórtanból lett magántanár.[55] Ez az igen alacsony szám, mely a pesti egyetem többi karán sem igen rúgott többre, önmagában nézve érthetetlen lenne, hiszen a magántanárság bevezetésének gondolata az 1848: XIX. tc.-ben, ha nem is expressis in verbis, már benne szerepelt, s jelentős mértékben hozzájárulhatott volna — amint a későbbiekben hozzá is járult — nagy egyéniségek kiemelkedéséhez, új tudományágak születéséhez stb. Hogy alig-alig éltek vele a Bach-korszakban, annak nemcsak a pályázókban eleve megbújó fenntartás, hanem főként a kezdeti számos visszautasítás a minisztérium részéről[55/a] és a német nyelvű előadások kötelezettsége lehettek első számú okai.[56] A közoktatásügyi kormányzat később is sikertelenül igyekezett népszerűsíteni a magántanári intézményt, így 1857-ben sem ért el eredményt, amikor ismételten felhívta rá a pesti egyetem figyelmét.[57] A magántanárságot megpályázók létszáma 1860-tól, majd pedig rohamosan a kiegyezés után nőtt meg.

Az egyetemi magántanárok habilitációjáról a későbbiekben több rendelet is intézkedett, melyeket a magyar egyetemre is kiterjesztettek. Kivételezett helyzetbe kerültek a bécsi és prágai egyetem rendes tagjai, akik habilitáció nélkül voltak előadásra jogosítva.[58]

1848. december 11-én kelt az a rendelet, melyet szintén életbe léptettek a pesti egyetemen, s amely a nyilvános rendes és rendkívüli tanárok kinevezéséről és a tanszék betöltéséről intézkedett. E tanárokat — még a teológiai karon is[58/a] — az uralkodó nevezte ki. A tanári testületnek mindig hármas javaslatot kellett tennie, s ez az egyetemi tanács, majd a helytartó (országfőnök) útján jutott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. A rendelet lehetőséget adott — jelölt hiányában — pályázat kiírására, amelyet ugyancsak a Minisztériumtól kellett kérvényezni.[59] A hármas jelölés azt jelentette, hogy külön-külön szavaztak a tanártestület tagjai: kit jelölnek elsőként, kit másodikként és kit harmadikként.[60]

[55] *Hőgyes* i. m. 21.

[55/a] Vö. *Szentpétery* i.m. 382—412. és *Lesky, Erna*: Wiener Aktenmaterial zur Berufung Semmelweis' im Jahre 1855. Comm. Hist. Artis Med. 46—47. (1968). 35—53.

[56] *Hőgyes* i. m. 84—85.

[57] *Győry* i. m. 516., 530—531.: tévesen írta, hogy ekkor léptette életbe Thun a pesti egyetemen is, hiszen a rendelkezés a birodalom összes egyetemére szóló érvénnyel jelent meg, mint ahogy néhány képesítés már addig is született a pesti egyetemen.

[58] *Konek* i. m. 466.

[58/a] Az 1855. aug. 18. austriai Concordatum fölvilágosítása; németből fordítva és a deák és magyar hivatalos szövegével Pest, 1856. 71.

[59] *Récsi* i. m. III. 291.; *Rupp* i. m. 77—78.

[60] A jelölés lezajlására és útjára vonatkozólag l.: *Lesky* i. m.

Az 1849/50-es tanévben lépett életbe Ausztriában a külföldi oklevelek nosztrifikálását szabályozó rendelet. Az illetékes tanártestületé a döntés, hogy megítélje, vajon a nosztrifikálandó megfelel-e a belföldi követelményeknek. A továbbiakban ezt mondja a rendelet: „*Minthogy az orvos-sebész tudori szigorlatok egyszersmind államvizsgálatok is, és az illető oklevél egyszersmind az orvosi gyakorlatra is jogosít, a külföldi oklevéllel jelentkező köteles ugyanazon feltételeknek alávetni magát, mik a belföldön felavatandók által teljesítendők, illyennek tehát fel kell magát avattatni és belföldi tudori oklevéllel elláttatni . . . Ha valamely külföldi tudor belföldi egyetemre tanárul hívatik meg, annak oklevele szintazon érvénnyel bir, mint a belföldi.*"[61]

1851-es rendeletek szabályozták a tanárok fizetését és a tanszékek helyettesítését. Az egyetemi világi karok tanárainak fizetését 1300, 1600 és 1900 forintban állapították meg, melynek egyes fokozatait tíz-tíz évi szolgálat után érhették el a nyilvános rendes tanárok. A rendkívüli tanárok és a tanítók fizetési besorolása is megegyezett ezzel, azonban nem léptek előre. Az előbbieket, ha kitüntették magukat, nem fizetéssel, hanem rendes tanárrá történő kinevezéssel honorálták. A részletekbe menő szabályozás 1851. május 1-ével lépett életbe.[62] A helyettesítésről intézkedő rendelet csak abban az esetben engedélyezte helyettes tanárok alkalmazását, ha a tanszék valóban megüresedett. Egyéb esetekben (betegség stb.) adjunktusnak, tanársegédnek vagy hasonló szakot tanító tanárnak kellett helyettesítenie. A díjazás a betöltő állásától és a betöltés módjától függően a helyettesített tanár fizetésének 10, 30, 50 vagy 60 százaléka lehetett.[63] Az egyetemi tanári fizetéseket az előadott órák és hallgatóik száma alapján kapott leckepénzek egészítették ki.

Az új tanulmányi és fegyelmi rend, 1850

A Thun-rendszer megreformálta az egyetemi tanulmányi és fegyelmi rendet is. Az 1850. október 8-i rendelet mondta ki érvényességét a pesti egyetemre.[64] A rendelet, két külön részben, már korábban kiadatott a birodalom Lajtán túli területeire. Az Ausztriában 1849. október 13-án megjelent fegyelmi szabályzat a magyarországi rendelet 64—83. paragrafusait alkotta; a tanulmányi szabályzat pedig 1850. október 1-én jelent meg ott. A magyar rendelet 44. paragrafusa a tanulás szabadságát fogalmazta meg, mely szerint mindenki kötetlenül, szabadon vehette fel az egyes tárgyakat, előadásokat. Mindössze azt kötötte ki az új rendtartás, hogy teljesíteni kell az államvizsgák és doktori szigorlatok követelményeit. A tanszabadság bevezetése nagy körültekintést igényelt mind a tanári karok, mind a Minisztérium részéről. És hogy nem sikerült zökkenőmentesen bevezetni, arra vall *Thun* 1851. július 5-i rendelete az összes egyetemhez, amelyben felhívta a figyelmet, hogy „*. . . a tanszabadság jogát nem szabad a teljes észszerűtlenhez való jog gyanánt felfogni*".

[61] *Rupp* i. m. 61.
[62] *Rupp* i. m. 63—64.
[63] *Rupp* i. m. 64—65.
[64] RGB 1850. 1837.

A 47. paragrafus visszaállította a hároméves bölcsészképzést. Egy későbbi, 1853. augusztus 31-én kiadott minisztériumi rendelet azzal toldotta meg ezt a rendtartást, hogy a tanártestületnek havonkénti összejövetelt írt elő, amelyen a hallgatók tanulmányi előmenetelét kötelesek megvizsgálni.[65]

A fegyelmi rendtartás (amelynek lényegesebb részeit már feljebb idéztük) az adott politikai helyzetben, az 1850-es évek Habsburg-birodalmában, a politikai megfigyelésre és a kívánt keretek közti megfékezésre szolgálhatott — ami nem változtat azon a tényen, hogy a kormányzati és politikai rendszer átalakulásával fennmaradhatott, sőt korszerű lehetett. Az egyetemi szervező rendelet mellett ez is a *Thun*-korszak helyes, alapos és időszerű rendeletei közé tartozott. 1869-ben, a kiegyezés után, pusztán új paragrafusokkal bővítve, de különben változatlanul hagyták jóvá, sőt ugyanígy történt 1891-ben, és ez a rendelet volt érvényben — alapjait tekintve — végig a két világháború közti időszakban is. A patriarchális egyetemi viszonyok után ennek sikerült végre korszerű egyetemi rendet bevezetni.[66]

Az orvos-sebészi tanulmányok új rendje, 1851/52

Az orvosi kar, állandó reformálások után, az 1851/52-i tanévben kapta meg új oktatási rendjét. Ez az orvoskar fennállása óta az ötödik reform volt, mely 1875-ig maradt érvényben.[67] Előbb még 1849/50-ben megszűnt az orvosi természetrajzi tanszék, és külön ásvány- és állattani tanszékek létesültek helyette, majd pedig a vegytannal együtt az összes természettudományi tanszék átkerült a bölcsészeti karhoz. Ugyanekkor elvált az állatgyógyintézet is a kartól.

Az orvosi kar helyzetéről szóló jelentést az 1850. december 2-i, 6-i és 23-i kari üléseken készítette el a tanártestület. Tognio és Rupp aláírásával terjesztették fel, s Virozsil 1851. január 17-én küldte tovább. Már 28-án megérkezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, Thun azonban csak július 27-én készítette el a reformot bevezető okmányát.[67/a]

A gyógyszerészek, teljes egészében, 1851-ig tartoztak az orvosi karhoz. Ekkor Magyarországon is életbe léptették az 1833-as osztrák tanszabályzatot, mely szerint vegytant és természetrajzi tárgyakat is kell hallgatniuk. Ezek ekkor már a bölcsészethez tartoztak, így sajátos lett a gyógyszerész-hallgatók helyzete is. Ez mind az egyetemi munkában, mind az adminisztrációban nehézségeket okozott. Virozsil az 1852/53-i tanévről készített jelentésében kiemelte, hogy nehézségek jelentkeznek a szigorlatok megtartásában, annál is inkább — s ez a beíratásokat is komplikálta —, mert a természettudományi tárgyak még mindig az orvosi karhoz tartoztak, és így többszörösen is bizonytalan volt az orvosi és bölcsészeti kar szétválasztása.[67/b]

[65] *Szentpétery* i. m. 400—401.
[66] *Szentpétery* i. m. 405—407.
[67] *Zoltán Imre:* Az orvosképzés fejlődése és az egyetemi reformok Magyarországon. Comm. Hist. Artis Med. 51—53 (1969). 51—60.
[67/a] Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) D 4, 80. 179—208.
[67/b] OL D 4, 80. 308.

Az egész birodalomra szóló érvénnyel az 1853. november 8-i legfelsőbb rendelet szabályozta a gyógyszerészek helyzetét. Eszerint a bölcsészeti kar rendkívüli hallgatóiként szerepeltek, ott írattak be és első szigorlatukat is ott kellett letenniük. További tanulmányaikat pedig az orvosi kar keretén belül folytatták. Az 1854. július 5-i miniszteri rendelet szabályozta a gyógyszerész- és vegyészeti tudorság kívánalmait, s az 1859. május 29-i császári rendelet szabályozta a gyógyrészeti tanulmányokat.[68]

Az 1851/52-i tanévben életbe léptetett reform a kórbonctant *(Arányi)* az orvosi szigorlatok tárgyai közé iktatta, a sebészeti tanfolyam idejét három évben állapította meg, megszüntette az elméleti sebészet tanszékét és helyette kórodai előkészítő sebészeti tanszéket (későbbi II. Sebészeti Klinika) hívott életre *(Linzbauer)*.[69]

Ez az oktatási reform, bármennyi időszerű intézkedést valósított is meg, a gyakorlati, klinikai oktatás elégtelenségét továbbra sem oldotta meg; a város nem engedélyezte a Rókus-kórházi gyakorlatot, s nem jött létre az országos közkórház sem[70]. A sebészi műtőintézet hosszan húzódó kérdése is csupán az évtized közepén rendeződött. Az 1830-as években, a bécsi mintájú „sebészi műtevő intézet" felállítása helyett a pesti egyetem 360 pfrt összeggel két műtőnövendéki ösztöndíjat kapott Bécsben. 1849 után *Thun* maga is többször felszólította a pesti egyetemet az önálló intézmény felállítására. Végül *Balassa* vezetésével, a gyakorlati sebészet tanszéke mellett, az 1854/55-ös tanévben hozták ezt létre, előbb kettő, majd négy ösztöndíjas hellyel.[71]

A későbbiekben még annyi változás történt, hogy az 1857/58-as tanévtől kezdve a kórbonctan a sebészhallgatók számára is kötelezővé vált, az 1858/59-es tanévtől pedig, magántanár által képviselve, megjelent a „bőrbetegségek és bujasenyvről tan" és az „összehasonlító bonc- és ébrénytan".

Az új szigorlati rend orvoskari tervezete, 1858

Az 1851/52-i reform 10. része szabályozta az új szigorlati rendet, s ezzel összefüggésben adatott ki az orvosi oklevelek nosztrifikálását szabályozó rendelet. A szigorlati rendet a korábbinál szigorúbban szabályozta.[72] Néhány évvel később újabb tervezet született megújítására, ami azonban — lényegi kérdéseiben — csak az 1875/76-i tanévtől lépett életbe. Az új szigorlati rend tervezetét 1858-ban készítette el az orvoskari tanártestület, s *Markusovszky Lajos* részletesen foglalkozott vele az Orvosi Hetilap hasábjain.[73] Bár az új szigorlati rend ekkor még nem

[68] *Konek* i. m. 468.; *Szentpétery* i. m. 411—412.; *Szentgyörgyi István:* A magyar gyógyszerészképzés iránya a XIX. század második felében. Comm. Hist. Artis Med. 51—53 (1969). 183—196.
[69] *Rupp* i. m. 66—67.
[70] *Zoltán* i. m. 55.
[71] *Rupp* i. m. 66.; *Hőgyes* i. m. 24.; *Győry* i. m. 518—519.
[72] Részletes ismertetését l.: *Rupp* i. m. 72. és *Győry* i. m. 504—507.
[73] OH 1858. 5—7. sz.

lépett életbe — *Gortvay* tévesen állította[74] —, de korszerű alapelveinek megfogalmazása jelentős állomása orvosképzésünk történetének.[75]

A tervezet kiindulópontja, hogy az addigi verbális számonkérés helyett a jártasságok és készségek vizsgálatára kell helyezni a hangsúlyt. A hallgatók — mondta *Markusovszky* — „... *a puszta könyv és szóutáni scholasticus tanulást elhagyva, közvetlen a tárgyakból iparkodjanak meríteni tudományukat... Az új szigorlati rendnek főszemügye megvizsgálni valjon az orvosi jelölt bír-e a tárgyak valódi ismeretével, megszerezte-e azon gyakorlati képességet és műtői ügyességet, mely a különféle gyógyeszközök életbeni biztos és sükeres alkalmazására megkívántatik —, holott eddig inkább csak az emlékezetbeli tudás tette nagyában a vizsgálatok tárgyát. A vizsga a célnak megfelelően, a hol csak lehet, magukon a tárgyakon történik, és pedig nemcsak az orvosi tudomány gyakorlati ágaiban, a bel- és külgyógyászat, a szemészet és szülészetben, hanem ép—táj- és kórbonctanban, a szövettan, physiologia és vegyészetben is stb. Kétséget nem szenved, hogy a tanár döntő tényező, s hogy ilynemü szigorlat is lehet csalóka...*"[76]

A további alapvető tételek: *1.* minden orvos köteles sebészi és belgyógyászati kórodát 2—2 évig, a szülészeti és női kórodát fél évig látogatni; *2.* a segéd- és előkészítő tudományok közül a bonctannak önállóvá fejlődött ágait (mikroszkópia, szövet- és tájbonctan), valamint a vegyészetet és fizikát előtérbe kell helyezni, mert ezek „... *emelendik... leginkább tanrendszerünket a haladás színvonalára...*"[77]; *3.* a hallgatóknak két évet külföldi egyetemen is el lehet tölteniük; *4.* nyilvános szóbeli vizsgák bevezetése; *5.* a vizsgákat nem külön, tárgyanként, hanem a tudományágak megkövetelte tantárgycsoportonként kell lebonyolítani. Még ezekhez fűzte hozzá *Markusovszky*, hogy erőteljesen előtérbe kell helyezni a közegészségtant, mely addig egészen alárendelt szerepet játszott. Messze visszamaradott állapot, hogy teljesen hiányoznak a kerületi és országos közegészségügyi tanácsosok, az egész birodalomban alig van a kérdésnek szakirodalma, a közegészségügyi szempontok semmi befolyást nem tudnak gyakorolni középületek építésére, utcák tisztaságára stb. „*A szoros értelemben vett gyógyászat nálunk bármely művelt nemzet gyógyászatával kiállhatja a versenyt, de közegészségi intézményeink s a közegészségi szabályok kellő méltánylása és érvényesítése, melyek által az orvosi tudomány egész osztályok, városok, tájak, nemzedékek épségét megvédheti, még sok kívánni valót hagynak.*"[78]

A reformtervezetből, ami az egységes orvosképzés és diplomakiadás ügyét illeti, ezt már az 1848-as magyar és osztrák reformok kimondták, nem volt azonban véghezvihető, mert az alacsonyabb fokú sebészi képzés abbamaradása azzal járt volna, hogy az ország amúgy is gyenge egészségügyi ellátottsága rohamosan tovább romlik.

[74] *Gortvay György:* Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I. köt. Bp. 1953. 260.

[75] Ezért érthetetlen, hogy említés erejéig sem foglalkozik vele sem *Rupp*, sem *Hőgyes*, sem *Győry*.

[76] *Markusovszky Lajos:* Némely észrevételek az új szigorlati rend tervezete alkalmával. OH 1858. 5. 65—66.

[77] *Markusovszky* i. m. OH 1858. 6. 81.

[78] *Markusovszky* i. m. OH 1858. 7. 102—104.

Markusovszky végül, értékelve a teljes tervezetet, rátapintott nemcsak annak, hanem egész orvosképzésünknek legfőbb gyengéjére, amelynek megoldása érdekében a Thun-kormányzat sem tett hathatós lépéseket. *„Az új szigorlati terv* — írta — *az orvosi tudomány jelen állásának s az élet igényeinek megfelel, s az orvosi hivatás és tekintély emelésére és szilárdítására van számítva; de merő ámítás és szemfényvesztés maradna, ha a tanmódszer és a taneszközök annak kívánalmai és céljaihoz illőleg gyökeres reform és javításnak nem vetetnének alá . . .*

Az új szigorlati terv szabad új tanrendszert és taneszközöket igényel; ezek létesíthetése pedig nagyobb, célszerűen fölállított épületet — kórodákat és kórházat, múzeumokat, műtő- és boncz-gyakorlati termeket, éptani műhelyt sat. — meg új tudományos képességeket, tanárokat és magán tanítókat; a tanárok számára pedig illő jutalmat kíván, hogy hivatásuknak, a tudomány és oktatásnak szentelhessék minden erejöket."[79]

Az orvosképzés szükséges és gyökeres reformjáról szólva, *Markusovszky* volt az, aki — jelen ismereteink szerint — elsőként és legtömörebben foglalta össze a korszerű orvostudomány ismérveit, összefoglalva mintegy a pesti orvosi iskola törekvéseit is. *„Korunkban* — írta — *az orvosi tekintély csak az ép és kórós életfolyamatok szabatos tudománya alapján emelkedhetik; a szoros értelemben vett gyógyászat ezeknek jelenleg csak egyszerű következménye, holott annakelőtte . . . első helyen állt, annál inkább, minthogy kórisme nem is létezett.*

Észszerű orvos most hírnevét mindenekelőtt fektetni fogja: biztos és határozott kórismére; az élettörvényei szerint szükségképen lefutó kórfolyamat minél szabatosb előadására; a gyógyulás föltételeinek világos megalapítására, s a mindezekből eredő jóslat, nyegleség nélküli, tételére."[80]

A körültekintő, gyökeres reformnak, sőt még a tárgyi feltételek megteremtésének sem volt meg lehetősége a pesti egyetem adott gazdasági viszonyai és a Thun-kormányzat által teremtett körülmények között.

A REFORMOK TÁRGYA: A PESTI EGYETEM

A pesti egyetem anyagi-gazdasági viszonyai

A pesti egyetem, mely 1851-ben, hallgatóinak létszámát tekintve, még csupán az ötödik volt a birodalomban, az évtized közepére már a harmadik helyet foglalta el mind a növendékek, mind a tanárok létszámát tekintve.[81] Az összes egye-

[79] *Markusovszky* i. m. 106—107.
[80] *Markusovszky*, i. m. OH 1858. 5. 69.
[81] Adalék a pesti tudomány egyetem statistikai rajzához. *K.* Pesti Napló (a továbbiakban: PN) 1855. 78., 79., 83., 90., 92. (szept. 24., 25., 29., okt. 8., 10.); *Konek* i. m. 462.

tem kiadásai az alábbi megoszlásban szerepeltek a birodalom 1857-i költségvetésében:

bécsi egyetem	331 306,— pfrt
prágai egyetem	186 834,— pfrt
páviai egyetem	145 702,— pfrt
pesti egyetem	135 621,— pfrt
páduai egyetem	130 552,— pfrt
lembergi egyetem	104 782,— pfrt
krakkói egyetem	94 238,— pfrt
gráci egyetem	61 312,— pfrt
innsbrucki egyetem	56 942,— pfrt
összesen	1 247 289,— pfrt

Ha csupán az összeg nagyságát nézzük és számításba vesszük, hogy a *harmadik* legnagyobb egyetemként a pesti csak a *negyedik* helyen álló összeggel szerepelt: már nyilvánvaló a megkülönböztetett elbírálás. Tekintetbe kell azonban azt is vennünk, hogy a birodalmi budget-ban szereplő összeg helyett nem egészen huszonötezer pfrt-ot kapott csupán! Ugyanis egyedül a pesti egyetemnek volt saját jövedelme, míg a többi a tanulmányi alapból tartotta fenn magát. (1863-as adat szerint a pesti egyetem tőkéje, az Egyetemi Nyomda alapjával együtt, közel 6 millió pfrt volt.)

A fenti összeg egytized részét, pontosan 124 466,— pfrt-ot adtak az egyetemek, az alábbi megoszlás szerint:

pesti egyetem	111 307,— pfrt [!]
bécsi egyetem	7 830,— pfrt
gráci egyetem	2 078,— pfrt
prágai egyetem	1 261,— pfrt
innsbrucki egyetem	900,— pfrt
krakkói egyetem	290,— pfrt

A számok önmagukért beszélnek, s a kiáltó ellentét mellett — amennyit a pesti egyetemnek befizetnie kellett és amennyit az „államkasszától" kapott — még a korabeli lap sem mehetett el szótlanul. Finom iróniával annyit megjegyzett, hogy *„a pesti egyetem szükségletei tehát egyáltalán kellő összhangzásban vannak azon ranggal, melyet többi társai közt elfoglal. Ha azonban a saját bevételek is tekintetbe vétetnek ... itteni egyetemünkre nézve azon kedvező eredmény tűnik föl, hogy általa valamennyi austriai egyetem közől legkisebb mértékben terheltetik a birodalmi kincstár ..."*[82]

Ez a költségvetési kezelési mód bizonyos fokig menthető vagy legalább is indokolható lett volna, ha a pesti egyetem felszereltség tekintetében jelentősen meg-

[82] Az osztrák birodalmi egyetemek budgetje. OH 1858. 37.589.; *Konek* i. m. 466., 470.

haladta volna a többi egyetemet. Erről azonban nemcsak szó sem volt, de éppen bécsi lapok cikkeztek az egész évtizeden keresztül a pesti intézmények elmaradottságáról. Tették ezt akkor, amikor a pesti egyetemet kézikasszájától is szinte teljesen megfosztották. 1856-ig évi 30 000 forintból gazdálkodhatott, ettől kezdve mindössze 4000 forint maradt. 1854. január 4-én közölte az állami könyvelőség, hogy a pest-budai helytartósági alelnöknek jelentést kell készíteni az egyetemi kézikasszával történő elszámolás céljából. *Augusz* 1855. november 22-én készítette el, s rendeletileg köteleztetett, hogy átadja a gyűjteményi kasszának (k. k. Sammlungscassa).[82/a] Ettől kezdve tehát az egyetem saját vagyona valóban teljesen formális dologgá vált.

A pesti egyetem állapota a szabadságharc után

A szabadságharc leverését követően 1849. november 8-án kezdődött meg az oktatás.[82/b] Az egyetem helyzetéről, ezen belül az orvosi kar viszonyairól — mint már említettük —, igen részletes ismertetést közölt a Magyar Hírlap november végén. Mint a szabadságharc utáni pillanatképet, érdemes teljes egészében idéznünk.

„Az orvosi kar *tanulmányai körébe tartozó egyetemi intézetek évek hosszú során foglalkoztatták az illetők — sőt kormányszékeknek figyelmét, a nélkül még is: hogy a közbenjött intézkedések akár terjedelem, akár belérték avagy ezektől feltételezett haszonvehetőség tekintetében a németországi alsóbb rendű egyetemek rokonnemű intézeteivel összehasonlíthatnának. A forradalmi események, az ezek közbeni kormány önkénytes rendelkezései, s a folytonos katonaszállásolások mindinkább pitoyable állapotba sülyesztették a kérdéses intézeteket. — De lássuk a m. k. t. egyetem tulajdonához tartozó azon egyes épületeket, melyekben az orvosi kar érintett intézetei helyezvék.*

A) a belvárosi „hatvani"- és „újvilág"-utczák szögletén 591. szám alatt- egy részben még fel nem épített kétemeletű házban.

a) az elméleti orvosi tan előadásaihoz tartozó valamennyi egyes intézetek, s tanteremek a füvészeti kivételével.

b) öt rendbeli koroda, a gyakorlati tudományok számára.

c) öt korodai segéd laka.

d) bábák, szakács, szolgák, s házmester laka.

e) az orvosi kar ülési tereme.

B) A józsefvárosi „statio"-utczában 300. szám alatti házban az állatgyógytani *intézet létezik. E ház nem tulajdona az egyetemnek, hanem csak 1300 pft évi bér mellett bírja azt, és pedig 1840-ik év óta 15 évre. Tekintve a háznak kellő czélra épen meg nem felelő hibás szerkezetét s udvarának felette szűk voltát, csak sajnálni kell a legszerencsétlenebb választást, s azon körülményt: miszerint a haszonbéri szerződés még hat évig tart.*

[82/a] OL D 4, 81. 129—147.

[82/b] *Berzeviczy Albert:* Az absolutizmus kora Magyarországon. I. köt. Bp. 1922. 140.

C) *Ugyancsak a józsefvárosi országúton 4245 négyszög ölnyi területű* régi füvészkert *czéljának megnem felelt, s az új füvészkertnek 1847-ik évben legfelsőbb helyről engedményezett megvétele óta műveletlen, s ha majd a még benne lévő növények az új kertbe átültetnek, e tér az egyetemi alap érdekében tetemes áron eladható leend (a szomszéd Kunewalder testvérek már addig is a puszta térért 85 000 pftot ígértek).*

D) *A Józsefváros legszélső részében, a Ludoviceum közelében gróf Festetichtől vásárlott új* füvészkerte, *mely csak két év előtt szereztetvén az egyetem tulajdonává, jelenleg még csak nevét viseli egy majdan leendő füvészkertnek.*

Az előbocsátottak után valamennyi orvoskari intézetek három osztályba sorozhatók; úgymint az

I-ő osztályba sorolandók az orvosi elmélet *körébe tartozó intézetek.*

II-dikba a korodai *iskolák.*

III-dikba az állatgyógytani *intézet.*

Az I-ő osztálybeliek, vagy is az orvosi elmélet *körébe soroltattak:*

1. A boncztani intézet, *a hatvani utczai egyetemi házban;* Csausz *Márton elemi boncztani r. tanár felügyelése alatt; az elhelyeztetési tér felette szűk lévén, ezen felül sötét, nedves, s gőzös, vajmi károsan hat a foglalkozó egyénekre.*

Személyzete *a tanáron kívül egy segéd, s egy szolgából áll.*

Saját alappal nem bír, hanem évenkint 450—550 pftra menő kiadásait az egyetemi kézi pénztár fedezi.

2. A mintegy 40,000 ásványt és 8000 állatot magában foglaló természetiek tára Reisinger *János a különösb természet-tudomány ny. r. tanárának felügyelése alatt. Ez egyetlen intézet az, melyre a m. k. t. méltán kérkedhetett, s bármi szakértő külföldi utazó előtt is feltárhatá annak ajtait, főleg ásványtani része bámulat gerjesztő vala. A forradalmi szerencsétlen események kiüríték a szépen rendezett teremeket, sebészi kórodák s katonai ispotály helyeztettek ezekbe, s a beszállásolások által még csak a sok költséggel létesített padozat nagy része is elhordatott; az ép oly szép faragványú, mint drága szekrények az ereszben egymásra halmozva hevernek, az időnkint annyi ezerekért s fáradsággal beszerzett gyűjtemények az épület négy öt külön részeiben, részint a nemzeti museumban, részint egyebütt, minden rend és az idők befolyása ellenébeni biztosíték nélkül, mintegy önként vettettek ki az enyészetnek; s csak a forradalom legyőzte után intézkedhetett az egyetemi tanács megmentése iránt azoknak, mi még megmenthető lőn, a gyűteménytárnak lehető hamarább korábbi helyére visszatételét elhatározván, s az illető tanárt kötelezvén, hogy addig is, míg a gyűjteménytár újolag elrendeztethetik, azokat, miket tanításánál leginkább szükségel, összeadván, gondjait mindenkép oda irányozza: hogy a gyűjteménytári szerek jelen szétszórt elhelyeztetésükben is lehetőleg megóvassanak.*

3. Boncz *és élettani gyűjteménytár négy szobában a hatvani utczai épületben,* Schordann *Zsigmond élet és felsőbb boncztani ny. r. tanár felügyelése alatt; a szobák kéttejében a Fontana híres viasz készítményei felállítvák, a közelebb múlt idők közben ez intézet mit sem szenvedett. A t. felügyelőnek a helyszűke tekintetében közelebb nyilvánított kívánata folytán az egyetemi tanács akkép intézkedett: miszerint a természetiek tárának visszahelyezése alkalmával a korodák is újra elhelyeztetvén, a boncz s élettani gyűjteménytárhoz egy dolgozó szoba egy kis konyhával*

hozzáadassék. Ugyan ez alkalommal elhatároztatván; hogy jövőre az ezen intézet évi kiadásainak fedezésére kijáró 120 pft évi átalány 180 pftra emeltessék.

4. Vegytani dolgozó terem Sangaletti *Edvárd vegytani ny. r. tanár felügyelése alatt. Ezen nem csupán orvosi, de gazdászati és műszertani tekintetben is felette fontos intézet bár a legszükségesebb szerek hiányát egyre érezni kénytelen, az újabb korban még is — több rokontársai felett — úgy terjedelem mint előhaladási tekintetben csak kedvező sükernek örvendhetett. Ugyan is két szobával bővíttetett, s nevezett főnök által több éveken át ingyen használatra engedett szerek, az intézet számára olcsó áron megvásároltattak.*

Személyzetét *jelenleg a tanár maga képezi, — segéde nincs;*

Szükségleteire *évenkint 400 pft jár; mely öszvegből a főleg szükségelt szereknek apródonkint beszerzése eszközöltetik.*

5. Orvosi eszköztár. Tognio *Lajos, általános kór- és gyógyszertani ny. r. tanár felügyelése alatt. E gyűjtemény leginkább növényi anyagokból állván, szerei legkönyebben elromlanak; — s minthogy eddigelé külön tereme nem volt, hanem a szerek a tanelőadási teremben, négy ládában tartattak: már egyszeri meglopatása nem épen nehéz feladat volt.*

Évi kiadásaira *csak 30 pft van szánva.*

6. Sebészeti eszköztár.

Stockinger *Tamás, az orvos sebészi okszerű történettan ny. rendkívüli, s a gyakorlati sebészet ideiglenes tanárának felügyelése alatt. — Ezen nagy s drága értékű gyűjtemény hajdan néhai Veleczky Jósef elméleti sebészeti tanár kezei alatt létezett mint a ki egyszersmind a sebészeti eszközök tanját is rendes tanulmánykint előadá. — Utóbb a most érintett tanulmány tanszéke megszüntetett, s a sebészeti szerek a gyakorlati sebészeti tanár felügyelésére, egy év óta azonban az ismét tanulmányul behozott sebészeti eszközök tanját előadó helyettes tanárrá bízattak. A felügyelőknek ezen gyakori cseréje csak károsan hatott a gyűjteményre.*

Az újabb korban feltalált szerek hiányozván, a múlhatlanul szükségelteknek a helyettes tanár általi beszerzését az egyetemi tanács közelebb elhatározá.

7. A füvész-kert. *Már fentebb érinténk: miként a régi füvész-kert czéljának meg nem felelvén, helyébe a Ludoviceum közelébeni Festeticsféle kert hét izben lefizetendő hetven ezer pftért, legfelsőbb engedelem mellett megvásároltatott; s a növényeknek a régi füvészkertből átültetési csak a jövő tavaszszal fogván befejeztetni, még csupán alakulóban van; terjedelme e kertnek 23 1/2 hold. E kert megvásárlására s füvészkertté alakítására, valamint az egyetemi könyvtári épület tervezetének elkészítésére a közelebb meghalt Stáhly Ignácz volt kiküldve, s a végzet úgy akará, hogy előbb kelle kimúlnia, mint akár a könyvtár felépítve, akár a füvészkert ilylyé alakítva lehetett volna. Köz-sorsa az örökkévalóságba átköltözötteknek, hogy éltükben bármi köztisztelet tárgyai legyenek is, s tetteiket minél nagyobb elismerő méltánylat kísérje, ha egyszer a köz mulandóság órája ütött, — feledve, sőt tetteik ócsárolva, — hogy ne mondjuk — kárhoztatva lesznek. — E sorsban osztozik Stáhly emléke is. A jobbak előtt ismervék tettei, nem szólunk ezekről, nem a fáradalmakról s utánjárásról, melyeknek az egyetem érdekében sükert eredményezni egyetlen feladata volt; de ő is ember lévén, a forradalmi események, s végórája nem engedék valósíthatóknak terveit, ő, ki csak az emberiségnek élt, gyarlóságának főbbike csak az volt, hogy igen szereté*

hazáját s nemzetét; és e szeretetnél fogva a minő nagynak ohajtá hazáját, s virágzónak nemzetét, ép azon arányban legott az elérhetés korlátain túl számítá terveit; így a füvészkert létesítésénél is csak a párisi hasonló intézet lebegett szeme előtt; ilyet akart ő nemzetének, ilyet a m. k. t. egyetemnek; s bizonyára ha találkozand, — mit nem kétlünk — ki necrologját megirandja: nem feledendi: miként Stáhly is egyre csak nemzete jövőjében élt, — s még egyszer meg fogott halni, ha túlélte volna a halála után csakhamar bekövetkezett eseményeket.

Sadler *Jósef füvésztani ny. r. tanár s füvészkerti igazgatónak a folyó év elején közben jött halála óta ideiglenes aligazgatója az intézetnek Dr.* Gerenday *Jósef. Kívüle a személyzetet ideiglenes kertész, három segéd, és két napszámos képezi.*

A közelebbi szeptember hónap közben pusztított jégvihar a kert új üvegháza ablakait szétzúzván, ezek helyreállítása 400 pftba került; s az oly sok költséget igénylő kertre fordítandó kiadások tömegét neveli még azon körülmény is, miszerint a forradalmi kormány korszaka közbeni építkezések nagy része (mint egy tíz ezer pft) még fizetetlen.

A II-dik osztályba tartozó kórodák*nak a Pest város sz. Rókus kórházzali egyítése évek óta sükertelen lőn megkísértve; éveken át haladtak az ez érdembeni tárgyalások; leginkább kívánt eredményre vezetőnek mutatkozik ama javaslat: miszerint a hatvani utczai egyetemi épület eladatván, s ennek árából a sz. Rókus kórház közelében fekvő s úgy a b. e. Kopácsy h. primás, mint Pest város által az irgalmas nének számára vásárlott két házhely megvétetvén, az itt létesítendő egyetemi épület, a nevezett városi kórházzal üveges folyosó által köttetnék össze, s ez által történnék a betegeknek a Rókus kórházból s viszont áthordása. — A sokáig el nem maradható intézkedések jövőnk feladatává lőn.*

A jelenlegi kórodákat illetőleg; több éve már, hogy az orvosi kóroda, a hatvani utczai egyetemi ház másod emeletéből földszintre szállítatott alá, csupán a czélból: hogy ezáltal a sebészi kóroda megnagyobbíttassék; azonban a forradalmi kormány alatt még — mint fentebb előadánk — az egyetemi természeti gyűjteménytár is kiüríttetett, s ebbe helyeztettek át a sebészi kórodák, milyeknek korábbi kiürített termeiből egy az orvosi kórodához az orvosok számára, kettő pedig az épület hátulsó részében helyezve volt szemészeti iskolákká átalakíttattak, a kiürített szemészetiszoba a szülészi kórodához adatván. Ezen az átalakításra szükségelt költségek mind eddig meg nem térítésével eszközlött intézkedések bár mi czélszerűeknek mutatkozzanak is; de minthogy az egyetem természeti gyűjteménytára kiszorításával eszközöltettek, az egyetemi tanács ennek korábbi helyére leendő visszatételét elhatározá, minek következtében a kórodák is az 1848-ki mart. 15-ke előtti állapotba visszaesnek: míg avagy a régkívánt új építkezés be nem következend, avagy a kórodáknak a pestvárosi szent Rókusféle kórházzali egyítése valahára sikerülend.

Évi kiadásait az egyetemi kórodáknak az egyetemnek részint kézi, részint főpénztára viseli, s 1833-dik év óta a gazdasági felügyelést Gebhardt *Ferencz, a sebészek számára rendelt külön gyógytan és orvosi gyakorlat ny. r. tanára páratlan buzgalommal kezeli.*

E kórodák következők:

1. Orvosi kóroda *orvosok számára, főnöke* Sauer *Ignácz, az orvosok számára rendelt külön gyógytan és orvosi gyakorlat ny. r. tanára. Ez intézet a hatvani utczai*

egyetemi ház második emeletében 1848-ki marczius 15-ke előtt két szobából állván, a forradalom alatt egygyel szaporíttatott. Czéljának valólag csak akkor felelhetne meg, ha nagyobbszerű betegházzal kapcsoltathatnék össze.

Személyzete *a tanár, egy segéd és két ápolónő.*

2. Orvosi kóroda *sebészek számára. Főnöke az imént nevezett* Gebhardt. *Az intézet érdekében, a hely szűkének lehető tágitásán felül kívánatos: hogy a férfiaknak a nőktőli elkülönözhetése végett, egy egy külön terem juttattatnék.*

Személyzete *a tanáron kívül egy segéd, s egy ápoló nő.*

3. Sebészi kóroda: *ez idei főnöke* Stockinger *Tamás, kiről a sebészeti eszköztárt illetőleg, szólottunk.*

Személyzete *az intézetnek a tanár, egy segéd, s egy ápoló.*

4. Szemészeti kóroda; *id. főnöke* Lippay, *ki egyszersmind országos szemorvos is. E két hivatal aligha összeegyeztethető, mert midőn az országos szemorvos a hazábani utazásra hivatva van, a helyhez kötött tanári feladatnak eleget nem igen tehet.*

Személyzete *a tanár, egy segéd, s egy ápolónő.*

Leltára tökéletes.

5. Szülészi kóroda; *főnöke* Birly *Flórián Edvárd, az elméleti s gyakorlati szülészettan ny. r. tanára. Ez intézet hajdan három szoba- s egy konyhából s egy nyílt folyosóból állott, mely a segéd s bábák szobáiba vezetett. Marczius 15-ke után két szomszéd szobával bővíttetett, s a konyha nagyobbíttatott; de a fentebbiek szerint ismét a régi állapotba tétetett vissza. Ez intézetre vonatkozólag, miután ez csupán az egyetemben kiképzendő szülészek s bábák tanítására szolgál, — az emberiség szempontjából is óhajtandó: vajha mielőbb a haza, avagy csak a főváros számára* szülőház *léteznék.*

Személyzete *az intézetnek: a tanár, egy segéd, az egyetemi bába, s egy ápolónő.*

Végre a III. osztályba az egyetemi állatgyógyintézet *soroltatik; főnöke* Zlamál *Vilmos, állatgyógytani m. r. tanár. Ez intézet évek óta tetemes költségeket kívánt, s egyre nevekednek kiadásai; ellenben bevételei naponta csökkennek; felszerelésén nyolcz év óta mi javítás sem eszközöltetett; szertára régi üres ládák- s elkopott szerekből áll; preparatumai egyedül hiányos csontvázak; könyvtára mivel sem gyarapíttatott. — Megfoghatlan: miként telepíthethetett ez intézet jelenlegi szállására, melly iránt a 15 évre kötött haszonbéri szerződés csak 1855-ik évben járand le.*

Személyzete *a fent nevezett s* Szabó *Alajos másod tanáron kívül két segéd s két szolga.*

Az intézet leltára az egyetemi tanács által elrendelt javítások s változásokhoz képest újonnan készítendő.

És ezekben a magyar királyi tudomány egyetem jelen állapotának ismertetését bevégzénk. Előterjesztését a mondottaknak szükségesnek tartók: hogy ha majd egy későbbi értekezésünk tárgyává az egyetem *szakszerű* reformját *tüzendjük ki; e részben teendő igénytelen javaslatainkat a jelen helyzet hű ismeretére fenekíthessük. És miként e közben leend alkalmunk roszszallani a rendszert, melynél fogva a magyar királyi tudomány egyetem oly igen nagy terjedelmű javainak kezelése eleusi titkok gyanánt tartatott vissza magának a testületnek nem befolyása, de csak tudomásától is. E testület volt maga s egyedül hazánkban, mely kiskorú, elme-beteg, avagy tékozlóként folytonosan köz gyámság alatt tartatott saját javai kezelése tekintetében;*

holott e szigor a világ elől elhalt barátok s apáczák irányában sem alkalmaztatott; — minden kitelhetőleg fogunk igyekezni a megrögzött visszaélések kiirtását czélozó javaslatok előterjesztésében; de e közben apostoli királyunk s hazánk választhatlanul egyített szent érdeke iránt tartozó kötelességünk s a birodalom nagy testéhez tartozó egyes népek nemzetiségét biztosító marczius 4-iki alkotmány jótékonyságánál fogva, imádott fejedelmünk s szeretett hazánkhoz örökre hű magyarok vagyunk."[83]

A mélységesen lesújtó képből ragadjuk ki most pusztán az adatokat! Az orvosi kar 13 intézetének és klinikájának összesen 12 tanár állt az élén (Stockinger a sebészi eszköztár és a sebészi kóroda vezetője is volt.) Közülük 9 volt nyilvános rendes tanár (Csausz, Reisinger, Schordann, Sangaletti, Tognio, Sauer, Gabhardt, Birly, Zlamál), 1 rendkívüli (Stockinger) és 2 volt ideiglenes tanár (Gerenday és Lippay). A továbbiakban 1 másodtanár (Szabó Alajos) 11 segéd, 6 ápoló és ápolónő, 1 bába, és 7 szolga, napszámos, ill. kertész tette ki a személyzetet, az összesen 38 főt.

Kísérletek a pesti egyetem fejlesztésére

A pesti egyetem helyzetének javítására csak igen lassan és hiányosan került sor, pedig elég sűrűn megjelentek a bécsi lapokban, így például a Wiener Medizinische Wochenschriftben is, panaszos írások, nemegyszer pesti levelezők tollából.[84]

Az orvoskar helyzetének megvizsgálására 1851 júliusában Pestre utazott *Well* és *Güntner*, a Vallás- és Közoktatásügyi, illetve a Belügyminisztérium tanácsosa. A Minisztériumnak igen alapos, közel ötvenoldalas jelentésben számoltak be tárgyalásaik és felmérésük eredményéről. Mellékelték az állatorvosi intézet helyiségigényeiről és helyzetéről 1851. július 7-én *Zlamál Vilmos* által készített feljegyzést. A teljes anyagot 1851. október 19-én nyújtották be, de csak 1852 májusában kezdődött meg a hivatalos ügyintézés.[85] Figyelembe véve a bürokratikus ügyintézés lassúságát, feltehetőleg ennek a kivizsgálásnak is szerepe volt abban, hogy 1857-ben Thun személyesen is megtekintse az orvosi kar intézményeit, majd pedig hogy 1858-ban lehetségessé váljon a helyiséggondok legalább részleges enyhítése.

A lassan javuló állapotok jellemzésére elég példaként csak annyit megemlítenünk, hogy a szemészeti kórteremben a többi beteg között operáltak, oda vitték be a hallgatókat is. Maga a kórterem is mindössze 7—8 beteg befogadására volt képes. Csak az 1853/54-es tanévben sikerült a helyzetet megoldani egy 18—20

[83] MH 1849. 6. (nov. 21.), 8. (nov. 23.) 32., 43—44.: A magyar királyi tudományegyetem. IV. A cikksorozat szerzője *Palugyay Imre*. Ezt valószínűsíti az *—y* jelzés, de mindenekelőtt az, hogy a tanulmányi bizottság tagja volt és alapvető statisztikai művében a pesti egyetemre vonatkozólag ugyanezt a szöveget közölte (Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leirása. I. Pest, 1852. 407—410.).

[84] L. részletesebben *Győry* i. m. 510—513.

[85] OL D 4, 80. 209—244. Így módosításra szorul a szakirodalomnak az a korábbi megállapítása, hogy mindössze tárgyalásokat folytattak a kar tanáraival, s útjuk teljességgel eredménytelen maradt. Vö. *Győry* i. m. 510.

fős kóroda létrehozásával.[86] A következő tanévtől kezdve az intézetek javítására és szükségleteik fedezésére nagyobb összeget biztosítottak. 1857-ben 2688 pfrt pótköltséget kaptak összesen — ugyanakkor a bécsi egyetemen csupán az orvosi szülészeti kóroda egymagában 1000 pfrt költségre kapott engedélyt a Minisztériumtól![87]

1856-ig megoldatlan maradt, hogy a Rókus-kórház vegye át a tanítási célt már nem szolgáló betegeket. A pesti polgármester sorozatosan visszautasított minden erre vonatkozó kérvényt.[88] Elutasító magatartása annyival inkább érthetetlen volt, mivel nem pusztán Bécsben, hanem Kolozsvárt is ugyanilyen formában volt megoldva a közkórház és az orvos-, illetve sebészképzés kapcsolata. Kolozsvárt 1831-től kezdve az Országos Karolina Kórház és a sebészi akadémia kórodája között „cserekapcsolat" állt fenn. A kórház néhány terme arra szolgált, hogy a tanításra alkalmas, érdekesebb betegeket ott lehessen elhelyezni. Ez bár távolról sem volt ideális helyzet, mégis átmeneti megoldást jelentett. *„Mind e mellett* — szólt a korabeli beszámoló — *a kórháznak magának — kivált 1849 óta pénzügyi mostoha viszonya, s azon nyomasztó körülmény, hogy a kórodába fölvett betegek ápolása által, a kórház még inkább megvolt terhelve, — nagy hátrányára szolgált a kórodák kifejlődése és emelkedésének."* Ezután relatív könnyebülést jelentett a külön szemészeti és szülészeti intézet felállítása, de például a sebészeti kórodában így is összesen csak 6 ágy volt. *„E korlátolt helyzet* — folytatta a beszámoló — *azon kedvező körülmény által pótoltatik, hogy az illető esetek miután tantárgyul már nem szolgálnak, az orsz. Karolina kórházba áttétetnek . . ."*[89]

1857. augusztus 3-án készítette el Virozsil jelentését a lefolyt nyári szemeszterről. Jelentésében külön kitért erre a kérdésre. *„Az Akadémiai Tanács* — írta — *ez alkalommal szívesen hallotta volna, mi volt az eredménye az Egyetem és a városi Rókus Kórház között immár egy éve, eddig az Egyetem költségére (nem jelentéktelen összeg),* [az] *áthelyezett lábadozók ügyében létrejött szerződésnek. A jelentésben erről nem esik említés, így a m. Helytartósági Osztálynak — a szerződés meghosszabbítása tárgyában kiadott — körkérdésére a Klinikák elöljárói által közölt véleménynyilvánításnak különös figyelmet kell szentelni."*[89/a] Ez arra mutat, hogy — ellentétben a szakirodalom eddigi állításaival[89/b] — ha anyagi áldozatok árán is, de részleges eredményt mégis sikerült elérni.

[86] *Tóth József:* A pesti szemészeti kóroda hajdan és most. OH 1857. 25. 388.
[87] OH 1857. 15. 240.; *Rupp* i. m. 76—77.
[88] *Rupp* i. m. 76—77.; *Győry* i. m. 511.
[89] *Bartha János:* Nagel tanár sebészeti kórodája Kolozsvárott. OH 1857. 7. 101.
[89/a] OL D 4, 80. 630.: eredeti német szövegezésben: *„Der Akad. Senat hätte bei dieser Gelegenheit gerne in Erfahrung gebracht: welche Früchte die seit einem Jahre bereits ins Leben getrettene Convention der Universität mit dem städt. Rochus Spitale in Betreff der ins letztern auf Kosten der Universität (die nicht unbedeutend sind) übertragenen Reconvalescenten bis jezt getragen habe? Wovon jedoch in dem Berichte keine Erwähnung geschickt, der hierüber von der h. Statth. Abtheil unlängst gestellten Anfrage Behufs einer' Prolongierung der erwöhnten Convention — wird daher durch eine besondere zu dem* [egy szó olvashatatlan] *von den Vorstehern der Cliniken abzufordernde meinungs Ausserung Genüge geleistet werden."*
[89/b] L. 88. sz. jegyzetet.

1857-ben maga *Thun* is megtekintette a pesti orvoskari intézeteket, melyek még mind a II. József által adományozott, volt jezsuita zárdában voltak elhelyezve a Hatvani és Újvilág utca sarkán. Akkor 23 hallgatója volt a karnak, 1856/57-ben azonban 220. *Markusovszky „rögtönzött tábori kórházhoz"* hasonlította az intézetet, s egy újabb, Bécsben megjelent támadás ismertetése ürügyén, elriasztó képet festett az eluralkodott állapotokról. *„A bonctani teremben — írta — földszint a két utca sarkán, — katonai zene, bérkocsisok érdekes szóváltásai, kocsik és targoncák vásári robaja közepette — a tanuló mindennapi gyakorlat mellett sem képes jó akarata egész ereje megfeszítésével a fülét szegő zaj közt figyelmét annyira szigetelni, hogy szeme az előmutatott tárgyakat is kellőleg láthassa.*

Végig sétál a szerző a folyosókon, a termeken, számítgatja az ágyakat és ablakokat. Az ablakokat különösen, mert ezekről legjobban megítélhetni mit jelent itt a »terem«. Az elméleti és gyakorlati orvos-sebészi és szülészi tanulmányokon kívül tanyáznak még itt a természettudományok: az ásvány-, állat- és vegytan, s az egész épületnek tan-célokra szolgáló 36 helyisége van; azonkívül a konyha, házmester, szolgák, s végül a tanári segédek lakai, mint a legkisebbek.

Ezen 36 terem közől mindössze is 18-nak van két ablaka; a többi egy ablakos, mint zárdai cellákhoz illett. A sebészi kórodai női osztályának egy ablaka van és hat ágya.

De a szükség találékony, segít magán. A sebészek számára levő orvosi kóroda fölül nyílt deszka-falazat által két teremmé van átalakítva. Épen oly szellemdús a folyosók használata, melyeket csupán peripatheticus testgyakorlatokra fordítani kár volna. A szülészet tanára egy részét elzáratta, hogy ott a 80 bábát oktathassa, kik a 3 ágyú szülszobát túlságosan hevítenék; egy része gyűjtemény- és fehérnemű szekrényeknek van szentelve; más részecskéjét, két ajtó közt az orvosi kóroda segéde vegykémleti és górcsői vizsgálatokra eszélyesen tudta elfoglalni. Megint egy másik 1 1/2 ölnyi és 3/4 ölnyi széles a műtő növendékek gyakorlatainak van szánva; hogy férhetnek meg ott ők ketten, ha a tanár is belépni talál — az talány! — Négy tanterem lévén csak az elősorolt orvosi-, sebészi és természettudományok rendelkezésére, reggeli 6 órától délutáni egy óráig, egyik tanár nyomban követi a másikat, mi főfájás nélkül nem igen képzelhető. A sebészet tanára 2—3 négyszög ölnyi teremben 130 tanítvánnyal izzad; a szemészet tanárának épen nincs tanterme, s minthogy a folyosói életet nem kedveli, a betegek szobájában tanít, műt és rendel. Legtöbb tért foglalnak aránylag a bölcsészeti karhoz tartozó természettudományok, a háznak 1/3-át, s nem egy sóhajába kerülhetett már a kórodai tanároknak a valóban fényesen fölszerelt vegyészi műhely, midőn hol itt, hol ott, helyt kelle engedniök a szép szörnyetegnek. Borzalom fogta el a szülészet tanárát, midőn egy szép reggel gyönyörű analyticus kéményt látott kórodáján keresztül emelkedni.

... A kórbonctani múzeum készítményei legsötétebb és legnedvesebb menedékhelyen penészednek; a szülészi kóroda az alatta tüzelő vegyészi műhely által nyáron át kissé túlságosan is fülik."[90]

Végre 1858 áprilisában lépett előre a klinikák tarthatatlan ügye. A Múzeum körúton bérelt Kunewalder-féle házat, mely korábban az állatgyógyinté-

[90] *Markusovszky:* Pesti orvosi ... i. m. 52—55.

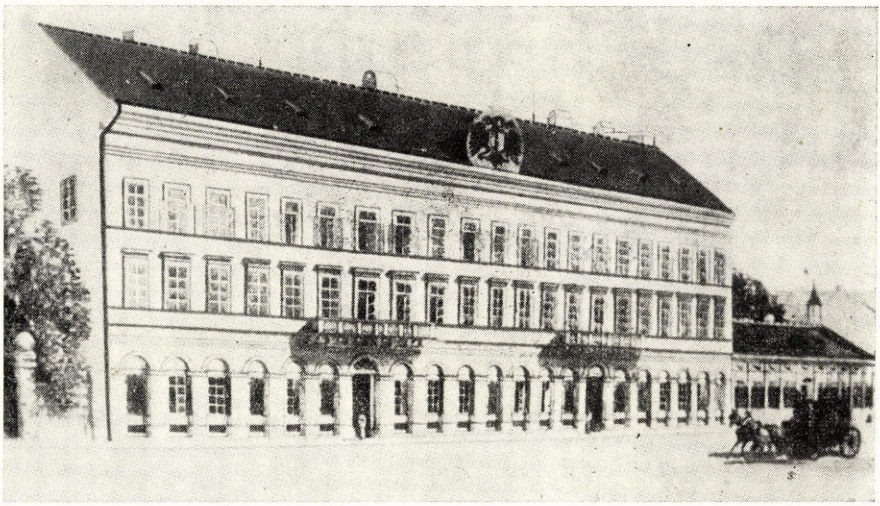

A Kunewalder-féle ház

zetet fogadta magába, ekkor megvásárolta az egyetem. A sebészeti és szülészeti kóroda oda átköltözhetett, a teljes központi kari adminisztrációval együtt. Ugyanakkor az élettani, az általános kór- és gyógyszertani tanszékek egy-egy szolgai állást kaptak.[91] Ezeket a javításokat örömmel fogadta a Kar. Ugyancsak *Markusovszky* adott hírt róluk az Orvosi Hetilap hasábjain. A sebészi kóroda 14 helyett 28 ágyat, a szülészeti 26 helyett 31 ágyat kapott, s néhány ággyal külön nőgyógyászati osztály is nyílt. A belgyógyászat 7, a szemészet 8 új ágyat kapott, s gyarapodott az előadási termek száma is. Az élettani intézet új felszerelést és kísérletekre évi 600 pfrt-ot kapott.[92] A költözés és az ezzel járó tatarozási költségek nem jelentéktelen összeget igényeltek. Albrecht főherceg, a helytartóság elnöke, 1858. március 1-én készített jelentésében 320 000 pft-ot kért erre a célra, csak az 1858-as évben![92/a]

Jelentősen javult az orvoskar helyzete, bár szükségmegoldásokról, toldás-foldásról volt csak szó. Ezzel azonban még mindig nem oldódott meg a kar központi épületének kérdése, ahol közkórházzal egyesítve lehetnének, egy helyen, a tanintézetek és a segédtudományok. 1859/60-ban Albrecht főherceg felszólítására *Balassa*ból, *Czermák*ból és *Semmelweis*ből álló bizottság dolgozott ki erre nézve javaslatot, de ez sem realizálódott.[93]

A bizottság munkájával egy időben *Markusovszky* foglalkozott a kérdéssel az

[91] *Rupp* i. m. 77.
[92] *Markusovszky Lajos:* Az orvos-tanuló ifjúsághoz. — Válogatott munkái. Összegyűjt. és sajtó alá rend. Marikovszky György. Bp. 1905. 49—53.
[92/a] OLD 4,81. 178—179.
[93] *Győry i. m.* 512—513.

Orvosi Hetilap 1859-es évfolyamában. Biztos tényekről nem írhatott, mert hivatalos értesítés helyett a Wiener Medizinische Wochenschriften keresztül és közbeszédből értesülhettek csak, hogy rossz — porosz mintájú — elvek alapján akarja a kormányzat felépíteni a központi épületet. A hírekből úgy nézett ki, hogy a közhigiénét teljesen figyelmen kívül akarják hagyni, és Pest legmélyebben fekvő részén, az Erdősorban, a temető mellett jelölték ki az építkezés helyét. Ez pedig annyiban lényeges kérdés, hogy „... *a központi épület, hol és mikénti felállítása hosszú időre fogja eldönteni honunk egészségi ügye állását s az orvosi tudományok sorsát.*"[94]

A központi épületnek és az egyetemi klinikák rossz ellátásának kérdését nemhogy a Thun-kormányzat, de a schmerlingi provizórium időszaka sem tudta megoldani. *Konek* statisztikája még 1865-ben is kénytelen volt így írni: „*Leggyöngébb oldala egyetemünknek a rendelkezésre álló kórodák szűk és elégtelen volta, nem csak hogy a bécsi egyetemmel nem képes kiállani a versenyt, melynek a székvárosi közönséges kórház áll rendelkezésére, hanem a prágai egyetemtől is tetemesen felülhaladtatik, mi következő összevetésből tűnik ki, van külön ágy*

	a pesti egyetemen	*a prágai* egyetemen
a belgyógyászati kórodában orvosok számára	*28*	*45*
a belgyógyászati kórodában sebészek számára	*20*	
a sebészeti kórodában	*28*	*23*
a szemészeti kórodában	*24*	*24*
a szülészeti kórodában	*31*	*79*
a szülészeti iskola részére a szülészházban	—	*49*
együtt:	*131*	*220*

tehát a prágai egyetem 89-el több ágy felett rendelkezik mint a pesti, pedig semminemű saját vagyonnal nem bír, és a magyar kir. egyetem, tekintve sajátját, nem csak a birodalmi, hanem legtöbb európai egyetemek közt egyike a leggazdagabbaknak!"[95]

[94] *Markusovszky Lajos:* A pesti orvosi központi épület tárgyában. (1859). — Válogatott... i. m. 30—49.
Markusovszky nem mulasztotta el, hogy a központi épület helyének kijelölése ürügyén szót ne ejtsen a közügyek intézésének helyes módjáról: finoman ugyan, de felhívta a figyelmet az angol szabású demokratizmusra. Közügyek tárgyalásában — mondta — egyetlen helyes elv a „*fair play and no favour!*" elve. A hatóságoknak a szakértők meghallgatása és az eltérő vélemények kiegyenlítése a feladata. Ebben a munkában, a nyilatkozatok, vélemények közlésében az Orvosi Hetilap is szívesen vállalna feladatokat.

[95] *Konek* i. m. 467.

A NEOABSZOLUTIZMUS FELSŐOKTATÁSI POLITIKÁJÁNAK MÉRLEGE

A Thun-korszak első felében, az 1850-es évek közepéig kétségtelenül nagy számban jelentek meg korszerű rendeletek, intézkedések. Ezek a teljes felsőoktatás-ügyet új alapokra helyezték, és megteremtették a modern egyetemi képzés kereteit. Sőt nemcsak a szervezési rendeleteket sorolhatjuk ide, hanem a rendeletek alapelveit is, mint például az egyetemi képzésnek egyértelműen felső fokúvá tételét (érettségi vizsga kötelezettsége), az egyes karok egyenlő színvonalú, tudományos képzésének célkitűzését (a bölcsészeti kar előkészítő jellegének megszüntetése) vagy az egyetemi autonómia megadását. A pesti, a magyar egyetem is részese volt az összes újításnak, hiszen az autonómia korlátozása ideiglenes volt, s egy egyszerű kiegészítő rendelkezéssel ezt is megkaphatta. A kortársak véleménye, amikor *„az egyetem tizenegyéves interregnumáról, mint ideiglenes abnormis helyzetről . . ."*[95/a] írtak, meglehetős elfogultságról tanúskodott.

Mégis fel kell merülnie a gyanúnak, hogy nem tekinthetjük pusztán szépséghibákkal meg-megrútítottnak az évtized felsőoktatási politikáját, hanem alapvető hiányai és tévedései is lehettek. Ha egyéb nem is, már magában az felhívná a figyelmet, hogy az igen alaposan megszerkesztett Rückblick, mely igyekezett minden propagandalehetőséget megragadni, egyetlen szóval sem emlékezett meg *Thun* felsőoktatási irányító, szervező tevékenységéről. (Ez még akkor is érthetetlen, ha figyelembe vesszük, hogy éppen felsőoktatási reformjának volt legnagyobb az ellenzéke.) Pedig *Thun*, miniszterségének csupán első évében, 16 alapvető rendelkezést bocsátott ki![96]

Hasonlóképpen további vizsgálódásra biztat, hogy a későbbi magyar szakirodalomból egyedül *Rupp* egyetemi emlékkönyvét mutathatjuk fel, mint amely a Thun-korszak előremutató elemeit helyezte előtérbe.[97] Az osztrák irodalomban is a kortársi szerzők (*Ficker, Wolf—Schwicker*[97/a], *Frankfurter* stb.) gyakran elragadtatott hangvétele után ma már erősen kritikus értékeléssel találkozunk. Így *Erna Lesky* a *Thun* által kiadott reformintézkedéseket nemcsak *Feuchterslebenig*, hanem *Ludwig v. Türkheim* munkásságáig, az 1830—40-es évekbeli megfogalmazódásig viszi vissza.[98] *Lentze* pedig — az egész felsőoktatási politikát feldolgozó monográfiájában — az előzmények jelentősége mellett hangsúlyozta a meg-

[95/a] OH 1860. 17. 337. *Berzeviczy* álláspontját tartjuk a legobjektívebbnek. *„. . . Az 1849-iki provisorium tanügyi téren — írta — több helyes és a későbbi fejlődéstől igazolt elvet is vegyített összel azzal a legközelebbi czéllal, hogy a közoktatást magyar jellegéből és szelleméből kivetkőztesse."* (i. m. 140.)

[96] L. *Frankfurter* összeállítását: i. m. 149—150.

[97] *Rupp* i. m. XVII—XVIII.

[97/a] Encyklopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesen. Hrsg. Schmid, K. A. Bd. I—XI., Gotha, 1859—1876.; Bd. V. *Ficker, Julius:* Österreich, 2. Abt. Die ungarisch-kroatisch-siebenbürgischen Länder. 521—566.; *Wolf, Erich—Schwicker, Johann Heinrich:* Die Volks- und Mittelschulen Oesterreich-Ungarns. Geschichte, Organisation und Statistik. Leipzig, 1882.

[98] *Lesky, Erna:* Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert. Graz—Köln, 1965. 119—124.

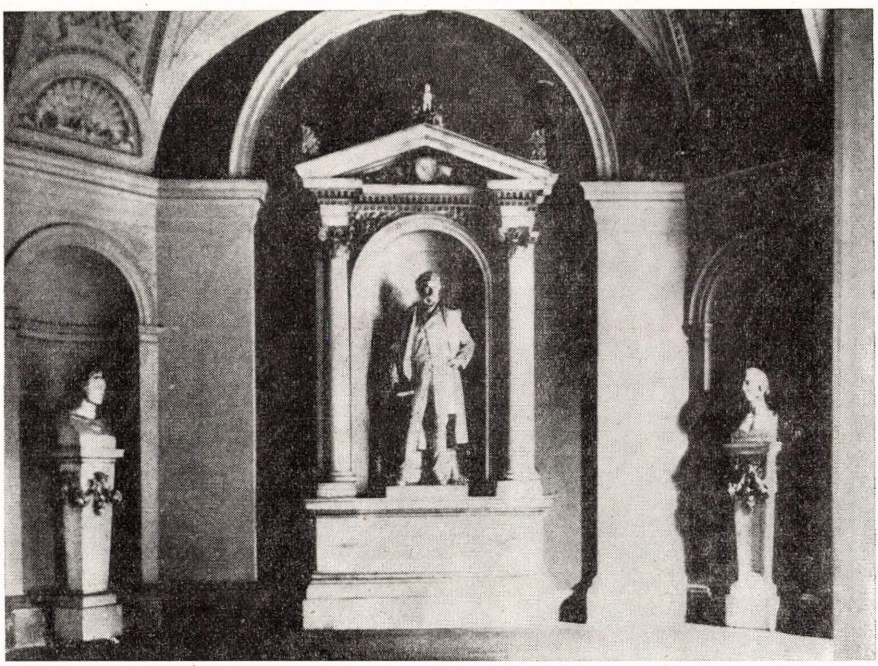

Leo Thun, Franz Exner és Hermann Bonitz emlékműve a bécsi egyetemen (K. Kundmann, 1893)

valósult thuni politika jellemzőjét is: valójában egy kis körben mozgó egyetemi szabadság, sőt egyértelmű „miniszteri diktatúra" volt a fő vonása.[99]

Mindez azonban csak egyik oldalát képezheti az értékelésnek. Mert mit érhetnek a mégoly alapos, korszerű és radikális reformintézkedések, ha végrehajtásuk elmarad vagy igen hiányos?! S a Thun-igazgatásnak a megvalósulás volt leggyengébb oldala. Kitűnőnek nevezett személyzeti politikája a jó felkészültségű elméleti emberek kiválasztásáig terjedt (*Exner, Bonitz* stb.). A végrehajtás már olyanok kezébe került, akik közül kevesen rendelkeztek a szükséges felkészültséggel és eréllyel. Ez minden reformnál fenyegető, általános veszélyként áll fenn. A pesti egyetem személyi, tudományos, gazdasági és anyagi helyzetének vizsgálatánál azonban kiderült, hogy nem pusztán erről az általános nehézségről beszélhetünk. Az 1849. november 6-i „alapelvek"-ben még elsősorban hangsúlyozott tudományos célok elsikkadtak. A nemzetiségi és nyelvi szempontok sutba dobása — nevezzük most így az erőteljes germanizálást — általában nem azt a célt szolgálta, hogy a *Jan Czermák*hoz hasonló, nagy tudományos felkészültségű tanárok foglalják el a tanszékeket, sokkal inkább, hogy középszerű, színtelen, de lojalitásukban teljesen megbízhatók tartsák birtokukban a helyeket.

[99] *Lentze* i. m. 275.

A kortárs szakemberek mellett még újságcikkek is arról írtak, hogy tudományos képzés helyett megbízható hivatalnokok nevelése, képzése folyik. *Markusovszky* leírta: „... *egyetemeink célja nem annyira a tudományok önálló művelése, mint inkább az állam és társadalom által szükségelt szakemberek és hivatalnokok gyakorlati képeztetése.*"[100] Nem ezeknek szükségességében kételkedett. „*Orvost, katonát, ügyvédet sat., ki képes legyen az állam kívánatainak megfelelni mindenütt képezhetni, hol erre akarat és pénz van. Emeltessenek célszerű épületek s szereltessenek föl a szükséges tantárgyakkal és kellékekkel; hivassanak meg tanárokul szakértő férfiak, s ha ezek hon nem találtatnak rendeltessenek meg Bécsből, vagy Párisból, mint Konstantzinápolyban, Cahiróban és Teheránban történik, — s egy évtized alatt egy sereg kiképzett hivatalnok készen áll az állam rendelkezésére. De nem így van ez a tudománynyal, nem azon szellemi teremtő erőkkel, melyek egyedül képesek a tudományba életet lehelni, útjait és céljait kimérni, oskolákat alapítani, s a tudomány és nemzetek életében irányt adó korszakot alakítani. Ily választott emberei a természetnek nem minden korban, s elvétve hol itt hol ott születnek; tanítványuk lehetni az élet legnagyobb nyereményeihez és élvezeteihez tartozik. Ha keresztyén orvos hajdan az arabs Cordovába vagy Salernóba vándorolhatott, hogy ott az eleven forrásnál meríthesse tudományát, miért ne vándorolhatna most — ha t. i. megengedtetik — Berlinbe vagy Párisba, s ne tanulná a vegyészetet Liebigtől vagy Freseniustól s a psychologiát Bischoftól, mint jelenleg a hallgatózást Skodától, vagy a kórbonctant Rokitanszkytól?*"[101]

A tudományos érdeklődés kihalni látszott az egyetemi ifjúság körében. A Pesti Napló 1855-ben panaszolta: „*szomorú s levérő tapasztalás, hogy a tudomány iránti szabad vonzódás, az elmét és lelket képző, de külkényszer ernyét nélkülöző, habár különben legérdekesebb, legtanulságosabb előadásokra való ösztön ifjainkban csaknem végképen hiányzik. Vessünk csak egy pillanatot a philosophiai dúsan kiállított leczkerendre, és az üres, alig egy két hallgatót felmutató tantermekre!*" Példaként a bölcsészetet azért hozta fel, mert ennek tárgyai nem „kenyértanulmányok", hanem a legtisztábban tudományos ágak. Az érdektelenséget jellemezte, hogy az elmúlt téli félévben a meghirdetett 45 kollégiumból 13 elmaradt a hallgatók hiánya miatt.[102]

A bölcsészet annyiban sajátos helyzetben volt, hogy előkészítő jellegének megszűntével elvesztette hallgatóinak nagy részét. A hallgatók igen alacsony létszáma elsősorban a kar arculatának, oktatási rendjének, formájának kialakulatlanságával magyarázható, s csak másodsorban a valóban meglevő, tudomány iránti érdektelenséggel. Ez utóbbi viszont a tanári kar jelentős százaléka közepes tudósi és pedagógusi képességeinek és a nemzeti tudományos szellem teljes száműzésének tulajdonítható. Az 1830-as évektől a Habsburg birodalom minden országában a politikai és hétköznapi élet demokratizálásának és nemzeti alapokra helyezésének reménye adta meg a lendületet a szellemi és tudományos életnek. A reakciós centralizáció és germanizálás a lehetőségek visszavonása mel-

[100] *Markusovszky*, Némely ... i. m. OH 1858. 6. 85—86.
[101] *Markusovszky*, Némely ... i. m. 86—87.
[102] Adalék a pesti tudomány egyetem ... i. m. PN 1855. 92.

lett a reményeket is visszavetette. Az egyetemek iránti „érdektelenség" a kilátástalanság egyik hatása volt.

1852 óta az egyetemek kötelessége volt tanári és tanulói statisztikát közölni, így viszonylag pontos adatok maradtak fenn, és összehasonlíthatók a birodalom egyetemei. 1852 és 1855 között, a három téli félévet nézve, a pesti egyetemen 15 százalékos volt a hallgatói létszám emelkedése, míg a birodalom összes többi egyetemén — a bécsit leszámítva — a hallgatók létszáma csökkent. Az olmüci egyetem végül meg is szűnt hallgatók híján. Az évtized során így alakult a hallgatók létszáma:

	1851	*1857*	*1860*
Bécs	2416	2925	2612
Pest	695	838	974
Prága	1480	1078	1093
Pádua	1574	1348	827
Lemberg	699	608	607
Krakkó	240	216	403
Grác	457	302	322
Innsbruck	218	211	299[103]

A birodalmi centralizáció tudományos és oktatási vetületének tekinthetjük a bécsi egyetem tanulói létszámának gyarapodását 1857-ig. Ezt látszik alátámasztani, hogy a centralizáció gyengülésének pillanatában, 1860-ban azonnal visszaesik a birodalmi székhelyen tanulók száma a többi egyetem javára. Ez alól csak a rohamosan sorvadó páduai egyetem volt kivétel. A birodalmon belül, mint olasz egyetem, érthető módon semmi vonzerőt nem képviselhetett a mind sikeresebben előretörő olasz egységmozgalom idején, különösen nem Ausztria Solferinónál elszenvedett veresége (1859) után. A lembergi egyetem stagnálását ugyancsak helyzete determinálta: lengyel és orosz lakosságú vidéken, a nagyon távoli Bécs által vezérelve valójában sem az államnak, sem hatókörzete nemzetiségeinek igényeit nem elégíthette ki.

A pesti egyetemi hallgatók létszámemelkedésénél figyelembe kell vennünk, hogy 1855-ben a hallgatóknak közel fele joghallgató volt. A jogakadémiák átszervezése következtében a joghallgatók számának gyors növekedése biztosította a teljes egyetemi hallgatóság gyarapodását, míg a többi kar hallgatóinak száma — hasonlóan a birodalom más egyetemeinél tapasztaltakhoz — Pesten is fogyott.[104]

Magyarországon a nemzeti nyelvű és szellemű oktatás háttérbe szorításával

[103] A tanári kar létszáma 1855-ben:
Bécs 133
Prága 102
Pest 74
Adalék a pesti tudomány egyetem . . . i. m. PN 1855. 78—79., 83., 90., 92.; *Konek* i. m. 462.

[104] Adalék a pesti tudomány egyetem . . . i. m.

összefüggött, hogy a birodalom más részeire vonatkozó rendeleteket — legfeljebb lényegtelen módosításokkal — adta ki *Thun*. Bár nem mulasztotta el, hogy az egyes kibocsátványok előtt ki ne kérje a pesti egyetem véleményét, a vélemények azonban — a diktatorikus rendszer természetéből és a személyek kiválogatásából eredően — általában helyeslőek voltak. Jellemző, hogy *Thun* 1850. november 25-én külön megköszönhette a pesti egyetemnek rendeletei buzgó végrehajtását. Így teljesen formálisnak kell felfognunk a véleménykérést.[105]

A továbbiakban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az alapvető rendeletek mind ideiglenesen adattak ki, megszabott kipróbálási idővel. A szüntelen bizonytalanság ugyancsak nem tett jó szolgálatot a reformok megvalósulásának.

Az orvosi karról nagyrészt az egész egyetemnek megfelelő képet alkothatjuk. A kezdetleges klinikai állapotok elriasztották a tanulókat, s ezen csak enyhíteni tudott a néhány elsőrangú tudós-tanár. A Pesti Napló nyíltan megírta (a sebészekkel kapcsolatban): *„nem csoda tehát, ha ily tekintélyes tanerőknél, párosulva birodalombeli székvárosban kínálkozó tansegédeszközöknek, jelesen a kórházak, boncztermek, gyűjtemények és számtalan észleleti segédszerek nagyszerűségével, oly szembetűnő számaránytalanság mutatkozik az ottani s itteni hallgatóság közt . . .*"[106]

A pesti orvosi kar egyébként is hátrányos helyzetben volt a bécsi és prágai egyetemmel szemben. Pesten végzett orvosoknak, ha a birodalom Lajtán túli részein akartak gyakorlatot folytatni, újabb szigorlatot kellett letenniük! Méltán követelte 1860-ban az Orvosi Hetilap, hogy: *„. . . itt az idő, hogy egyetemünk ugyanazon és ugyanannyi dotatióban, ugyanazon taneszközökben, és ugyanazon előnyökben kezdjen részesülni, minőket a bécsi és prágai egyetemek eddig élveztek, és tettleg élveznek : ne korlátoltassék az egyetem a fensőbb hatóságok által tudományos elvei szerinti cselekvéseiben ; — ne hozassanak az egyetemi tanárkarok tudtán, sőt megegyezése ellen kormányi határozatok oly tárgyban, mely fölötti véleményezés az egyetem szakértőségét illeti (erdősori közkórház), — egyenlő orvosgyakorlati jog adassék mindenütt az egyetemünkben képzett orvostudoroknak, hogy mit orvostudori oklevelük megad, ne csak írott szóval — hanem tettleg jusson birtokunkba.*"[106/a]

Az ország egészségügyi viszonyait tekintetbe véve, a gyakorlati orvosképzés nagy jelentőségű lett volna. De még ezt — nemhogy a tudósképzést — sem tudta az új oktatási rend megvalósítani. Az 1849. június 26-ról kelt császári rendelet 15. paragrafusa rendelkezett az egészségügyi személyzetről. A helytartóságok mellé állandó orvosi bizottmányok, a kerületi kormányokhoz kerületi orvosok, a járásokban pedig járási orvosok alkalmazását rendelte el.[107] A Rückblick VII. fejezetében büszkén sorolta fel az egészségügy terén elért eredményeket: a törvényszéki orvoslás szabályozását, a községi orvosi hivatal (Communalärzten) részleges rendszeresítését és teendőinek teljes szabályozását az egész országban,

[105] *Szentpétery* i. m. 401—402.
[106] Adalék a pesti tudomány egyetem . . . i. m. 90.
[106/a] OH 1860. 15. 300—301.
[107] RGB 1849. 295. I—III.; *Récsi* i. m. I. 53.

az 1857-ben éppen megalkotás közben levő oltási rendet (Impfordnung), az állatorvosok alkalmazását a helytartósági osztályokon és a megyékben, a gyógyszerésztestületek szabályozását (Apothekergremien) és a megalkotás közben levő ipartörvény gyógyszerészi vonatkozásait, végül az állatorvosi intézet, előkészítésében befejezéséhez közeledő, átszervezését.[108] A hatásos képet azonban lerombolja, ha összevetjük ezeket az elvi és adminisztratív lépéseket az ország tényleges egészségügyi helyzetével. 1859-ben a közigazgatási Magyarország 8968 községéből 6729-ben a lakosság nem részesült orvosi ellátásban. Ez 3 325 885 embert jelentett!

Részletezve:

volt Magyarországon	946	orvos, ami orvosonként	8 573 fő
	1077	sebész, ami sebészenként	7 530 fő
	1708	bába, ami bábánként	4 748 fő
	456	gyógyszerész, ami gyógyszerészenként	17 796 fő
	142	állatorvos, ami állatorvosonként	57 216 állat
összesen:	4329	egészségügyi foglalkozású	
	445 polgári 11 irgalmas 343 kórház	gyógyszertár	
ebből Buda-Pesten	218	orvos	
	107	sebész	
	267	bába	
	15	állatorvos	
	23	gyógyszerész működött.[109]	

Ezek után távolról sem nevezhetjük az igényeket kielégítőnek az orvosképzés gyakorlati oldalát sem. Virozsil jelentéseiben sorra megjegyezte: „... *egyébként most is helytálló a már többizben hangoztatott megjegyzés, miszerint az e szakon tanulók száma huzamosan nem elégítheti ki egy olyan nagy ország szükségleteit, mint Magyarország.*"[109/a] S mindehhez hozzá kell fűznünk *Markusovszky* összegező véleményét a tudományos képzés már említett elmaradottságáról: „*Orvosi tanintézetünk hosszú évek során inkább csak képezde mint tudományos egyetem fogalmának felelt meg, gyakorló orvosokat, sebészeket, gyógyszerészeket és bábákat képezvén az egészségi ügy kezelésére, az állam és a társadalom szükségeihez képest.*

[108] (Meyer, Bernhard): Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns. Wien, 1857. 40.

[109/a] OL D 4, 80. 789.

[109] Magyarország orvosi kara és gyógyintézetei. OH 1859. 28. 459.; Ennél jelentékenyen alacsonyabb számokat ad meg *Gortvay* i. m. 237—238., azonban hivatkozás nélkül.

Szép s hasznos feladat. De az egyetemi tanítás czélja e közvetlen haszonra nem szorítkozik, hanem messzebb terjed és magasabbra törekszik.

Tudományos egyetem föladata nemcsak közölni a búvárlat hasznos eredményeit, nevelni az ifjú honpolgárt, képezni hivatalnokot, s így tisztán a közvetlen szükség érdekében s az állam szolgálatában működni; — de föladata fejleszteni a tudományt enmagát is, szaporítani kincseit s földeríteni a búvárlat szövétnekével az emberi ismeret még homályos oldalait az örök igazság s az emberiség érdekében; — képezni ennélfogva bölcsészeket és természetbúvárokat, tudósokat és tanárokat.

Azon körülményből, hogy e föladat bármi okoknál fogva — mert egynél mindenesetre több volt — háttérbe szorult, származtathatjuk a tudományos szakemberekbeni hiányt minálunk, s innen legalább egyrészt azt is, hogy egyetemünk a nemzet tudományos élete és szellemi mozgalmára oly kevés, mondhatni semmi befolyással nem volt, — mert a mit egyes, esetleg köréhez tartozó férfiak tettek, azt nem az egyetem szelleme és tevékenységének, hanem ezen férfiak hazafiúi buzgalmának köszönhetjük; — míg ez elmaradás másik okául a holt latin nyelv használatát kell tekintenünk, melyen valamint minden idegen nyelven, ismereteket lehet ugyan megszerezni, de soha és sehol saját élettel bíró, a népben gyökeredző s annak egész lelkületére, irányára és szellemére visszaható valódi mívelődést előteremteni nem lehet."[110]

A Thun-korszak tehát a felsőoktatás és orvosképzés terén sem új korszakot, sem a korábbi időszakot meghaladó fejlődést nem tudott teremteni. Ugyanakkor nem tagadható meg tőle, hogy — halvány gyakorlati eredményekkel — összefoglalta és rendeletekben megfogalmazva kibocsátotta a vormärznek és a forradalomnak a felsőoktatás körébe vágó törekvései jelentékeny részét. Ezzel pedig megteremtette a magyar felsőoktatás, orvosképzés számára is azt az alapot, ami a neoabszolutizmus bukása után, más politikai körülmények között a felívelő fejlődést biztosíthatta. A kiegyezést követően talán hatásosabb, más felsőoktatási szisztémát is kialakíthatott volna a magyar művelődéspolitika. Ez azonban már a feltételezések körébe tartozik. A valóság azt bizonyította, hogy az 1850-es években megteremtett keretek is lendületes fejlődést tudtak biztosítani.

Zusammenfassung

In der ersten Hälfte der Thun-Epoche, d. h. bis Mitte der 1850er Jahre, wurden zweifellos in großer Zahl moderne Verordnungen und Verfügungen herausgegeben, durch die eine neue Basis für das gesamte Hochschulwesen sowie eine moderne Universitätsausbildung geschaffen wurde. Hierzu können nicht nur organisatorische Verfügungen gerechnet werden, sondern auch deren Grundprinzipien. So wurde die Universitätsausbildung beispielsweise eindeutig als Hochschulgrad eingestuft (Aufnahmebedingung war die Reifeprüfung), weiterhin setzte man sich das Ziel, an den einzelnen Fakultäten eine auf gleichem Niveau befindliche wissenschaftliche Ausbildung zu gewährleisten (Aufhebung des Vorbereitungscharakters der Philosophischen Fakultät), und nicht zuletzt gehörte hierzu die Bewilligung der Hoch-

[110] *Markusovszky*, Az orvos-tanuló . . . i. m. 51—52.

schulautonomie. Auch die Pester, die ungarische Universität hatte Anteil an den gesamten Erneuerungen, da die Beschränkung der Autonomie nur provisorisch war und sie diese durch eine einfache ergänzende Verfügung ebenfalls erhalten konnte.

Trotzdem muß der Verdacht aufsteigen, daß wir die Hochschulpolitik dieses Jahrzehnts nicht nur als durch reine Schönheitsfehler verunziert zu betrachten haben, sondern daß es auch grundlegende Mängel und Irrtümer gegeben haben mochte. Wenn sonst nichts, so würde schon allein das die Aufmerksamkeit wachrufen, daß der sehr gründlich redigierte „Rückblick", der bestrebt war, jede Propagandamöglichkeit wahrzunehmen, mit keinem Wort die lenkende, organisierende Tätigkeit Thuns hinsichtlich des Hochschulwesens erwähnt. (Das ist auch dann unverständlich, wenn wir in Betracht ziehen, daß dieser gerade betreffs der Hochschulreform die meisten Gegner hatte.) Obwohl Thun allein im ersten Jahr seines Ministeramts 16 Grundbestimmungen herausgegeben hat!

Gleichfalls zu weiteren Nachforschungen regt an, daß in der späteren ungarischen Fachliteratur allein Rupp mit seinem Universitätsgedenkbuch erwähnt werden kann, der als einziger progressive Elemente der Thun-Epoche in den Vordergrund stellte. Auch in der österreichischen Literatur treffen wir nach häufig begeisterten Intonation zeitgenössischer Verfasser (Ficker, Wolf—Schwicker, Frankfurter usw.) heute bereits auf stark kritische Wertungen. So führt Erna Lesky die von Thun verabschiedeten Reformmaßnahmen nicht nur auf Feuchtersleben, sondern bis zur Tätigkeit Ludwig v. Türkheims, bis zur Konzeption der 1830—40er Jahre zurück. Lentze betonte — in einer die gesamte Hochschulpolitik verarbeitenden Monographie — neben der Bedeutung des Vorausgegangenen auch den Charakter der realisierten Politik Thuns: in Wirklichkeit war ihr Hauptzug eine sich in kleinem Rahmen bewegende Hochschulfreiheit, ja sogar eine eindeutige „ministerielle Diktatur".

All dies kann jedoch nur die eine Seite der Wertung bilden. Denn was können noch so gründliche, moderne und radikale Reformbestimmungen erreichen, wenn ihre Durchführung unterbleibt oder sehr große Mängel aufweist?! Und in der Thun-Verwaltung war die Realisation der schwächste Punkt. Seine als ausgezeichnet bewertete Personalpolitik reichte bis zur Auswahl hervorragender Fachleute der Theorie (Exner, Bonitz usw.). Die Durchführung kam dann bereits in die Hände von Personen, von denen nur wenige über das notwendige Wissen und die notwendige Tatkraft verfügten. Davon ist jede Reform bedroht und bedeutet eine allgemeine Gefahr. Bei einer Untersuchung der personellen, wirtschaftlichen und materiellen Lage der Pester Universität stellte sich jedoch heraus, daß man nicht allein von allgemeinen Schwierigkeiten sprechen kann. In den „Grundprinzipien" vom 6. November 1849 kamen noch in erster Linie ausgesprochen wissenschaftliche Ziele nicht zur Geltung. Die Nichtbeachtung von Nationalitäten- und Sprachgesichtspunkten — wenn wir die überaus starke Germanisierung so nennen wollen — diente im allgemeinen nicht dem Ziel, daß Professoren mit großen wissenschaftlichen Fähigkeiten, wie Jan Czermák, die Lehrstühle besetzten, sondern eher mittelmäßige, farblose Personen, in deren Loyalität völliges Vertrauen gesetzt werden konnte, diese Stellen in ihrem Besitz hatten.

Neben Meinungen zeitgenössischer Fachleute hieß es sogar in Zeitungsartikeln, daß anstelle einer wissenschaftlichen Ausbildung Erziehung und Ausbildung von zuverlässigen Beamten vor sich gehe. Markusovszky schrieb: „... das Ziel unserer Universitäten besteht nicht so sehr in der selbständigen Pflege der Wissenschaften als vielmehr in der praktischen Ausbildung von Fachleuten und Beamten, die von Staat und Gesellschaft gebraucht werden." Er zweifelte nicht an der Notwendigkeit

dessen. „Ärzte, Soldaten, Rechtsanwälte usw. sollten entsprechend dem Bedarf des Staats überall ausgebildet werden, wo Wille und Geld vorhanden sind. Man möge zweckmäßige Gebäude hierfür errichten und diese mit den notwendigen Lehrmaterialien und Zubehör ausrüsten; als Lehrkräfte möge man Fachleute berufen; wenn diese in unserem Land nicht zu finden sind, sollte man sie aus Wien oder Paris berufen, so wie es in Konstantinopel, Kairo und Teheran geschieht, — und ein Jahrzehnt später stände dem Staat eine ganze Armee ausgebildeter Beamter zur Verfügung. Doch ist dem nicht so in bezug auf die Wissenschaft, auf die geistig schöpferischen Kräfte, die allein fähig sind, der Wissenschaft Leben einzuhauchen, ihre Wege und Ziele zu ermessen, Schulen zu gründen und im Leben von Wissenschaft und Nationen eine richtungweisende Epoche zu gestalten. So erwählte Menschen werden der Natur nicht in jeder Zeit und nur gelegentlich hier und dort geboren; ihre Schüler zu sein, gehört zu den größten Gewinnen und Genüssen des Lebens. Wenn einst ein christlicher Arzt in das arabische Cordova oder Salerno wandern konnte, um dort direkt an der Quelle seine Wissenschaft zu schöpfen, warum kann er heute nicht — wenn man es gestattet — nach Berlin, oder Paris gehen und Chemie bei Liebig oder Fresenius und Psychologie bei Bischof hören, wie gegenwärtig die Auskultation bei Skoda und die pathologische Anatomie bei Rokitanszky!"

Es schien, als würde das Interesse an der Wissenschaft im Kreise der Universitätsjugend aussterben. Die Zeitung „Pesti Napló" klagt im Jahre 1855: „es ist eine traurige und deprimierende Erfahrung, daß unsere Jugend sich kaum von der Wissenschaft angezogen fühlt, daß ihr der Drang, den interessantesten und lehrreichsten Vorlesungen, die Geist und Seele darstellen, jedoch der Tugend des äußeren Zwanges entbehren, beizuwohnen, fast völlig fehlt. Werfen wir nur einen Blick auf den reichgestalteten philosophischen Studienplan und auf die leeren Hörsäle, in denen kaum ein paar Studenten zu finden sind!" Als Beispiel wurde deshalb die Philosophie angeführt, weil deren Fächer kein „Brotstudium" sind, sondern am reinsten wissenschaftliche Zweige. Das Desinteresse zeigte sich weiterhin daran daß im vorausgegangenen Wintersemester von 45 angekündigten Vorlesungen 13 nicht gehalten wurde, da sie von den Studenten nicht besucht wurden.

Die philosophische Fakultät war insofern in einer besonderen Lage, da sie durch die Streichung ihres Vorbereitungscharakters einen großen Teil ihrer Studenten verlor. Die sehr geringe Zahl der Studenten ist in erster Linie durch das noch ungeformte Antlitz und Unterrichtsordnung der Fakultät zu erklären und erst in zweiter Linie durch das tatsächlich vorhandene Desinteresse an der Wissenschaft. Letzteres ist jedoch auf die mittelmäßigen wissenschaftlichen und pädagogischen Fähigkeiten eines bedeutenden Prozentsatzes der Hochshullehrer und die völlige Verbannung eines nationalen wissenschaftlichen Geistes zurückzuführen. Und daß die Lage im gesamten österreichischen Reich so war, zeigt sich daran, daß sich die Pester Universität noch immer am besten entwickelte. Seit dem Jahre 1852 war es Pflicht der Universität, statistische Angaben über Lehrkörper und Studenten zu machen, so daß verhältnismäßig genaue Angaben erhalten geblieben sind und zwischen den Universitäten des Reichs Vergleiche angestellt werden können. Zwischen 1852 und 1855 hat sich, in bezug auf drei Wintersemester, die Stundentenzahl der Pester Universität um 15 Prozent erhöht, während an allen übrigen Universitäten des Reichs — Die Wiener Universität ausgenommen — die Zahl der Studenten zurückging. Die Olmützer Universität mußte schließlich aus Mangel an Studenten ihre Pforten schließen. So trat also — die Wiener Universität ausgenommen — bis zum Jahre 1857 ein allgemeiner Rückgang ein. Nach dem Jahre 1857 dagegen zeigte sich — eben auf Kosten der Wiener — ein Anstieg.

Bei der Zunahme der Studentenanzahl muß berücksichtigt werden, daß im Jahre 1855 fast die Hälfte der Studenten der Pester Universität Jurastudenten waren. Infolge der Unorganisierung der Rechtsakademien gewährleistete der rasche Anstieg der Zahl der Jurastudenten einen Anstieg der gesamten Studentenschaft, während die Zahl der Studenten der übrigen Fakultäten — ähnlich wie an den anderen Universitäten des Reichs — auch in Pest zurückging.

Die Zurückdrängung des nationalsprachlichen und — geistigen Unterrichts in Ungarn hing damit zusammen, daß Thun Verfügungen herausgab, die sich — mit höchstens einigen unwesentlichen Veränderungen — auf die anderen Teile des Reichs bezogen. Obwohl er nicht versäumte, vor den einzelnen Veröffentlichungen die Meinung der Pester Universität einzuholen, diese jedoch — sich aus dem Charakter des diktatorischen Systems und der Wahl der entsprechenden Personen ergebend — im allgemeinen beifällig. Bezeichnend ist, daß Thun am 25. November des Jahres 1850 der Pester Universität für die rasche Durchführung der Verfügungen dankte. So muß also das Ersuchen um die Meinung der Universität als rein formal betrachtet werden.

Des weiteren darf nicht außer acht gelassen werden, daß die Grundverfügungen sämtlich zeitlich begrenzt herausgegeben wurden, für eine festgelegte Probezeit. Die fortwährende Ungewißheit tat der Realisierung der Reformen indes keinen guten Dienst.

Betrachten wir die medizinische Fakultät, so erhalten wir ein größtenteils für die gesamte Universität zutreffendes Bild. Die primitiven klinischen Zustände ließen die Studenten zurückschrecken, und einige erstrangige wissenschaftliche Hochschullehrer konnten hier lediglich eine Milderung schaffen. Das „Pester Napló" schrieb (bezüglich der Chirurgen) ganz offen: „es ist daher kein Wunder, daß sich zwischen der Wiener und Pester Studentenschaft ein so ungleiches Zahlenverhältnis zeigt, wenn in Wien so angesehene Lehrkräfte unterrichten, denen sich in der Residenzstadt des Reichs reiches Lehrmaterial bietet, vor allem aber großartige Krankenhäuser, Seziersäle, Sammlungen und zahllose Beobachtungsmittel ..."

Die Lage des Gesundheitswesens des Landes berücksichtigend, wäre der praktischen Ausbildung von Ärzten eine große Bedeutung zugekommen. Doch nicht einmal dies — von der Ausbildung von Wissenschaftlern ganz zu schweigen — konnte von der neuen Unterrichtsordnung realisiert werden. Paragraph 15 der kaiserlichen Verfügung vom 26. Juni des Jahres 1849 verfügte über die Angestellten des Gesundheitswesens. In den Statthaltereien sollte es künftig ständige ärztliche Ausschüsse, den Regirungsbezirken Bezirksärzte und in den Kreisen Kreisärzte geben. Der „Rückblick" zählte im 7. Kapitel stolz die auf dem Gebiet des Gesundheitswesens erreichten Ergebnisse auf: die Regelung der gerichtsärztlichen Medizin, die teilweise Einführung der Anstellung von Communalärzten und die vollkommene Regelung ihrer Aufgaben im gesamten Land, die im Jahre 1857 eben im Entstehen begriffene Impfordnung, die Anstellung von Tierärzten in den Abteilungen der Statthaltereien und Komitaten, die Regelung der Apothekergremien, das gerade im Entstehen begriffene Industriegesetz bezüglich der Pharmazeutik und schließlich die sich ihrem Abschluß nähernden Vorbereitungen der Unorganisierung des veterinärmedizinischen Instituts. Dieses wirkungsvolle Bild wird jedoch zerstört, wenn diese prinzipiellen und administrativen Neuerungen mit der tatsächlichen Lage des Gesundheitswesens des Landes summiert werden. Im Jahre 1859 gab es in 6629 von 8 968 Gemeinden des verwaltungsmäßigen Ungarns keine ärztliche Versorgung.

Das betraf drei Millionen 325 885 Menschen! Detailliert gab es in Ungarn

946 Ärzte, auf einen Arzt entfielen 8573 Personen
1077 Chirurgen, auf einen Chirurg entfielen 7530 Personen
1708 Hebammen, auf eine Hebamme entfielen 4748 Personen
456 Apotheker, auf einen Apotheker entfielen 17 796 Personen
142 Tierärzte, auf einen Tierarzt entfielen 57 216 Tiere
insgesamt: 4329 Angestellte des Gesundheitswesens
445 zivile Apotheken
11 kirchliche Apotheken unter der Leitung der Barmherzigen Brüder
343 Krankenhäuser

davon waren in Buda-Pest
218 Ärzte
107 Chirurgen
267 Hebammen
15 Tierärzte
23 Apotheker tätig.

Nach diesen Angaben kann auch die praktische Seite der Ausbildung von Ärzten bei weiten, nicht als für die Bedürfnisse ausreichend genannt werden. All dem muß die zusammenfassende Meinung Markusovszkys über die bereits erwähnte Zurückgebliebenheit der wissenschaftlichen Ausbildung hinzugefügt werden: „Unseren medizinischen Lehranstalten entsprach seit langen Jahren eher nur die Bezeichnung eines Seminars als die einer wissenschaftlichen Universität, das praktizierende Ärzte, Chirurgen, Apotheker und Hebammen für das Gesundheitswesen ausbildet, entsprechend den Bedürfnissen von Staat und Gesellschaft.

Eine schöne und nützliche Aufgabe, doch beschränkt sich das Ziel des Universitätsstudiums nicht auf unmittelbaren Nutzen, sondern nimmt einen größeren Rahmen ein und strebt nach Höherem.

Die Aufgabe einer Universität besteht nicht nur darin, nützliche Ergebnisse der Forschung zu veröffentlichen, junge Staatsbürger zu erziehen, Beamte auszubilden und so rein im Interesse des unmittelbaren Bedarfs und im Dienst des Staats tätig zu sein; — ihre Aufgabe besteht auch darin, die Wissenschaft selbst zu entwickeln, ihre Schätze zu vermehren und durch die Fackel der Forschung die noch im Dunklen liegenden Seiten des menschlichen Wissens im Interesse der ewigen Wahrheit und der Menschheit zu entdecken; — und besteht infolge dessen darin, Philosophen und Naturforscher, Wissenschaftler und Lehrer auszubilden.

Darauf, daß diese Aufgabe infolge welcher Gründe auch immer — denn es waren auf jeden Fall mehrere Gründe — in den Hintergrund gerückt wurde, können wir bei uns den Mangel an wissenschaftlichen Fachleuten zurückführen und auf den gleichen Umstand zum Teil auch, daß unsere Universität auf das nationale wissenschaftliche Leben und die geistige Bewegung so wenig, sozusagen keinen Einfluß hatte, — denn was einzelne, eventuell zu ihrem Kreis gehörende Männer taten, ist nicht dem Geist und der Aktivität der Universität zu verdanken, sondern dem patriotischen Eifer diesern Männer; — als anderen Grund für die Rückständigkeit müssen wir den Gebrauch der toten lateinischen Sprache betrachten, in der man zwar, wie in jeder Fremdsprache, Kenntnisse sammlen kann, doch kann man nie und nimmer eine echte Bildung erreichen, mit der man sein eigenes Leben meistern kann, eine Bildung, die im Volk wurzelt und auf deren ganze Seele, Sinn und Geist zurückwirkt."

Die Thun-Epoche vermöchte also weder im Bereich der Hochschulunterrichts noch in dem der Ärzteausbildung ein neues Zeitalter noch eine Entwicklung gegenüber der früheren Epoche schaffen. Gleichzeitig kann jedoch nicht geleugnet werden, daß sie — mit geringen praktischen Erfolgen — einen bedeutenden Teil der in den Hochschulunterrichtskreis des Vormärz und der Revolution hineinreichenden Bestrebungen zusammenfaßte und als Verfügungen veröffentlichte. Damit wurde auch für den ungarischen Hochschulunterricht und die Ärzteausbildung eine Basis geschaffen, die nach der Niederlage des Neoabsolutismus unter anderen politischen Verhältnissen eine aufwärtsgehende Entwicklung gewährleisten konnte. Nach dem Ausgleich hätte die ungarische Bildungspolitik eventuell auch ein wirkungsvolleres, anderes Hochschulunterrichtssystem entwickeln können. Aber dies gehört bereits in den Kreis von Hypothesen. Die Realität bewies, daß auch der in den 1850er Jahren geschaffene Rahmen eine schwungvolle Entwicklung gewährleisten konnte.

PEST VÁROS POLGÁRI KÖZEGÉSZSÉGÜGYÉNEK MEGSZERVEZÉSE (1850—1852)

DÓKA KLÁRA

Pest lakossága az 1848-as forradalom idejére elérte a százezret.[1] A közegészségügyi hálózat kiépítése egyre nagyobb gondot jelentett a város vezetőségének. Az 1848-as forradalom és az elveszett szabadságharc után — mint sok más területen — egészségügyi téren is polgári intézkedésekre került sor. Az abszolutizmuskori kormány és a felügyeleti hatóságok ellenőrizték a város politikai jellegű tevékenységét (pl. gyűlések tartása), azonban az 1850-es években éppen a hivatali rendszer többszörös átszervezése miatt a gazdasági-társadalmi élet egyes területein (ipar, kereskedelem, egészségügy) a város szélesebb hatáskörrel rendelkezett, mint a korábbi évtizedben. A politikai és katonai jellegű hatóságok a birodalom érdekeit közvetlenül nem érintő területeken a helyi szerveknek több lehetőséget biztosítanak az önálló intézkedésekre, mint a forradalom előtt a Helytartótanács. Mindez egybeesik a városi vezetés belső átalakulásával. A patriarchális érdekeket szem előtt tartó „magistratus" szerepét egy szélesebb látókörű vezető réteg veszi át, amelynek érdeke a városi élet polgári átszervezése.

Pest egészségügyi személyzete felett az ellenőrzési jogot az 1850-es években a városi tanács gyakorolja. Felettes hatóságai 1849—1850-ben a kerületi főbiztosi hivatalok, majd a *Koller Ferenc* vezette katonai miniszteri biztosság. 1850 decemberében szervezik meg *Augusz Antal* vezetésével a pesti kerületi kormányzatot. Itt már külön egészségügyi osztály alakul, amelynek azonban a város területén nincs jelentős hatásköre. Elsősorban a megye ügyeivel: a járványokkal, az állatállomány betegségeivel, a vidéki gyógyszerellátással foglalkozik.[2]

A város közegészségügye az 1850-es években az átalakulás képét mutatja. Több területen még feudális állapotok uralkodnak: a borbélysebész „mesterség" összekapcsolódik, az állatorvosi teendőket sok esetben a kovácsok céhébe tartozó gyógykovácsok látják el, mellettük a kuruzslók nagy tömege található.

A XIX. században azonban már a modern egészségügy elemei is megjelennek. A város központi orvosi teendőit a tiszti főorvos látja el. Személye a század közepéig egybeesik a kórházigazgatóéval. Pesten 1849/1850-ben 155 orvos, 57 sebész

[1] Budapest Főváros Levéltára (BFL), Pesti tan. iratok, Intimata a. m. 7796.
[2] Magyar Országos Levéltár (OL), K. K. Districts-Regierung, Pest, Egészségügyi osztály, 1851. 4. kútfő, 6; 1851/12/12.

(ezen belül 29 borbély), 133 bába él. Ez jobb az országos átlagnál, mert Magyarország 11 554 377 fős lakosságából 1850-ben 932 orvos, 1014 sebész.[3]

A város legnagyobb kórháza a Rókus, amely az 1850-es években 800—1000 beteg gyógyítására alkalmas. Személyzete 4 fő-, 5 al-, 5 segédorvosból áll.[4] 1805 óta működik a zsidó kórház, amely 353 beteget képes befogadni; kisebb jelentőségű a szegénygyermek-intézet, a tábori és az irgalmas nők zárdájának kórháza. A Rókus-Kórház befogadóképessége a lakosság számához viszonyítva nagy, azonban figyelembe kell venni, hogy nemcsak a mai értelemben vett súlyos betegek kerültek kórházba, hanem a mesterek lakásán vagy a szállón nem kezelhető mesterlegények, inasok, a zsúfolt lakásokban élő szegények is.[5]

Az orvosképzés a XVIII. század végétől a pesti egyetemen folyik. Az egyetemnek 1851-ben 560 egészségügyi szakot végző hallgatója van: orvosok, sebészek, gyógyszerészek, bábák, állatorvosok. Az egyetem lehetőséget ad tehát a teljes orvosi személyzet képzésére, azonban a képzés egy intézményben való megoldása a kezdetlegességet is jelzi.

A város betegeinek száma az 1850-es években évi 10 000—12 000 között van, kb. 80-féle betegség fordul elő.[6]

Az 1850-es években jelentős közegészségügyi intézkedésekre került sor. Befejeződött egy hosszabb folyamat, amelynek során az ipari jellegű és a szellemi foglalkozások elváltak egymástól, és hivatásos egészségügyi személyzet jött létre. A korábbi borbélysebészektől elváltak a diplomával rendelkező sebészek, és nőtt az orvosi gyakorlatot főhivatásnak tekintő „doktorok", „orvos tudorok" száma is.

Megváltoztak az egészségügyi oktatás feltételei. 1851-ben önállósítják az egyetemen az állatorvosképzést, 1850-ben még a sebésztagozatra kerülők számára is kötelezővé teszik, hogy egyetemi tanulmányaik előtt a városi gimnáziumban vizsgát tegyenek.

[3] BFL Pesti tan. iratok 5889/1850—2; Engedélyek 596/1848—49. *Gortvay György:* Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története, I. kötet. Bp. 1935. 239.

[4] *Palugyay Imre:* Buda-Pest szabad királyi városok leírása, Pest, 1852. 491—497.

[5] BFL A Rókus-kórház betegfelvételi könyvei, 1853—1873.

[6] BFL Pesti tan. iratok, 5889/1850—2.
A legteljesebb felsorolás a betegségek fajtáiról egy 1850-es belvárosi beszámolóban olvasható:
„— gyomorlob, toroklob, agylob, agykéreglob, májlob, béllob, haskéreglob, tüdőmirigylob, tüdőlob, höröglob, méhlob, szemlob, gerincagylob, körömméreg, füllob, gerinckéreglob, lépgyulladás, agyzúzódás, csúzláz, csorvláz, epeláz, gyermekágyi láz, hurutos (láz), lob-, ideg-, váltóláz, vérköhögés, vérhas, hasmenés, hányszékelés, aranyér, gyomorgörcs, himlő, csalánküteg, himlőke, külcsküteg, bélgörcs, hurut, tályog, szívdobogás, elvetélés, köszvény, göglob, rüh, bőralatti vízkor, sápadtság, zúzódás, égetés, csontszú, tejvar, nehézkór, farzsa, lábfekély, derment, állcsukódás, lábdaganat, hugyrekedés, hagymáz, köhögés, gümőkór, bujakór, idült csúz, görvénykór, makkrejlés, nyálfolyás, zsebrék, tüdősorvadás, kőbetegség, sápadtság, hasbeli vízkórság, fejbeli (vízkórság), sömör, orbánc, vörheny, idegszélütés, kanyaró."

[7] A lap 1850. júl. 1-től Pesten, 1854-től Sopronban jelent meg.

1850-ben Zeitschrift für Natur und Heilkunde in Ungarn címmel orvosi folyóirat jelenik meg.[7] A város és a felügyeleti hatóságok több fontos intézkedést hoznak a tiszti főorvos, a kerületi orvosok, a bábák, állatorvosok stb. feladatainak körülhatárolásával.

*

A XIX. században az egyik legjellemzőbb egészségügyi változás a korábbi korszakokban összefonódott borbély-sebész, illetve kovács-gyógykovács-állatorvos „mesterségek" elválása.

A XVIII—XIX. századi borbélyoknak céhes szervezetük volt. 1722-ben a német sebészek, 1745-ben a magyar borbélyok váltottak privilégiumot.[8] A német sebészekhez tartoztak a fürdőtulajdonosok, akik azonban elváltak a testülettől. A magyar borbélyok elsősorban hajnyírási és borotválási teendőket folytattak. 1815-re eltűnik a különbség a német és magyar mesterek között. Közös céhlevelet akarnak váltani, azonban kísérletük sikertelen marad.[9] A XIX. század elején a borbély-sebészeknek orvosi diplomájuk is van,[10] műhelyeikben gyakorlatilag a két foglalkozást egyesítik. A városi tanács rendes mestereknek tekinti őket, céhbiztosuk van, szoros városi felügyelet alá tartoznak. A tanács határozza meg a műhelyek helyét és számát, csak a lakosság létszámának növekedésével jelöl ki új üzletet. A műhelyek tulajdonosai tiltakoznak a testület létszámának felemelése ellen, és 1841-ben azt kérik a Helytartótanácstól, hogy a város tíz évig ne adjon új műhelyt. A hatóságok elutasítják a kérést.[11]

A céhes szellem érvényesül a borbélyműhelyt tartó sebészeknél — saját anyagi érdekük biztosítása, nem a lakosság rendes ellátása a cél. A műhelyek két csoportra oszlanak: átruházás, örökösödés, vétel útján szerzett „gyökös" (reáljogú) műhelyek, és a város által engedélyezett újak. Az átruházást a grémium támogatja; nem állít semmiféle követelményt a szakmai vagy elméleti tudás terén a régi műhelyek új tulajdonosai elé. Az új műhelyek birtokába jutó egyénektől viszont megkövetelik azt, hogy tegyenek eleget a céhes előírásoknak, és az orvostudomány akkori követelményeinek is. Kérik a supplikánsoktól a testület által kiadott tanulólevelet, a vándorlásról szóló igazolást, a környék lakóinak nyilatkozatát, a hatósági-erkölcsi bizonyítványt — és az egyetem elvégzéséről szóló oklevelet.[12]

[8] *Nagy István:* A kézművesipar fejlődése és a céhrendszer reformja a XVIII. században, Tanulmányok Budapest Múltjából, 17. kötet. Bp. 1966. 59—107.

[9] *Dóka Klára:* A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években, Bp. 1970. 28—29.

[10] BFL Int. a. m. 8004.
OL Helytartótanácsi lt. Dep. Civitatense 1815/6/230.
„hic loci nemo Barbitonsor esse possit, nisi qui una Diplomate provisus, et incorporatus chirurgus est."

[11] BFL Int. a. n. 7819.
OL Htt. lt. Dep. Civit. 1841/36/298.

[12] BFL Relationes a. n. 13223.
Rel. a. n. 14094.
OL Htt. lt. Dep. Civit. 1847/36/789.

A műhelytulajdonosok képességei a XIX. század negyvenes éveiben különbözők voltak. Akik gyökös műhellyel rendelkeztek, azoknak nem volt orvosi műveltségük, az új műhelyek tulajdonosainak viszont érteniük kellett a borbélymesterséghez és a korabeli orvosi gyakorlathoz is. Ugyanakkor minden műhelyben foglalkoztak borbély-sebész „mesterségekkel", legfeljebb megoszlás volt a borotválást, hajvágást végző legénység és a sebészkedő mesterek között. Az anyagi feltételekhez kötött, pénzen vett vagy örökölt borbélyműhelyek így a kuruzslók fő tanyáivá váltak.

Geringer 1852. jún. 30-án kelt utasítása szerint csak azok a kérelmezők kaphattak műhelyt, akiknek volt diplomájuk. Az addigi diploma nélküli műhelytulajdonosoknak megtiltották az orvosi tevékenységet, viszont lehetővé tették azt, hogy a borbély- és borotválómesterséget a nem diplomások is folytassák.[13] A borbélyműhely tulajdonosok ezt a rendelkezést saját érdekükben használták ki. Még nagyobb lett a testület elzárkózása a supplikánsokkal szemben. Borbélyműhelyt sem adtak ezután sebészi diploma nélkül.[14]

A műhelyes borbély-sebészek mellett a XIX. század negyvenes éveire egy másik testület is kialakul: a műhely nélküli, kizárólag orvosi tevékenységet folytató diplomás sebészekből. Pest-Buda hivatásos sebészei 1844-ben társulatot hoznak létre a néhány évvel korábban alakult orvosi egyesület mintájára. A társulás célja: „. . . *hogy a sebészség nagyobb mesteri munkáit, a sebészi és szülészi műszereket, mellyeket egyes tagok magoknak megvenni képesek nem volnának, közös költségeken megszerezhessék, elő forduló esetekben, hol tudni illik a tapasztalt orvos is betegénél orvos társa tanácsára szorul, köztanácskozásra megjelenvén, szegényebb sorsú polgártársának hasznára lehessen;*".

A borbélyok és sebészek helyzetét véglegesen 1865-ben rendezik. Ekkor két részre osztják a borbélyműhelyt tartó sebészeket. A diplomások a sebésztársulathoz, a diploma nélküliek (borbélyok) pedig a fodrászokhoz tartoznak. Ezzel megszűnik a műhelyes céh zártsága, és a borbélyok is a szabad ipart űző fodrászok testületébe kerülnek.[16]

Bizonyos fokig hasonló a kovácsok helyzete. Az állatorvos, gyógykovács, patkoló kovács mesterek a XIX. század közepéig közös céhbe tömörültek. Emiatt a hatóságok a kovács mesterjogot kérő legényektől kérték az állatorvosi tanulmányokról szóló bizonyítványt is. A század második felétől nő a hivatásos állatorvosok száma, a kovácsoké csökken, illetve azok a patkolás és állatgyógyítás helyett kocsikészítéssel kezdenek foglalkozni.[17]

[13] BFL Pesti lt. Szabályrendeletek könyve 1846—1860, 309—310. Pesti tan. iratok 10377/1850—1852. Csak a diplomával rendelkezők kaphatnak műhelyt: „*welche sich mittelst eines auf einer KK. Universität oder chirurgische Lehranstalt gehörig erworbenen Diploms als, Patrone, Magister, oder Doktoren der Chirurgie auszuweisen vermögen.*"

[14] BFL Pesti tan. ir. 3355/1850—2.

[15] BFL Int. a. n. 10210.

[16] BFL Pesti tan. ir. II. 721/1865.

[17] OL Földművelés-, ipar-, ker. min. 1848/1/449 ipar. BFL Testamenta et Inventaria a. n. 3045.

Az 1850-es évek egészségügyi változásainak másik része a hatóságok kezdeményezéséből indult ki. A szakirodalom általában negatívan értékeli, hogy a hatóság a XIX. század közepén a városi főorvos és a Rókus-Kórház igazgatója tisztségét szétválasztotta.[18] A döntést *Koller* 1850. márc. 16-i leirata alapján a városi tanács hirdette ki márc. 18-án. Kétségtelen, hogy ez a rendelkezés a decentralizálódást idézte elő az egészségügy területén, viszont a főorvosnak több lehetőséget adott arra, hogy a kórházi teendők alól felszabadulva egészségrendőri, népjóléti stb. tevékenységet folytasson.

Koller 1850. jún 17-én utasítást ad arra, hogy a város tegyen javaslatokat a főorvos személyére. A városi tanács ennek nyomán bizottmányt nevez ki kettős feladattal:

1. A főorvosválasztás lebonyolítása.
2. Az orvosi személyzetnek szóló utasítások kidolgozása.

A kilenctagú bizottmány elnöke *Aigner Miklós* tanácsnok, maga a bizottmány orvosokból és három tekintélyes polgárból áll.[19] 1850. aug. 17-én küldik fel a választás eredményeit és az orvosi személyzet működésére vonatkozó javaslatot. *Koller* aug. 21-én hagyja jóvá a bizottmány egészségügyi utasításait; elrendeli, hogy azokat fordítsák le magyar nyelvre, és vezessék be a szabályrendeletek könyvébe.[20]

Szeptember 22-én érkezik meg a döntés a főorvosról: *Tormay Károlyt* nevezik ki a tisztségre. *Tormay* 1804-ben született Vácott. 1828-ban végezte be iskoláit, majd európai körút után a pesti egyetemnél lett segédtanár. 1832—1848 között Tolna megye főorvosa, 1848-ban közegészségügyi osztálytanácsos, majd kórházi felügyelő, azután esztergomi főorvos. Bár tehetsége nem érte el az abszolutizmuskori kormány által elhallgattatott kortársaiét *(Eugát, Korányi, Balassa János*[21]*)*, kétségtelen, hogy a városi közegészségügy egyik legjelentősebb alakja volt.

A Rókus-Kórház ideiglenes igazgatója *Brunner Ferenc* lett, azonban a kórház és az állam viszonyának szabályozását is tervbe vették. A kerületi főorvosok számát hatban határozták meg. A megoszlás az egyes történelmi városrészek szerint alakult (Bel-, Lipót-, Ferenc-, József-, Terézváros), azonban Terézvárosba két főorvos került. A kerületekbe az orvosok mellé tiszti sebészeket, bábákat neveztek ki, az állategészségügyet pedig a városi „barcmorvos" irányította.

A városi főorvosválasztással megbízott választmány fontos feladata volt az egészségügyi személyzetnek szóló utasítások kidolgozása[22]. A szabályok nyomán készített városi jelentések teljes képet nyújtanak az 1850—1852-es egészségügyi állapotról, statisztikai adatokat szolgáltatnak a betegségekről, járványokról stb.

A bizottmány a főorvos feladatát a következőkben határozta meg: *„A közegészségi és törvényszéki orvosi ügyekre való felvigyázattal, és azok feletti rendelkezéssel, — úgy szinte a szegény betegek ápoltatásával is a fő orvos bízatik meg."*

[18] *Bakács Tibor:* Budapest közegészségügyének száz éve, 1848—1948, Bp. 1948. 16—22.
[19] BFL Pesti tan. ir. 1542/1850—2.
[20] BFL Pesti lajstromozatlan ir. 1851. ápr. 30., máj. 10., máj. 27.
[21] *Gortvay*, i. m. 235.
[22] BFL Pesti lt. Szabályrendeletek könyve 1846—1860., 176—231.

A főorvost a városi tanács iktatta hivatalába. Megkövetelte tőle az erkölcsi bizonyítványt, az „orvos tudori" (= általános orvosi) és egy speciális orvosi oklevelet, a magyar, német és lehetőleg a szlovák nyelv tudását, valamint gyakorlati jártasságot a törvényszéki és orvosrendőri dolgokban. Fizetését évi 800 pengő Ft-ban határozták meg, a törvényszéki eljárásokért, gyógyszertár vizsgálatokért külön díjat kapott.

Kötelessége volt az egészségügyi statisztikák készítése, az erkölcsi élet (házasság, bordélyok) felügyelete. Gondot kellett fordítani a terhes anyákra, a gyermekágyasokra, a csecsemőkre. A gondoskodás a gyermekápolással kapcsolatos felvilágosításból és a dajkák felügyeletéből állt. A főorvos felelt az ifjúság egészségi állapotáért. Felügyelnie kellett az óvodákra, iskolákra, a lelencek sorsára. A tanács segítségével hozott intézkedésekkel ellátta a város orvosrendőri teendőit (építkezések ellenőrzése, élelmiszerek vizsgálata, piaci ellenőrzés, dunai fürdők stb.).

A főorvos feladata volt a városban előforduló betegségek okainak vizsgálata, védekezés a járványok ellen; felügyelet a foglalkozásból származó betegségek esetén. Figyelmeztetnie kellett az embereket a balesetveszélyekre, harcot folytatni a tudatlanság ellen (pl. mérgek használata, rosszul készített ételek, kuruzslás). A főorvos felügyelete alá tartozott az egészségügyi személyzet: kerületi orvosok, városi sebészek, állatorvosok, bábák, halottvizsgálók — ezenkívül a kerületi orvosok útján a gyógyszertárak, drogériák, borbélyüzletek, kötszer- és műszerkészítő műhelyek.[23]

A város főorvosa gyakorolta a felügyeletet az önálló igazgatóval rendelkező Rókus-kórház és a többi egészségügyi intézet felett. Hatáskörébe tartoztak: a Vakok Intézete, az Invalidus-ház, a büntetőintézetek kórházai. Ellátott a főorvos törvényszéki orvosi teendőket is. Vizsgálta a foglyokat, részt vett a meggyilkoltak, öngyilkosok boncolásában.

A főorvos munkáját a kerületi orvosok segítették. Átvették az illető kerület kisebb egészségrendőri és törvényszéki orvosi ügyeit, fő feladatuk azonban a szegényebb lakosok gyógykezelése volt. A kerületi orvost a főorvos vezette be hivatalába, több szempontból azonban a városi tanácsnak volt alárendelve. A várostól évi fizetést kapott, de joga volt arra, hogy külön pénzért magánbetegeket gyógyítson. Adatokat kellett szolgáltatnia a főorvosnak a népesedési viszonyokról, járványokról, a kerület egészségügyi helyzetéről. Felügyelete alá tartoztak a kerületben levő gyógyszertárak, a sebész- és kovácsműhelyek.

Legfőbb tevékenysége a nincstelen betegek gyógykezelése volt. A betegnek — ha az orvoshoz fordult — szegénységét igazolnia kellett. Szegénységi bizonyítványt ilyen célra a háztulajdonosok adtak lakóiknak, azonban ezt a kerületi bíróságnak láttamoznia kellett. Már 1851-ben kiderült, hogy ez az út nehézkes, ezért minden kerületben a tehetősebb polgári lakosokból egészségügyi biztosokat választottak, akik segítséget nyújtottak a betegeknek a szükséges bizonyítvá nyok kiállításánál, hitelesítésénél.[24]

[23] BFL Budai tan. ir. Locumtenentialia 212/1827.
[24] BFL Pesti tan. ir. 5913/1850—2.

A betegek rendes ellátása érdekében az orvos nem költözhetett el kerületéből. Reggel és délután rendelési időt kellett megjelölni, nap közben pedig a fekvő betegeket otthon látogatni. A gyógyszereket a kerületi orvos minden esetben külön receptre írta. A receptekhez esetenként csatolni kellett az érvényesített szegénységi bizonyítványt. Ha a betegeket otthon nem lehetett ápolni, javaslatot tehetett a kerületi orvos a kórházba vagy a szegényházba utalásra is.

Ugyancsak kerületi eloszlásban működtek a borbélymesterséget nem űző sebészek. Feladatukat a bizottmány a „külbajok" ápolásában és az elősegélynyújtásban határozta meg. Ők is rendelőórákat tartottak a kerület lakosai számára, a szegénységi bizonyítványokkal kapcsolatban a kerületi orvosokhoz hasonló eljárást követtek. Meg kellett jelenniük a sebészeknek a balesetek színhelyén, segíteniük a tűzoltóknak, kezelniük az ételmérgezést szenvedett betegeket.

Az egészségügyi bizottmány határozta meg a bábák feladatait is. Ezek kizárólag a főorvosnak voltak alárendelve, bárhol letelepedhettek a városban, nem szervezhettek a céhekhez hasonló zárt testületet. Közülük jelölték ki a kerületi bábákat az ott lakó szegények számára. Ezek nem hagyhatták el a kerületet.

A városi tanácsnak és a főorvosnak voltak alárendelve a halottvizsgálók. Legalább sebészi diplomával kellett rendelkezniük. Fizetésüket a megvizsgált halottak száma szerint kapták, azonban a szegények vizsgálata ingyenes volt. Működésükről a főorvost időközönként tájékoztatták.

Az egészségügyi bizottmány hatáskörébe tartozott a szegényház és a büntetőintézetek orvosainak szóló utasítás kidolgozása is. A szegényházi orvos felügyelt az összes befogadottak egészségügyi állapotára, és ellenőrizte az ott levő betegek rendes ellátását. A „kényszerítő dologházi" orvos elsősorban a város tisztviselője volt, de közvetlenül a főorvos felügyelete alatt állt. Tevékenysége szintén kettős: 1. A foglyok egészségi állapotának vizsgálata, 2. a betegápolás ellenőrzése. Az orvos részt vett a dologházi bizottmány ülésein, ott javaslatokat tehetett egészségügyi vonatkozásban. Megvizsgálta a bekerülteket, a napi ellenőrzés alkalmával meglátogatta a betegeket. Szükség esetén lehetősége volt arra, hogy a Rókus kórházba utalja a foglyokat. A Rókus épületében szintén működött egy fenyítőház, amely közvetlen kapcsolatban volt a dologházzal.

Az 1850-ben kinevezett bizottmány hozott állategészségügyi rendelkezéseket is. A városban viszonylag kicsi volt az állatállomány, azonban szükségessé vált egy hatósági állatorvos kinevezése. Az állatorvos feladata — a kutyák kivételével — a háziállatok egészsége feletti őrködés volt. Városi vonatkozásban elsősorban a lovak kaptak szerepet, mivel a városi forgalmat bérkocsikkal bonyolították le. Az élénk kereskedelmi élet miatt fontos feladatot jelentett az állatorvos számára a vásári felügyelet. Az állatok elpusztulásakor vagy egyes vitás állategészségi esetekben törvényszéki orvosi teendőket is ellátott.

Az elhullott állatok megnyúzása, illetve elásása a sintér („nyúzó") feladata volt. Össze kellett fogdosnia a veszett kutyákat, a házaknál levő beteg ebeket pedig gyógyítani. Előírták, hogy a „nyúzó" az állatorvosi intézetben tanfolyamot hallgasson.

*

A polgári egészségügy kialakulásában az orvosi feladatok összefoglalása jelentős eredmény volt. Lehetőség nyílt teljes egészségügyi statisztika összeállítására, aminek a járványok megelőzése, az általános helyzet javítása, az orvosok megfelelő elosztása stb. szempontból nagy jelentősége lehetett. A főorvosi és a kerületi jelentésekben — az utasításnak megfelelően — mód nyílott arra, hogy a városi egészségügyi személyzet a kerülettel kapcsolatos észrevételeit, javaslatait a tanács, azon keresztül pedig a kerületi kormányzat egészségügyi osztálya elé terjesszék.

Már az utasítás kiadása után készült első jelentések képet adnak a kerületek sajátos egészségügyi problémáiról. A józsefvárosi kerületi orvos felveti az állategészségügy kérdését, mivel a lakosság egy része a területen mezőgazdasággal foglalkozik. Az országosan elharapódzott marhavész 1850-ben elérte ezt a kerületet is. Problémát jelent Józsefvárosban a zsúfoltság, a sok szegény lakos, az ide menekülő megbetegedett vagy szolgálatban nem levő cselédek helyzete.[25]

A Ferencvárosban 1850-ben 5 gyár működött. Ezek 819 főt foglalkoztattak. A betegségek fő oka — a főorvos jelentése szerint az ínség és nyomor: a munkanélküliek az utcákon csoportosan kóboroltak.[26] Lipótváros Pest legelőkelőbb negyedévé vált a század közepére. Házai kőből, égetett téglából épültek, az utcákat követték, csatornázták. A Diana fürdő megfelelő tisztálkodási — fürdési lehetőséget biztosított, különösebb egészségügyi panasz nem volt.[27]

Terézváros alsó részén — a mai Rákóczi út és a Majakovszkij utca közötti szakaszon — a tisztiorvos jelentése szerint — a legtöbb problémát a piszkos és szűk utcák jelentik. A másik negyedben igen sok szegény él: napszámosok, mesteremberek. A lakosság egy részének a gyufagyárak adnak munkát. A munkások sápadtak, gyengék, gyomor- és tüdőfertőzést kapnak a foszfortól. Egészségtelenek a szivar- és dohánygyárak is. A kertekben és a vasútnál napszámosok dolgoznak, akiknek egyáltalán nincs lakásuk, és az éjszakát a szabad ég alatt töltik. A lakosság életmódja sok alkalmat ad a megbetegedésre. Egész héten száraz kenyéren élnek, csak vasárnap esznek meleg ételt. A lakások zsúfoltak. Egy-egy kis szobában 2—3, néha több család lakik. Azt javasolja a kerületi orvos, hogy nevezzenek ki bizottmányt a pincelakások összeírására, legfeljebb három családnak adjanak egy szobát. Szükség volna egy lelencházra is. Földszintes iskolákat kellene építeni a kisebb gyermekek számára. Elő kell írni a tanítóknak, hogy tanítványaikat egészségügyi szempontból is tartsák szemmel.[28]

A belvárosi orvos nem ad kerületével kapcsolatban javaslatokat, mivel az ő idejét nagyrészt a törvényszéki orvosi teendők kötik le.

Az első évben befutott kerületi orvosi jelentések nyomán *Tormay Károly* főorvos „memorandumot" intéz a városon keresztül a kerületi kormányzat egészségügyi osztályához a közegészségügyi állapotok javítása céljából.

Első pontban kéri, hogy a lelkészeknek írják elő a pontos anyakönyvi adat-

[25] BFL Pesti tan. ir. 5889/1850—2. Józsefvárosi jelentés.
[26] Uo. Ferencváros.
[27] Uo. Lipótváros.
[28] Uo. Terézváros.

szolgáltatást: a születettek, halottak, házasulandók számáról. Ezek az adatok az egészségügyi statisztikák összeállításához voltak szükségesek, de maga az intézkedés korai előfutára az anyakönyvezés állami-városi ellenőrzésének is, egyelőre csak egészségügyi aspektusból.

A város súlyos problémája volt a pauperizálódás következtében elterjedt prostitúció. Sok volt a városban a lelenc, és a gyermekhalandóság itt elérte a 60%-ot. *Tormay* az állam segítségét kéri részben az ilyen betegek gyógyításához, részben egy lelencház felállítására. Elő kell írni, hogy a nevelőszülőkhöz adott lelenceket időnként mutassák be az orvosnak, és csak megfelelő gondozás esetén adjanak a nevelőknek pénzt. Meg kell szilárdítani az iskolák felett az orvosi felügyeletet.

Javítani kell az inasok helyzetét. A mesterek és legények ne verjék őket, betegség esetén részesüljenek megfelelő ápolásban a Rókus-kórházban vagy a mester lakásán, ha erre lehetőség van.

A lakásokat vizsgálják felül egészségügyi szempontból. Több gondot kell fordítani a dunai fürdőkre. Fejlesszék a kórházakat: az orvosok készítsenek statisztikát a betegekről. A kerületi orvosok megfelelően irányítsák a halottvizsgálókat. Ha betegük meghal, hagyjanak írást tapasztalataikról, hogy a halottvizsgálók jobban végezhessék munkájukat.[29]

Tormay javaslataiban élesen, a hivatását átérző orvos szenvedélyével veti fel a százezres város legsürgősebb egészségügyi problémáit. A kérdések megoldása már nemcsak az egészségügyi személyzeten múlott, hanem a városi tanácsnak, a gazdasági-pénzügyi szerveknek és a kerületi kormányzat hivatalának feladata volt.

A városi egészségügyi hatóságok munkáját nagyban elősegítette az, hogy éppen az 1850—1851-es rendelkezések nyomán a város egészségügyi helyzetéről összefoglaló jelentések és statisztikák készültek. Ezek a statisztikák a betegek számával, a betegségek elterjedésével, a tisztiorvosi személyzet létszámával kapcsolatosak. Tartalmaznak ma már nem az egészségügy körébe tartozó adatokat is: részletes beszámolót az időjárásról — a hőmérsékleti viszonyok megjelölésével — anyakönyvi összesítést a halottak, születettek és a házasulók számáról stb.

Az első három év jelentéseiből a következő mai értelemben vett egészségügyi statisztika állítható össze:[30] (A táblázatot lásd a következő oldalon.)

A főorvosválasztás lebonyolítására és az utasítások kidolgozására kiküldött választmány mint általános egészségügyi bizottmány tovább működött. Elnöke továbbra is *Aigner Miklós* tanácsnok volt, tagjai pedig a városi főorvos, a kórházigazgató, a kerületi orvosok, sebészek, a városi állatorvos és a mezei kapitány.

[29] Uo. összefoglaló jelentés 1849/50.

[30] A jelentések megtalálhatók:
1850 — BFL. Pesti tan. ir. 5889/1850—2.
1851 — *Palugyay*, i. m. 487—491.
1852 — kiadva: „Sanitäts-Bericht für die Stadt Pest vom Jahre 1852", Pest, 1853.
továbbiak: BFL Pesti lt. Orvosrendőri jelentések 1853—1859.
OL K. K. Districts-Regierung, Pest. Egészségügyi osztály, 1851/9/2. 1851/21/1, 3, 4, 5.

A betegek száma városrészenként

Városrész	1849/50.	1850/51.	1851/52.
Belváros	1064	1260	929
Lipótváros	638	808	731
Terézváros I.	8000	1869	785
Terézváros II.	359	1263	1114
Józsefváros	?	3082	1627
Ferencváros	288	913	504

Az egyes kórházakban ápolt betegek száma

	1849/50.	1850/51.	1851/52.
Rókus	7452	6156	6067
Dologház kórháza	649	801	646
Szegényház	179	215	259

Az orvosi személyzet létszámának alakulása

	1849/50.	1850/51.	1851/52.
Orvos	155	163	162
Sebész	57	62	55
Állatorvos	?	7	9
Bába	133	?	169

A bizottmány közvetített *Augusz* egészségügyi hivatala és a város között. Foglalkozott a jelentésekben felvetett problémákkal. Már 1851-ben megtörténtek az első lépések a lelencház felállítására, bölcsőde létesült, bizottságot küldtek ki a pincelakások felmérésére, felléptek a kuruzslók ellen, részt vettek az 1851-es marhavész elleni küzdelemben.[31]

Az abszolutizmuskori hatóságok győztes polgári forradalom és levert szabad-

[31] BFL Pesti tan. ir. 10056/1850—2.
BFL Pesti tan. ir. 12918/1850—2.
OL K. K. Districts-Regierung, Pest, Egészségügyi osztály 1851/4/6, 21; 1851/15/1.

ságharc után vették át a hatalmat. A nemzeti elnyomás, politikai alárendeltség körülményei között is sor kerülhetett azonban a gazdasági-társadalmi élet területén polgári intézkedésekre. Ez történt egészségügyi téren is. Ha nem is volt jelentős fejlődés, a viszonyok felmérése és az egészségügyi személyzet tevékenységének körülhatárolása 1850—1851-ben haladó lépés volt, amely a város polgári közegészségügyének további alakulásához adott alapot.

Zusammenfassung

In der Studie wird die Frage untersucht, welche Maßnahmen im Bereich des öffentlichen Gesundheitswesens von städtischen und vorgesetzten Behörden, die sich nach der bürgerlichen Revolution und dem Freiheitskampf in der Epoche des Absolutismus bildeten, ergriffen wurden und was für ein Prozeß sich Mitte des 19. Jahrhunderts anläßlich der Bildung eines Berufsärztestandes abspielte.

Vorgänger von Chirurgen und Tierärzten im bürgerlichen Sinne waren in früheren Jahrhunderten die Barbiere und die Kurschmiede. In der zweiten Hälfte des 19 Jahrhunderts trennt sich die Schicht von Chirurgen und Tierärzten, die hauptberuflich im öffentlichen Gesundheitswesen tätig ist, von den Vereinigungen der Barbiere und Schmiede.

Im Zuge einer Dezentralisierung des öffentlichen Gesundheitswesens durch die Behörden in der Epoche des Absolutismus wurde das Amt des städtitischen Amtsoberartztes und des Krankenhausdirektors geteilt. In Verbindung mit der Wahl des Oberarztes wurde der Komission die Möglichkeit gegeben, für das gesamte Personal des öffentlichen Gesundheitswesens Weisungen auszuarbeiten sowie die Aufgaben für den Stadtoberarzt, die Bezirksärzte, Chirurgen, Hebammen usw. zusammenzufassen. De aufgrund der Vorschriften regelmäßig Meldungen gemacht wurden, konnte auch eine vollständige Statistik des öffentlichen Gesundheitswesens angefertigt werden.

Die Verfügung über die Festlegung der Aufgaben und die Erforschung der Verhältnisse stellte einen progressiven Schritt dar und bildete die Grundlage für die weitere Entwicklung des allgemeinen Gesundheitswesens.

LIBEXIN

TABLETTA

ANTITUSSIVUM

A Libexin, mint peripheriás támadáspontú köhögéscsillapító, erősen tompítja a köhögési ingert anélkül, hogy azt teljesen elfojtaná.
A légzőközpont működését nem befolyásolja, a légzéstérfogatot inkább növeli. Bronchospasmolytikus hatása következtében a légzést megkönnyíti, a köpet mennyiségét előnyösen befolyásolja. Köhögéscsillapító hatása kb. 3—4 óráig tart.

ÖSSZETÉTEL: Tablettánként 100 mg 3-(β, β-Diphenyl-aethyl)-5-(β-piperidinoaethyl)-1,2,4-oxadiazol. hydrochlor. hatóanyagot tartalmaz.

JAVALLATOK: Bronchialis eredetű köhögés csillapítása. Pleurális eredetű köhögés csillapítása.

ELLENJAVALLATOK: Nagy váladékozással járó kórképekben és különösen postoperatív állapotban (inhalatiós narkózis után) ellenjavallt.

ADAGOLÁS: Átlagos adagja felnőtteknek naponta 3—4-szer 1 tabletta, makacs esetben 2 tabletta.
Gyermekek szokásos adagja az életkornak és testsúlynak megfelelően arányosan kevesebb, általában naponta 3—4-szer ¼—½ tabletta.
Bronchológiai előkészítéshez testsúlykg-onként 0,9—3,8 mg-os adagban atropinnal kombinálva, 1 órával a beavatkozás előtt.
A Libexin alkalmazásának semmiféle kellemetlen mellékhatása nincs, megszokást nem okoz.

MEGJEGYZÉS: A tablettát szétrágás nélkül, egészben nyeljük le, mivel szétrágása a száj nyálkahártyáján múló zsibbadást, érzéketlenséget válthat ki.
Társadalombiztosítás terhére szabadon rendelhető.

Csomagolás: 20 db à 0,1 g tabletta 11,— Ft
200 db à 0,1 g tabletta 93,— Ft

CHINOIN
Gyógyszer és Vegyészeti Termékek Gyára
Budapest IV., Tó u. 1—5

NEVIGRAMON kapszula

ÖSSZETÉTEL: Kapszulánként 500 mg Acidum nalidixicum (acidum 1-aethyl-7--methyl-1,8-naphthyridin-4-on-3-carbonicum) hatóanyagot tartalmaz.
JAVALLATOK: Főleg Gram-negatív kórokozók által okozott polyresistens akut és krónikus húgyúti fertőzések, a gyomor-bélhuzam Salmonella, vagy Shigella által okozott fertőzése, valamint különös jelentőséggel a polyresistens E. coli fertőzés esetében.

ELLENJAVALLATOK: A légzőközpont depressiója esetén, továbbá máj- és vese-elégtelenségben csak fokozott óvatossággal alkalmazható a funkciós vizsgálatok elvégzése mellett. A terhesség első harmadában és gyermekeknek 2 éves koron alul ne alkalmazzuk.

ADAGOLÁS: Átlagos adagja felnőtteknek naponta 4-szer 2 kapszula kúraszerű adagolással legalább 7 napon át, indokolt esetben hosszabb időn át csökkentett adagolással (napi 4-szer 1 kapszula).
Gyermekek adagja 2-től 6 éves korig 250 mg naponta 3—4-szer, 6-tól 14 éves korig 500 mg naponta 2—4-szer.

MELLÉKHATÁSOK: Nemkívánatos mellékhatásokat (émelygés, hányás, hasmenés, esetleg fejfájás, szédülés), valamint allergiás reakciókban megnyilvánuló túl érzékenységet (bőrpír, pruritus, láz, eosinophilia, urticaria) okozhat. Tartózkodjunk azonban a napsugárzástól, mert az érzékeny betegek egy részénél fény hatására kialakuló bőrelváltozást (photodermatosist) okozhat, amely a kezelés időszakos megszakítását teszi szükségessé.
Mivel a Nevigramon bakteriostatikus hatását a Nitrofurantoin csökkenti, a két gyógyszer együttesen nem alkalmazható!

CSOMAGOLÁS: 56 db à 0,5 g kapszula Ára: 370,— Ft

MEGJEGYZÉS: Elsősorban fekvőbeteg-gyógyintézetek részére szolgál. Társadalombiztosítás terhére csak fekvőbeteg-gyógyintézet javaslatára rendelhető, utókezelésre, a szokásos antibioticumokra, chemotherapeuticumokra kellően nem reagáló, de Nevigramonra érzékeny polyresistens fertőzésekben.
A vényt minden esetben a javaslatot adó intézet és a javaslat keltének feltüntetésével, két példányban („másolat"-tal) kell kiállítani.

CHINOIN
Gyógyszer és Vegyészeti Termékek Gyára
Budapest IV., Tó u. 1—5.

HERMANN LURCZ, EIN ABSOLVENT DER UNIVERSITÄT PÉCS ALS MITBEGRÜNDER DER ERFURTER MEDIZINISCHEN FAKULTÄT

von HORST RUDOLF ABE

Über die Jugendjahre von *Hermann Lurcz*[1] ist uns leider bis zum heutigen Tage so gut wie nichts bekannt geworden. Aus Nürnberg oder dessen näherer Umgebung stammend, wissen wir lediglich, daß er wahrscheinlich während der siebziger Jahre des 14. Jahrhunderts in bereits fortgeschrittenem Lebensalter die berühmte, 1367 gegründete Universität Pécs bezogen haben muß. Hier oblag er dem Studium der „artes liberales", eignete sich ein für sein ferneres Leben entscheidendes akademisches Grundwissen an und promovierte an ihr schließlich auch vor 1379 zum „magister artium".

Im Jahre 1379 wurde er dann als „magister Quinclesiensis" in den Lehrkörper der Prager Artistenfakultät aufgenommen, wo er sich mit Sicherheit bis 1382 nachweisen läßt und wo er auch einer der Lehrer und späteren Fachkolle-

[1] Vgl. über ihn *Monumenta historica universitatis Carlo-Ferdinandeae Pragensis*, Tom. I, Pars I, Prag 1830, S. 182 und 206.
Franz Gall, Die Matrikel der Universität Wien (=Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Reihe VI), 1. Abteilung, Bd. I, Graz und Köln 1954, S. 20. r. Spalte, Zeile 45 ff.; S. 22, Zeile 1—4; S. 35 oben.
J. C. Hermann Weissenborn, Akten der Universität Erfurt (=Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete, Bd. VIII), Bd. I, Halle 1881, S. 46 r. Spalte, Zeile 14 ff.; S. 48, Zeile 24—27. *Josef Aschbach*, Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhunderte ihres Bestehens, Wien 1865, S. 120, 133 ff., 410 ff. 579 f. *Erich Kleineidam*, Universitas Studii Erffordensis, Teil I (=Erfurter Theologische Studien, Bd. 14), Leipzig 1964, S. 27—30, 32, 53, 183, 191 f., 265 ff. *Harry Kühnel*, Mittelalterliche Heilkunde in Wien (=Studien zur Geschichte der Universität Wien, Bd. V), Graz—Köln 1965, S. 35. *Horst Rudolf Abe*, Die Geschichte der Erfurter medizinischen Fakultät im Zeitalter der Spätscholastik und des Humanismus (1392—1524), Phil. Habilitationsschrift Rostock 1966 (Maschinenschrift), insbesondere S. 137 ff.
Es liegt auch durchaus im Bereich der Möglichkeit, daß Hermann Lurcz den artistischen Magistergrad nicht an der Universität Pécs erlangt hat, sondern daß diese Universität lediglich die letzte Hochschule war, an der er vor seiner Übersiedlung nach Prag als Magister tätig gewesen ist. Demzufolge könnte er den Magistertitel bereits vorher an einer anderen Universität erlangt haben. Vgl. *Frantisek Kavka*, Die Prager Karls-Universität, die Fünfkirchner Universität und Südungarn im XIV. und zu Beginn des XV. Jahrhunderts; in: Jubileumi tanulmányok, Pécs 1967, S. 87 f.

gen von *Nicolaus Hunleve*[2] gewesen sein dürfte, der 1380 an der dortigen artistische Fakultät „ad licentiam" zugelassen wurde. Gleichzeitig scheint *Hermann Lurcz* in Prag aber auch schon dem Studium der Medizin nachgegangen zu sein. Wann und wo er allerdings den medizinischen Doktorgrad erworben hat, entzieht sich bislang ebenso unserer Kenntnis, wie die Antwort auf die Frage, ob er sich diesem Wissenschaftszweig möglicherweise bereits in Pécs zugewendet hat oder nicht.

Fest steht nur, daß er im Sommersemester 1386 als „Magister Hermannus Lurcz de Nuerenberga, doctor in medicinis" an der Universität Wien immatrikuliert wurde, zu deren ersten Doktoren der Medizin er gehörte. Dort begann er sogleich mit dem Studium der Theologie, fand 1387 als „baccalarius in theologia" und 1390 als „baccalarius formatus in theologia" urkundliche Erwähnung, um schließlich in dem nachfolgenden Jahrfünft zum Doktor der Theologie zu promovieren.

Im Sommersemester 1387 und im Wintersemester 1390/91 als erster Mediziner zum Rektor der Wiener Alma mater gewählt, die in ihm einen energischen Sachwalter ihrer vielfältigen akademischen Belange gewann, bekleidete er ausserdem im Wintersemester 1388/89 das wichtige Amt eines Dekans der dortigen medizinischen Fakultät und gab in dieser Eigenschaft auch deren erste Fakultätsstatuten heraus. Zu seinen Schülern gehörte damals unter anderen der ihm von Prag nach Wien gefolgte *Nicolaus Hunleve*, der 1388 als „magister artium" in Wien immatrikuliert wurde, sich hier unverzüglich dem Studium der Medizin widmete und dieses hier auch mit der Erlangung des medizinischen Doktorgrades zu einem erfolgreichen Abschluß gebracht haben dürfte. Denn bei der feierlichen Eröffnung der am 1. Mai 1392 ins Leben gerufenen Universität Erfurt, der ältesten Hochschulgründung auf dem Boden der heutigen Deutschen Demokratischen Republik und der fünftältesten in ganz Mitteleuropa, begegnen wir in der Matrikel als zweitem Inskribierten dem „dns. Nicolaus Hunleve, mgr. in artibus et in medicinis", der in dieser Eigenschaft zugleich auch der erste Dekan und erste Ordinarius der Erfurter medizinischen Fakultät gewesen sein muß.

Unter diesen Umständen kann es kaum ein Zufall genannt werden, wenn nur wenige Jahre später, im Wintersemester 1395/96, auch der Magister „sacre theologie in medicinis et artibus" *Hermann Lurcz* in Erfurt auftauchte und hier sogleich von der theologischen und medizinischen Fakultät ordnungsgemäß rezipiert wurde. Denn es dürfte wohl keinem Zweifel unterliegen, daß an diesem Hochschulwechsel sein alter Prager und Wiener Schüler *Nicolaus Hunleve* einen beträchtlichen Anteil gehabt haben mag. Bereits ein Jahr später, im Wintersemester 1396/97, zum Rektor der jungen Erfurter Alma mater gewählt, war *Hermann Lurcz* übrigens der erste Erfurter Universitätsrektor überhaupt, der

[2] Vgl. über ihn *Monumenta historica*, S. 192. *Weissenborn*, S. 36 lk. Spalte, Zeile 7 f.; S. 47, Zeile 2 f.; S. 62, Zeile 13 ff. *Kleineidam*, S. 18 f., 52, 324, 326. *Abe*, Die Geschichte, insbesondere S. 136 f.

dieses ehrenvolle Amt zuvor bereits an einer anderen europäischen Hochschule innegehabt hatte. Während seiner Erfurter Jahre anscheinend maßgeblich an der Ausarbeitung der ersten, bis 1447 Geltung besitzenden Universitätsstatuten mitbeteiligt, führte er zudem während seiner Amtszeit als rector magnificus den durchaus positiv zu nennenden Brauch ein, bei jeder Inskription die Höhe der von dem jeweiligen Studienbewerber entrichteten Immatrikulationsgebühren umgehend in der Allgemeinen Studentenmatrikel hinter dem Namen des Betreffenden entsprechend vermerken zu lassen.

Es ist allerdings nicht zu übersehen, daß sich *Hermann Lurcz* von Anfang an der theologischen Fakultät weitaus inniger verbunden gefühlt haben muß als der medizinischen. Denn einmal garantierte die theologische Lektoralpräbende am Erfurter Mariendom, die einem festbesoldeten Ordinariat gleichzusetzen war und als deren ersten Inhaber er fungierte, ihm nicht nur einen auskömmlichen und gesicherten Lebensunterhalt, sondern auch eine akademische Spitzenposition, welche ihm die medizinische Fakultät offensichtlich nicht zu bieten vermochte. Zum anderen war durch seinen vertrauten Umgang mit einer Reihe der bedeutendsten zeitgenössischen Lehrer der Theologie, wie mit *Heinrich Langenstein von Hessen, Heinrich Totting von Oyta, Konrad von Ebrach* und *Johannes von Retz*, für ihn schon in Wien die Entscheidung für dieses Fach endgültig gefallen, ohne daß dieser einmal gefaßte Entschluß von ihm später jemals revidiert worden wäre. Davon zeugt nicht zuletzt auch sein literarisches Schaffen, das ihn — den Mitinitiator der theologischen Weltpriesterschule an der Erfurter Universität — als einen ganz der Wiener Tradition verhafteten nominalistischen Denker ausweist, dessen Hautpinteresse verständlicherweise der Logik galt.

Trotzdem bedeutete sein schon am 13. Februar 1399 (?) erfolgter Tod auch für die Erfurter medizinische Fakultät einen überaus schmerzlichen Verlust. Denn sie verlor in ihm nicht nur ihren schlechthin prominentesten Fachvertreter, sondern zugleich auch einen Mann, den man ohne Bedenken ihren großen Mitbegründern zurechnen darf. Zweifellos erst durch seinen einstigen Schüler *Nicolaus Hunleve* zum Eintritt in die am Anfang ihrer stolzen Geschichte stehende und nur von einem einzigen Doktor repräsentierte Erfurter medizinische Fakultät bewogen, verfügte diese fortan in *Hermann Lurcz* über einen allgemein anerkannten und hochangesehenen akademischen Lehrer von ausgezeichnetem Ruf, dessen vielseitige praktisch-organisatorische Erfahrungen als ehemaliger Wiener Universitätsrektor und Dekan ihr vor allem bei der Ausarbeitung ihrer ältesten, zum Teil bis in das 17. Jahrhundert hinein Geltung behaltenden Fakultätsstatuten besonders zugute gekommen sein dürften und der gleichzeitig die von seinem früheren Schüler *Nicolaus Hunleve* eingeleitete Einflußnahme der Wiener Alma mater auf die Erfurter medizinische Fakultät auf das nachdrücklichste zu intensivieren vermochte.

Aus diesem Grunde gilt es, sich selbst in unseren Tagen noch dieses verdienstvollen Gelehrten in aufrichtiger Dankbarkeit zu erinnern, der vor mehr als 475 Jahren über Pécs, Prag und Wien den Weg nach Erfurt fand, um hier am Aufbau jener Universität und jener medizinischen Fakultät maßgeblichen

Anteil zu nehmen, deren große humanistische Überlieferungen[3] heute als eine mahnende Verpflichtung auf der 1954 errichteten Medizinischen Akademie Erfurt ruhen. Und es ist deshalb auch keineswegs verwunderlich, daß sich die Medizinische Akademie Erfurt nicht nur infolge ihres im Jahre 1963 mit der Medizinischen Universität Pécs abgeschlossenen Freundschaftsvertrages dieser in ganz besonders enger Weise verbunden fühlt, sondern auch im Gedenken daran, was deren berühmte Vorgängerin einst in der Person des *Hermann Lurcz* indirekt auch für sie und die alte Erfurter Alma mater getan hat.

Összefoglalás

Hermann Lurcz, az 1392-ben alapított erfurti egyetem egyik első professzora ifjú éveit homály fedi. Nürnberg környékéről származott, de az első rá vonatkozó biztos adat a prágai egyetem anyakönyvének 1379. évi bejegyzése, amely szerint mint „magister Quinclesiensis"-t felvették a facultas artium tantestületébe. Ez arról tanúskodik, hogy megelőzően a pécsi egyetemen szerezte meg ezt a tudományos fokozatot, vagy esetleg már ott is „magister artium"-ként működött. Nem tudjuk, hol kezdte orvosi tanulmányait: Prágában-e, vagy talán már Pécsett? Mindenesetre 1386-ban Bécsben már így tartják számon: „Hermannus Lurcz de Nuerenberga, doctor in medicinis". Bécsben szerzett teológiai doktorátust is, és kétszer töltötte be az egyetem rektorának, egyszer az orvosi fakultás dékánjának tisztét. Prágában és Bécsben is tanítványai közé tartozott az a Nicolaus Hunleve, aki mindjárt az alapítás évében (1392) az erfurti egyetem orvosi fakultásának dékánja lett. 1395—96-ban már H. Lurcz is Erfurtban tanított teológiát és medicinát, a következő téli szemeszterben pedig rektorrá választo ták. Részt vett az egyetem 1447-ig érvényben maradt alapszabályainak kidolgozásában, s így méltán tekinthető az erfurti orvosi fakultás egyik alapítójának. Valószínűleg 1399-ben halt meg.

[3] Vgl. *Horst Rudolf Abe,* Der Erfurter Humanismus und seine Zeit, Phil. Diss. Jena 1953 (Maschinenschrift). *Derselbe,* Die Bedeutung Erfurts und seiner Universität für die Geschichte der medizinischen Wissenschaft; in: Beiträge zur Geschichte der Universität Erfurt (1392—1816), Heft 16 (1968/69), S. 17—46.

MIKSA HELL (1720—1792), A POLYHISTOR ASTRONOMER

by MÁRIA VIDA

The question may seem pertinent: why should concern the historian of medicin with the noted Hungarian astronomer, Miksa Hell? The raising of the question is justified, but the answer is fairly obvious: the branches of science are interrelated and they must be viewed comprehensively. By letting the development of the "basic sciences" fall from our vision we may reduce the physician to a healing artisan. In order to form a synthetical view of the material and intellectual progress of a given era all the branches of science must be considered.

But Hell commands our attention for other reasons, too. Although his primary interests were mathematics, physics, and astronomy, his comprehensive mind paid attention to the questions of healing, too, and he even published some of his observations. Hell started his activities at the University of Nagyszombat (today Trnava, Slovakia) in 1751. This was the age of Queen Maria Theresa, when the interests of the Empire, the "reasons of state", "enlightened" absolutism demanded that the emphasis should be on the training of "practical" experts: men of law, physicians — and theologians. This was reflected in the establishment of a medical faculty (1769) and in the issuing of *Ratio Educationis* (1777). The formation of scholars and scientists was not one of the primary tasks of the University; science was taught as the part of general culture and especially as a fundamental in practical education, mainly serving the training of physicians. It is by no means incidental that the first important cultivators of botany, chemistry, etc. in Hungary (Jakab Winterl, Pál Kitaibel) all came from the students of medicine.

Miksa Hell (copperplate, 1771)

In the 18th century astronomy was

still not an independent subject at the universities, but the various observation stations were already established there as „places for research", and together with their physical instruments and methods they became an integral part of the institutions of higher education. They did not serve practical ends directly (were rather in the line of producing scientists), but they had an important role in the formation of a unified scientific view of the world. Hell's significance lies in this interrelationship between medical history and science history, especially in an age when scientists, non-physicians often had to take a stand in connection with some novel tendencies in medicine which tended to over-generalize a newly discovered scientific law or symptom.

Miksa Hell was born at Szélakna, a part of the town of Selmecbánya (today Banská Stiavnica in Slovakia), on May 15th, 1720. He came from a noted family of engine-men in the mines: his father was Máté Kornél Hell (Höll), chief-engine-man and physicist at the Selmec mines, who invented the "Selmecbánya" pump, also used in Bavaria and Sweden. All members of the large Hell family showed considerable mechanical talent, one of Miksa's 22 brothers and sisters (József) became another well-known engine-man. Miksa already as an adolescent spent his time with constructing various sun-dials and water-clocks and building other instruments. He studied at the Jesuits at Besztercebánya (today Banská Bystrica) and at Trencsén (Trencin) and finishing the secondary school at the age of eighteen he joined the Jesuit Order. Three years later, in 1741, he went to Vienna to study at the faculty of arts, where his favourite subjects became philosophy and mathematics. In 1744—45, through the good offices of the historian Fröhlich Erasmus, Joseph Frantz (the professor of mathematics and experimental physics) entrusted him with putting the museum of the natural sciences into order. In accordance with the rules of his order Hell had to leave Vienna soon and was sent to the secondary school of Lőcse (today Levoča) where he tought Latin, Greek, geography and arithmetic until 1748, when he returned to Vienna to complete his studies in theology. Here he was given the task by Count Königseck, the Head of the Imperial Treasury to teach mathematics and mine-surveying at the university to those interested in mining.

The further career of Miksa Hell is a good illustration of the new phase that the evolution of science entered around the second half of the 18th century. As a result of the development of the natural sciences and due to their specialization the polyhistors began to give way to the experts of the various branches of science. Despite his versatile knowledge from the beginning of the 1750s Hell turned intensively to a new field, to astronomy. After his ordainment in 1751 he went to Nagyszombat where the building of the university observatory was started on the basis of his plans. Before its completion, however, he was appointed professor of mathematics and astronomy to the short-lived Báthory University of Kolozsvár (today Cluj, Rumania). During the three years spent there he enlarged the physical institute of the university and intensively studied the connections of electricity and magnetism. A few years later he could see to his satisfaction that the experiments of Benjamin Franklin and Becoria verified his own conceptions. But his main interest continued to be astronomy. He followed

the course of the stars from the little observatory installed in his private flat and started the erection of an observatory in Kolozsvár.

1755 brought another rise in his career: the Queen appointed him director of the observatory in Vienna and he became the professor of mechanics at the university. From now on he rarely left Vienna, but through his directing and planning activities he maintained his connections with the Hungarian institutions. The installation of two further observatories—in Eger and in Buda—can be credited mainly to him and he offered space for the Hungarian authors in his *Ephemerides astronomicae ad meridianum Vindoboniensem,* the internationally known journal that he edited from 1757 until his death.

Hell was one of the few scientists from Hungary who received due acknowledgement both at home and abroad already in his lifetime. He was fortunate to be given the task of observing the passing of the planet Venus before the Sun. As the phenomenon was to take place between 9 p.m. and 3 a.m.—when the Sun is under the horizon in Central Europe—the observers had to be at a place where they could see the Sun during those nightly hours. Wardouhuus (Wardő) in Northern Norway, along the 70th parallel, seemed a suitable place. King Christian VII of Denmark undertook to cover the costs of the expedition and asked Hell to lead it. On June 3 1769 Hell and his colleague János Sajnovics, the head of the observatory of Nagyszombat, successfully completed the observations. On the basis of data obtained here and elsewhere Hell fixed the Earth-Sun distance at 151.2 million kilometres. Considering the technique of measuring at that time Hell's result is not far from the average distance of 149.6 million kilometres measured in 1964 by the Astronomical Union. The enormous significance of Hell's result was not recognized by his contemporaries and many even accused him of falsifying the data. His famous colleague, the French Lalande, was the first to attack him. Two facts seemed to lend some support to the charges: one was that Hell published his results only two years after the expedition, in 1771, under the title "Observatio Transitus Veneris ante discum Solis die tertia Junii Wardoehusii facta". The other was that Hell's findings were at great variance with the results arrived at by Chappe in California and Dymond in the Bay of Hudson. It was nearly a hundred years after the death of Hell that the American astronomer Newcombe did justice to his memory in 1883 by refuting the charges of another attacker, the Vienna astronomer Littrow.

Miksa Hell's literary production was considerable. He wrote many textbooks in mathematics and physics, but the making of artificial magnets was one of his main concerns. He published a little book on the subject in 1762 in German, because—as he put it in the introduction—he intended it not for the scientists but for the men of practice, as he regarded the practical use of the magnet of primary importance.

The problem of magnetism began to attract greater attention at the end of the 18th century with the discovery of galvanism. It left its mark not only on physics but on medicine as well. The discovery of zoomagnetism opened up a new chapter in the history of physics, but it also played an important role in healing, as Galvan himself was professor of anatomy at the University of Bologna, being

at the same time a surgeon and an obstetrician, who rashly applied his discovery to all sorts of nervous complaints which were supposed to have originated in the electricity allegedly circulating in the organism. But previous to him Franz Anton Mesmer, a Vienna physician had applied a similar "magnetic" curing already in 1769 with great success. Mesmer's method was based on restoring the balance of magnetism, presumingly existing in all living beings. It was Miksa Hell who first directed Mesmer's attention to the healing effect of iron, that is how the doctor started to use strong horseshoe magnets. But it was again Hell who in the 1770s, at the height of Mesmer's success, was the first to protest against this method of curing. In a writing dated from January 29 1775 entitled "Erklärung über das zweite Schreiben Herrn D. Mesmers die Magnetkur betreffend an das Publikum", he challenged and publicly refuted the effectiveness of the magnetic cure. In the same year he tried to prove in two further articles that the significance of the magnetic phenomena lies in their application in physics but not in the field of curing. In the first ("Max Hell's Schreiben über die alhier in Wien entdeckte Magnetenkur, an einen seiner Freunde") he exposed a concrete case of a magnetic cure, while in the second ("Unparteischer Bericht der alhier gemachten Entdeckungen der künstlichen Stahlmagneten in verschiedenen Nervenkrankenheiten") he examined the use of artificial steel-magnets in curing. Following this critisism Mesmer had three further years of gleaming success in Vienna, but in 1778, as a consequence of a scandal connected with the alleged curing of a blind piano artist, an imperial decree banned him from the Austrian capital. In the question of magnetism Hell, of course, was right, but we cannot discard Mesmer simply as a quack. Nowadays his notions—after due critical reappraisal—are once more made use of by psychology and medicine, within a limited area.

The merits of Miksa Hell were once recognized by the world of learning. Several learned societies, including those of Paris, Bologna, Copenhagen, Stockholm, Göttingen and Droutheim, elected him their member and in 1780 he won even a royal decoration when at the wish of King Stanislaus of Poland he sent him the model of the movable and turnable cover he used for protecting his astrological instruments. In return the Polish king sent him a golden medal and a letter of thanks.

Hell continued to work in Vienna for almost forty years. Twice he returned to Hungary to install two observatories: in 1776 that of the Lyceum of Eger and one year later another one in Buda, in connection with the transference of the University of Nagyszombat. In addition to the three observatories established by him on Hungarian soil all his activities show that Hell wanted to see science strive in his native country and was ready to work for it. His only surviving picture, too, witnesses his attachment to Hungary: the copperplate made in 1771 shows him in a Lappish dress (a reference to his expedition to Lappland), but under it the Hungarian gala *atilla* peeps out. And he had it written on his tombstone: "Maximilian Hell . . . Hungarus".*

* Magyarul megjelent: Vida Mária: Hell Miksa. *Orvosi Hetilap* 1972. 44. 2661—2663.

LITERATURE

Hell, Maximilien: Anleitung nutzlichen Gebrauch der künstlichen Stahl-Magneten. Wien, 1762.

Pasquich, Joan: Rechenschaft von meinen Vorschlägen zur Beförderung der Astronomie auf der königl. Universitäts-Sternwarte in Ofen. Ofen, 1808.

Papp, Márton: Hell Miksa. In: Természettudományi Közlöny (Review of Natural Sciences), 1869, pp. 343—348.

Heller, Ágost: Egy magyar csillagász kitüntetése száz év előtt. (Decoration of a Hungarian Astronomer before 100 Years.) In: Természettudományi Közlöny (Review of Natural Sciences), 1880. The letter of thanks of King Christian VII of Denmark to Miksa Hell. It was published by Pressburger Zeitung (Wien) in 1780.

Herman, Ottó: Hell Miksáról. (About Miksa Hell.) In: Természettudományi Közlöny (Review of Natural Sciences), 1891, 2. pótfüzet, pp. 51—64.

Pinzger, Ferenc: Hell Miksa emlékezete. (The Memory of Miksa Hell.) Vol. 1—2. Budapest, 1920—1927.

Dezső, Loránd: A magyar csillagászat története. (The History of Hungarian Astronomy.) Kolozsvár, 1922.

Bartha, Lajos: A magyar csillagászat történetéből. (From the History of Hungarian Astronomy.) Part 3. In: Csillagászati Évkönyv (Astronomical Yearbook). Budapest, 1960.

Zemplén, Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. (The History of physics in Hungary in the 18th Century.) Budapest, 1964.

Probáld, Ferenc: Lappok között jártam. (I was among Lapps.) In: Természet Világa (World of Nature), 1969, 1.

Zétény, Endre: Hell Miksa. In: Természet Világa (World of Nature), 1970, 5.

Bugyi, Balázs: Franz Anton Mesmer és magyarországi tartózkodása 1775-ben. (Franz Anton Mesmer and His Stay in Hungary in 1775.) In: Comm. Hist. Artis Med. 62—63 (1971), pp. 117—120.

ELFELEJTETT ORVOSÍRÓNK: DR. MÁDI SZABÓ DÁVID (1808—1886)

FAZEKAS ÁRPÁD

A következőkben olyan orvos életét és kiterjedt munkásságát ismertetem, akinek a nevét ma már Szabolcs megyében még az orvosok is alig ismerik.

Szabó Dávid orvosdoktor, Szabolcs vármegye főorvosa 1808. augusztus 22-én a Zemplén megyei Mád községben született. Apja *Szabó József*, anyja *Kónya Susanna* volt. A szülőföld nagy hatással volt későbbi életére és írásaira, s eposzában [15] büszkén így emlékezett Mádra:

> *„És Mád áll ma nap is hírnév s szőlő-koszorúsan,*
> *Fülmile fészkében, s fészkem vala nékem is egykor."*
> (11. old. 1—2. sor)

Az ismeretek elemeit Mád iskolájában sajátította el. Ezután 1821—28 között a sárospataki Református Főiskolán tanult, majd a miskolci Református Lyceumba került. Orvosi tanulmányait 1832-ben kezdte meg a pesti egyetemen, s ott avatták 1838-ban orvosdoktorrá. Orvosként szülőfalujában telepedett le, majd Sárospatakon (itt herceg *Breczenheim Ferdinánd* udvari orvosa volt) és Nagykállóban folytatott orvosi gyakorlatot. Vármegyei főorvosként is egy ideig Nagykállóban működött, mígnem az új megyeszékhelyre, Nyíregyházára költözött át. Majdnem két évtizedig volt vármegyei főorvos, majd kórházigazgató főorvos. Nyíregyházán halt meg 1886. július 3-án, és a nagykállói temetőben nyugszik.

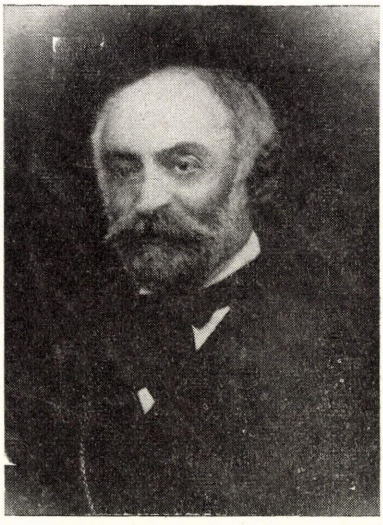

Dr. Mádi Szabó Dávid

Hét unokája él, akik nagyapjuk tehetségét továbbvive részben művészi, részben egészségügyi pályán működnek.

Első felesége, *Kun Magda* 1871-ben meghalt. Másodszor Nyíregyházán nősült, és *Pathy Nagy Erzsébet*et vett el.

Mádi Szabó Dávid érdekes egyéniség

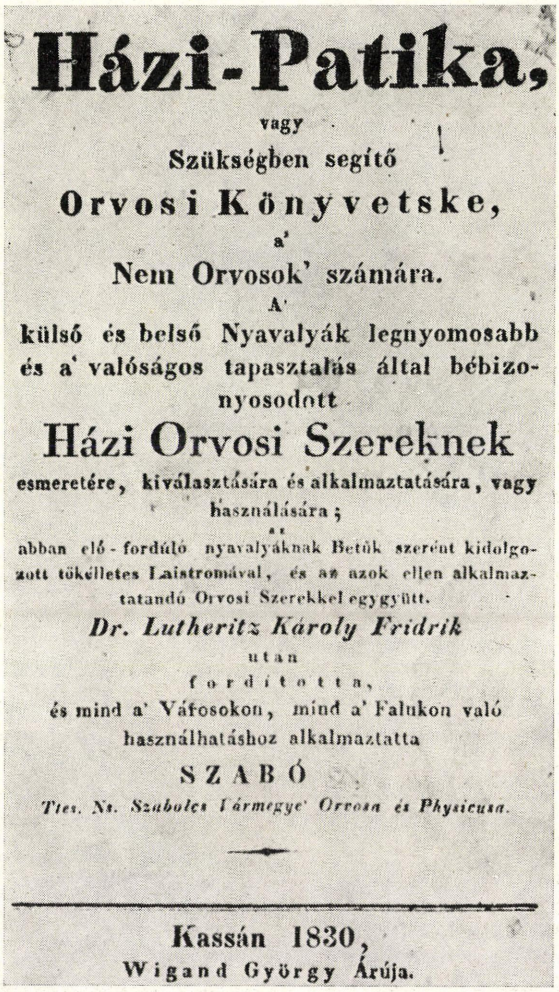

Házi-Patika,

vagy

Szükségben segítő

Orvosi Könyvetske,

a'

Nem Orvosok' számára.

A'

külső és belső Nyavalyák legnyomosabb és a' valóságos tapasztalás által bébizonyosodott

Házi Orvosi Szereknek

esmeretére, kiválasztására és alkalmaztatására, vagy használására;

a'

abban elő-forduló nyavalyáknak Betük szerént kidolgozott tökélletes Laistromával, és az azok ellen alkalmaztatandó Orvosi Szerekkel egygyütt.

Dr. Lutheritz Károly Fridrik

után

fordította,

és mind a' Váfosokon, mind a' Falukon való használhatáshoz alkalmaztatta

SZABÓ

Tiez. Nt. Szabolcs Vármegye' Orvosa és Physicusa.

Kassán 1830,

Wigand György Árúja.

A Házi-patika c. könyv fedőlapja (német ford. 1830)

volt. Annak idején egyaránt nevezetes volt mint orvos, mint költő és mint a szőlőtermelés szakértője, szakírója.

Orvosi munkásságáról annyit tudunk, hogy 1855-ben reá bízták Szabolcs megyében a kolera elleni védekezést. Gyakorló orvosként nem ért el rendkívüli sikereket, de mint megyei főorvos korán meglátta a lakosság egészségügyi felvilágosításának nagy fontosságát. Munkásságáért 1873-ban koronás arany érdemkereszttel tüntették ki. Sok előkelő barátja volt, akiknél házi orvosként is működött (Abaúj és Sáros vm.).

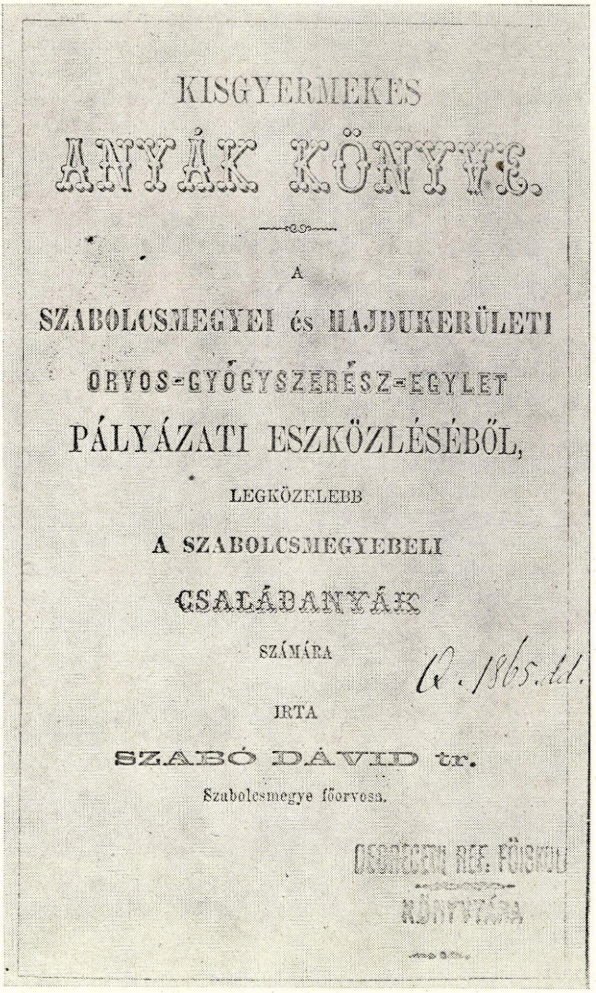

KISGYERMEKES

ANYÁK KÖNYVE.

A

SZABOLCSMEGYEI és HAJDUKERÜLETI

ORVOS-GYÓGYSZERÉSZ-EGYLET

PÁLYÁZATI ESZKÖZLÉSÉBŐL,

LEGKÖZELEBB

A SZABOLCSMEGYEBELI

CSALÁDANYÁK

SZÁMÁRA

IRTA

SZABÓ DÁVID tr.

Szabolcsmegye főorvosa.

DEBRECZEN REF. FŐISKOLA KÖNYVTÁRA

Kisgyermekes anyák könyve (1872). Egykor nagyon olvasott egészségügyi könyv volt

Mádi Szabó Dávid orvosi írásai időrendi sorrendben a következők:

1. Házi-Patika (Kassán, 1830, Wigand György kiadása, fordítás németből, 142 oldal).
2. A mádi bor természet- és orvostudományi tekintetben (Pest, 1838, *Orvos-doktori értekezés!*).
3. Levél a szerkesztőhöz (Gyógyászat, 1868. 48. sz.).

4. Felszólalás orvosi rendünk és állásunk bajai ügyében (Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai, 1870, XIV., 226. lap, s ugyanez az Állatorvos 1870. 1. számában is megjelent.

5. *Kisgyermekes Anyák Könyve.* A szabolcsmegyei és hajdúkerületi orvos-gyógyszerész-egylet pályázati eszközléséből legközelebb a szabolcsmegyebeli családanyák számára (Nyíregyháza, 1872, Dobay Sándor nyomdája, 87 oldal; a 2. változatlan kiadása pedig 1873-ban ugyanott jelent meg).

A Kisgyermekes Anyák Könyve *Mádi Szabó Dávid* legnevezetesebb orvosi munkája. Míg Házi-Patika című munkáját *„nem orvosok"*számára fordította, ezen munkáját elsősorban *„családanyák számára"* írta. Gróf Széchenyi István híveihez tartozva vallja az utóbbi mű Bevezetésében: *„Nagy bajunk az mai időkben nekünk, magyar nemzetnek, hogy azon államokhoz képest, melyek bennünket nagy tömegekkel körülvesznek, oly kevesen vagyunk!"* Ezért nem tud az ország önállóan fejlődni. Könyvének megírását a következő okokkal indokolja: *1.* Sajnálatos, hogy éppen az iskolázott emberek között olyan sok az agglegény. *2.* Sok család fél a gyermekáldástól. *3.* Az egyszerűbb családokban *„ügyetlen és észszerűtlen"* módon ápolják a csecsemőket és kisgyermekeket. *4.* Sok a törvénytelen gyermek.

Ilyen körülmények között hogyan is gyarapodhatnék a nemzet? Megállapítja, hogy csupán testileg-lelkileg ép házaspárok utódai lehetnek egészségesek. Könyve ehhez akar *„felvilágosítást, oktatást"* nyújtani. Fejezetek: *I.* Első időszak: születés előtt. A terhesség alatti lelkiállapot fontosságát hangoztatja, külön figyelemmel kell lenni a terhesség 2—3. hónapjára. Az érvágás ilyenkor helytelen. Az orvosság is tilos. Ismerteti az újszülött ruházatát. *II.* időszak: születés alatt. *III.* időszak: az újszülött. *IV.* időszak: a kisgyermek.

Ezek után nem meglepő, hogy gyorsan elfogyott a Kisgyermekes Anyák Könyve c. munka első kiadása, s a következő évben már megjelent a második.

MÁDI SZABÓ DÁVID, A KÖLTŐ ÉS ÍRÓ

Pataki diákkorából származik 212 oldalas diáriuma, amely *„Gyűjtemény.* Mindenféle írások és Jegyzetek 1825-től fogva" már elárulja a költészet iránt érdeklődését. Példaként bemutatom e jegyzetfüzetből a következő verset:

Jelen és múlt

A jelennek dús mezőin
Minden élet hervadás.
A bú, a kéj tünedékeny
Öröklő a változás.
A mi benne szép tenyészik,
Ugy lehet csak a tied,
Ha letörted virágit,
Kellemét ha izleléd.

Isten új perczet teremthet,
Multat nem hoz vissza ő,
A nem éldelt óra elfoly,
Ujra nem teremthető.
A jelennek élményi
Képzik a szép múltakat,
s por fiának sirig adnak
Istenitő álmokat.

Éldeld, szedd hát a jelennek
Kellemdús virágait,
Ök himzik majd rózsaszinnel
Agg korodnak alkonyit,
S ha a szép emlékezetnek
Holdvilága rád derül
Fölkelnek kiket sirattál,
a koporsó éjibül.

1830 augusztusában *„zarándok gyanánt utazva Miskolczról Pestre"* felkereste a hősköltészet fejedelmét, *Vörösmarty Mihályt*, s később, 61 éves korában írt Béla futása c. hősköltemányét is *Vörösmarty* hősköltői szellemének ajánlotta. Pesti orvostanhallgató korában megismerkedett a 30-as évek írói és költői nemzedékével *(Vajda Péter, Kunoss, Garay, Karacs Teréz)*, s az akkori irodalmi közlönyökben nagyon sok munkája jelent meg. Összes írását ma már hitelesen aligha lehetne megállapítani, mert sokat írt álnéven. Álnevei a következők: Borkuti, Mádi, Sz. D. és Sz-d [6]. Miért volt erre szükség? Ez az egyik levél impurumából derül ki, amelyet hagyatékában találtam. Ennek szövege a következő:

„Tek. Feleky Miklós nemzeti színházi titkár úrnak

Mélyen tisztelt Titkár Úr!

Megkísérlem egy szomorújátékot „Szerelemféltő" 1 felv. nyújtani be a Nemzeti Színháznak. Méltóztassék ezt bírálatra kiadni. Ha előadásra méltónak találtatnék: az a szerencse, több tekintetből, a tetszhalottra sikerrel alkalmazott villany hatása lenne lelkemre. Minden esetre engedje Ön azt a kegyességet reménylenem, hogy drámám sorsa felől engemet tudósítani fog.

Azonban még egy baráti kérelmet el nem hallgathatok. Cselekedje tek. Titkár Úr! hogy a színműszerző neve a t. Bíróság előtt ismeretlen legyen és maradjon az az Ön állhatatos titka.

Az én nevem nem hangzatos név; ha babér nem díszítheti, kíméljük meg szegényt a dísztelenségtől, mellyel erőtlen dicsvágya sújthatna.

Legyen üdvöz. mélyen tisztelt Titkár Úr!"

Költeményei a következő helyeken jelentek meg [16—17]:

1. Koszorú (1831—32, 1834).
2. Rajzolatok (1832—38).
3. Remény (1831).
4. Vasárnapi Újság (1837).

A Rajzolatokban jelent meg ezenkívül: Divatregények (1837), Utazási levelek (1838), Sírbeszéd Parazsóné asszony hamvai felett (1838) c. művei.

A Béla futása c. eposz (1879) fedőlapja

Mádi Szabó Dávid tagja volt a Kisfaludy és a Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatának.

Szépirodalmi munkái a következők [15, 16, 17]:

1. Elbeszélések. *Houwald Ernest* után ford., Pest, 1834.
2. Béla futása ... eposz (Sárospatak, 1879, *Steinfeld Béla* nyomtatta a ref. főiskola betűivel, *Aigner Lajos* bizománya, Budapest, 254. old. Második olcsó kiadás: Nyíregyháza, *Piringer M.* bizománya, 1884).

E munkát ismertette a Koszorú, és *„szépségeit elismerték a műbírák is, méltányolták az illetékes körök, ezek közt az Akadémia és a Kisfaludy-társaság is"*. A mai irodalomtörténeti munkák nem említik [9].

3. Átöltözködések. Vígjáték 3 felvonásban, *Immermann* után fordítva.
4. Szerelemféltő. Szomorújáték (ebből a mutatvány jelent meg a Rajzolatokban, 1837).
5. A szegedi békekötés. Tört. dráma, 1 felv.

Megállapíthatjuk, hogy *Mádi Szabó Dávid* irodalmi munkássága egyben a közel 100 év előtti nyíregyházi könyvkiadásnak [14—15] is értékes emlékeit jelenti.

MÁDI SZABÓ DÁVID SZŐLÉSZETI MUNKÁI

Nemcsak orvosdoktori értekezésének volt a témája a mádi bor orvosi jelentősége, hanem később is számos írásában foglalkozott a bortermeléssel és mezőgazdasággal [5, 16, 17]. Ezzel kapcsolatban nem lehet figyelmen kívül hagyni a következő tényeket: *1.* Mádon született, és sokáig ott lakott. *2.* Irodalmi álnévnek is a „Borkuti", illetve a „Mádi" jelzőket használta. *3.* Sárospataki orvosi működése idején herceg *Breczenheim Ferdinánd* megbízta a Hegyalján levő szőlők felügyeletével.

Mezőgazdasági jellegű írásai a következő folyóiratokban [16, 17, 5] jelentek meg:

Magyar Gazda, 1846., 66. sz.: Szózat a hegyaljai borjavítás és szőlészet ügyében. 81. sz.: Hegyaljai szőlőkiállítás.

Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Munkálatai 1847; 210. l.: Szőlőirati szózat. 254. l.: Izgatás a hegyaljai bornemesítés és kereskedés ügyében.

Magyar Hírlap, 1850., 168. sz.: Miért aljasodik a Hegyalja?

Gazdasági Lapok, 1854., 3., 7. sz.: Hegyaljai szőlőlajstrom és szőlőrendészeti eszmék. 1856; 31. sz.: A homolitásról vagy dűlésről.

Magyar Nép Könyve, 1855. II. 9. l.: A burgonya más növények közötti termelése.

Magyar Évlapok, 1857; 56. l.: Hegyalja borászata. 101. l.: A szőlőoltás.

Falusi Gazda, 1857. II. 91. l.: A marhatartásról.

Indítvány a szőlők rendbeszedésére 1847. (Kézirat, füzetben, 60 oldal, *Török Gyula* gyógyszerész tulajdonában.)

Mádi Szabó Dávid ezen munkáit ma már végképp nem ismerik, hiszen jófor-

mán a neve is feledésbe ment. Elsősorban *Szinnyei József* munkásságának köszönhetjük [16, 17], hogy főleg a szépirodalmi munkásságáról hírt adott az utókor számára. Szinnyei Magyar írók élete és munkái című sorozatának XIII. kötetében Utalások címen nyolc olyan akkori forrásmunkát is közölt, amelyek *Mádi Szabó Dávid* életére és írói tevékenységére vonatkoznak.

Mádi Szabó Dávid református ember volt, s a pataki Kollégiumban megszerette az éneklést. Ő írt „jelhangot" a pataki Ref. Koll. Dalköre részére:

Jelige

Összhangzat a szivben,
Összhangzat az agyban
Társ-énekeinkbe
Bájt, lelket ez adjon.

Édesb, ha dalolva
Folyhat le az élet,
Boldog, ki dalolhat
Boldog, ki úgy élhet.

Éljünk mi is úgy hát,
Mint égi madár él;
Bú, gond vegye sirját
A dal gyönyörénél.

Megértjük ezek után, hogy Nyíregyházán a Dalárda elnöke és református főgondnok is volt. Éppen ezért nem véletlen, hogy koporsója felett Nagykállóban 1886. júl. 5-én [5] Görömbei Péter ref. lelkész, az akkori megye kulturális életének egyik vezető egyénisége mondott beszédet, és egyebek között a következőket hangsúlyozta:

„. . . illő, hogy dr. Mádi Szabó Dávidnak, a szerényen működő de nagy tudományú s magasztos eszmékkel foglalkozó hazánkfiának életét legalább halála után megösmerjük s ősi szokás szerint legalább halála után megtiszteljük és emlékét illendően méltányoljuk."

Áttekintve életét és tevékenységét, azt hiszem, hogy ugyanezt ma még több joggal mondhatjuk el. Kár lenne, ha Szabolcs-Szatmár megye nagy orvosegyéniségei mellett *Mádi Szabó Dávid*ról megfeledkeznénk.

IRODALOM

1. A Napkelet lexikona. Magyar Irod. Társ., 1927, Bp.
2. *Fazekas Á.:* Jósa András a mai orvos szemével. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1968; *1;* 43—51.
3. *Fazekas Á.:* Korányi Frigyes születési adatának korrekciója. Orvosi Hetilap, 1967; *108;* 2532—2533.

4. *Fazekas Á.:* Gyermekgyógyászati vonatkozások megyénk orvostörténetében. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1968; *3;* 61—67.
5. *Görömbei P.:* A közélet hű munkása. Nyírvidék, 1886; 30. szám, 2. old., és 31. sz. 2. old.
6. *Gulyás P.:* Magyar írói álnévlexikon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1956; 86; 290. és 413. old.
7. *Győry T.:* Magyarország orvosi bibliographiája 1472—1899. MOKT, 1900. Bp., Athenaeum, 252. old.
8. *Jósa J.:* Dr. Jósa András (1834—1918) és elődei. Ludvig nyomda, Miskolc, 1934, 358. old.
9. Tartalma: Hunnia népét a magas istenség a sok pártütés, viszálykodás miatti haragjában Batu tatárjaival sújtja. A végtelen mongol had *„letarolta hazánk Bodrog s Tisza-elvi lapályait. Üszkében füstölg Himesudvar is."* (Ez utóbbi a tokaji vár ősi neve.) Az eposz egyik hőse Aba király dédunokája, Hősfi, aki Tokaj ura is volt. Ő menekítette Mária királynőt Esztergomból hajón Pozsonyba. Béla király Arnold nádort küldte a tatárok Kárpátokon keresztüli beözönlésének akadályozására, de harcuk nem volt eredményes. A tatárok elpusztították Egert, Váradot, Vácot. A hazai kunok átálltak a tatárokhoz. Batu látván a Rákosnál rendben gyülekező királyi hadakat, menekülést színlelve Muhinál gyűjtötte össze erőit. Béla király összes seregével a tatárok után nyomult. A muhi csatát a tatárok nyerték meg. Béla és környezete csupán csodával határos módon menekült meg, s a horvátok által felajánlott Klissza várában húzódott meg. A tatárok sikertelenül ostromolták a várat. Szerencsére eközben Ázsiában meghalt Oktai kán, s a tatárok viszálykodva visszatakarodtak. Béla megvetette az új Magyarország alapjait. Hősfi pedig egybekelt szerelmével, Lórával.
10. *Pintér I.:* A magyar irodalom története, I—II. Bp., 1938.
11. *Réti E.:* Nagy magyar orvosok. Bp., 1959, 279. old.
12. *Spányi G.:* Orvostörténelmi és orvosetnographiai adatok, egészségügyi népszokások, babonák Szabolcs-vármegyében. — Dienes István: Szabolcs vármegye. Bp., 1939, 185—200. old.
13. *Szabó D.:* Házi-Patika, Kassa, 1830.
14. *Szabó D.:* Kisgyermekes anyák könyve. Nyíregyháza, 1872.
15. *Szabó D.:* Béla futása. Sárospatak, 1879.
16. *Szinnyei I.:* Magyar írók élete és munkái. Bp., 1909. XIII. kötet 172—173.
17. *Szinnyei I.:* Folyóiratok repertóriuma. Bp., 1876, I. kötet, 1398. old.

Zusammenfassung

Der aus Mád stammende Dávid Szabó (geboren im Jahre 1808 in Mád und gestorben im Jahre 1886 in Nagykálló) war fast zwei Jahrsrzehnte lang in Nagykálló als Oberarzt des Komitats Szabolcs tätig. Nach der Änderung des Komitatssitzes arbeitete er in Nyíregyháza auch als Krankenhausdirektor.

Er erkannte sehr früh bereits die Wichtigkeit einer medizinischen Aufklärung der Bevölkerung. Ein bekanntes Buch war damals das im Jahre 1872 von der Druckerei des Nyíregyházaer Einwohners Sándor Dobay herausgegebene „Buch für Mütter von Kleinkindern".

Dávid Szabó war sowohl als Dichter und Schriftsteller als auch als Verfasser von Weinbaufachbüchern bekannt.

Er starb in Nyíregyháza und fand seine letzte Ruhestätte in Nagykálló.

EGY 100 ÉVES ALTATÓGÉP

BALOGH JÁNOS

Évezredek keserves szenvedései alakították ki elődeinkben azt a véleményt, hogy a fájdalom emberfeletti hatalmak végzetszerű rendelése, azt csillapítani nem lehet. Történtek ugyan próbálkozások, de a mákfőzet, az ópiumos szivacs, a pálinka, majd később a morphin a sebész késének élessége, tüzes vasának égetése ellen nem sokat értek, ezt maguk a sebészek is tudták. A fájdalom ellen csak a sebész tudott védekezni: megkérgesedett, alaposan begyakorolt közönynyel. Egyet lehetett tenni, jól lekötözni a beteget és boszorkányos gyorsasággal operálni. Gyakran előfordult, hogy a beavatkozás okozta fájdalom nyomán fellépő shock rövid idő alatt kioltotta a beteg életét.

A XIX. század első évtizedeiben a sebészet óriási haladást mutathatott fel, kitűnő kórboncnokok és sebészek az emberi kórtan legragyogóbb fejezeteit írták meg, így például *Cruveillhier* és *Dupuytren* pontosan leírták a féregnyújtvány megbetegedésének klinikáját és kórbonctanát, jól ismerték a sérvek anatómiáját, de ezen és más betegségek sebészi megoldását két komor és súlyos akadály — úgy tűnik — örökre meghiúsította.

Az egyik mögött a fertőzések elkerülésének és meggyógyításának titka, a másik mögött a fájdalom csillapításának módja rejtőzött.

1846. október 16-án a bostoni kórház műtőjében történt meg először, hogy a sebészi késvonást nem követte a fájdalom sikolya, az első éter narkózis sikere örömkönnyeket csalt ki az emberi szenvedés iránt közömbös öreg sebész szeméből. Akkoriban Amerikából Európába hetekig tartott a hajó útja és a Csatorna partjáról a kontinens belseje felé sem volt könnyű és gyors az utazás, de a hír mégis futótűzként terjedt.

Januárban már Bécsben is altattak, *Schuh* professzor az önként jelentkező *Markusovszkyt* altatta el próbaképpen. Februárban már Pesten is kísérleteztek az új szerrel, *Balassa* február 8-án 4 önként jelentkezőt, köztük elsőnek egy orvost és egy sebészt altatott, 9-én *Schöpf-Merey* négy és fél éves kisgyermeken altatásban cautherisatiót végez. Február 12-én *Flór* a Rókus-kórházban ugyancsak gyermekeket altat és egy 24 éves nőbetegen condylomát irt ki. Február 27-én és 28-án előzetesen egészséges embereken végzett altatások után dr. *Cseresnyés* Veszprém megyei főorvos éter altatásban amputatiókat végez. Ugyanebben a hónapban 28-án *Arányi* professzor nyilvánosság előtt kísérletezik a kénégény (éter) gőzekkel. *Szathmári* főorvos Aradon, ugyancsak 1847 februárjában így

altatott: marhahólyag nyakába 12 hüvelyk hosszú, 1 hüvelyk vastag csövet vezettek, amelynek a vége elvékonyodott, ezt vette a beteg a foga közé s egy ugyancsak fából készített „kalán", azaz kanál vette körül ezt a részét a csőnek, majd a kalánt a beteg szájára szorították.

A hólyagba egy obony étert öntöttek és fújtatóval levegőt fújtak bele, majd felszólították a beteget, hogy rövid ki- és belélegzéseket végezzen. Néhány szívás után az altató bal kezével befogta a beteg orrát, átmeneti kékülés, nyugtalanság után beállt a bódulat.

Idézem *Szatmáryt:* kénégény (éter) alkalmazása *„... az emberi testre olly nagy befolyású, hogy általa üdvöt és vészt lehet előidézni, amennyiben észszerűleg mint egyéb sebészi műtéttel életmentő gyógyszer, idétlenül alkalmazva pedig halálhozó lehet, ez okból méltán a műtételek közé sorolható".*

A Pesti Hírlap 1847. február 16-i számában ezt olvashatjuk: *„A kénégennyel több rendbeli, igen sikerült kísérletek tétettek már mind az egyetemi, mind a gyermek, mind pedig a polgári kórházakban, Balassa, Schoepf és más tanár urak által. Sokan vannak, kik csupán a szép álom kedvéért altatják el magukat. Azonban láttunk egy illy kísérlő urat, ki török mennyország helyett a tengeri betegség kellemetlen megindulásait volt kénytelen nézni és nézetni az égeny beszívása után. Meg vagyon írva hogy minden embernek nyílik a mennyeknek országa. De halljuk, mit mond a tárgyban azon tisztelt szakértő, kitől már előbb közlöttünk egy tudósítást. Közelebb e sorokat vettük:*

A Kénégény alkalmazása mellett teendő műtételek, melyekről már e lapokban szólottunk, nagy számú szakértő közönség előtt fényes sikerrel vitettek véghez. Vízsérv, függélyek által okozott fitymaszor, végbél-sipoly véres műtétele és egy görvélyes orr s felső ajakfekélyedésnél erős étető szer alkalmazása voltak a próbatét tárgyai. Az 1-ső egyén 3' perczig szívta be a gőzt, melyre 3' perczig tartó érzéketlenség állott be. A műtét az ismert páratlan ügyességű Balassa tanár úr által 19" percz alatt vitetvén véghez, utána még 2' és 41" perczig volt a műtett teljes érzéketlen állapotban; a kábultság szaka ezentúl még 2' perczig tartott. — A beteg fölébredvén, a történtekről semmit sem tudott, s állítá, hogy semmi fájdalmat nem érzett. Kérdeztetvén, hogy akarja-e magát a műtétnek alá vetni, azt véghezvitetni kívánta.

2. A fitymaszor igen érzékeny fájdalommal járó műtételére szánt beteg 3' és 30" perczig volt a gőz behatásának kitéve. Mellyre 2 perczig tartó érzéketlenség és 6' perczig tartó kábultság következett. A műtét, a számos függélyek eltávolításával együtt, 1' s néhány másod-perczig tartván, a műtét után még 1' és 1/2 perczig érzéketlen maradt. Teljesen magához jövén, csak égető érzésről panaszkodott.

3. A harmadik egyén, kinél a végbél-sipoly 8" percz alatt műtétetett, 3' perczig légzé be a gőzt, s utána 2' perczig teljesen érzéketlen, 1 1/2 pedig kábult lett. Felocsúdván felült, s bár a sérült helyet nyomta félteste terhével, mind a mellett semmi fájdalomról nem panaszkodott, hanem álmait — mellyek nyugtalanítók valának — beszélte el, és kívánta a műtét véghezvitelét.

4. Ez 4' perczig szívta az altató égenygőzt, 4' és 2" perczig önkénytelen tagmozgások és a végtagok rövid ideig tartott görcsös összehúzódásai között feküdt érzés nélkül. Az egyik legerősebb étető szer 1' perczig tartott alkalmazása alatt semmi fájdalmat sem nyilvánított; fölébredvén, a történtekről mitsem tudott.

Ez alkalommal egész gyűjteménye mutattatott be azon készületeknek, mellyek a gőz kifejtésére és beszívására állíttattak össze. Az egyszerű Sonhsonféle hólyagtól egész a Hooper mintája után belégző és kilégző billentyűkkel ellátott készületig, melyeknek szerkesztése és kiállítása mellett különösen Dr. Matawowszky és Würtzler gyógyszerész urak fáradoztak. Az elsőséget azonban az őrcsővel ellátott hólyag-készület nyeré el, melly kétségtelenül, mind biztosság, mind óvatosság tekintetéből, legczélszerűbbnek tarthatik. A készületek s a szer hatása jelentőségének leírása nem ide tartozván, róla orvosi lapunkban szóladunk. Az alkalmaztatás körülményeinek meghatározása, további tudományos kísérletektől függend; a következtetések eredményét az esetek figyelmes megvizsgálása döntheti el. Az eddigi tapasztalatokból még csak annyi tűnik ki; hogy a találmány értelmes felügyelés mellett, sok esetben alkalmaztathatik, hatása azonban nem teljesen közömbös? s azért is avatatlan kezekbe nem való. — Dr. Kovács Sebestény Endre."

A magyar nép történelmi létének válságos óráiban az 1848-as forradalom, majd háború szenvedéseinek enyhítésére használták-e az új eljárást, a narcosist? A 48-as időket követő 9 év alatt magyar nyelvű orvosi újság nem volt, és amikor 1857-ben az Orvosi Hetilap megindult, lapjain egyetlen olyan cikket sem lehetett olvasni, mely a honvédsereg orvosainak haditapasztalatairól szólott volna.

Az orvostörténeti kutatások egyik régi adósságát törlesztette *Csillag István*, levéltári adatai alapján feltehető, hogy Tokajban, a hadikórház igazgató főorvosa, *Szilézy Sámuel* chloroform narcosisokat végzett 1849 április közepén.

1849-ben Kassán megjelent az első magyar katonaorvosi utasítás nyomtatásban és ebben megtalálható az orvosi ládában tartandó gyógyszerek jegyzéke. A csapatorvos — sok más gyógyszer mellett — köteles volt 2 uncia chloroformot tartani. Olyan adatunk is van, amely szerint Kossuth egy aradi gyógyszerészt bízott meg azzal, hogy chloroformot gyártson a honvédseregnek. Aki az Orvosi Hetilap első évfolyamát kezébe veszi, az azonnal találhat benne narcosisra vonatkozó adatokat, ekkor azonban már nem csak aethert, hanem chloroformot is használtak, ahogy akkor mondták: a beteget „hangyahalvaggal" bódították el, például karcsontficam helyretételénél, combcsont törés húzással történő kezelésénél stb. Ezekben a dolgozatokban azonban a narcosis melléktéma. A kérdés mégsem volt ilyen egyszerű. A narcosis diadalútjára árnyékok is estek: a narcosis emberéleteket követelt áldozatul. Angliában már az 1850-es évek elején állami bizottságot kellett kijelölni, amelynek állami megbízásból kellett a narcosis kérdésével éppen ennek veszélyessége miatt foglalkoznia. A halálesetek egy részét a külföldi folyóiratok közölték, nagyon sok azonban nem került közlésre. Pitha bécsi tanár angliai tanulmányútján egyetlen klinikán 9 halálesetet látott. Ebben az időben mindenütt az volt a szokás, hogy a beteg arcára compresst (kendőt) vagy egyszerűen csak egy zsebkendőt helyeztek és erre csepegtették a chloroformot. Másik, ugyancsak az 1850-es évek elején bevezetett eljárás volt, hogy fémkosarakat szerkesztettek és erre helyezték a chloroform felfogására szánt kendőt.

A chloroform alkalmazásakor sok hirtelen halálesetet észleltek, ezt a beteg chloroform iránti idiosyncrasiájának tulajdonították. Már egészen korán voltak azonban szerzők, akik az idiosyncrasia tant tagadták és a haláleseteket a helytele-

nül alkalmazott és adagolt szernek tulajdonították. Így a *Snow* vezetése alatt Angliában működő bizottság megállapította és leszögezte — kísérletek és vizsgálatok alapján —, hogy a legkedvezőbb, ha a beteg által belégzett chloroform levegő keverékben a chloroform 5%-nyi. A gyakorlat nagyon hamar megtanította az orvosokat arra, hogy a csepegtetős módszernél a chloroform pontos adagolása, a százalékos concentratio betartása lehetetlen, így aztán korán kezdtek a különböző szerzők mindenféle készüléket ajánlgatni, olyan készülékeket, amelyek a chloroform pontos adagolását — szerintük — lehetővé tették.

A korabeli magyar orvostársadalom élénk figyelemmel kísérte a narcosis ügyét, ez kiderül a Hetilap tárca rovatából. Így például 1862-ben arról ad hírt az O. H., hogy *W. Marcet*, a westminsteri kórház orvosa a hangyahalvag (chloroform) narcosisnál a légzés kimaradását görcsös hangrészáródásnak tulajdonítja és leküzdésére azonnali légcsőmetszést ajánl. Ugyancsak ebben az évfolyamban ismertetik *Oliver Calley Maurice* angol orvos esetét, aki 14 éves gyermek sequestrotomiája közben chloroform narcosisban görcsöket, légzéskimaradást, szívverés kimaradást észlelt, a gyermek ajkai fehérek voltak, a végtagok petyhüdtek. Sikertelenül alkalmazták a Sylvester-féle légzést majd galvanismussal próbálkoztak.

Az elektromos készülék egyik sarkát a nyúltagyi, másik sarkát a gyomortájra tették. A leírás szerint az áram hatására a szív rögtön működni kezdett, a gyermek lassan magához tért. (Royal Human Society 1774-es regiszterében 3 éves gyermek elektromos shockolással történő újraélesztéséről ír.) Ezek a a közlések azonban a magyar orvosi társadalomban nem keltettek visszhangot. 1869-ben *Nágel Emil* a korszak ismert sebésze volt. Művei közül „A csonttörések kór- és gyógytana" című 1861-ben megjelent és az első magyar nyelvű traumatológiai monográfiának tekinthető munkáját az orvostörténelmi társulat előtt már ismertettem. Ebben a művében, de baleseti sérülésekkel foglalkozó cikkeiben is sok szó esik a narcosisról. Nyugalomba vonulása után *Nágel* igen alaposan foglalkozott a narcosis kérdésével. Állatkísérletek végzése mellett rendszeresen végzett emberen is narcosisokat a legkülönbözőbb intézetekben, például *Lumniczer* tanár osztályán. 1869-ben azt az álláspontját fejtette ki, hogy az akkor leggyakrabban alkalmazott 3 altatószer az aether (borégény), chloroform (hangyahalvag) és légélecs (nitrogenexydul) közül a legjobb a chloroform. Igaz ugyan, hogy szerinte a chloroform egyes esetekben villámszerűen öli meg a beteget, az aether viszont a narcosis utáni szakra ártalmas. A nitrogénexydul csak rövid ideig alkalmazható. Ebben az időpontban a nemzetközi irodalomból 300 chloroform halálesetet gyűjtött össze. Az akkori viszonyokat figyelembe véve, ez bizony igen nagy szám. Nágel kiemeli, hogy a gyakorlott műtő a légzés, vagy szívműködés zavarainál tudja, mit kellene tenni, ő azonban a műtéttel van elfoglalva, és sokszor igen nehéz olyan személyt találni, aki a betegnek segítségére tudna sietni. Vagyis már akkor kirajzolódott a narcosis problémának egy olyan vonása, amely megnyugtató módon csak napjainkban oldódott meg azáltal, hogy a narcotizálás külön orvosi szakmaként vált ki az orvosi működések közül. A narcosis ellenjavallataival foglalkozva kiemeli, hogy véleménye szerint az alkoholizmus nem akadálya a chloroform narcosisnak, hanem a bajt rendszerint az okozza, hogy a máj el-

zsírosodott. Ismerteti egy delirium tremensben szenvedő szakács esetét, akit deliriumos rohamában hangyahalvaggal elaltatott és a deliriumos állapot megszűnt. Egy másik esetben egy szeszgyári munkás részeg állapotban kútba zuhant és combját törte. A sebészeti osztályon delirium tört ki rajta, s a törés kezelése lehetetlenné vált. Nagy mennyiségű hangyahalvag alkalmazásával ezt a beteget is olyan állapotba lehetett hozni, hogy ismét kezelhetővé vált.

Nagel kitűnően fogalmazta meg azokat a gyakorlatban felmerülő problémákat, amelyeket a narcosis biztonságosabbá tételére sürgősen meg kellett oldani. Idézem: „... *de amilyen kedves és kényelmes ezen szer, mind a beteg, mind az orvosra nézve, szintoly veszélyes, amennyiben ezeddig se azon legkisebb adagját sem sikerült meghatározni, amelyet gyenge szerkezetű vagy idegzetű egyének megtűrni képesek, se pedig azon számtalan, a szervezet kór, hajlam, vagy külső körülmények által netalán parancsolt óvatossági rendszabályok és ellenjavallatok szabatosan még nincsenek, de nem is lehetnek körvonalazva, miután végre az eddigi kezelési módszernél az adag nemcsakhogy a véletlenre van bízva, nem tudhatván, hogy hangyahalvagozás közben a felette illékony anyagból mennyi vegyülhet a légbe, hanem egyáltalában minden ellenőrzés hiányzik, s így az orvos sohasem képes valakit előre biztosítani a kísérlet veszélytelensége felől.*"

A francia akadémia bizottsága a chloroformot elvetendőnek ítélte és narcosisra az aethert ajánlotta. Ezek a körülmények számos orvost arra késztettek, hogy keressék a szabatos, tudományos elvekre alapozott módját a hangyahalvaggal történő narcotizálásnak. Egyik legelső ilyen eljárás volt az, amelynél üvegharangban chloroformos szivacsot tartottak és az üvegharangból kivezető csőből kellett a betegnek a chloroformgőzöket beszippantani. Ez az eljárás nem vált be. *Pitha* bécsi orvostanár által ajánlott csepegtetési eljárás sem vált be, egy narcosis alkalmával saját feleségét majdnem elvesztette.

Nagel panaszkodva említi, hogy a *Snow* ajánlotta készüléket nem tudta megszerezni, kitartó levelezés útján sem tudott sem a készülékhez, sem annak megbízható leírásához hozzájutni. Ez a Snow-féle készülék állítólag lehetővé tette, hogy a beteg olyan keveréket lélegezzék be, amelyben a chloroform és a levegő arány a 4:96 volt.

Kísérletei során megállapította, hogy az ember egy-egy légvétel alkalmával 500 köbcentiméter levegőt lehel be. Elméleti elképzelései és gyakorlati tapasztalatai alapján egymásután több készüléket is állított össze, ezeket gazometerrel kötötte össze, a légző embert szivattyú pótolta. Figyelembe vette a hőmérsékletet, légnyomást, mérte a chloroform és glycerin mennyiségét és tapasztalatai alapján a készülékeken sok javítást eszközölt, például olyan toló szabályozót szerelt fel ezekre, amelynek a segítségével a chloroform mennyisége $^1/_2$ és $7\,^1/_2\%$ között volt szabályozható. Készülékeivel tengeri nyulakat altatott chloroformmal és amylennel. Eljárását emberen is alkalmazta, *Lumniczer* tanár kórodáján altatott vele. Tapasztalatai alapján kijelenti, hogy el kell vetni azt a felfogást, amely az idiosyncrasiába vetett hit alapján bármiféle rendszerű és alakú készüléket a priori mellőz. Saját készülékéről az a véleménye, hogy a készülék tökéletlen, a gyakorlatban nem eléggé kényelmes. A chloroform narcosis miatt bekövetkezett haláleseteket szorgalmasan vizsgálja, rengeteget levelez, kapcsolatban áll *Hoppé-*

val, a híres tübingeni vegyésszel és másokkal. 1869-ben a pesti királyi orvosegyesületben újabb készüléket mutatott be. A készülék alapelve az, hogy a londoni 1857-ben kinevezett vizsgálóbizottság szerint a belehelendő lég hangyahalvag tartalma 5%-nál több ne legyen. Kísérletei alapján *Nagel* felismerte, hogy a hangyahalvagozásra szolgáló készüléknek a következő tulajdonságokkal kell rendelkeznie:

1. Az orvost arra képesítse, hogy a beteghez minden percben tiszta, üde, vízgőztől és egyéb idegen elemektől mentes lég elegendő mennyiségben juthasson.
2. A belehelt lég hangyahalvag tartalma 5%-ig lassan emelhető legyen, a concentratio leszállítása rögtön történhessék.
3. A légzés természetesen mehessen végbe, holmi legyőzendő szelepek s több effélék által ne terheltessék.
4. A romlott kilégzési anyagok távolíttassanak el.
5. Lehetővé váljék az adag megállapítása.
6. A hangyahalvag felesleges párolgása gátoltassék.

A sok javítás ellenére *Nagel* elégedetlen volt, mert a légzési energia mint működést fenntartó elem megbízhatatlannak bizonyult. Kilégzett levegő a készülékbe nem kerülhetett vissza. A készülék működését úgy vizsgálták, hogy a készülékből kilépő gázelegy meghatározott mennyiségét izzított mésszel töltött csövön hajtották át, mészhalvag képződött, ezt híg légeny savban oldották fel és ezüstnitráttal titrálták.

Kísérleteit 1870-ben Bécsben folytatta tovább, állatkísérletekben chloral bőr alá történő befecskendezésével próbált narcosist végezni.

Bécsből Münchenbe vezet szerzőnk útja, és itt részben állatkísérleteket végez, részben betegeken végez különböző kórházakban altatást. Korának legismertebb nevű orvos- és vegyésztanáraival tart kapcsolatot és kéri fel őket készülékének vizsgálatára. Munkájának ezt az időszakát legjobban az 1871-ben megjelent könyvéből ismerhetjük meg.

Könyvének címe: *„Methode oder Schablone? Darstellung eines neuen, praktisch bewährten Verfahrens um den Luft- zutritt zum Chloroform Dampfe durch Messung zu regulieren. Für Operateure, Zahn, und Entbindungs Ärzte"*. A könyv Geitler Frigyes cégénél jelent meg Bécsben, 1871-ben. A könyvet szerzőnk *James Young, Simpson* és *John Snow* szellemének ajánlja. Felfogása szerint maga az érzéstelenítés rendkívül kényes műtét és lényegét tekintve intoxicatiós állapot létesítését és fenntartását jelenti és e felfogásból következik, hogy ennek hatását fékezni kell tudni, magasságát pedig serpentin utakon kell megközelíteni. Az emberi testbe juttatott olyan heroikus hatóanyagok, mint a chloroform, metylbichlorid, aether és rokonaik súlyosabb beavatkozást jelentenek, mint a megejteni szándékolt sebzés, ezért egész embert kíván. *Nagel* idejében és tegyük hozzá, nálunk még az 1940-es években is, a műtét egész terhe, így még a narcosis ellenőrzése és irányítása is a sebészt nyomta. *Nagel* fenti állásfoglalása — bár nyíltan nem mondja ki — lényegében véve azt jelenti, hogy az orvos, aki az altatást végzi, csak azzal foglalkozzék, jó szakmai felkészültséggel, teljes felelősség

mellett. Nálunk még gyakori jelenség volt nem is olyan régen, hogy a narcosist a sebészeti osztályokon a legfiatalabb orvosra bízták, sőt nemegyszer gyakorlottabb szigorló vagy orvosnövendék altatott. *Nagelé* az érdem, hogy ilyen korán felismerte a narcosis jelentőségét és a narcotisálásnak, mint önálló orvosi szakmának a létrehozását jelölte ki követendő útként. A narcosis számára — mondotta — tudományosabb garanciát kell keresni mint a különböző dilatátorok, nyelvfogók, légcsőmeteszek és galvanopuncturák esetében, mert itt a durva empiriával nem lehet továbbjutni! Idézi *Sigmund* professzor mondását: *„Már annak is jelentősége van, ha Ön a betegnek levegőt adagol, de mérje is meg."* Hosszú évek altatási tapasztalatai felvetették benne — és másokban is — azt a kérdést, hogy jelenleg (már tudnillik N. korában) a gyakorlatban használt egyszerű és kényelmes altatás helyett egy olyant kellene bevezetni, amely empiria helyett „exact schablon" szerint történik és megelégednének azokkal a cautelákkal, amelyeket ez az eljárás nyújt. *Snow* és *Clover* a Londonban működő bizottság munkálataiban leszögezték, hogy a halálozás a chloroform % növekedésével nő, olyan garanciákat kell teremteni, amelyek megvédenek 4—5%-nál nagyobb (mennyiségű) töménységű chloroformgőz felvétele ellen.

Idézi *Snow*t: *„Az a mód és szokás, hogy a chloroformot zsebkendővel lélegeztetik be, bizonytalan és szabálytalan és a legtöbbeket arra vezetett, hogy különös körülményekre és idiosyncrasiára gondoljanak, amelyek azonban a valóságban nem léteznek."*

A narcosis szövődményei, másrészt az azonnal bekövetkező és tetszés szerint elnyújtható narcosis szükségessége vezette arra a gondolatra *Nagelt*, hogy telítődési maximumot kell találnia, amelynek alapul kell szolgálni a bevezetendő eljáráshoz. Az eljárás kivitelénél sok nehézség adódott, sokszor jutott kerülő utakra, annak ellenére, hogy igen nagy számú állatkísérletet végzett, sőt operált beteget is vizsgált *Dittel, Böhm, Neudörfer* és *Billroth* professzorok klinikáin és *Zsigmondy* főorvos osztályán. Altatott ezzel a készülékkel *Thiersch* professzor klinikáján, kedvező nyilatkozatot adott *Nagel* altatókészülékéről *Czermák* és *Pettenkoffer* professzor is. *Pettenkoffer* a bemutatott készüléket helyes elveken felépülő rationalis szerkezetnek tartotta és a sebesült komité elnökének, dr. *Rankénak* (1871-es francia—porosz háború) figyelmébe ajánlotta. A készüléken volumetriás vizsgálatokat is végeztek, ezeket a müncheni élettani intézet vezetője, *Voit* professzor ellenőrizte és rendbenlevőnek találta. Ezek a vizsgálatok annak felismerésére is vezettek, hogy az insufficiens narcosis éppen olyan veszélyes, mint a túlaltatás „hypernarcosis".

Ebben az időben (1870 körül) Angliában a *Clover-, Junker-, Skinner-, Murray*-féle altatókészülékeket használták. Szerzőnk leírja: előfordult már az is, hogy amikor compresst használtak altatáshoz, a túl vastag compress felitta a chloroformot és a beteg nem volt narcotisálva, úgy műtötték meg. A készülékekre rengeteget panaszkodtak a sebészek. Ezeket a készülékeket nehézkesnek, nem eléggé szállíthatóaknak találták. Pettenkoffer evvel vigasztalta a szerzőt: *„Leicht transportabel sind auch Krankenbetten und Kannonen nicht, und dennoch sind solche nicht zu entbehren!"*

Érdekes, hogy a *Snow* által ajánlott és az angolszász területen használt éter-

alkohol-kloroform keveréket *Nagel* rossznak találta. Alapos felkészültségére jellemző, hogy tisztában van az ún. negatív mellkasi nyomás jelentőségével a légzés folyamataiban, s talán ezért ajánlotta a túlnyomásos levegő alkalmazását a légzés megjavítására. Nem lesz talán érdektelen, ha az akkor külföldön már használt készülékek közül a Clover-félét szemügyre vesszük. Lényege a néhány ezer köbzoll tartalmú zsák, amelyet az operatőr a hátán hord, ehhez tartozik még egy üvegedény és egy lámpa, amely a chloroform párolgását segíti elő, továbbá egy bőrzsák, amely minden nyomásra 1000 köbzoll levegőt ürít egy légzőcső, bádog arcmaszk, amelybe szelepeket építettek a be- és kilégzéshez úgy, hogy egy tolóka segítségével tetszés szerinti levegőmennyiség bocsátható a rendszerbe. Az eljárásnak az az alapja, hogy minden ezer köbzollra 32 egész $^3/_4$ minim. elgőzösített kloroform jut, azaz 3 egész $^3/_4$% a keverék. Ezt tovább lehet a tolóka segítségével hígítani. *Snow* „troublesome"-nak, zavarónak nevezte a nehezen kezelhető készüléket. Nehézséget okozott az is, hogy a légzés erejének gyengülésével a beteg a szelepek ellenállását nem tudta legyőzni és dyspnoe lépett fel. *Nagel* szerint nem annyira az előírt százalékos concentratio szigorú megtartása a fontos, mint inkább az, hogy a concentratiót lehessen lassan vagy gyorsan növelni, illetve igen gyorsan csökkenteni, finom átmenetekkel kell mérsékelt mélységű, hosszú ideig fenntartható, veszélytelen narcosist kialakítani.

A *Nagel* ajánlotta készülék felépítése:

1. Kétrekeszes fújtató, amely kézzel működtetendő, levegő forrásul szolgál.
2. Kloroform gőz fejlesztő edény.
3. Regulator, 3 furatú, rajta körben elforgatható mutató van, amely 10 részre osztott skála előtt mozog.
4. Elasztikus kettős cső.
5. Tölcsér alakú illeszték, amely hólyagszerű tágulatba megy át.

Természetesen az altatás előtt a beteget alaposan meg kell vizsgálni, mert a mellkasi szervek állapotának ismerete elengedhetetlen a narcosis kiviteléhez. A szoba hőmérséklete lehetőleg 15—19 °C legyen. A készülék magas asztalkára kerül, az assistens felhelyezi a szájrészt és az előírt ütemben mozgatja a fújtatót, mindig azonos nyomással. Az anaesthetizőr kezeli a regulatort, vagyis adagolja a chloroformot. A fújtatót percenként 16—36-szor kell működtetni, a fújtató excursiói csak $^1/_3$-nyiak legyenek. A készülékkel gyermekeket, öregeket, terheseket is lehet akár hosszú ideig altatni.

Ebben a készülékben viszonylag kicsi térben történik a chloroform párologtatása, emiatt elkerülhető a fölös mennyiségű szer használata, ami a pontos adagolást segíti elő. A müncheni kórházban végzett mérések szerint percenként egy gramm chloroform kellett a felnőtt ember altatásához. A levegő telítettsége szabályozható, sőt szükség esetén tiszta sűrített levegő juttatható a hangrésbe. A különböző hatóényezők akaratlagosan változtathatók, így a narcosis mélysége azonos szinten tartható. A narcosis különböző stádiumainak egymásutánja szabályszerűen következik be, felnőttnél 9—10 perc kellett az érzéstelenség bekövetkezéséhez. Ilyen formán a könyv címében felvetett kérdés eldőlt: nem valamely merev sablon szerint kell a narcosist végezni, hanem módszeresen, az egyes

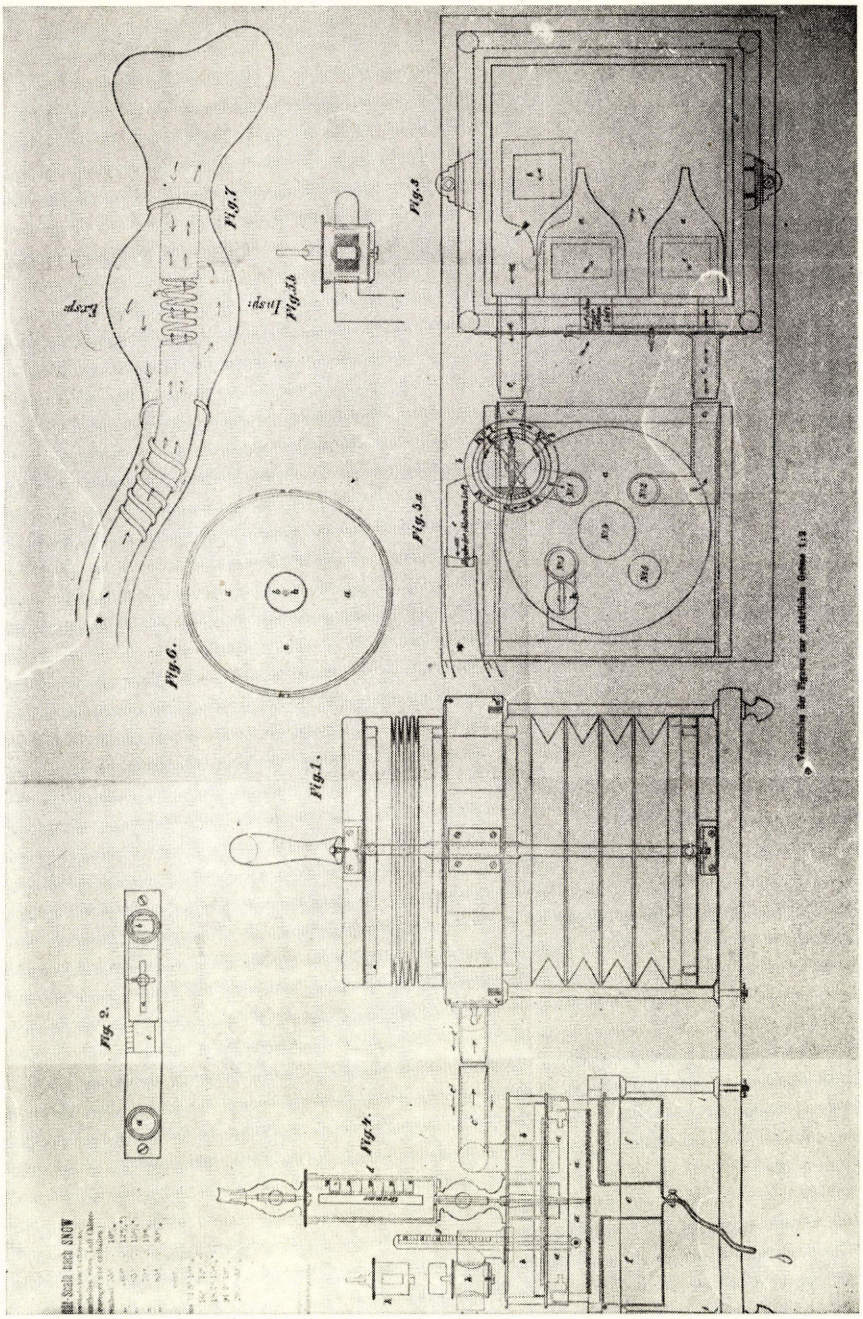
Fig. 1.
Fig. 2.
Fig. 3.
Fig. 3a
Fig. 3b
Fig. 4.
Fig. 5.
Fig. 6.

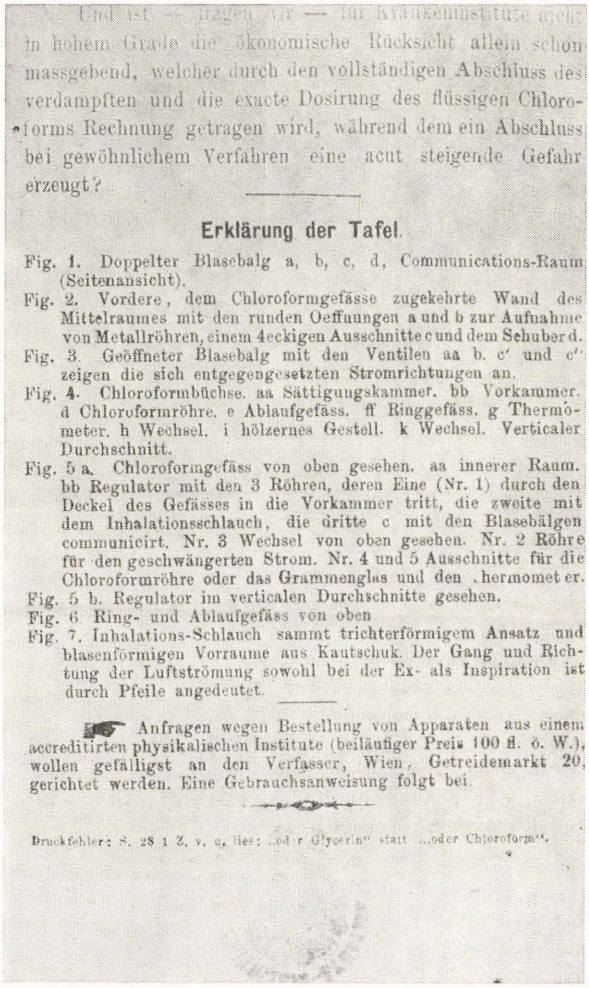

... Und ist — fragen wir — für Krankenhäuser nicht in hohem Grade die ökonomische Rücksicht allein schon massgebend, welcher durch den vollständigen Abschluss des verdampften und die exacte Dosirung des flüssigen Chloroforms Rechnung getragen wird, während dem ein Abschluss bei gewöhnlichem Verfahren eine acut steigende Gefahr erzeugt?

Erklärung der Tafel.

Fig. 1. Doppelter Blasebalg a, b, c, d, Communications-Raum (Seitenansicht).

Fig. 2. Vordere, dem Chloroformgefässe zugekehrte Wand des Mittelraumes mit den runden Oeffnungen a und b zur Aufnahme von Metallröhren, einem 4eckigen Ausschnitte c und dem Schuber d.

Fig. 3. Geöffneter Blasebalg mit den Ventilen aa b. c' und c'' zeigen die sich entgegengesetzten Stromrichtungen an.

Fig. 4. Chloroformbüchse. aa Sättigungskammer. bb Vorkammer. d Chloroformröhre. e Ablaufgefäss. ff Ringgefäss. g Thermometer. h Wechsel. i hölzernes Gestell. k Wechsel. Verticaler Durchschnitt.

Fig. 5 a. Chloroformgefäss von oben gesehen. aa innerer Raum. bb Regulator mit den 3 Röhren, deren Eine (Nr. 1) durch den Deckel des Gefässes in die Vorkammer tritt, die zweite mit dem Inhalationsschlauch, die dritte c mit den Blasebälgen communicirt. Nr. 3 Wechsel von oben gesehen. Nr. 2 Röhre für den geschwängerten Strom. Nr. 4 und 5 Ausschnitte für die Chloroformröhre oder das Grammenglas und den Thermometer.

Fig. 5 b. Regulator im verticalen Durchschnitte gesehen.

Fig. 6. Ring- und Ablaufgefäss von oben.

Fig. 7. Inhalations-Schlauch sammt trichterförmigem Ansatz und blasenförmigen Vorraume aus Kautschuk. Der Gang und Richtung der Luftströmung sowohl bei der Ex- als Inspiration ist durch Pfeile angedeutet.

☞ Anfragen wegen Bestellung von Apparaten aus einem accreditirten physikalischen Institute (beiläufiger Preis 100 fl. ö. W.), wollen gefälligst an den Verfasser, Wien, Getreidemarkt 20, gerichtet werden. Eine Gebrauchsanweisung folgt bei.

Druckfehler: S. 28 1 Z. v. u. lies: „od r Glycerin" statt „oder Chloroform".

egyednek és a körülményekhez képest individualizálva. 60, igen gondosan észlelt narcosisban, amelyet a készülékkel végeztek, sohasem lépett fel szövődmény, az egyén hamar magához tért, pedig volt másfélórás narcosisuk is. A készülék keverékkel, vagy éterrel is használható. Ilyenkor az illető folyadékra vonatkozó párolgási, illetőleg telítődési táblázatot kell alkalmazni.

A nagyon érdekes kis német nyelvű munka melléklete a tervrajz. Igen nehezen olvasható, annál is inkább, mivel akkoriban a műszaki rajzok szabványos nemzetközi rendszere még nem alakult ki, s az ilyesfajta közleményekben a szerző

gyakran nem is törekedett a túl könnyen érthető rajzra, nehogy készülékét más valaki elkészítse és használja.*

Sajnos a készülék további sorsáról semmit sem tudunk. 1871 után *Nagel* nevével sem találkozunk többé a Hetilap és Gyógyászat cikkszerzőinek névsorában. A hasi sebészet fejlesztése, az asepsis kérdései, a parenteralis gyógyszerbevitel úgylátszik minden energiát lekötöttek, szerzőnk készüléke és munkássága feledésbe merült.

Zusammenfassung

Vor hundert Jahren ist das Büchlein von Emil Nagel erschienen, in dem Verfasser die Meinung äussert, dass das Narkotisieren einen ganzen Menschen, d. h. einen besonderen Arzt fordert, der sich ausschliesslich um die Betäubung des Kranken kümmert. Der Kranke darf nämlich nicht einer exakten Schablone nach, sondern jeweils seinem individuellen Zustand gemäss narkotisiert werden. Zu diesem Zweck konstruierte Nagel ein kompliziertes Betäubungsgerät, mit dessen Hilfe man den Kranken mittels verschiedener Narkotika betäuben konnte. Das Gerät war auch zur Beatmung brauchbar.

* Itt köszönöm meg Szűcs László úrnak a tervrajz olvasásánál és magyarázatánál nyújtott szíves segítségét.

A MŰTÉTI SEBZÁRÁS TÖRTÉNETÉBŐL

VÉRTES LÁSZLÓ

Napjaink sebészetének egyik, az érdeklődés középpontjában álló problémaköre a sebek zárása. Mind az orvos, mind a beteg számára igen lényeges kérdés, hogy a műtéti beavatkozás után milyen eredménnyel sikerül a sebszélek egyesítése.

A sebészet rohamos fejlődése keretében változatlan érdeklődés nyilvánul meg a varrástechnika iránt. Még mindig sok szövődmény — sebszétválás, fonalgennyedés, sérvképződés — fenyegeti a gyógyulás sikerét, s mindezek kezelése hosszan tartó türelmet igényel.

A kozmetikai eredmények szintén lényegesek: *Susruta*, az ókori indus sebészet legkimagaslóbb alakja mindig törekedett a szép műtéti hegre. Ezen szemlélet alapvető voltára utal *Bugyi* [1], a szép heg fontos követelményére sok sebész nem ügyel, pedig a beteg egész életén át viseli és egyedül azt látja, s annak alapján bírálja meg a műtétet.

A sebek zárására sokféle anyagot és módszert alkalmaztak az elmúlt évezredekben. Ezeknek még a vázlatos áttekintése is lehetetlen, így csupán néhány szemelvényre térhetünk ki.

Az őskínai sebészkultúra jellemzője, hogy a sebeket fakéregből készült hánccsal varrták [1]. Az egyiptomiak már az i. e. XVII. században lencsíkokat használtak. Az európai sebészek olaj és gyanta keverékét, később cinkoxiddal kevert ragasztóanyagot alkalmaztak. *Ambroise Paré* az ún. száraz varratot javasolta: a seb szélét ragasztóanyaggal bekent csíkokkal fedte, és ezek csipkéit összehúzta (1. ábra). Az arc sebeinél így sikerült elkerülnie a torzító hegeket. A varráshoz használt durva eszközök a fertőzés- és a hegképződés-

1. ábra. Paré „száraz varrata"

veszély ellenére a ragtapaszcsíkos eljárás nem terjedt el, ugyanis a bőrhöz ragadás maceratiót okozott [9].

A következők olvashatók egy 1877-ben megjelent szakkönyvben: a sebeket ritkán varrták, hanem „ragtapasz csíkok által odanyomott tépetgomolyokkal igyekszünk lehető pontos érintkezést hozni létre" [3].

Az arab orvosok is észrevették, hogy a sebszélek egyesítésével kedvezőbbek az eredmények. „Kapocs"-ként nagy hangyákat használtak: a sebszélekhez érintették a hangyák fejét, ekkor azok (mint a cserebogár) beleharaptak a bőrbe, és összetartották a széleket [15].

Henri de Mondeville montpellieri, majd párizsi tanár a középkorban szokásos nyitott sebkezelés helyett összevarrta a sérüléseket. *Larrey* francia sebész a hippokratészi és római orvosi iskola alkoholos kötését javasolta, az alkoholhoz azonban kámfort is kevert [13].

Természetesen sok népi gyógymód is elterjedt: *„Terpentinnel kenjed a sebet, összeforrasztja", „Keselyű fűnek, kit deákul Aquilegiának hívnak, mind gyökerének, levelének facsard ki a levét, azzal mossad az sebet, avagy törd össze és kösd az sebre, ez hirtelen összeforrasztja, akármineműféle seb"* [15].

A sebszélek egyesítésének három „klasszikus" módja: a kötés, a varrat és a kapocs.

A kötés a bőrön áthatoló folytonossági hiány esetén nem elegendő, a sebszélek szétválnak.

A varratok behelyezése szövetkárosodást idéz elő, a kapcsok szintén elhaláshoz, másodlagos sebgyógyuláshoz vezethetnek.

A sebzárás műveletének döntő követelménye az atraumatikus, maximálisan szövetkímélő technika [16].

A jelenlegi legfontosabb kutatási irányok: szövetragasztó anyagok, sebzáró tapaszcsíkok, valamint fémhuzalok alkalmazása.

1. A műanyag ragasztók, különböző acrylsavszármazékok [7] felhasználása terjed. 1961-ben *Yoshimura* 60 esetben alkalmazta eredményesen az Aron Alpha Sankie-t appendectomiák kapcsán. A Histoacryl-L, -N szerepéről 1966-ban Bad-Homburgban rendezték az első szümpóziumot. *Giebel* 100 műtéti sebragasztás kitűnő kozmetikai eredményéről számolt be. 1966-ban *Möller* már 1283

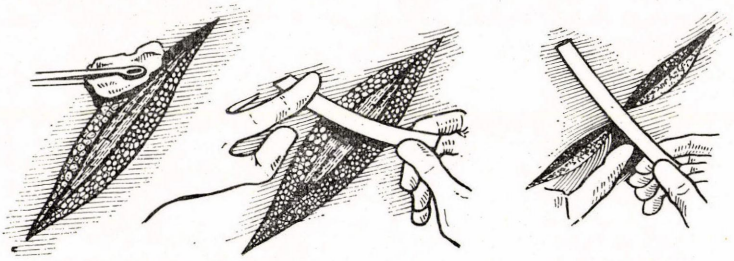

2. ábra. Sebragasztócsíkkal történő sebzárás (sebszél-letörlés, zsírtalanítás, csík felhelyezése)

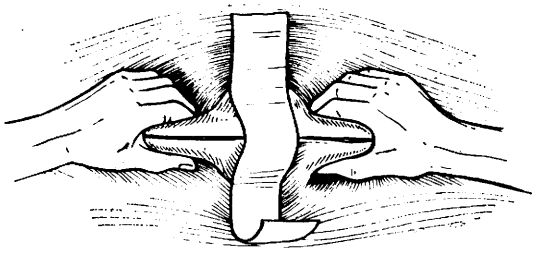

3. ábra. Műtéti seb steril szétválásának gátlása ragtapaszcsíkkal

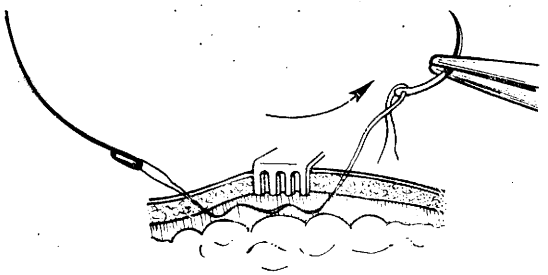

4. ábra. Faragó-féle longitudinális huzalvarrat behelyezése. (A sebvarrótű végére damyl-zsinór fűzve, ennek végébe akasztva a huzal. A nyíl a hasfali rétegekben való áthúzást jelöli)

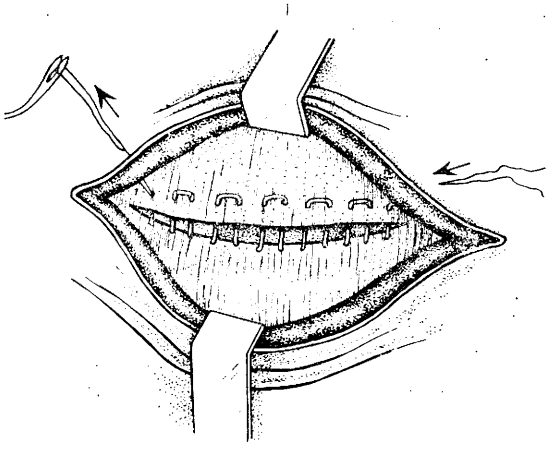

5. ábra. Faragó-féle longitudinális huzalvarrat alkalmazása hasfali sérv helyreállításakor

esetet ismertetett. 1967-ben tartották az első nemzetközi sebészeti ragasztóanyag-konferenciát Bécsben [10].

2. A varrat nélküli sebzárás egyik lehetősége a ragasztócsíkok elterjesztése. Magyarországon is olvashattunk erről. *Kós* [9] 3M Steri Strip-et, *Konkoly Thege* [8] ezenkívül Leucoclipet használt. Főképpen gyermekek sérüléseinek, továbbá arcsebek ellátásában bizonyult előnyösnek a módszer (2. ábra).

Ragtapaszcsíkot használhatunk akkor is, ha a műtéti seb steril szétválása fenyeget (3. ábra).

3. A „hagyományos" technika a hasfal rétegeinek (hashártya, fascia, izom) egyesítésére különféle anyagokat használ (selyem, len, cat-gut). Tény, hogy a sebgyógyulás helyi zavaró tényezői közé sorolható a szövetelhalás, idegen test (varróanyag) jelenléte [14]. A túl sűrűn és túl szorosan csomózott öltések néhány nap alatt átvágnak, és az így varrt rétegen hiány keletkezik, amelynek gyakran sérv lesz a következménye [12]. Sebfertőzés esetén egyáltalán nem tartanak a varratok, a metszés szétválik [11]. A varratok között kinyomódó hasüregi zsigerek révén a hegsérvek is kizáródnak [2].

A fentieket azért kellett áttekintenünk, hogy egy új

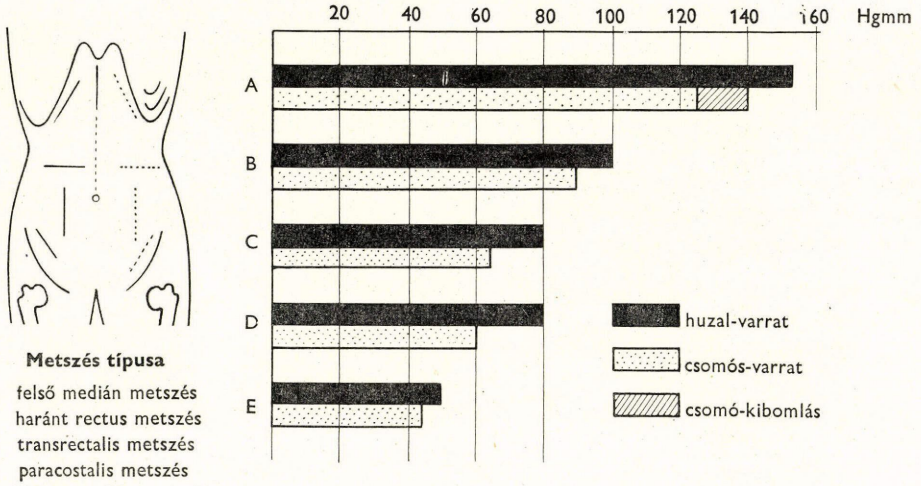

6. ábra

eljárás szinte „történelmi szükségszerűségére" rámutassunk. A számos szövődmény elkerülésének igénye vezet el a *Faragó*-féle longitudinalis huzalvarrathoz [5]. A fémhuzal igen hasznos varróanyag, megbízható, jó varratok érhetők el [1]. Sok kísérlet ismeretes, az eddigiekben azonban a metszésvonalra haránt — transversalisan — vezették be a huzalt.

A „longitudinalis huzalvarrat" lényege, hogy a bőr alatti rétegeket 0,5 mm átmérőjű molibden fémhuzallal öltik át, majd ezt a sebgyógyulás — a műtét típusától függően átlagosan 3 hét után eltávolítják. Látható tehát, hogy fonalgennyedés eleve nem fordulhat elő (nincs hagyományos fonal), a sebzés területében későbbi szövődmények alapját képező idegen test nem marad. A műtéti menet lényegét a 4. ábra mutatja. A módszer használható műtét utáni hasfali, valamint köldöksérvek esetén is (4—5. ábra). Az összehasonlító mechanikai vizsgálatok a huzalvarrat nagyobb ellenálló képességét igazolták (6. ábra).

A műtéti sebzárás története még nem zárult le. A felvillantott néhány pillanatkép az évezredes tudományos kísérletezést példázza, bizonyítva *Regöly-Mérei* szavait [13]: *„A szenvedők megsegítésének vágya jelölte ki a sebészet útját."*

IRODALOM

1. *Bugyi I.:* A sebészorvos. Bp., 1939.
2. *Bugyi I.:* Gyakorlati sebészet. I. kötet. Bp., 1960.
3. *Bugyi I.:* Korszakok, átalakulások a sebészetben. — OH. 1968. 109., 433.
4. *Faragó P.:* A műtét utáni hasfali és köldöksérvek reconstructiója molibden fémhuzallal. — OH. 1970. 111., 635.

5. *Faragó, P.—Stella, I.:* Bauchwandverschluss mitteles provisorisch angelegten Metalldrahtes Zbl. Chir. 1968. 93., 1306.
6. *Faragó P.:* Új rendszerű huzalvarrat összehasonlító mechanikai vizsgálata hagyományos csomósvarrattal hasfali metszéseknél. Magyar Sebészet. 1969. 22., 163.
7. *Hartung, H.:* Grundlagen der plastischen Chirurgie einschliesslich Transplantation=*Schwaiger, M., Rodeck, G., Staib, I.,* Kurzes Lehrbuch der Allgemeinen Chirurgie. Stuttgart, 1969.
8. *Konkoly-Thege A.:* Sebzárás ragasztócsíkkal. OH. 1968. 109. 1041.
9. *Kós R.:* Varrat nélküli sebzárás. OH., 1968. 109., 1038.
10. *Ladányi J.:* Ragasztóanyagok a sebészetben. OH., 1969. 110., 1297.
11. *Lázár D.:* A hasüreg sebészeti diagnosztikája. Bp., 1964.
12. *Littmann I.:* Sebészeti műtéttan. Bp., 1968.
13. *Regöly-Mérei Gy.:* Akik legyőzték a betegségeket. Bp., 1963.
14. *Rodeck, G.:* Wundheilung=*Schwaiger, M., Rodeck, G., Staib, I.* Kurzes Lehrbuch der Allgemeinen Chirurgie. Stuttgart, 1969.
15. *Tarján R.:* Öngyógyítók. Bp., 1965.
16. *Vitéz I.—Hüttl T.:* Sebészeti hygiene. Bp., 1964.

Zusammenfassung

Eines der im Zentrum des Interesses stehenden Probleme der modernen Chirurgie ist die Schließung von Wunden. In den vergangenen Jahrtausenden wurden hierfür so viele verschiedene Stoffe und Methoden angewandt, daß selbst ein skizzenhafter Überblick nicht im Bereich des Möglichen liegt. Einige interessante Verfahren der sich über mehrere Jahrtausende erstreckenden Geschichte der operativen Schließung von Wunden gab es bereits in der alten chinesischen Chirurgie (aus Baumrunde hergestellter Bast) sowie im Ägypten des 17. Jahrhunderts v. u. Z. (Flachsstreifen).

DR. JOSEPH M. NÉMAI, EIN UNGARISCHER GELEHRTER UND ARZT

von VALERIO BROGLIA

Am 9. Januar 1945 starb in Budapest ein ebenso hervorragender, wie bescheidener Arzt, Gelehrter und Lehrer: *Joseph Michael Némai.*

Sohn des Kaufmannes *Henrik (Heinrich) Neuman,* wurde er am 17. April 1862, also vor mehr 110 Jahren, in Waitzen (Vác) an der Donau, unweit vom damaligen Pesth (als Budapest) geboren; in seiner Heimatstadt besuchte er auch die Schule. Die Familie lebte in recht bescheidenen Verhältnissen. So fiel es dem talentierten, aber unbegüterten Studenten der Medizin manchmal recht schwer, sich an der medizinischen Fakultät in Budapest und später in Wien zu erhalten. Oft musste er sich mit einer Tasse Milchkaffee und einem Brötchen als Mittagessen begnügen, was sich dann später auf seine Gesundheit und körperliche Kraft negativ ausgewirkt hat.

Notizen über seine schwierige Jugend als Schüler und Student findet man nur recht spärlich; darüber sprach er nie, auch im Familienkreise nicht. Das wenige, was er dem Verfasser dieser Zeilen darüber erzählt hat, ist der grosse Eindruck, den die Einführung der Schreibfedern aus Stahl an Stelle der Gänsekiele auf die kleinen Schüler der sechziger Jahre des vorigen Jahrhunderts gemacht hat; und die Ankündigung in lateinischer Sprache, seitens des Lehrers, der Erwählung (1878) von *Leo XIII.* zum Papst: *„Nuntio vobis gaudium magnum: habemus Papam excellentissimum ac piissimum, qui sibi nomen imposuit Leo tertius decimus.“* In dem damaligen, streng katholischen Habsburger-Régime kann nicht dies verwundern.

Dr. Joseph M. Némai und seine Frau Ida, geb. Braun (um 1888)

Im Jahre 1887 wurde er zum Doktor der Medizin der Universität Budapest ernannt und 1888 heiratete der damalige *Dr. Neuman* die Tochter *Ida* des *Arnold W. Braun* in Budapest, Inhaber eines Knaben-Internats. Schon am Anfang von 1887 aber wurde *Dr. Neuman,* der seinen Familiennamen später auf *„Némai"* magyarisierte, ein Praktikant an der Laryngologischen Abteilung des Krankenhauses „St. Rochus" (heute auf den Namen von Ignaz Semmelweis umbenannt) in Budapest; daselbst wirkte er neben dem berühmten Professor *Imre (Emmerich) Navratil* bis Ende 1891. Im akademischen Jahr 1894—95 wurde er als Privatdozent für die Laryngo- und Rhinoskopie habilitiert. Von da an gliedert sich seine Tätigkeit folgendermassen: Praktischer Arzt bei Krankenkassen; ärztliche Praxis daheim; Unterricht und Studium an der Universität, und zwar im Anatomischen Institut der medizinischen Fakultät, damals geleitet von Professor *Dr. Mihály (Michael) Lenhossék.*

Sich voll und ganz der Universität zu widmen, wäre sein Traum gewesen: aber weder vor dem ersten Weltkrieg (1914—1918), in der Habsburg-Ära, noch später, unter der Horthy-Regierung hatte er als Israelit die Möglichkeit, ein Professor an der Universität zu werden. In den zwanziger Jahren oder Anfang der dreissiger Jahre bewarb er sich um ein Extraordinariat, das ihm aber aus Gründen, die mit der Wissenschaft nichts gemeinsam haben, verweigert wurde. Und doch hatte es ihm an Fähigkeit, Kenntnissen, Kultur und reinem Lebenswandel nicht gefehlt. Aber die einfachste Lösung des Problems, nämlich wie so viele vor und nach ihm sich taufen zu lassen und hierdurch den Lehrstuhl zu erreichen, hat er nicht einmal auf einen Augenblick in Betracht gezogen.

Im ersten Weltkrieg wurde *Dr. Némai* zum Militärdienst einberufen. Da bereits über 50 Jahre alt, wurde er als Stabsarzt bei dem sog. Augusta-Baracken-

Dr. Joseph M. Némai als Militärarzt im Augusta Barackenspital (1915)

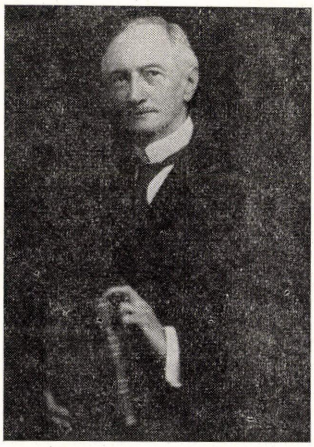

Dr. Joseph M. Némai (1928)

spital in nächster Nähe von Budapest eingesetzt, sodass er weiter daheim leben und studieren konnte. Er erreichte den Grad eines Oberstleutnants[1]. Nach dem Kriege, besonders im Sommer 1919, wirkte er abermals am St. Rochus-Krankenhaus als Arzt. Später verliess er dieses Krankenhaus und nahm seine alte Tätigkeit an Krankenkassen[2], Universität und in der ärztlichen Praxis wieder auf. Im Studienjahr 1930/31 bat er sogar um die Erweiterung seiner Habilitation, um ein Spezialkollegium über Anatomie und Physiologie des Kehlkopfes sowie über Phonetik führen zu dürfen. Auf den Vorschlag des Professors *Dr. Mihály Lenhossék* hat ihm der Fakultätsrat die Erlaubnis dafür erteilt.[3]

[1] Dr. Némai hatte nur die einem Oberstleutnant entsprechende Bezahlung, ohne selbst Offizier zu sein, und arbeitete täglich im Augusta-Barackenspital für Kriegsverwundete als Militärarzt.

[2] Er arbeitete an dem „Kereskedelmi Betegpénztár" (Handels-Krankenkasse) in Budapest, Gyár-utca 6 (später Jókai-utca) und an der Krankenkasse der ehemaligen „Donau-Dampfschiffahrt-Gesellschaft" und der ehemaligen „M.F.T.R." (Gesellschaft für Fluss- und Seeschiffahrt) in Budapest. Diese und andere Krankenkassen gingen später in der staatlichen Organisation „O.T.I." auf, wo Dr. Némai dann weiter wirkte.

[3] *Aus dem Protokoll der medizinischen Fakultät der Universität Budapest im Studienjahr 1930/31*
(Seite 52)
Die Erweiterung der Habilitation des Privatdozenten Dr. Joseph Némai. Referent: Prof. Dr. Mihály Lenhossék.
Mihály Lenhossék und Zoltán Lénárt machen die folgende Vorlage: Löbliches Fakultätsgremium!
Dr. Joseph Némai, der seit 1894/95 als Privatdozent der praktischen Laryngo- und Rhinoskopie in unserer Fakultät tätig ist, hat eine Eingabe ans Lehrerkollegium gerichtet, bittend, seine Habilitation derart zu erweitern, dass er für das Sommersemester Vorlesungen über das Thema „Anatomie und Physiologie der Atemwege. Phonetik" ankündigen dürfte. Er unterstützt seine Bitte damit, dass durch dieses Spezialkollegium die Medizinhörer der ersten und zweiten Jahrgänge solche Kenntnisse aneignen könnten, die ihnen für die anatomischen und biologischen Rigorosa nützlich wären.
Die Eingabe wurde vom Lehrerkollegium zur Begutachtung der oben genannten Kommission übergeben.
Unsere Meinung ist wie folgt: Dr. Némai hat eine so wertvolle und auch im Ausland anerkannte literarische Tätigkeit auf dem Gebiet der vergleichenden Anatomie und Physiologie des Kehlkopfes entfaltet, und seinen Namen durch seine wissenschaftlichen Abhandlungen auch ausserhalb der Grenzen unseres Landes so bekannt gemacht, dass er verdient, dass das Lehrerkollegium seine Anerkennung ihm gegenüber durch die Erfüllung seiner Bitte zum Ausdruck bringt, obzwar der Inhalt der erbetenen Vorlesungen vom ursprünglichen Habilitationsgegenstand in solchem Masse abweicht, dass es sich eher um eine neue Habilitation als um eine Erweiterung der früheren handelt.
Gegen die Erfüllung der Bitte haben die interessierten Lehrer der Anatomie, Biologie und Laryngologie nichts einzuwenden, ja sogar alle drei haben die gemeinsame Meinung, dass es dem Universitätsunterricht nur zum Nutzen dienen kann, wenn die Anatomie, Physiologie und Phonetik des Kehlkopfes in einem Spezialkollegium vorgetragen wird.
Nach den Diskussionsbeiträgen von Freiherrn von Kéthly und von Korányi sind die Vorlage und der Vorschlag von der Fakultät angenommen worden.
(Unter den Unterschriften im Protokoll kommen folgende Namen vor: Géza Farkas, Zoltán Vámossy, László Kéthly, Mihály Lenhossék, Géza Krepuska, Lajos Nékám, Frigyes Korányi, Zoltán Lénárt, Károly Schaffer und andere.)

Dr. Joseph M. Némai und seine Tochter, Frau Elsa Broglia (1937)

Dr. Joseph M. Némai im Lebensalter von 76 Jahren (1938)

1931 starb seine geliebte Lebensgefährtin Ida, ein Schlag, den der fast Siebzigjährige eigentlich nie ganz überwunden hat. Ihm verblieben die zwei Töchter: die Stieftochter Ottilie, von ihm sehr geliebt, die in Deutschland verheiratet war; und Elsa (Elisabeth), die er um ihres körperlichen Gebrechens willen und wegen ihres auch sonst recht unerfreulichen Schicksals mit umso zärtlicherer Vaterliebe umgab.

Noch 1938 erscheint im Budapester „Universitäts-Almanach" die Ankündigung seines Kurses als Privatdozent (3 Std. wöchentlich) über praktische Laryngo- und Rhinoskopie. Generationen von angehenden jungen Ärzten hat er somit im Gebrauch des Kehlkopfspiegels unterwiesen. In dieser Kunst und in der Diagnostik von Rachen, Kehlkopf etc. überhaupt, war er ein anerkannter Meister, wie seine einstigen Schüler auch heute gerne bezeugen. Mit der Chirurgie der zu seinem Fache gehörenden Organe befasste er sich jedoch nur sehr ungern, besonders in vorgerückten Jahren: er war mehr ein Mann der Diagnostik und Therapie.

Es ist charakteristisch für *Némai* als vorzüglichen Diagnostiker der Fall, der von seinem einstigen Hörer, später Freund, *Dr. Pál Fodor*, heute Internisten in Budapest, erzählt wird: *„Es besuchte mich einmal ein hoher, breitschultriger, ein wenig beleibter Mann und beschwerte sich wegen seiner immer schlimmer werdenden Heiserkeit. Ich habe ihm vorgeschlagen, sich an einen Kehlkopfspezialisten zu wenden. Er habe schon zwei berühmte Spezialisten besucht — erwiderte er —, aber*

infolge ihrer Meinungsverschiedenheit sein Vertrauen zu ihnen verloren. Dann habe ich ihn intern untersucht. Die geringmässige Lungenerweiterung, der ein bisschen zu steife Brustkorb und die mässig geschwollene Leber gaben an sich keine genügende Erklärung für seine Heiserkeit. Er hat meinen Vorschlag, zusammen den Laryngologen Dozent Joseph Némai aufzusuchen, willig angenommen. Ich selbst habe seine Beschwerden sowie meine interne Diagnose dem Dozenten vorgetragen, und ihn um Meinungsäusserung und Rat gebeten. Nach einer gründlichen Fachuntersuchung, ohne etwas weiter gefragt zu haben, sagte er: ‚Sie haben bisher zwei Spezialisten besucht. Der eine hat sich so, der andere wieder anders geäussert, und jetzt sind Sie neugierig, was ich Ihnen sagen werde.' ‚So ist es' — antwortete ich. ‚Nun — setzte er fort —, über diesen schweren Kehlkopfkatarrh kann ich aufgrund einer einmaligen Untersuchung keine endgültige Meinung sagen. Ich muss jetzt verreisen, um an einem Kongress teilzunehmen, aber in drei Wochen kehre ich wieder zurück. Bis dahin sollen Sie diese Kur durchmachen, die ich Ihnen jetzt vorschreibe, und dann suchen Sie mich bitte wieder auf'.

Da setzte er sich an seinen Schreibtisch und begann zu schreiben, während der Patient ihm gegenüber Platz nahm. Bald ergriff der Kranke das Wort: ‚Bitte, Herr Dozent, darf ich jeden Abend ein Glas Wein trinken?' Dr. Némai blickte überrascht auf ihn: ‚Niemand in der Welt darf das tun. Warum würden Sie eine Ausnahme bilden? Vielleicht weil Sie heiser sind? Nun weiss ich schon alles. Sie sind ein Alkoholist!!! Wenn Sie mit dem Trinken nicht aufhören, so werden Sie Ihre Stimme vollkommen verlieren, gleich, auf welche Art Sie auch behandelt werden.'

Nach unserem Abschied hat der Kranke mir im Treppenhaus indigniert Vorwürfe gemacht, weil er von Dr. Némai als ein Alkoholist bezeichnet worden ist.

Der Fall beendete auf eine unvergessliche Weise: der Kranke wurde nach drei Wochen von seiner Frau totgeschossen, weil er durch seinen Alkoholismus das Familienleben, sowie den finanziellen und sozialen Zustand der Familie zugrunde gerichtet hatte."

Im Budapester Universitätsalmanach wird er noch 1941, also 79 Jahre alt, als Privatdozent erwähnt, jedoch wird für ihn kein Praktikum mehr ausgeschrieben. 1937 hatte *Dr. Némai* sein fünfzigstes Doktorjubiläum gefeiert, immitten von Freunden, Kollegen, Schülern usw., die dem ältesten Dozenten der Universität Budapest ihre Verehrung bekundeten.

Bald kamen schlimme Zeiten. *Dr. Némai* und seine Tochter Elsa, nach ihrer Ehescheidung immer neben dem alten Vater geblieben, mussten etwa 1942 aus finanziellen Gründen ihr Heim in der Jókai-utca verlassen und in eine sehr bescheidene Wohnung übersiedeln, wo sich dem alten Arzt keine Möglichkeit mehr bot, die Praxis auszuüben, sodass er als Gast eines befreundeten Arztes in dessen Ambulatorium weiter praktizierte, bis dann die Judenverfolgung einbrach. Vater und Tochter mussten auch die bescheidene Wohnung räumen und in einer noch bescheideneren, in der Izabella-utca, im unterdessen eingerichteten Ghetto leben. An einem Morgen kamen einige bewaffnete Männer ins Haus und befahlen allen Männern im Hause, im Hof in Reihe und Glied anzutreten. Die Bewohner wurden körperlich durchgesucht und einer jener Unwürdigen fand in Dr. Némais Tasche Arzneien, die er selber zu nehmen pflegte, er war

ja zucker- und herzkrank. Der Unmensch schrie: „Aha, das ist also das Gift, womit ihr Juden das Trinkwasser vergiftet!" ein Absurdum, welches ihn aber nicht davon abhielt, schwer auf den Greis zu schlagen. Dieser brach sofort zusammen und musste in das Hilfslazarett in der Wesselényi-utca eingeliefert werden. Hier starb er im Alter von fast 83 Jahren, mit der offiziellen Diagnose von „endgültiger Erschöpfung" (végkimerülés). Ein bitteres Ende für den hochgelehrten Mann![4]

Und doch hatte er keine Feinde, nur Freunde und Schätzer. Sein Charakter war gerade, seine Güte allbekannt, sein Benehmen vornehm und leutselig zugleich. Vielleicht fehlte es ihm an Mut für waghalsige Unternehmen, die er nicht leiden konnte: er war ja auch körperlich nicht sehr stark, aber ein festes Vertrauen auf Gott stützte ihn im Leben. Öffentliche Ämter hat er nie bekleidet, umso weniger interessierte ihn die aktive Politik, denn dazu war er zu bescheiden; er verfolgte aber aufmerksam das Weltgeschehen über die Zeitungen. Selber ein geschickter Geiger, liebte er Musik und bildende Künste über alles und verfügte darin über einen verfeinerten Geschmack. Die Gesangstimme und die Stimmbildung beim Gesang studierte er mit besonderer Vorliebe. Er verfehlte nie, die Kehle von namhaften ungarischen und ausländischen Sängern und Sängerinnen, evtl. mit kleinen Ausreden zu untersuchen, soweit er sie nur erreichen konnte, auch als Theaterarzt beim Budapester Opernhaus. Er verkehrte, so oft er konnte, mit prominenten Kollegen im In- und Ausland, versäumte dabei aber weder Museen noch Konzerte bei seinen Auslandsreisen. Wien war ihm besonders lieb.[5] Somit war *Dr. Némai* ein Musterbeispiel des „gebildeten Europäers", wie man in seiner Zeit, in der heute so genannten „Belle époque" (etwa von Sedan bis Sarajewo) zu sagen pflegte.

*

Wenn wir nun die wissenschaftliche Tätigkeit von *Dr. Josef Némai* in Betracht ziehen, so überrascht uns deren Tragweite und Ausdehnung, aber auch die Tiefe ihrer Betrachtung. Diese Tätigkeit erstreckt sich, wenn man sich nur auf die gedruckten Schriften beschränkt, über 50 Jahre, von 1889 bis 1939; praktisch aber hatte sie schon früher, noch vor 1887 begonnen und wurde in der Form von Beobachtungen, Untersuchungen, historischen und populärwissenschaftlichen Arbeiten bis etwa 1941 fortgeführt. Die Themen Dr. Némais stammen ungefähr aus allen Gebieten der Laryngo-Rhinologie und gegen Ende seiner Karriere befasste er sich viel mit Ortophonie, Logopädie und Erziehung von taubstummen Kindern zum Reden. Er konstruierte auch ein chirurgisches

[4] Dies geschah im Dezember 1944, während der Belagerung von Budapest, als die siegreichen russischen Truppen noch nicht ins Stadtinnere eingedrungen waren. Wer jene bewaffneten Männer gewesen sind, konnte der Verfasser nicht feststellen; aber wahrscheinlich waren es Schergen des damaligen Szálasi-Regimes in Ungarn; vielleicht auch Deserteure und gemeine Verbrecher verkleidet in Uniform, wie dies auch anderswo geschehen ist.

[5] Die schönsten Jahre seiner Jugend verbrachte er als Student der Medizin in Wien, wo er u. a. unter Hyrtl Anatomie studierte.

Instrument: der Papillotom.[6] Aber der Hauptgegenstand seines Studiums war und blieb stets die menschliche Stimme und das menschliche Stimmorgan dieses herrlichste unter allen Musikinstrumenten: das Geheimnis der Stimme und des Sprachvermögens beim Menschen lüftete ja er selber! Dieses Geheimnis steht in schroffem Gegensatz zu allen anderen Tieren, die nie zu sprechen, geschweige denn zu singen vermögen; der „Gesang" der Vögel ist bekanntlich eine ganz verschiedene Erscheinung und eher als ein „Flöten" zu bezeichnen.

Dieses Hauptthema seines Wirkens hat nun *Dr. Némai* sein Leben lang, um mit Goethes „Faust" zu sagen, „durchaus studiert mit heissem Bemühn". Dabei möge man noch beachten, dass er seine tägliche Arbeit als praktischer Arzt zur Erhaltung seiner Familie nie unterbrochen hat.

Es sei erlaubt, gleich an dieser Stelle das Urteil Prof. Dr. Michael Lenhosséks vorwegzunehmen, worin der berühmte Anatomiker die Resultate der Forschung Dr. Némais gebührend hervorhebt. Die folgenden Sätze sind Prof. Lenhosséks Handbuch der Anatomie entnommen: *„Die mediale Oberfläche des Kehlkopfknorpels, welche der entsprechenden Oberfläche des jenseitigen Knorpels gegenübersteht, ist niedrig und flach, was vom Standpunkt der Entstehung der menchlichen Stimme nicht gleichgültig ist; nur beim Menschen ist das so, bei den Säugetieren ist jene Oberfläche mehr oder weniger ausgehöhlt, was zur Folge hat, dass bei der Stimmbildung zwischen den zwei zueinander anliegenden Stimmbändern ein offener Durchgang frei bleibt; wodurch die Luft nicht durch einen vollkommen verschlossenen Schlitz gepresst wird, sondern unter ganz anderen Bedingungen durch den vorne geschlossenen und hinten geöffneten Teil des Stimmschlitzes strömt. Hieraus folgert Némai, dass nur der Mensch eine schöne musikalische Stimme besitzt, während die Säugetiere nur rauhe, krähende, bellende usw. Laute von sich zu geben vermögen."*[7]

Also den Menschen ausgenommen, haben alle anderen höheren Tiere, die mit zusammengepresster Luft eine Stimme oder Geräusch zu produzieren im Stande sind, eine grössere oder kleinere Lücke zwischen den aufeinander geschlossenen Stimmbändern aufzuweisen, da diese nie den Luftweg im Kehlkopf (oder anderen Organen) vollkommen verschliessen können.

Diese Lücke hat *Dr. Némai* in jahrzehntelanger, unermüdlicher Arbeit bei allen untersuchten Tieren immer wieder beobachtet und deren Bedeutung erkannt. Seine Untersuchungen galten besonders den höheren Affen, also den Primaten, die ja dem Menschen am nächsten stehen. Es ist bekannt, dass der

[6] Von diesem Papillotom erzählte Dr. Némai dem Verfasser, dass dieses Instrument auch mit einer Art Löffel ausgestattet war, sodass das Herunterfallen des abgeschnittenen Papilloms in die Luftwege erfolgreich verhindert wurde. Der Papillotom wurde seinerzeit von der ehemaligen Firma Calderoni (in Budapest, Vörösmarty tér) in einer beschränkten Anzahl angefertigt und verkauft.
Diesen Hinweis verdankt Verf. der Freundlichkeit von Prof. Szentágothai von der Medizinischen Universität "Semmelweis" (Budapest), wofür ihm auch an dieser Stelle herzlichst gedankt sei.

[7] Lenhossék Mihály: *„Az ember anatómiája"*. Budapest, 1923. 172.

Orang-Utang oder erst recht der Gorilla in jenen Gefängnissen für Tiere, die man euphemistisch als „zoologische Gärten" zu bezeichnen pflegt, nur selten längere Zeit am Leben bleiben. Im engen Käfig, in einer mit Tuberkelbazillen (unbekannt in ihren heimatlichen Wäldern) überfüllten Luft verenden sie bald an Tuberkulose und Kummer. *Dr. Némai* pflegte diese und andere Tiere in in- und ausländischen „Zoos" zu beobachten und nach ihrem Tode ihre Kehlköpfe zu untersuchen. Er untersuchte auch andere Affenarten aus der Alten und der Neuen Welt, sowie Hirsche, Pferde etc. und der Erfolg war stets derselbe: es besteht die obengenannte Lücke, welche den untersuchten Tieren das Sprechen und Singen verbietet und unter dem Namen: *„Hiatus intervocalis Némai"* in die Geschichte der Wissenschaft eingegangen ist. Es ist dies eine Anerkennung der Nachwelt für das Lebenswerk dieses Mannes von fast übertriebener Bescheidenheit, hoher Intelligenz und Ausdauer; der nebenbei ein hilfreicher Freund und Tröster und guter Familienvater war und der seine ungarische Heimat und deren Kultur über alles liebte und schätzte.[9]

[9] Dr. Némai hat insgesamt 4 Bücher, 61 wissenschaftliche Abhandlungen und zahlreiche populärwissenschaftliche Zeitungsartikel veröffentlicht. *Seine wissenschaftlichen Schriften in Buchform sind:*

- Lehet-e chronikus gégehurutot gyógyítani? 1893. (Ist der chronische Kehlkopfkatarrh heilbar?)
- A budapesti orvosi kör és országos segélyegyletének története (1874—1894). Budapest, 1896 (Geschichte des Budapester Aerztekreises und seines Unterstützungsvereins.)
- Vergleichende anatomische Studien am Kehlkopf. Berlin, 1912.
- Írások az énekhangról. Budapest, Athenaeum. é. n. (Schriften über die Singstimme.)

Némais wissenschaftliche Aufsätze sind überwiegend in den folgenden in- und ausländischen Fachzeitschriften erschienen:

Budapesti Orvosi Újság (Budapester Ärztezeitung)
Gyógyászat (Heilkunde)
A Magyar Fül- és Gégeorvosok Egyesületének Évkönyvei (Jahrbücher des Vereins der Ungarischen Kehlkopf- und Ohrenärzte)
Magyar Orvosi Archívum (Ungarisches Medizinisches Archiv)
A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek Munkálatai (Arbeiten der Wandertagungen der Ungarischen Aerzte und Naturforscher)
Mathematikai és Természettudományi Közlöny (Mathematisches und Naturwissenschaftliches Mitteilungsblatt)
Orvosi Egylet Értesítője (Anzeiger des Ärztevereins)
Az Orvosi Egyesület Évkönyve (Jahrbuch des Ärztevereins)
Orvosi Hetilap (Ärztliches Wochenblatt)
Berliner Klinische Wochenschrift
Monatschrift für Ohrenheilkunde
Pester Medizinisch-Chirurgische Presse
Wiener Medizinische Wochenschrift

Eine ausführliche Bibliographie der Werke von Dr. Némai, sowie weitere Angaben zur Geschichte seiner Familie stehen im Archiv des Semmelweis Medizinhistorischen Museums Budapest unter Nummer . . . der Datensammlung zur Verfügung.

Összefoglalás

Némai (Neuman) József (1862—1945) váci kereskedőcsaládból származott. Egyetemi tanulmányait nehéz anyagi körülmények között végezte Budapesten és Bécsben. 1887-ben avatták orvosdoktorrá Budapesten. Működését a Rókus-Kórház gégészetén kezdte, majd a Kereskedelmi Betegsegélyző, a MFTR és az OTI orvosa lett, s közben magánpraxist is folytatott. Az első világháború idején az Auguszta Barakk-kórház törzsorvosa volt. 1895-ben az orr- és gégetükrözés magántanárává nevezték ki Lenhossék Mihály anatómiai intézetében, s évtizedeken át oktatott az egyetemen, de további tudományos karrierre származása miatt nem számíthatott. Az 1938. évi Egyetemi Évkönyv még heti 3 órában meghirdeti magántanári előadásait, de 1941-ben már csak a neve szerepel a magántanárok között, előadásokat már nem tarthatott. Elsősorban a diagnosztika és a terápia érdekelte, a sebészettel nem szívesen foglalkozott, bár nevéhez fűződik egy, a papilloma laryngis eltávolítására szolgáló különleges műszer megtervezése is. A zsidótörvények következtében egyre nehezebb anyagi és lakásviszonyok közé jutva, a nyilas időkben — 83 éves korában — szemtanúk szerint testileg is inzultálva, végül is a Wesselényi utcai szükségkórházban hunyt el 1945. január 9-én.

Európai látókörű, nagy műveltségű, a művészeteket kedvelő embernek ismerték, aki maga is szívesen vette kézbe — saját és mások gyönyörűségére — a hegedűt. A zene iránti rajongása tudományos érdeklődésének is irányt szabott. Szenvedélyesen kutatta az emberi hangképző szervek anatómiáját és működését. Erre mint egy ideig az Operaház orvosának is jó alkalma nyílott. Vizsgálatainak eredményét két könyvben tette közzé: Vergleichende anatomische Studien am Kehlkopf. Berlin, 1912. és Írások az énekhangról. Budapest, Athenaeum. é. n. Ezenkívül még 2 másik könyv, 61 tudományos értekezés (különböző magyar és német szaklapokban) és egy sor népszerűsítő és orvostörténeti cikk tanúskodik irodalmi tevékenységéről. Az emberi és állati hangképző szervek összehasonlító anatómiája terén szerzett érdemeiről Lenhossék Mihály is megemlékezik „Az ember anatómiája" c. (Pantheon, Bp. 1923. p. 172.) könyvében. Ő fedezte fel az állatoknál a „Hiatus intervocalis Némai" néven ismert jelenséget.

ADATTÁR

NÉPI NŐGYÓGYÁSZATI TANÁCSOK A XVII—XVIII. SZÁZADBÓL

SCHRAM FERENC

Legnagyobb kézirattárunk, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratgyűjteményének anyagát forgatva a legkülönbözőbb provenienciájú, tartalmú és célú művek között számszerűleg sem foglalnak el utolsó helyet az orvosságos könyvek, házi orvosságok, receptgyűjtemények. A címben jelzett két évszázadból több mint harminc kéziratában találunk népi gynaekologiai eljárásokat, tanácsokat. A gyűjtemények száma tovább bővülne, ha a *népi* szót nem az etnográfiai hagyományos értelmében használnánk, hanem a nép fogalmát a népi orvoslás területén kitágítjuk *laikus* értelemben.[1] Bár anyagunkban vegyesen találunk empirikus alapokon nyugvó gyógyító eljárásokat és ún. babonákat, nem kíséreljük meg orvostörténeti és népi szétválasztásukat, hiszen „a népi orvoslás betegségekkel és gyógymódokkal foglalkozik, ezért nem korlátozódik kizárólag hiedelmekre, de az is helytelen, ha a gyógyeljárásokban mindig az ésszerűséget, a tapasztalati magvat keresi".[2]

Ha a jelen gyógyító eljárásaiban problematikus az orvostörténet és népi gyógyászat körülhatárolása, még nehezebb, vagy szinte lehetetlen ennek három-négy évszázados visszavetítése. A napjainkban alakuló új és új népi gyógymódoknál, gyógyító eljárásoknál — mint pl. reumának gyógyítása a fájós tagnak nylonnal való beburkolásával, éjszakára való átkötésével, melyben az *eszköz* az új, vagy a hypertoniának teával, pl. sárgarépalevél főzetével való kezelése, ahol a *betegség* volt régebben ismeretlen, esetleg a kettő összefonódása, mint carcinomás betegek petróleumkúrája — sem választható szét pontosan az orvostörténeti és népi gyógyászati kutatás. Ezért kéziratainkadataiból a népi gyógyászat körébe tartozónak vettük mindazt, ahol kifejezetten nem utalnak az ellenkezőre forrásainak, pl. ahol írják, hogy főrangú hölgyek éltek vele, számukra írta elő orvosuk, vagy ahol a gyógyszer természete folytán kell erre gondolnunk, mint pl. unikornis-szarv vagy topáz alkatrészeket tartalmazó recepteknél.

Anyagunk közlésében teljességre törekedtünk, azzal a megszorítással, hogy az önmagukat ismétlő kéziratokat mellőztük, illetve csak egy esetben közöljük; el-

[1] Vö. Jungbauer, Gustav: *Deutsche Volksmedizin*. Leipzig, Berlin, 1934. — nálunk Berde Károly: *A magyar nép dermatológiája*. Bp. 1940. 5.

[2] Vajkai Aurél: *A magyar népi orvoslás kutatása*. Bp. 1948. 1. — előbbire l.: Szendrey Zsigmond: Betegség, gyógyítás. — *Magyarság Néprajza*. IV. 229.

hagytuk a több betegségre is használatos orvosságokat, melyek vagylagosan vannak írva, mint pl. méh leszállása *és* kórság elleni gyógyszer, nem vehettük fel ez alkalommal a füveskönyvekben levő gyógyfüveket sem. Kéziratainkból néhány ismert, vagy eredetiben vagy másolatban, eljárásai közül azonban sokkal többel találkozunk, a teljesség kedvéért ezeket is megemlítjük. Az anyag tárgyalásánál *Temesváry* könyvének beosztását vettük alapul[3], negyedik és ötödik fejezete közé iktattuk be a nála nem szereplő méhbántalmakat, néhány kategóriáját pedig — az anyag természetéből folyólag — rugalmasabban kellett kezelnünk. A betűhív közlést igyekeztünk megtartani, az interpunctiót és ékezeteket néhol pótoltuk, hasonlóképpen a szóközi és mondatközi nagy kezdőbetűt kicsire írtuk át; az egyes eljárásokat *általában* kronologikus egymásutánban adjuk.

Menstruáció

Az melly aszonnak havi betegsége vagyon.
Végy egy tikmonyt, szerechen dio viragiat, főzd meg kenyér héya alatt és ugy aggyad innya annak a levit a betegnek, meg gyógyul. (Oct. Hung. 485; 5^{v} f.)

Ha a természet nincsen rajta, s honap szerint nem járja.
Vegyen tormát egy jó marokkal, mossa meg s törje meg es tegye borba két iczés csuportba, s tarcsa harmad napig azután facsarja ki ruhán által, es azt igya estve s reggel. (Oct. Hung. 754; 1^{v} f.)

Akin a természet meg áll, attol valo orvosság.
Veress mélyva rosa virágot, májoranna polyvát, kevés cziprusfát, eleven sáfrányt jo bővenn, szeretsendio virágot kevesebbet, ezeket borban kenyérhaj alatt meg kell főzni, reggelenkint estvénként egy két findzsával igyék belőlle. (Quart. Hung. 2158; 68 f.)

Ha a leánynak vagy aszszonynak nintsen rendes honapszámja.
Asztasd meg borba a vas port, vagy palinkába es azt ad inya néki el indul rajta. (Oct. Hung. 412; 243^{v} f.)

Az mely aszonynak havi betegseghe vagyon.
Az nad kendért főzd meg borban ves mirhat bele adgy inia minden nap kétszer, hasznal. (Oct. Hung. 87; 18 f.)

Az kinek hauisaga fetteb es idő kjül foly igi orusold megh.
Vegi fel szereczen diot, ket ani timsót, ani saletromot, kilencz szem egrest, harom szem uad almat, törd meg külön külön, es az utan ezeket aztasd erős etzetben facziard ki háromszor egimas utan. Es egy keues giapottat ebben meg

[3] Dr. Temesváry Rezső: *Előítéletek, népszokások és babonák a szülészet köréből Magyarországon.* Bp. 1899.

aztatuan ted be az szemermedbe. Ottan meg allattia az feletteb ualo foliast. Probalt dologh. (Duod. Hung. 66; 54v)

Az kinek hauisaghi meg szünnek, kj miat az aszoni allatok hamar megh halnak.
Keres uad mentat ket eöszve marokkal, rutat fel marokkal, szederj fanak az hajat fel marokkal, főzd megh mezes uaias uizben, az leuet igiad melegen giakorta. Az főzeleket kösd az szemermedre. Mas azonrul. Kapotniakat bogaczi kórót leuelestől főz meg borban meh füuel eggiüt. Az leuet igiad megh, az főzeleket kösd az köldöködre. Mas arrol. Ket figet, és borsoni saletromot törj meg, es egi kis giapottra czinaluan ted szemerem testedben be, es ottan meg indittia. Mas arrol. Az oh kouazt oluazd meg uizben, melegen, edi kis mezzel es borsal majd igiad meg. Igen fő. Ez utan törd meg az fekete ürmöt, uad mentat, poliet legien förödő ulj bele eöuig. Es az füueket ted az szemermed ala. Igen fő ez is. (Duod. Hung. 66; 53v—54 ff.)

Aszszonyoknak meg reked természet folássát indityák és helrehozzák ime ezek az prescribalt orvosságok:
Gyenge természettő aszszonyoknak ezen nyavalya ellen szüretkor bort kel csinálnyi. Tégy fél funt száraz örvény gyükeret ket ako ides mustban, és mikor meg for és meg tisztul, kész az orvoság. Csak hogy az ollyan személlynek semmi más féle itala ne legyen heted napig. NB. Itten meg számlált orvosságokat senki az terhes aszszonyoknak ne probálja adni, hogy ha az Herodeshez hasonlo nem akar lenni.[4] (Ugyanez a kézirat megjegyzi, hogy a menstruáció húsz éves korig a hónap első fertályán, húsz és harminc között az utolsóban, harminc és negyven közt az elsőben, negyven után az utolsóban jelentkezik. Laxatiot javasol, majd mindkét lábon eret vágatni, utána a fenti orvosságok valamelyikével éljen a beteg. Fol. Hung. 1786; 45v f.)

Sterilitás

Hogy az aszszony könnyen magot foghasson szülhessen.
Konkollyal és tömjennyel füstöllye magát, hamar magot kap. Labodaval füstöllye alol magat. Fekete ürmöt főzd meg vizben kösd a ködöken, a mentat igya méz vizben hamar szül. Az uti füvet főzd meg vizben, azt igya meg. Ketske szarvával avagy körmével füstöllye magát. A bika epejet mint egy mandola keverd meg egy kanálba, ad meg tiszta borban innya, a holt gyermeket is ki hozza, ezer jo fünek levelit asztasd borban azt kösd az aszszony testén, ki vonnya az holt gyermeket. (Oct. Hung. 719; 4. f.)

Az mely aszszonynak gyermeke nints.
Egyek olyan halat a melyet más halba találnak, mint a csukaba vagy más halba. Probalt. (Oct. Hung. 412; 250v f.)

[4] Heródes gyermekgyilkosságára céloz, l. *Mt.* 2, 16—18.

Aszszony embernek való orvosság.

A mely aszszonynak a méhe gyenge végyen egy font büdös követ és egy font ótatlan meszet egy négy ejteles fazékban kel teni, vizet kel rea tölteni, és két ujnyira el kel főzni, az alat feredőnek valót kel késziteni és azt az büdös köves és meszes vizet közebe kel szürni, és gyenge melegen üljön bele egy oráig, a kádat lepedővel bé kel takarni hogy a szagát ne érezze, más napra ujra a büdös kőre 4 ejtel vizet kel tölteni, és a feredőt fel kel melegiteni véle, három nap kel véle feredni, de ara kel vigyázni, hogy minek utánna az ho szám meg szünik, negyed nappal kel vélle elni. Három holnapig kel három nap minden holnapban meg feredni, ez probált orvossága az olyan aszszonynak akinek egy darabig nem volt gyermeke, a feredés után két holnappal meg terhesedet es az ota minden esztendőben vagyon gyermeke. (Quart. Hung. 2158; 55—55[v] ff.)

[Anticonceptionális eljárás.]

Contra conceptionem, ut quis semper sit effoeta: A filye gyökeret ha törve meg iszsza, soha méhben nem fogan. (Quart. Hung. 440; 4. f.)

TERHESSÉG ALATTI TANÁCSOK, ELJÁRÁSOK

Az aszszony allatoknak nyavaljajokrol.

Valamely aszonj allatnak az ur Isten megzatot ad, nagj hala adassal tartozik az ur Istennek érette, de megh lassa hogj jol bannyék vele, sokat ne dolgozék, se ne igyék sokat, hanem valami keveset dolgozek az ő modgya szerent tetova járjon gyakorta, de ne vastagon hogy az gyermek meg ne seregek, hazen csak azért, hogj az gyermek igen nagy ne legyen, mert ha nyugodalomban él az aszony igen meg nő az gyermek, és talam megh hal mindenik. Nehéz emeztő állatot ne egyék mint tehen hus, nyul hus, sajt és tej, gestene, kaposzta, kokony,[5] kasa, riskasa és effélék, savanó állatot se egyek. Hanem könnyen emeztő allatot egyék mint füge, tengeri szőlő, sylva, tikhus, gömbér, mézes bor és az édes alma, sülve nád mezzel.

Mikor pedig Isten az szülesnek orajat el hozza, orvossaggal lasson magahoz, igen diczirik az bölczek az sos kávet mely nem igenis draga. Irjak hogy ha nala hordoza, nem hal megh az magh [zat] es könyenis szül, és mikor oraja el jöt az szülesnek, az porist aggyák megh innya olyankor borban és könnyeben szül, avagy amaz edes fa hejat főzzék megh borban és agyak megh innyia, avagy az safrant törve igya megh meleg borban, akar végy aristologia longat, mirhat és aszu borsot, ezeket ad megh innya, és könnyeben szül, akar ezeket az szerszamokat vegyed, mirra, chastoreum storax, ezek mind egy arant legyenek, és borban mézzel öszve igya megh és igen könnyen szül, ha szinte az gyermek meg holt volna is, avagy az len magot főzék megh vizben és abban föröszek megh az

[5] A tojás régi neve, másik változata a többször szereplő tyukmony. A betegségnevekre, gyógyszernevekre l.: Magyary-Kossa Gyula: *Magyar Orvosi Emlékek.* I—IV. Bp. 1929. II. kötetében közölt nomenclaturáját.

aszonyt, és mossak jól megh, és magais igyék benne, mind magostul, és igen könnyen szül, akar diptamnusbol czinaljanak egy czepet az orraba, hogj szagolhassa. Ha penig az fanak az mohat megh főzöd és megh isza, ha szintén megh halt volna is az gyermeknek ki kel jönni, és felete jo az zsallyabolis förödőt czinalni, és megh förözteni benne. Az fejér ürömis igen können valo szülest mivel, volnanak több dolgokis, de abban hagyom, mert felesegem ninczen, baba sem leszek. (Oct. Hung. 729; 77^{v}—79 ff.)

Ha labai dagadoznék az uiselősnek.

Egi kalan rosa olait, apró töröt sóót, es ezeket egiarant elegicz, es meg törd ezeket uastagon melegen ezzel kend az labat sokaig. Hasznalatos. Más. Mas aszoninak tejét, két kalannal, pünkösdi vajat egi kalannal, azalt rosanak porat két dionit, elegicz egiben, ezel kel kenni. (Duod. Hung. 66; 50^{v} f.)

Viselős aszszonynak étel izetlensége és tsufos kivánsága ellen valo.

Czitromot szelly szeletekre de édesisd meg jol nádmézzel, azt egyék egyszer avagy két szeletet el mulatya a tsufos ételnek kivánását. Ez is az ellen valo. Naszpollya gyümöltsét akár nyersen akár nádmézzel bé tsinálva egyék a viselős asszony a természet ellen való ételbéli kivánást el vészi rolla. Ez is az ellen valo jo orvosság. Bor szöllö leveleiből tsinált vagyis destillalt vizet igyék, ha pedig azt nem kaphat főzzen vizben szöllö levelet és annak a levit igya. (Quart. Hung. 1969; 116—116^{v} ff.)

Nemely terhes aszszonynak vagyon olly nyavalyaja, hogy a mire teként, mindent kivánja, melyet is deakul pica neveznek.

Ha nyári üdőben vagyon egyék gyakorta a csépkés szőlőnek gyümölczét. És máskor pedig szivja gyakorta czitrom levét. Item. Lasponyát akár nyersset akar szárazt egyék, vagy pedig feniculum magot czukorral. Item igyek az szőlő leveléből égetet vizet, és el mulik a kivánság. (Fol. Hung. 1786; 46 f.)

A gyermek vesztés ellen.

Vegyen az ember három tiszta fris tojást, mellyet akkorban tojnak, és annak az három tojásnak a szemét vagyis a székit, azután két szály sáfránt vegyen aztis közibe tegye és mind ezeket ölegyitse öszve fris tiszta vizben vegye be. (Oct. Hung. 754; 60 f.)

Az mel terhes aszon el akarna veszteni gyermeket.

Az 1000 io fünek a gyökerét fodor mentat csöngő füvet kakuk füvet borban főzd ad innija. Probatum. (Fol. Hung. 111; 77 f.)

Ha fia vagy leánya liszen meg tudhatod.

Az apiumot ted a fején de ő ne tudgya, mit elsőben kialt a lészen. Item. Tegy sót a fején hogy ne tudgya és ha fülét vagy száját fogja magának leány leszen, ha pedig orrat fogja fia leszen. (Oct. Hung. 719; 4^{v} f.)

Hogi az uiselös aszonj allat idetlen ne hozza, es el ne uezesse eö uaro zerenczejet.
Az sas keseliönek körmét kösd es hordozd bal karodon veres barsoniban, probalt dolog. Mas attol. Az nagi maluanak giükeret, es az falra folio füuet hordozd nallad. Hasznal. Mas. Az folio uizi rakot azald meg, törd porra meleg borban id megh penteki nap. Ezt giakran ha izod, ne felj semmit karuallastol. (Duod. Hung. 66; 50. f.)

Viselős asszony hogy idétlent ne szüllyön.
Kigyo gyökér avagy serpentaria bistorta colubrina, ennek a fünek a gyökeret törd meg és főzd meg veres savanyo borban avagy etzetben, kösd a viselős aszszonynak mint a flastromot vese tájékán az ágyékára és nem engedi a terhét idő előtt le tenni. (Quart. Hung. 1969; 118 f.)

Terhes aszszonynak hogy idő előtt, a vagy is időtlen gyermeke ne légyen.
Tel fának szép zöld fris mohát szálonkint meg válogassa mint a sáfránt, és papirosban erőssen meg szárogatván törje apro porra, és fél scrupulum nyomo egye meg lágy tojásban minden heten kétszer. Item. Tormentilla nevő gyökeret tör porra és adj egy scrupulum fele anni vad sála leveliből csinált porral, a feleb irt mód szerént. Item. Colubrina nevő gyökérből port egy scrupulum, és anni scuticum port egyék gyakorta lágy tojásban. Item. Granum tinctorium nevő magot tör porra, és két scrupulumhoz tégy fele anni mastix port és adj lágy tojásban minden héten. (Fol. Hung. 1786; 46 f.)

Az aszszonyokat meg őrzi az idéttlen szülésétől.
Mezei nyulnak a szeme között valo szőrit szakaszszad ki és ételbe vagy italban add bé, akkor mikor roszszul kezdi magát érezni, és fél hogy a terhét le ne tegye, ha pedig ollyan szőrt nem kaphatz, melly a nyulnak szeme között valo akár honnan szőr légyen tsak hogy mezei nyulnak légyen a szőre és az minden bizonnyal segitt azonn nyavallya ellyen, es a szüksegben jo.
Ez is az ellen valo. Tölgy fának a mohát szarazd meg törd porra végy egy néhány szem jo féle gyöngyöt, aztis törd porra, elegyisd öszve a két port és reggelenként higan sült tyuk tojásban egyék abbol reggelenként és nem engedi idő előtt szülni. (Quart. Hung. 1969; 117 f.)

Méhbántalmak

Az kinek az ania mehe meg fordul auagi le szal, és ki jár, ez az oruossaga.
Görög fejert, rutat, meh füuet főz meg borban, és ad meg innia. Más. Ket eöszve marok zabot uarj egi vazon saczkoban, teglan heuisd meg iol, uizel hintzed meg, njujcz az szemermedöl fogua fel az ködököd fele, kjuőrül, és kösd meg io szorossan. Igen jo probalt dolog. (Duod. Hung. 66; 55 f.)

Gyakorta az méhanya az ő helébül ki esik és alá feli szal annira hogy nemelykor még az szemérmes testén is által s ki jön.
Az ellen Sz. Iván nap előtt szed meg veres fenyő fának éretlen gyümölcsét s

öszve törvén vizet éges belőle, és az ilyen nyavallyás aszszony mossa meg az ki dudorodot méh anyát vele és nyomja visza, és soha többé ki nem jön. Item. Tel fa csaliton termő gubát szed öszve egy nyolczadost, és meg törven főz meg nagy bográcsban, és tölcs az szapolo sajtárban, és a mint el álhatya párolja magát bene, két avagy háromszor. Ezen nyavallya ellen lehet hasznossan élni, akar melly orvossággal, a melyel aszszonyon nemének feletéb való vér folássa ellen prescribáltatnak. Igen jo az pismát gyakorta szagolnyi. Item. Ladanum, a vagy galbanum gumotot tégy az elven szenre és füstölje magát alóll gyakorta, a vagy csináljon magának fördőtt birs alma fa leveliből. Sebes méhanyát gyógyitja kövér porcsén fü, levesben és italban főve. (Fol. Hung. 1786; 44^{v} f.)

Aszszonynak méhanyárul mikor az méh anya sziv a vagy gyomor alá fel emelkedék és nagy fájdalom miat ájulását is okozza.

Novembernek töltekor és meg az földi töknek a gyökerét és meg hasogatván huzogas czérnára és szárogas meg kajhanal, s vévén egy uncia nyomot metél aprora és főz meg egy pént borban fedél alat, és minden regvel metél ehomra és estve le fektekor meg melegétvén és idesétvén adj egy jo csészével hét napokon. Item. Egy kalán spiritus melissi adj két anni éget borral. Item. Azon szerént csombor vizet, a vagy főz meg csombor füvet borban, és meg mézelve melegen adj regvel és estve. Vagy igy. Fejér ürmöt főz meg borban és gyakorta igyék az beteg. Item. Pasternák magot tör apro porra és egy dráchma nyomo adj meleg borban ehomra. Item. Száraz betonica füvet tör apro porra és egyelécs meg anni czukorral és fél latt nyomo adj ednyi ehomra. Vagy igy. Egy marok fenyő magot tör öszve és főz meg fehér borban és igyék gyakorta az beteg. Item. Fél latt agaricum tégy egy itze éget borban, és regvel estve igyék keveset az beteg. Item. Guma sagaperum egy scrupulum nyomo fele anni mastixt tör porra, és adj lagy tojasban le fektekor. Item. Bial nyelvő fünek gyökerét a vagy leveleit tör porra és egy dráchma nyomo adj meleg borban avagy levesben. Kivső képen. Ambrát vesd eleven szenre és füstel meg vele. Item. Pismát kösd ruhában, és tegye az szemérmes testéhez. Item. Az galbanum tégy tüzre és füstel meg véle. Item: az zibethet keny meg a köldekiben. Vagy igy. Tör meg az vad sálát és főz meg fa olajban s ruhán által ki facsarván keny meg véle méhanyát. (Fol. Hung. 1786; 44^{v} f.)

Méh anyának hellyből ides tova járása ellen valo kiváltképpen valo orvosság.

Ha fel jő a gyomorhoz és a szivhez melly nyavallya miatt az aszszony el is szokott ájjulni és nagy fájdalmakat szenved, akkor füstöld terpentinával az orra alatt, ha pedig masutt erzi állyon jukas szekre es alol füstellye magát terpentinnel. Ez is az ellen való. Mikor az aszszony el ajjul a méhnek fel haborodása miatt, magas kendert gyujtsanak meg, és annak a füstit botsássad az orraban hamar ismét az aszszony magához jön, ha káposzta magvát töröd az is jó. (Quart. Hung. 1969; 108 f.)

Méh anya mikor edgyik hellyrül másikra vagy oldalba jár és az ellen probált orvosság.

Spongyiat márcs meg jo erős bor etzetben és ted arra a hellyre a hol érzed, igen használ. (Quart. Hung. 1969; 109 f.)

Méh anya miatt valo el ájjulas ellen igen jo orvosság.

Baza rosa magot törj meg egy könzignit jó borban ad meg innya az ollyan aszonynak. Ez is az ellen valo igen draga orvossag. Földi töknek a gyökeriből két lat nyomot főzz meg fejér borban estve le fektedben id meg azt a bort, ezt tselekedgyed egy nehány hétig minden héten egyszer, bizonyosan ki epülsz ebből a nagy nyavallyabol mert ezt már sokanis probaltak. (Quart. Hung. 1969; 108 f.)

A kinek anya méhe fáj.

Végy négy pénz áru lorbert, magyarul gyömbert, egy lat szeretsen dio virágot, kömént, egy jó öszve marokkal és egy pint bort, a szerszámokat főzd meg magánossan, és egy ón kánnában vagy palatzkban tivén, önts rea bort, hadd állon ott kilentz napig, azután égesd ki mind az égett bort es tedd a verő fényre, hadd érjék, és azt kell innya estve reggel rozólis pohárkával. (Oct. Hung. 754; 32 f.)

Méh fájdalma és rágása ellen.

Kerti fodormentat de nem fekete fodormentat, és rimbában avagy kerti nádra füvet végy, és hinzd meg mind a két féle füvet fejer borral azután melegisd meleg téglán azokat a füveket, ugy melegen tedd az agyékában az aszszonynak. (Quart. Hung. 1969; 10 f.)

Meg hidegült méhanyát melegiték és helre hozzák ime ezek az orvosságok.

Spicanard, levendula, örvény gyökér, szerecsen dio, cardamonum, gyömbér, Isten fája, köves fa levelő fünek gyökere, Csaba ire fü, és matricaria. Ezekkel főzve vizben és borban s vagy akar mi képen éljen az aszszonyi álat, az meg irt nyavalya ellen használnak. És méhanyát meg melegéték és meg gyogyityák. (Fol. Hung. 1786; 45 f.)

Méhanyának keménysége és daganatya ellen.

Majoranát tör öszve és tegy a borban s minden szomjuságról éljen vele az beteg aszszony. Item. Peszercze füből csinálj meg herbatét és minden regvel meg főzvén éljen véle. Igen jó az kisebb ezer jo füből égetet vizel élnyi. Item. Veronica füvet főz meg a borban és igyék gyakorta. Item. Éljen az Izop vizével. Item. Főz meg fenum grecum magot, és a levét meg idesétvén melegen adj idnya regvel és estve. Ha mod vagyon egy latt indiai nardust főz meg vizben, és minden regvel adj mint a herbatet. Kivső képen. Csombor füvet, sárga gyopárt, fekete gyopárt, cserfa levelő füvet és fenum grecum magot főz meg len mag olajjal. Alol füstel meg ladanum gumóval, a vagy földi bodza levelével, a vagy pedig len maggal. Vagy igy. Tör meg len magot, és melilotus fünek leveleit és főz meg ides borban s keny meg ruhára, és melegen kösd a daganatra. Item. Opopanox nevü gumót fél lattot olvaszd meg egy kalán méz, és harom annyi vizben, és melegen keny a ruhára, és kösd az meg dagadot méhanyára. Méhanyának meg

gyuladot forroságát enyhiti az málva és sonchus nevő füvekkel való élés, nem különben az antivia és cicoria fa olajos saláta. (Fol. Hung. 1786; 44v—45 ff.)

Az méhanya ellen valo flastrom.

Vegyél fehér kutya ganéit reszelt kenyeret a melyeket juh teiben ásztatván len mag olaiban parázsold megh, es azután ted arra az helyre aholy érzed az fáidalmat es ugy az mehanya el oszlik. (Oct. Hung. 754; 36 f.)

Aszszonynak vékonyban meg tsomózot sérődés s meg keménykedet méhanya és lépe daganattya ellen.

Xantheum az az kiseb bujtorjannak hegyes magvából mely is ruhára szokot ragadni, és olyan mint a som mag, s abból bélét ki fejtvén 12 szemet egyék minden nap regel és estve. Kivől pedig kenye meg melegen len mag olajjal minden estve. Item. Bak szarvu fünek magvát meg törvén főze meg jól etzetben és melegen flastromoza véle. (Fol. Hung. 1786; 53 f.)

Szülés

Eginehany rendbélj tanáczok azoknak, ki az eő orajokat közel lennj érzik, hogi légien mind segitsegröl, es mind uigaztalasul, az szükségnek orayan, ideyen.

Az mely terhes aszoni allat könnien akaria hozny az eö magzattiat ezeket czelekeggie. Ha ki közel erzj az eö orayat, egi hettel az eleöt, azvagi cziak nappal, főzesse meg az zőlő leuelet io böuen borban, es fü szerszammal cziak alig illetuen, uayal mezzel es czukorral édesicze, ezt minden nap igia estue es reggel. Az el jöt oranak idejenis egj io italt ha izik, el anjra haznal, hogi faidalmat nem igen erzi. Masodzor. Az ielen valo oranak ideyen, egj oltari stolaual eöuecze altal magat, de meg ne zoritkozzék. Igen fő. Harmadzor, ha uagion egi kis magnis köuet tarczion azon az oran keziben, felette haznal. Negiedzer, ha az nincz hazanal, corallus köuet uisellen kezeben, es az utan hamar kösse az uékoniara. Eötödzör, ha az is nem talaltatik, az ebenus fanak köuét meg kel uakarnj, es az porat borban meg kel innja. Ez kő talaltatik az eötueseknel, es az borbelioknal, minden ketseg nelkül. Hatodzor. Az bodog aszonj méntayat kevés fekete ürömnek az czyrayaual meg kel uajos uizben főzni, es az füuet az agiekara kel melegen kötözni. Es egy italt kel inia az leuebeöl. Ezek oly fő dolgok, az mellieknek massa nem talaltatik. Ezeket titkon és nem is mindeneknek sem is mindenkoron szoktuk ielenteni, hanem czak fő rendeknek, es cziak nagj szüksegnek ideyen. (Duod. Hung. 66; 55v—58 ff.)

Gyermek szüllésben Isten után ime ezekkel lehet segéteni.

Vagy két kalán fehér liliom verág vizet adj idnya az bajlódó aszszonznak. Item. Astragali vel tali nevü nyul csontocskát tör porra adj idnya egy kalan vizben. Item Körti fa gyöngyöt tör porra, és egy scrupulum nyomo adj éget borban, a vagy borban. Item. Pepercze füvet főz meg borban és meg idesétvén igyék melegen. Vagy igy. Madár kölest tör apro porra és egy drachma nyomo adj meleg

fehér borban. Ezeket pedig ugy kell értenyi, hogy medig az gyermek eleven az anyánal, de ha meg holt erőseb medicinakat kel elő vedni, ugy mint csombor vizet, a vagy csombor füvet főz meg fejér borban és meg sáfrányozván adj melegen. Item levendula vizet a vagy eczetet adj idnya. Item. Kerti tziprus, sabina leveleit főz meg fehér borban és egy a vagy két kalannyal adj idnya. Item. Kőrös levelő fünek dictamnus albus gyökerébül csinált port egy drachma nyomo adj egy ital fehér meleg borban. Item. Keresztes rutát főz meg fehér borban és meg idesétvén adj idnya az nyavalyás aszszonynak. (Fol. Hung. 1786; 45 f.)

Mikor az aszszony ember meg akar betegedni gyermek ágyban, akkorra való füstölő.

Vad sáfrány mely kertben is szokott teremni, vad kömény mag, lorber haja, szeretsen dio virág, császár madarának a farkánál való apro veres szinü tollu. [Item.] Vad köménymagot, lorber hajat, veress hagyma haját, fülemile virágot, töretlen sáfránt, szeretsen dio virágot, mindenikből egy egy keveset vévén a kömény mag légyen leg több, meg kell törni, s öszvé kell elegyiteni készenn vagyon. Akkorra való jobb füstölő. Vad kömény magot töretlen sáfrányt, fülemile virágot borrágo virágot, veress hagyma hajat, lorber hajat levendula virágot, fejér tömjént, gyantat, strax mastixot, veress rosának a bimbaját, skárlát posztot, cziprus fának a levelét, veress kláris gyökeret, a patikából kell venni mérbris, ezeket meg törvén aki törni valo, s aki vagdalni valo meg vagdalván, öszve kell elegyiteni, ez jo füstölő, ahol füstölő kivántatik. (Quart. Hung. 2158; 19 f.)

Szülés előt való kenet.

Kácsa háját, lud háját, szarka háját valamj három czétromot öszve törny, abból zért csénálny, avval az kereszt csontyát minden estve az szülés előtt mind egy héttel kenny. (Quart. Hung. 2247; 125v—126 ff.)

Mikor az gyermek megh indul üdő előt.

Büdöss követ, ló körmét, fehér hajma héját, kakuk fünek az zöld levelét, tiszta lisztnek az korpáját, az fogolly madárnak az farkában ljvő vörös tollát és csinály [vége hiányzik]. (Quart. Hung. 2247; 122 f.)

Szülésnek nehéz voltárul.

Végy pápa füvet, a kit másképpen kardusnak is hinak, ha talalsz tégy szapora füvet köziben, főzd meg eczetben, ad meg innya a betegnek, használ. (Oct. Hung. 485; 27 f.)

Gyermek szüléskorra való orvosságh.

Ezeket az bötőket fa tényárra köll krétával irnya, és borral le köll mosnyi, Attyának, Fiunak, és Szentlélek nevében és megh köll ednyie adnyi. (Quart. Hung. 2247; 28v f.)

Azoknak ualo fő fő oruosságok, kik nehezen hozzak az eö megzattiokat. Hogi könjő és boldog zülesek legien.

Első oruossagh. Az sas keseliünek körmet az uekoniodra köteöd, könnien és kén nélkul meg ualol felelmes niaualiadtol. Masodik. Az ebenus fabol ualo köuet, melliel az eötuösök probalIiak az aranyat, uakard meg, az porat igiad meg borban uagi uizben. Probalt dolog. Mas. Az kigionak bőret kösd az agiekodra, uagi az derekadra igen hasznal. Mas. Asd meg az kerti eöreg töknek az gjükeret, es kösd az ket uesedre, leg ottan mingiart meg ualol uendegedtől. De hamarasagal le odasd azt rollad, mert az ania mehis el megien tőlled miatta. Edj foganatos dolog es probalt oruossag ez. (Duod. Hung. 66; 51—51^{v} ff.)

Szülésbe kinlodo aszszonynak valo.

Rosolis nevő füvet köss a hasára, azonnal szül, ha ugy történne, hogy a gyermek meg holt volna, mégis hamar szül, ezt bizonyosnak irják. (Quart. Hung. 1969; 118 f. — uez: Quart. Hung; 2285; 2 f.)

Ez is az ellen valo. Fekete ürmet forraly fel vizben kösd az övedző körül és a czombja körül, tsudálatosan hamar fog szülni. Ez is az ellen valo. Martziusban mezei eleven nyulnak vájd ki a szemét, és amikor kezd az aszszony vajudni, kössék azt a nyul szemet a térde alá, igen hamar szül. Ez is az ellen valo. Madár köles nevü magot, mellyet gyöngyös gyertyában szoktak rakni ollyan fényes mind a gyöngy, azt a magot törd porrá a mennyit az ujjad között kétzer fel vehetnél, egyreis hegyre adgy meg innya a kénlodo aszszonynak fejér lilium gyökériből destillalt vizben, hamar és könnyen fog szülni, a szülés után adgya fellyebb megirt mod szerint azomban a gyermek massais el mégyen tölle. (Quart. Hung. 1969; 119—119^{v} ff.)

Aszony allat hogy konien szülien.

Papa füvet ad megh innia azonnal szülhet. (Quart. Hung. 279; 42 f.)

Nehezen szülő aszszonynak.

Főz meg egy köver tyukot soba vizbe ves egy kis petreselymetis reaja, és annak a jól meg főtt leveben keverj fejér liliomban termet sarga bimbot, ad inya, ki segiti. (Oct. Hung. 412; 243^{v} f.)

Szülesben kinlodo aszszonynak.

Adgy be borba vagy vizbe kék liliom gyökeret. Ismet. A nyul bürt meg kell forro vizzel önteni, és a mint a kezed el allya, az hasara, agyékára kell kötözni. (Oct. Hung. 412; 249 f.)

Nehezen szülésről.

Kakuk fővet főzd meg borban ad innya es szül, ha a gyermek meg holt is, elő iön. Probatum. (Fol. Hung. 111; 80^{v} f.)

A melly aszszony alatt nehezen szül.

Tégy egy ételbe valo darab sáffránt egy pohar borban, s keverd jól meg, s add meg innya, mindjárt szül. (Quart. Hung. 440; 4 f.)

Az melly asszony álat az gyermeket nem szülhettne, arrúl orvosságh.
Vegyed az sárga ivolyának az magvát, hagy megh annyit az mennyit egy arány megh nyomja, és fekete üröm vizben igya megh, vagy pedigh párollya az tüzben. (Quart. Hung. 2247; 29 f.)

Az mely aszon nem szülhetne.
Az töknek a gyökeret bal keze felől az agyakra köl kötni, de mihelt az gyermek születik, utan el köll róla oldani, mert az mehe is utana iönne ha ot felejtenek. Item. Az eleven mehet egy dio hej köze ted a nyakra io. Item. A gyántát faragd egy kis borban ad innya. Probatum. (Fol. Hung. 111; 77 f.)

Hogy az aszony ember hamar giermeket szülhessen.
Adgy az mas aszony embernek a tejiben neki egy kalannal megh leg ottan szül. Ha megh akarod tudni az aszony fiat szül a vagy leánt. Vegy annak az nehezkes aszonynak a tejiben és töd vizben, ha ala megien az vizben, tehat ferfi lészen, de ha ala nem megien a vizben leány lészen. (Oct. Hung. 87. 17 f.)

A mely aszon nem szülhet.
Mas aszon tejet ved kalamban keves safrant ves bele ad innya, az oraban szül. (Fo. Hung. 111; 107 f. — uaz: Oct. Hung. 87; 40 f.)

Az ki nem szülhet.
Ved uizet az szapora fünek es ad megh innia, azonnal szül. (Oct. Hung. 500. 37v — uaz: Oct. Hung. 729. 79 f.)

Aszszony allat ha nem szülhöt vagy nehezen szül.
Az kigyo trangnak az gyükeret akar borban akar uizben főzd megh, ad megh innia osztan szül. Mas ugyan azonyrul. Ird megh az igiket czedulara került megh haromszor az Miatiankor mondvan ottan szül + staga + egla + ogle + glat + vagy betegsigh ellen + igezetre + szokas szerint + Attianak + Fiunak + Szent-leleknek + neviben kösd az niakara, ha penigh nem hiszed, ird megh kösd egy gyümölcz fara az ki nem termet es az utan megh latod hogy terem. (Quart. Hung. 279; 51 f.)

A szülest akadállyoztatya nehezen és sokara szül.
Amelly házban az aszszony vajuszik avagy szülni akar, abba a házban birs alma ne légyen, mert igen meg tartoztatya a szülést ha a szagját meg érzi az az aszszony ugy hogy igen sokka fog kénlodni és nehezen szül, de amikor meg viselősen jár ha gyakran ezik birs almát igen jo elméjü lészen a gyermek mellyet fog szülni, mikor pedig tsak egy hét vagy holnap a szülésnek ideje, tovább birs almát ne egyék. (Quart. Hung. 119v—120 ff.)

Az melly aszonban az gyermek nem fordulhat az ellen hasznos.
Az Isten fának aszald füvét, az czyprusnak három tetejét borban megh főznyi, az fa kánna fenekiröl meg annyi idnyia. (Quart. Hung. 2247; 122 f.)

Az mely aszony allatban reked a vér giermek szüleskor.

Czimolat köl giökerestul ásny, megh köl mosni, szarasztany, sörben megh köl főzni, hogy megh jól füjön, megh khöl chafarni valami kevés mirhat köl az leveben vetnj, azt köl idnia adni, és megh giogiul. (Oct. Hung. 87; 21—21^{v} ff.)

A mikor világra lesz a gyermek, annyából ki hozot rosz materiabol ki tisztigya.

Szoktak adni gyermeknek először még mig nem szopik, édes nád mézes vajat, de ez sokkal jobb, edgy igen hires tudos doktortol hallottam, főzzenek meg edj edes almát, keverjenek hozza nád mézet, azt adják a gyermeknek egy nap és egy éjszaka a szájába, a meddig még nem szopik, igen szépen meg tisztitja. (Quart. Hung. 1969; 14^{v} f.)

Szülés uttan mely aszszony ayulna probatum.

Az kett czombiat es az ket kariat veres szalak szial erüssen kely megh köttny, ha vizes szalak szinak szerint nem tehetnek, tehát veres matringh selemel kössik megh, es az vaiat megh kel olvasztany aban ruhat kel martany es az gyermek szülö aszony alatnak kett talpara az melegh vaias ruhát tenny. (Quart. Hung. 279; 65^{v} f. — uaz. Quart. Hung. 2247; 28-—29 ff.)

Az mely aszonnyak ki esik a matrája.

Egy tekenyős békat tegy egy uj fazekban körül ragd meg bocza faval, mind addig egesd meg, meg nem asz törd meg szitald meg. (Fol. Hung. 111; 77 f.)

Szülés után méh anyának fajdalmi ellen.

Fejér répa magbol tsinált olajbul igyék egy kalannyal minden reggel az aszszony, és valosággal meg gyogyitya. Ez is az ellen valo jo. Babirnak a felső haját hámozd le és azt a meg hámozott babirt tartsák agyas aszonynak az italaban rágás nélkül igen jol fog hasznalni. Ez is igen jo orvossag. Szekfü viragbol destillalt vizet igyék gyakran avagy tyuk lévben főzzek meg a szekfü virágot azt gyakran hörpögesse, igen jo. Ez is az ellen igen jo. Majorannát főzz meg borban avagy vizben ugy igyék a gyermek ágyas aszszony igen jo rágás ellen. (Quart. Hung. 1969; 122—122^{v} ff.)

Gyermek massát ki hozza.

Polaj avagy motsár ménta vizet adgy innya az ollyan aszszonynak mellyből a gyermek mássa el nem akar menni, hamar el megyen. Ez is az ellen valo jo. Len fonalat, amelly még nyers a vagy még nints meg lugozva, mártsd bé meleg vizben az után mingyárt vedd ki a vizből takard bé meleg forro hamuba had párolodgyék ott, ha jol meg melegszik vedd ki onnan, a mint el türheti a szegény aszony tegyék a talpa alá, takarjék bé jol, ha az meg hül ismét mást tegyenek de amikor a hamuba akarod takarni egy kevéssé nyomjad ki, hogy ne légyen igen nedves, ez pedig igen dragalátos orvosság. Ez is az ellen valo orvosság, Fejér lilium vizet igyék az ollyan gyermek massát[!], ez is jo, ha a fejér lilium közepin lévő sárga faolajba teszik és a vérőfényen meg érlelik azzal az olajjal kennyed meg jol a köldökit. Ez is jo. Fekete tyuknak az epéjivel kennyék bé és rázza meg egy nehányszor. (Quart. Hung. 1969; 121—121^{v} ff.)

Az annia meheben meg holt magzatnak ki uetele, hogi az annia meg ne hallion miatta.

Főzd megh az fekete ürmöt mezes vizben, io melegen igia meg az beteg. Mas. Az cipros fanak leuelet főzd meg uizben, törd meg szep lagian, az leuet annak igia megh, az füuét kösd az köldökere. (Duod. Hung. 66; 52 f.)

Holt gyermeket, és a gyermek mássát ki hozza.

Kerti ruta vizet adgy innya az ollyan aszonynak akinél már a gyermek meg holt, ki üzi a gyermek mássátis utánna. Ez is az ellen valo. Kerti sárga violanak a virágát szárazd meg azután főzd meg fejér borban, adgy innya belőlle az aszonynak ki üzi belölle a meg holt gyermeket ugy a gyermek mássát is. (Quart. Hung. 1969; 121^{v} f.)

Giermek szülöknek, szülesek utan ualo faidalminak orvossaghi.

Az hazai mentanak az gienge tetejet és zalait szed meg, főzd meg borban, az leuet mezzel vayal igiad megh, az mentat kösd az szemermedre, allion sokaigh. Meg tisztit minden faidalomtol. Probalt. Mas. Az fenio fanak leuelet me[leg] uizben főzd meg, uajazd meg és id meg. Igen fő. Mas. Szereczen diot és uiragot törd meg, etelben ezzel ely. Probalt. (Duod. Hung. 66; 53 f.)

Ha meg holt benne a gyermek.

A farkas almának a gyökerit főzze meg borban myrhával s borsal, azt igya és ki üzi. (Oct. Hung. 754; 2. f.)

Gyermek szülés után valo tisztulásrul. Secundariát ki hajtyák ime ezzek.

Vagy két kalán csombor vizet adj idnya, a vagy csombor füvet főz meg fehér borban, meg sáfrányozván, és meg idesétvén adj melegen egy csészével, és első étele legyen szegletes borsó cicer leve, vajjal és fa héjjal, sáfránnyal jo meg készitve. Örvény gyökeres fehér bor legyen az itala, egynyihány napokon. Es ha az tésztulás nála késik, és nehezen megy, az menstruma rekedés ellen prescribalt akar melly orvossággal lehet segetenyi. (Fol. Hung. 1786; 46 f.)

Szülés után valo has fájás ellen.

Egy latt babért tésztogas meg kivső hejatól, és porra meg törvén keverd egy mesző fejér borban és mikor meg tisztul igyék az beteg. Item. Bors füvet főz meg fehér borban és meg idesétvén adj melegen. Item. Spiritus melissi vagy husz csepett adj magánossan a vagy más féle itallal. Item. Rhaponticum nevő gyökeret meg törvén tégy az fehér borban, és igyék róla az beteg. Item. Hus levesben főz meg széke füvet camomille és adj ednyi az betegnek. Item. Matricaria nevü füvet egy marok és egy drachma nyomo casztorium főz meg fehér borban s adj idnya. Kivsőképen beléndmag füvet öntez meg foró vizel, és melegen ruhára tévén kösd a hasára. Item. Egy marok fenum grecum magot, és anni len magot tör öszve s főz meg mint a kását, és ruhára kenvén melegen kösd a hassára. Leg jobb pedig iris olajjal hasát meg kennyi. (Fol. Hung. 1786; 46^{v} f. — Oct. Hung. 1063; 128^{v} ruta olajjal való kenést javasol.)

VÉRZÉSEK

Nehézkes aszony allaton ha megh indul az ho szám.
Végy eleven zöld bekat amaz királyné aszony bekajat, törd meg pora, és mikor el indul az vér rajta, ad megh vörös borban, probatum. (Oct. Hung. 87; 18 f.)

Az mely aszonnyak a vere meg nem allana.
Tejet forral viza holyagot ves bele tormentillat szerecsen diot vaiat, forrald meg erőssen vess mezet is bele szita altal szűrd megh egy talban had alugyek megh, szeletenként meteld minden napra ugi enni benne mig meg nem all a vere. (Fol. Hung. 111; 77 f.)

Aszony embernek vere foliasarul.
Az fekete eörmöt törd meg kösd hasara, megh allettia az vért. Item az coriandrom magot kibul confrejtet czinalliak uti füvel igia megh az aszony allat, megh all az vér rajta. (Oct. Hung. 87; 18 f.)

Vér folyásban az aszonyoknak.
A két levelő ló herének azon virágjaiból mellyek fel fele allanak hegygyel, szakasz le kilentzet a tetejéröl, és ugyan annyi kakuk fü virágnak fenn álló bimbaját, ezeket szárazd meg, törd öszve, és vedd bé szilva pályinkába kétszer háromszor, meg áll. Ha pedig ennek meg rekedését akarod — — — — — ugyan igy bánj de a le felé hajló virágokkal, mellyek a föld felé hajolnak heggyel. (Oct. Hung. 866.)

Aszszonynak feletéb valo vér folyássa ellen.
Fekete nadál gyökeret főze meg veres borban és igyék. Item. Uti fű vizben két scrupulum nyomo fehér temjént por éhomra. Vagy igy. Egy dráchma nyomo vernix gumót tör apro porra és adj lágy tojásban vacsora után. Item. Fái soóskának bogyojából ki fatsart levét egyelécs meg két anni veres borral s adj idnya regvel és estve. Item. Sangvisorba nevü füvet főz meg veres borban, és igyék regvel estve. Vagy igy. Lentiscus fának leveleit verág avagy bogyójával együtt főz meg veres borban, és adj estve s regvel melegen. Item. Gembelő csulinak magvát főz meg borban, és adj gyakorta. Azon ereje vagyon az sörje fa magvának is. Vagy igy. Gelegonya bogyoját főz meg veres borban és igyék. Item. Tölfa levelét főz meg veres borban és igyék gyakorta. Item. Szőrös füvet, mellyet deaku herba pilosella neveznek főz meg borban, és adj melegen regvel és estve. Item. Aszalt somot a vagy berkenyét főz meg vizben és igyék. Igen dicséretes az meg főtt gesztenyérül valo vize is. Vagy igy. Az földen futo szedernek leveleit főz meg veres borban és adj melegen regvel s estve. Item. Coliandrum mag három szemet egye meg minden nap regvel ehomra. Kivső képen. Telfa leveléből csinalja magának fürdött. Vagy igy. Bolha füvett főzze meg bográcsba és csak gőzével pároltassa magát alól. Item. Tölfa csaliton termő gubát öszve törvén főz meg uti füvel együtt esső vizben, és az beteg személy gyenge ruhából csinált csapott bene meg asztatvan tegye a maga szemérmes testében. Item. Fán termő

mohát meg főzvén csináljon magának fördött. Item. Mind a két czombját kösse bé téli zöld nevő füvel. És leghasznosab lészen ha fél fontot nyers fekete nadálj gyökeret egy latt vér követt haematites és anni bolum armenumaval öszve töred mint a kását, és ruhára kenvén két vékonyát, hasátt, és kereszt tetemét be kötöd. (Fol. Hung. 1786; 45v f.)

Viselős aszszonynak ha fejér hoszáma vagyon.

Kerti sállya vizből igyál az ellen ugy a gyermeket frissiti Isten segedelme által. (Quart. Hung. 1969; 117v—118 ff.)

Aszonyemberek nyomoruságikról bajokrul.

Amely visellős aszonyon feir tisztulás van, vegyen feir egérfarkot virágostul, aszalya meg a házban és porostol szegyen pókhálot, együtt ezekkel füstölye magát meg alitya. (Oct. Hung. 754; 1v f.)

Fehér hoszám ellen.

Egy latt camfort egy verdönk jó éget borban tévén, s mikor el oszlék, egy kalannal vévén egyelécs két annyi rosa vizzel, és tégy bele egy scrupulum nyomo elefánt csontból valo port, és adj minden nap ehomra. Item. Succinammot, egy scrupulum nyomo tör apro porra és minden nap ehomra vizi tök veragjabol égetett vizzében adj idnya. Item. Rozmarént főz meg veres borban és gyakorta itas az pacienssel. Item. Camforos egetborban adj hat csep rozmarin olajt ehomra. Item. Egy drachma nyomo guma arabicum tör apro porra és főz meg erőssen egy jo ital veres borban adj ehomra. Valóságos igaz experimentum. Nyers rák első lábaiból sodér forma porczogó csontocskákat kiszedvén szárogas meg papirosban meleg kájhán és apro porra meg törvén egy scrupulum nyomo adj szőrös fű meg főtt vizben, korán regvel ehomra, és csalhatatlanul használ. Igen hasznos és décséretes az csépkés szőlőnek egresse, akar nyersen egyék akar pedig az hussal meg főzve. Vagy igy. Igen jo még éret mogyoro haját jo meg szárogatván tör igen apro porra, s adj egy drachma nyomo meleg veres borban, ehomra egynihány napokon. Item. Igaz anis magot szárogas meg erőssen, és tör porra s két scrupulum nyomo italban adj ehomra, hat napokon. (Quart. Hung. 1786; 45v—46 ff.)

GYERMEKÁGY

A gyermek ágyas aszszony hogy roszszabbul ne légyen, vagy meg ne romollyon, harmad napig ne beszéllyen ha lehet, vagy igen gyengén s keveset. Senkire (:kivalt ferjfira:) ne nézzen, mert bizonyos meg romlik. Probalt. (Oct. Hung. 526; 10v f.)

Az kinek giermek ágiaban ualo uér miat meg rekedési vadnak, ki miat hamar meg kel halni es az secundinarol.

Az feniő fanak leuelet törd meg uizben, es az faczart leuet id meg. El megien

tölled minden meg rekett, veres niaualiad. Mas. Az komlot, és petreseljmet főzd meg, külön borban. Az leuet tölczj egiben, id meg uajasan es mezesen. Az petreseljmet ted be az szemermedbe. Ez leg főb. (Duod. Hung. 66; 52[v] f.)

Ez is gyermek ágyas aszszonynak valo hogy rágás ne légyen rajta.
Két öszve marék veres hagymát hámozd meg metéld meg, törj meg annyi kender magot, végy mentől régibb oh hajat és mosd ki vizben a sóból, az után olvaszd el, azt a hagymát és kender magot benne főzd meg hogy sürü légyen, azután terisd ruhára kösd bé a gyermek ágyas aszszonynak a hasát vagy ágyékát ugy allon 3mad napig rajta, ha szükség leszen többszer is tsinálhatz, de arra kell vigyázni hogy igen meleg ne légyen amikor rea kötik és [!] hasára ha nem tsak langy meleg légyen. (Quart. Hung. 1969; 122[v] f.)

Gyermek ágyas aszszonynak rágás ellen igen hasznos orvosság.
Székfü viragot, pityi viragot, méh füvet, petreselem levelet, komlot, egy kevés fodorméntát, de sokkal kevesebb légyen mint a többi, jo apron meg kell vagdalni, s edes tejben meg főzni, len magot kell meg törni, s szitálni, azt azután belé kell tenni, egy jo marékkal, két vagy három kalánni len mag olajat kell belé tölteni és jol egyben kell főzni, hogy légyen olyan mint a flastrom, jo nagy ruhára kell kenni, mely által érje, és bé kell varni s huszonnégy órákig áljon rajta. (Quart. Hung. 2158; 26[v] f.)

Amikor már az aszszony a gyermek ágybol fel kél és ha jol ki nem tisztul az ágybol.
Isten fája nevü füvet füzzenek meg vizben feredőnek azután üllyön belé langy melegen és a keppen a ködökig és annak a feredőnek a meg főt füjivel rakja körül magát és az ágyékra és a derekára a mikor feredőben ül és a feredő ki tisztittya és nemis igen ártalmas. Probáltatott. (Quart. Hung. 1969; 123—123[v] ff.)

SZOPTATÁS

(Idesoroltuk a mell szoptatásra alkalmassá tételét, valamint a különböző emlőbántalmakat is.)

Aszszony ember mellyinek valo orvosság.
Fenyő fán a mely gyümölts nő, ollyan forma mint a szömörcsök gomba, törd meg jol, tölts vizet rá, és destilláld ugy, mint más vizeket, abban a vizben martogas ruhát, és nevedékeny leánynak ragd a mellyire, nem engedi, hogy nagyra nöjjön a melye. (Quart. Hung. 1969; 52[v]—53 ff.)

Aszszony teje meg jöveserül.
A Sz. János füvét törd meg, ad meg innya mind addig mig meg nem gyogyul. (Oct. Hung. 719; 4[v] f.)

Az mely azzoni allatnak teie nem lenne.
Az meni eczet anni viz, timien megh anni kell, arani glott, görögh feier, timso, eget bor, negi tikmoni, mind ezekett erőssen eözue kell főzni, es erőssen kel törni, annak utanna melegen adgiad innia. (Oct. Hung. 500; 39 f.)

Melly aszszonynak teje nintsen.
Főtt fodormentát vajban egy nap s éjjel köss rea meg javul. Item: Törtt kapor magot gyakran egye s igya, teje lészen. (Quart. Hung. 440; 4 f.)

Az kinek keues teje uagion.
Fekete es fejer retket uagdalj aprora egj eözue marokkal, tiszta buza korpat lizt lángostul, egi eözue marokkal főzd meg borban es ezt igiad io melegen egi nihanizor. Mas. Apro földi geleztakat as fel marokkal, és ket anni ikras mezzel egi marok töröt fekete makkal elegicz egiben, borsold megh, ezt kel eni apronkent. (Duod. Hung. 66; 49^{v} f.)

Szoptatos aszszonynak ha elegendő teje nincsen.
Czukros feniculum magot egyen gyakorta. Item kerti kaporral éljen bőven minden ételben, nem külömben az veres ides káposztát egyék. Jo az szegletes borsó étke is. Vagy igy. Kecske szakál nevü fűből való herbativel éljen. Item fekete gyopár fűnek leveleit virággal együtt tör porra, és egyelécs anni czukorral és fél latt nyomo egye minden nap ehomra. Item. Saláttát egyék gyakorta. Vagy igy. Málva rosa leveleit főz meg feniculum és anis maggal együtt, és meg édesitvén egyék gyakorta. Item ides mandolát egyék, és ser legyen az italla. Kivsőképpen. Kösse be az mellét Isten fája füvel. Még jobb pimpinella minor melyet az magyarok Csaba irnak neveznek, és ennek a fünek ollyan ereje vagyon hogy ha az dajka csak kebeliben hordozza is, hogy a testét el ne érje, hat ora alat tejét ugy meg szaporitja, hogy kénteleniteték füvet kebeliből el vetni. (Fol. Hung. 1786; 46^{v} f.)

Az kinek teje nincsen.
Igyék vajas bort és az köminnek magvat borban es salataval effelit egyék. (Oct. Hung. 729; 79 f.)

Ha teje mintsen.
Lőjjenek egy szarkát és az agya velejt vegyik ki, szaraszák meg, es törjék meg, es piritott kenyirre hintvén egye meg. Probatum est. (Oct. Hung. 754; 1^{v} f.)

Aszszonynak tejet szaporit, aki szoptat.
Fekete gyopár a vagy szurok töviset igyék, igen szaporittya szoptatos aszszonynak a tejit. Ez is arra való. Olasz kapor vizet igyál, sok tejed lészen, és a gyermeknek is egészségére fog lenni. Ez is arra való orvosság. Szapora nevü fűnek a viziből igyál, sok tejed lészen, ugy a gyermeknek is használ az téj kő ellen, ugy korság ellen. (Quart. Hung. 1969; 53 f.)

Teie hogy sok legyen az aszszony alatnak.
Az köminy magot főzd megh borban es annak levit teiben együt igja megh eligh teie leszen. (Quart. Hung. 279; 56 f.)

Az dajkáknak sok tejet szerez.
Hogy tejét szaporithassa az aszony, kecske rago fának a magvát főzd meg borban 6 pénz nyomót tégy belé az magvábul és idd meg használni fog. (OL. P. 623. Széchenyi cs. L. XI. Kötet 3 csomó, 39 sz. 1785. receptgyűjtemény.)

Aszoni allatoknak sayat niaualiajokrol.
Az kinek czeczi meg dagadoz, az tejnek meg torlasa uezese miat. Törd meg az lencziet es len magot egi egi eözue marokkal, io lagian lisztesen elegicz meg rosa uizzel, uagj sürüs mezes uizzel, melegizd meg lagimatagon, es kösd ra jo szorossan. Probalt. Mas. Egi darab spongiat aztas meg mezes uizes eczetben es giengen ki faczaruan, meg melegitue tüznel kösd ra. 3. Mas. Egi tiuk moniat rosa olajjal temperalj egiben melegen kösd ra. 4. Mas. Az feczike feszket törd darabonkent, főzd meg uizben es ezzel kössed. Probalt. 5. Mas. Az cziengö füuet hasonlo keppen főzd meg es kösd az faio helyre. 6. Mas. Probalt ez is. Az feczike fonalat szed meg kerekizd meg uele az faio testet, főzd meg borban, es kösd ra. (Duod. Hung. 66; 48—48^{v} ff.)

Ha az aszszonynak a mellye meg keményedik a téjtől, a vagy kezd tüzesedni, az ellen való orvosság.
Főzz meg bab-lisztet, saját borban avagy csak vizben, tölts kevés fa olajat hozzá, kend ruhára, kösd bé a mellyedet vélle, a meg keményedet tejet savová tészi, és ki folly a mellyedből, de gyengén fejhed is a melyedbül a savot. Ez is az ellen valo. Főzz lentsét, és törd meg, aztán kösd a tejtől meg keményedet mellyedre el oszlattya a keményseget, és a tejed ki foj mint a savo. (Quart. Hung. 1969; 53—53^{v} ff.)

Az melly aszonnak el apad a teje.
Malva rosanak a gyökeret főzd meg borban ad innya 3 regvel, még a baromnak is jo. Item. Bodcza fanak a gombájat aszald törd meg, ad innyia borban. Probatum. (Fol. Hung. 111; 76 f.)

Ha a teje el vész.
A bodcza fának gombaját aszalya meg s törje meg es borban igya meg ölig teje liszen. Vagy ha nehezen szül fekete ürömrül igyék. (Oct. Hung. 754; 1 f.)

Az mely aszonynak az teje el vész.
Keres az mezőn el uetet baronat, és az mely fü alul nio szed föl, csak bolond füvet föl ne szegy, főzed megh fél meszel borban igia ehomra és megh jön a teje. Item fogy eökör szemet, mellyiczd megh tollabul, és aszald megh, és mézes borban azt igia, jo. (Oct. Hung. 87; 17^{v} f.)

Mikor sok a teje.

A ruta magot jol meg kell főzni, mig olyan lesz mind a kása, bor eczetben, es gyenge meleg ruhára tivin emlőire kösse es ott tartván egy kevéssé meg apasztya. (Oct. Hung. 754; 2. f.)

Az mely aszonnak meg gyül a teje és meg keményől.

Egy icze erős borban tölcs fel meszel vizet feir tömjent vess bele és egy io marokni babirt vagy laurus magot, safrant, ezeket főzd meg, iol marcs tiszta ruhat bele es ugy ted az emlőjere, oly melegen az mint el tűrheti, és ha meg szarad, az utan is miveld egy nihanszor s meg gyogyul, a dio fanak a levelet kösd rea probatum. (Fol. Hung. 111; 76^{v} f.)

Az kinek teje meg aluzik emleijekben.

Az sarga viaszat lagicz meg, rosa vizzel hinczd meg, es kösd ra. Mas. Az födi bozzanak gjukeret asd meg, főzd meg sóós vizben, es kösd ra. Ha meg torlat az tej, meg oztia, ha penigh igen hig, meg süriti, giogittia. Probalt dolog. (Duod. Hung. 66; 49 f.)

Gyermek el választása után ha meg keményedik az aszszonynak a mellye az ellen.

Főszd meg lormintának a füvit vizben, ragd a mellyedre mkor akarod hogy a tejed meg apadgyon, a vagy a sok téjtől meg keményedet melyed meg lágyuljon, és a téj ki fojjon belőle. (Quart. Hung. 1969; 53^{v} f.)

Mikor a gyermeket tsetstől el választják a dajka mejje hogj meg ne kövéredgyék s teje hamarább el apadhasson fajdalom nélkül.

Végj fejér tiszta viaszszat, édes mandula olajat, szarvas fagjot, sperma ceti. Ezeket egj tángjéron olvazd öszve, és ruhát ollj nagjon vágj mint az melle vagjon, az bimbojának vágj ljukat, és ezen ruhát, az mint az tángjeron öszve olvasztottad, huzd által, hogj jól réá ragadjon ujg osztán ragaszd a dajka melljire, de elsőben távul füstöld meg konjha nád mészel és Vayruch füstölővel, melljet a patikában kapsz. (Quart. Hung. 2158; 33^{v} f.)

Aszszonyi téjnek el apasztására valo.

Földi bodzának szarazd meg a levelit, azután főzd meg vizben, azokkal a levelekkel ragd bé a mellyedet, meg apad a tejed és ki foj. Ez is arra való bizonyos. Uti fünek a ki fatsart levivel kenegesd gyakran a csecs bimbaját, a vagy fejét minden bizonnyal meg apad a téj. (Quart. Hung. 1969; 53^{v} f.)

Gyermek el választas után tejet fogyaszto meditiumok.

Dio fa leveleivel a vagj ló méntával, vagy peterselemmel vagy uti füvel vagy cicuta béreggel, vagy libestikum és zeler leveleivel kösse be a mellit. (Fol. Hung. 1786; 46^{v} f.)

MELLBÁNTALMAK

Az mely aszonnak a mellye fakadékos.
Az kender magot főzd meg tejben es a mint el türheti kösd rea, meg erleli es ki fakasztja. Probatum. (Fol. Hung. 111; 77 f.)

Az aszszonynak a csetse ha ki fakad.
Szedgy asa laput főzd meg tejbe, azzal raggasd. Ismet: főzd meg egy itze borban harom vagy negy varangjekos békát, mig szejel főtt, szürd le, es azzal a borral ruhát be aztatván kötözd, meg gyogyittya ez. NB. Jegyzed meg oly közönseges es hasznos orvosság, hogy e meg gyogyit akarmi sebet, sülyt, rak fenét, fojo kelevent. (Oct. Hung. 412; 243^{v} f.)

Aszszony mely dagadását meg lágyitya eleinte.
Törj meg riskását liszté, főzd meg rosával, szekfű virággal edgyüt vizben, rakd mindgyárt a nyavajának elein a meg dagadt melyre, el oszlattya a daganatot, és nem engedi meg gyülni. Ez is az ellen valo orvosság igen jo. Tyuk hur nevvü füvet törj meg, tégy hozzá rosa mézet és agyagot a kibül fazakat csinálnak, csinály ezekből flastromot és ragd a mejjedre, el oszlattya a kemény dagadást. Ez is az ellen valo orvosság. Törj meg dióbelet, rutát, és tölts mézet hozzá, csinálj flastromot belölle, tedd a meg dagadott mellyedre, használ. Ez is az ellen valo igen jo orvosság. Főzz meg bablisztet tejben, ragd a mejjedre, minden féle keménységit a mellyednek meg lágyittya és el oszlattya, bizonyoson meg probáltatott. (Quart. Hung. 1969; 54—54^{v} ff. — Hasonló; Fol. Hung. 1786; 46^{v} f. és Quart. Hung. 440; 3^{v} f.)

Aszszony meg keményedet melyit gyogyitya és lágyitya.
Sárga tellyes rosának a virágát fejér kenyér bélivel főzd meg borba azután törd öszve, hogy ollyan légyen mint a kása, tölts fa olajat belé kösd melyedre, a mikor meg kezd keményedni a melyed, el oszlatya nem engedi hogy ki fakadgyon. Ez is az ellen valo orvosság. Végy fejér lilium gyökeret, főzd meg ketske savoban, törd össze, és tsinály belölle flastrom formát, tedd a meg keményedet aszszony melljre használ. Ez is az ellen valo. Főzz gesztenyét, tisztitsd meg, törd öszsze tölts hozzá bor etzetett és árpa lisztet keverd öszsze jol kösd bé a mellyedet véle, a melynek keménységit meg lágyitya. (Quart. Hung. 1969; 53^{v}—54 ff.)

Csecsnek keménségét lágyitó medicinák.
Vad borsonak magvát tör meg mosárban mint a lisztet, és mézzel kevervén kösd a kemény csecsre. Item. Fehér liliomnak gyökerét tör öszve, és főz meg kecske savoban és kötez véle. Item Csuda füvel, ricinum major leveleivel kötezd. Item Chamepitys nevő füvet tör öszve és kötezd. (Fol. Hung. 1786; 47 f.)

Mejnek meg dagadásától valo orvosság.
Rothatt füzfát bor etzetben meg főzni s avval kell kötni a mejjeit. (Quart. Hung. 2158; 26^{v} f.)

Mely dagadasrul aszszony embernek.
Az tik monak sargaiat kell melenczeben teny mind adigh füzny migh az sürü nem leszen es osztan vaszon altal kel faczarny es az mynemü olaia leszen azal kel kenny. (Quart. Hung. 279; 66 f.)

Csecs dagadásrul.
Apiom levelét kenyér bélt törd öszve azt kösd rea el mulattya. A málvát törd meg olajban kösd rea az is igen jo. Len magot mézzel öszve elegyitni azzal kössed. A ferfiu szemérem testével vonnya meg haramszor egymás után. (Oct. Hung. 719; 4. f.)

Csecs dagadásrul.
A keserü lapu gyökerit főzd meg édes tejben es azzal kenyed vagyis kössed ki fakasztya. (Oct. Hung. 754; 3. f.)

Csecs bimbó dagadásrul.
Törd meg a téglát, es foro vizel meg öntvin kend kék papirosra, es flastrom modgyára kössed. Jó tésztás ruhácskával is raggatni. (Oct. Hung. 754; 3. f.)

Csecs bimboja ha meg repedez.
Keny meg sárga baraczk mag olajjal. A vagy basalicum fünek magvát vesd rosa vizben, és meg aluszik tőle mint a kocsonya a kenyeges véle és meg gyógyul. (Fol. Hung. 1786; 47 f.)

Aszszony csecsinek fel csattogzása a vagy csecs bimbojának meg repedezése és annak fájdalma ellen.
Törj meg tengeri barattzk magot, főszd meg szarvas fagyuban, ha azt nem kaphatz, jó lészen berbéts a vagy bárány fagyuban is meg főzni, szürd meg a ruhán által, kennyed véle fel csattogzot, s meg repedezet csetsedet, és annak bimboját, igen jo derék orvosság ez annak orvoslására. (Quart. Hung. 1969; 54^{v} f.)
Kelevény csecsre valo orvosság.
Tenkély lisztet főz meg a borban mint a kását s jo meg sozván salpéter nevő soóval keny meg vastagon ruhára és kösd a csecs kelevényre. Item. Feniculum gyökerét főz meg borban erőssen és öszve törvén flastromoz vele. Item Vincetoxicum nevő fűnek leveleit öszve törvén kösd rea. (Fol. Hung. 1786; 47 f.)

Meg gyült fóró veres daganatot aszszony meliben oszlatyák és gyogyityak ime ezzek.
Kövér porczén füvet tör öszve és kösd a daganatra, vagy az levét ki facsarván egyelecs rosa mézzel és bolus armenus nevő földdel flastromot csinálván kösd véle. Vagy igy. Tiz dionak bélét fél marok ruta levelivel tör öszve, és egyelécs egy kalán mézzel, s keny ruhára és kösd a fájo melire. Item. Buza korpát főz meg ruta leveleivel és kösd vele. Item Öreg bab lisztből borban főz meg pépet és ruhára kenyvén kösd véle. Vagy igy. Magos málva gyökerét főz meg tejben

mint a kását és flastromoz vele. Item. Fehér temjén thus anni bolus armenus nevő földdel öszve törvén, egyelécs rosa olajjal és kenyeges véle gyakorta az meg gyolat daganatot. (Fol. Hung. 1786; 46v—47 ff.)

Aszszonynak melye ha meg rakodik genyetséggel, és rutsággal.
Olasz kapornak a gyökerit főszd meg borban, a vagy vizben, hogy lágy legyen, közsd a mellyedet véle, igen jo orvosság. Ez is az ellen valo. Tönköly kását főzz meg borban, tégy edj kevés salétromot is hozzá, azzal kössed a melyedet, meg gyogyitya a melyen valo sebeket, a milyen aszszony melye szokot ki fokadás után lenni. (Quart. Hung. 1969; 54v—55 ff.)

Az aszony emlője ha meg vész.
Uti füjet, zellernek és köménynek a magvát törd meg, tikmonyban habard meg, és kösd rea. (Quart. Hung. 639; 3v f.)

Aszonynak ha emlője meg vész.
Az uti füvet, az ápiumnak a magyát tikmonyban habard meg, es kösd reaja. Probatum est. (Oct. Hung. 754; 32v f.)

Vad hus ellen vagy is fene ellen az aszonyok mellén.
Egy nehány nap tsupán szilva levest egyék tsak az után egynehány nap mulva a szilváját is ehet főtten, de mást semmit sem, azomban fa olajban mártot ruhával kel burogatni. (Oct. Hung. 486; 108v f.)

*

Ezekben a kéziratokban találtunk a népi gyógyászat körébe tartozó gynaekológiai eljárásokat, tanácsokat, az előbb említett megszorításokkal; a könyvtár állományába tartozó mintegy további huszonötben nem. A felhasználtak közül a legkülönbözőbb címeket találjuk: *Miscellanea Medica* (Quart. Hung. 440.), *Házi patika* (Quart. Hung. 2247 és Oct. Hung. 485.), *Orvosságos könyv* (Oct. Hung. 754., Hung. 2158.) *Orvosságos könyvecske* (Oct. Hung. 87.), *Orvosságos kis könyvecske* (Duod. Hung. 66.), *Testi orvosságok könyve* (Oct. Hung. 500.), *Herbarium*[6] (Fol. Hung. 111.), *Ráolvasások és házi orvosságok* (Oct. Hung. 729.), *Notamenta de medicamentis* (Quart. Hung. 639.), *Hasznos házi orvosságok* (Oct. Hung. 526.), *Nyavalyák orvoslásának nemei* (Oct. Hung. 866.), de találkozunk ún. omniariumokkal is, mint Csinálosi Ravazdy András *Méh Tolmácsa* (Oct. Hung. 412.), vagy a *Halotti búcsúztató* címet viselő (Oct. Hung. 919.).[7]

Nem kevésbé tarka képet mutat a szerzők foglalkozása is, a kevés névvel megnevezett között orvosokat, papokat, földbirtokosokat egyaránt találunk, mint egyik kéziratunk „feleségem sincsen, sem bába nem vagyok, abbahagyom

[6] Jelzete alapján ennek a kéziratnak sebészeti eljárásaiból közöl ***Magyary-Kossa*** i. m. I. 345—352.
[7] Valamennyi címet mai helyesírással közlünk.

immár" zárószavai utalnak rá. A possessorok számbavétele pedig elárulja, hogy minden főrangú, de köznemesi háznak megvolt a maga orvosa a háziasszony személyében, aki férje, gyermekei, cselédei orvoslásán kívül néha még az állatok gyógyításához is értett.[8] Néhány tanács *közvetlenül* nekik szól, felszólító mód egyes szám első személyében írva: idd meg; tedd hasadra! más eljárások — és ezek vannak többségben — közvetve fogalmaznak, közbeiktatva tehát egy gyógyító harmadik személyt: készítsd el, és kösd ágyékára; kösd derekára, amilyen melegen állhatja.

A bemutatott anyagban az első ami szembeszökik, az abortus és fogamzásgátló szerek hiánya, utóbbira egyetlen eljárást, előbbire egy utaláson kívül mást nem találunk. Annál meglepőbb ez, mert a korabeli büntetőperek tanúkihallgatásaiban sokat olvasunk a fogamzás elleni védekezésről, *gyermekvesztésről*, nem ritkán gyermekgyilkosságról. Egy Dinnyés Maris nevű bugaci lány pl. így felel a kihallgatás „maradtál-e terhes tőle"? kérdésére: „Nem, mert Szegfü Kata adott oly füvet, mely fü gyermek fogantatásának ártalmas".[9] Ugyanitt olvassuk, hogy Somogy megyében a köszörűkő vizét és a puskaport tartották kitűnő abortáló szernek. Ezek hiánya kéziratainkban megerősíti a fent mondottakat, a nemesi kuriák háziasszonyai által őrzött, vagy számukra írt anyagban ezek az eljárások nem kaphattak helyet.[10] Az orális kultúrában élő parasztbábák, akik mesterei voltak a különböző praktikáknak, eljárásai viszont itt nem kerültek feljegyzésre, csak bíróságok tanúkihallgatásaiban olvasunk róluk. S mivel még az „orvosszerzők" anatómiai, fiziológiai ismeretei sem nyugosznak biztos alapokon, érthető, ha kéziratainkban nem szólnak az abortusokról. A törvény által kilátásba helyezett büntetés, a kérdésnek ún. kényes volta egyaránt hozzájárul, hogy ezek az eszközök csak szájhagyomány útján éltek és maradtak fenn napjainkig.

Empirikus gyógymódokat, teákkal, füvekkel, borogatásokkal célszerűen való élést, a középkori salernói orvosi iskola diétája mellett analógiás varázslásokra egyaránt találunk példát a kéziratok adatainak kaleidoszkópjában, mint a dagadt emlőnek penissel való érintése, vagy *veres* mályva virágának használata menstruáció elmaradásánál; vagy nagyobb halban talált apró hal megevése mint fogamzást előmozdító szer.

A vajúdó derekának stólával való övezése a középkorból ismert *Szent Margit aszszony övét* juttatja eszünkbe.[11]

A vallásnak, mint pl. az „Isten után így segíthetni", — „Istennek nagy hálaadással tartozik", kifejezések; a mágikus hagyománynak, mint a fűszedés idejének meghatározása, és a racionális tanácsoknak, pl. citrom evésének ajánlása a terhes nőnek étel-megkívánása ellen, egyaránt szerephez jutnak kéziratainkban. Mivel a recens anyagban gyűjtőink ezekből nagyon keveset jegyeztek le,[12] a

[8] Vö.: *Magyary-Kossa* i. m. I. 97—98. — *Szendrey* i. m. IV. 229.
[9] MTA Kézirattára MS 67. 73 f. *Szilády Áron* jegyzőkönyvéből.
[10] Néhány eljárást közöl Seregély György—Szentgyörgyi István: Adatok az anticoncipiensek történetéhez. — *Orvostörténeti Közlemények*, 48—49. (1969) 101. Hazánkból a rutát, ezerjófüvet, kecskerágót és mélyvagyökeret említik.
[11] L. *Magyary-Kossa* i. m. II. 1—12.
[12] Vö. *Szendrey* i. m. IV. 193. skk. — *Vajkai* i. m. bibliográfiáját.

XVII—XVIII. századi adatok további differenciálása és értékelése már az orvostörténet hivatott művelőjére vár.[13]

[13] Alábbiakban közöljük a hivatkozott kéziratok teljes címét, nagyságát, hozzávetőleges korát, esetleges szerzőjét vagy possesorát, a szerző adta címet korabeli helyesírással, egyébként a katalógus adta adatokat modernizált helyesírással.
Fol. Hung. 111. „Herbarium az az Füves Könyv." 18. sz. második fele. Eredeti kézirat. Poss.: Szalay Péter.
Fol. Hung. 1786. „Herbarium, avagy nemelly orvossagra valo Füveknek Hasznairól. Carol Clausius, Andras Mathiolus és a több tudos regi doktoroknak irásiból ki szedegettetett és magyarra fordéttatott orvos könyv." 18. sz.-i kézirat, több kéz írása.
Quart. Hung. 279. Orvosságos könyv. 17. sz. Magyar, latin, szlovák. Egykorú kézirat. Poss.: Kerekes János.
Quart. Hung. 410. Tseh Martini Miscellanea Medica. 17. sz.
Quart. Hung. 639. Notamenta de Medicamentis, conscripta pet Asariam Baravits. Ord. S. Francisci. 18. sz.
Quart. Hung. 1969. „Orvos Könyv, mellyet Néhai Tudós és igen hires Doctor Mathiolus Tseh nyelvre fordéttatott és meg is bővittetett 1690-ben ... Magyarra fordétott N. T. N. Vay Ádám Uram Árva özvegye Tsömeri Zay Anna." 19. sz.-i másolat. Poss. Dr. Barra, Stankovsky József gyógyszerész.
Quart. Hung. 2158. Orvosságos Könyv. Anno 1737. 18. sz.-i másolat. Poss.: Székely György, Székely Malvin.
Quart. Hung. 2247. (Mathiolus Petrus Andreas:) Hazy Patica. Fordította Sztregovai Madách Gáspár 1628. 18. sz.-i másolat. Poss.: Jankovich Miklós.
Oct. Hung. 87. Gróf Illésházy József: „Mindenféle Orvosságoknak Rend Szedése. Orvossághos Könjvecske." 17. sz. Két egykorú kézirat kolligatuma. Poss.: Dubnici Illésházy-Könyvtár.
Oct. Hung. 412. Csenálossy Ravazdy András: Méh Tolmáts ... (Komlóvölgy 1788) 243—251 ff. Házi Orvosságok és Füvekrül való különös Jegyzések.
Oct. Hung. 485. Házi Patika. Hasznos receptek gyüjteménye. (1663.) Poss. Majláth Béla.
Oct. Hung. 500. Testi orvosságok könyve. 17. sz. eleje. Egykorú kézirat.
Oct. Hung. 526. Hasznos házi orvosságok. 18. sz. Egykorú kézirat. Poss. Frika Gráf.
Oct. Hung. 719. Házi orvosságok. 17. sz.
Oct. Hung. 729. Ráolvasások és házi orvosságok. 18. sz. Egykorú kézirat.
Oct. Hung. 754. Orvosságos könyv. 18. sz. Egykorú kézirat.
Oct. Hung. 866. Nyavalyák Orvoslásának Nemei 1796. Egykorú kézirat.
Oct. Hung. 1063. Miscellanea. 16—17. sz. 98—108 ff. Orvosi tanácsok receptek és egyéb vegyes feljegyzések. Poss. Tholnay Ferenc 1614.
Duod. Hung. Váradi Vásárhelyi István: Orvosság[os] Kis Keönjueczyk[e], Melyben Hamarsagal mindenfele orvosagot fel talalz az Emberen ualo, belseö es külseö, mindenféle niaualiaknak ellene. Az melliet Meltan kis Patikanak neuezhetz. Iratot 1628 esztendőben. Poss.: Találtatott Gömör vármegyében, Kraszna Horka Várbeli régi Irásai közt, 1803-ik Esztendőben.

ADALÉKOK A MOLDVAI CSÁNGÓK NÉPI ORVOSLÁSÁHOZ

BOSNYÁK SÁNDOR

I.

A második világháború alatt 161 moldvai csángó családot telepített a magyar kormány az 1941-ben visszacsatolt bácskai területekre. A háború utolsó hónapjaiban a szerbek megtorlásaitól tartva elhagyták házaikat, s többhetes kálvária után Baranyában találtak végleges otthonra. 588 fő Egyházaskozáron, 8 fő Bikalon, 64 fő Mekényesen, s 313 fő Szárászon telepedett le.[1]

A csángók Moldva őslakóinak tartják magukat. A klézseiek beszélik, hogy *„a Szeret partján van egy ereg fa"*, *„aszt még Szent László ültette volt."* *„Az ulyan fa, annak emlékéül ültette, mikor kiverte az idegeneket az országból."* Ha hihetünk a regének, akkor a honfoglalás utáni századokban a Szeret volt az ország keleti határa, legalábbis addig terjeszkedett a magyar nép. *Ignácz Rózsának* így beszéltek negyedszázada a lujzikalagoriak: *„mü nem vadunk jövevények." „Úd tartották a mü eleink isz, hod mi örökkétől fogva itt levénk."*[2] A pokolpatakiak is hasonlóan emlékeznek: *„A moldvai magyarok háromszáz évvel előbb ott vótak, mint a románok."*

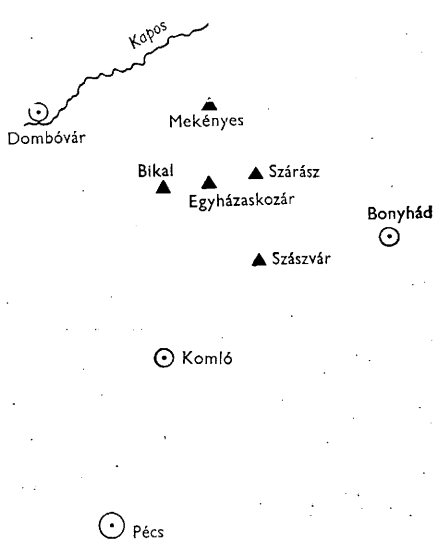

Az áttelepített csángók baranyai lakóhelyei (M:1 = 250 000)

A népi emlékezést a történészek is igazolják. A moldvai helynevek elemzése alapján a nagy román történész, *Rosetti Radu* vonta le először azt a következtetést, hogy Árpád-házi királyaink korában a magyar birodalom határa a Szeret folyó volt.[3] A magyar királyok hűbéreseikké tették a törzsi szövetségben élő

[1] Hegedűs Lajos: *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések.* Bp. 1952. 5—6.
[2] Ignácz Rózsa: *Keleti magyarok nyomában.* Bp. 1943. 64.
[3] Idézi Mikecs László: *Csángók.* Bp. 1941. 52.

kunokat, s Moldva területén is katonai erődöket létesítettek. A csángók legrégibb elemei egyes kutatók szerint az etelközi tartózkodáskor elmaradt magyarok utódai[4], (a lujzikalagoriak ma is vallják: *„maradékok vadunk"*), mások szerint a határszéleken katonai feladatokat is ellátó magyarok, akik közé kunokat, jászokat, besenyőket és más rokon népeket sodortak a népvándorlás hullámai.[5]

Az ősi moldvai magyarok a XIV. századtól kezdve a kivándorló székelyek rajaival gyarapodtak. A földesurak basáskodása, a kicsi jobbágytelkek, a robotkötelezettségek emelése volt az oka a székelyek csoportos kivándorlásának. A magyar huszitizmusnak is a szociális feszültségek adtak alapot. Az 1437-es erdélyi parasztfelkelést is ezek a feszültségek robbantották ki. A bábolnahegyi megállapodásból azt is tudjuk, hogy a lázadó parasztok a régi magyar joggyakorlatot is vissza akarták állítani. Az elbukott huszita mozgalmak után a menekültek százainak adott menedéket a moldvai magyarság. Az adatok azt is mutatják, hogy a husziták Moldvában igyekeztek eszményeiket megvalósítani. *Bandinius* jelentéséből tudjuk, hogy azokban a falvakban, ahova husziták települtek, istentiszteleteiket magyar nyelven tartották, a földeket közösen művelték, mindenki egyenlő jogokkal bíró, szabad ember volt.[6]

A székelyek kivándorlása megszakítás nélkül tartott, s legnagyobb a mádéfalvi vérengzés után volt. A határőrség szervezésekor a tanácskozásra összegyűlt székelyeket *Bucow* generális összelövette. A székelyek ezres tömegekben menekültek: kis részük a gyimesvölgyi csángók közt maradt, többségük Bákó környékén, Moldva déli falvaiban, s Északon a Szucsáva mentén, Bukovinában telepedett le. A székelyek kivándorlása a 48-as forradalom után sem csökkent, sőt, az első világháború után a határsorompók eltűnésével még fokozódott.

II.

A moldvai csángók a középkorban két nagyobb csoportot képeztek. Az északiak Románvásár környékén, a déliek Bákó környékén laktak, de e két csoporton kívül még messze keletre, Jászvásáron, Huszton, Galacon, s a még távolabbi Dnyeszterfehérváron, Csöbörcsökön és Őrhelyen is számottevő csángó lakosság volt.[7] Az újabbkori székely kivándorlók a déli csángók közé települtek, s a már ott lakó csángók nyelvét s kultúráját erősen átalakították. Az északi csángók közé kevés székely települt, nyelvük több archaikus vonást őriz, népi műveltségük viszont, épp azért, mert évszázadokon át ki voltak rekesztve a magyar népi kultúra vérkeringéséből, a déliekénél sokkal szegényebb.

A román népi műveltség érezhetően hatott a csángókra, de ez a hatás egy rokonszemléletű nép műveltségének hatása. *Györffy István* mutatott rá, hogy a

[4] Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*. Kolozsvár. 1941. 21.
[5] *Mikecs*, i. m. 24—96.
[6] Bandinius Codex. Domokos Pál Péter: *Adalékok Moldva történetéhez*. Kolozsvár, 1940. XIV. l., *Mikecs*, i. m. 158—165.
[7] *Bandinius Codex*, LXXXVII. l.

kun nép birodalma felbomlása után beolvadt a tömegében legnagyobb románságba[8], de ez a beolvadás nem volt nyomtalan, a kunok sámánisztikus világképüket és műveltségüket is átruházták a beolvasztó románságra. A csángókra a román népi műveltségből elsősorban az hatott, ami rokon volt, s ez a hatás annyit jelentett, hogy a meglévő, de más körülmények közt sorvadásnak induló elemeket megtartotta s megerősítette.

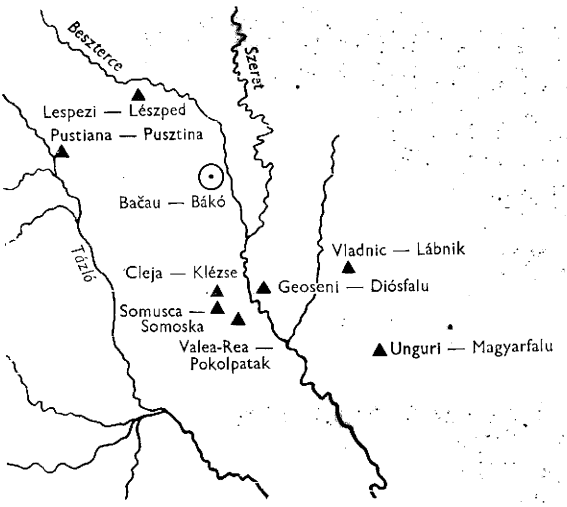

Az áttelepített csángók moldvai lakóhelyei (M:1 = 400 000)

A csángók műveltségi viszonyai is kedveztek hagyományaik fennmaradásának. Az 1930-as népszámlálás szerint Bákó megyében, ahol a legtöbb csángó él, a lakosság 57,5%-a írástudatlan, s ez az arány a magyar falvakban még rosszabb.[9] A lakosságnak alig több, mint egyharmada tudott írni-olvasni, magyar nyelvű könyv csak elvétve jutott hozzájuk, műveltségük elsősorban az apáiktól örökölt népi tudás, amelyet legfeljebb színezett, de át nem alakított az írásos kultúra.

A moldvai csángóknak a XVI. század óta nincsenek magyar papjaik. Az idegen, főleg olasz papok nem értették a népet, moldvai küldetésüket számkivetettségnek érezték, harácsoltak, s néhány év elteltével gazdag zsákmánnyal tértek haza. Az ismeretlen csángó költő panaszában is első helyen áll: *„Olasz papockák nyakadon."*[10] A múlt század vége felé az olasz papokat román és csángó papok váltották fel. Jasiban, az egykori Jászvásáron papneveldét állítottak fel, s ha csángó fiatalok be is jutottak, *„dühödt magyargyűlölőkké"*[11] nevelték őket. Az idegen nyelvek közegén át érkező keresztény tanítások nem formálták át a csángók hitvilágát oly mértékben, mint a hazai magyarságét, a keresztény tanítások mellett élt az ősi hitvilág is, sőt, szívük szerint jobban hittek táltosaiknak, halottlátóiknak, esőcsinálóiknak (név szerint: *Beteg Mihály*nak, *Kertész András*nak, *Éva Rózsa*nak), mint papjaiknak.

A csángók fejletlen gazdasági viszonyaival, az anyanyelvű oktatás s a magyar

[8] Győrffy István: *Magyar nép, magyar föld.* Bp. 1942. 34—35.
[9] Faragó József—Jagamas János: *Moldvai csángó népdalok és népballadák.* Bukarest, 1954. 10.
[10] *Mikecs*, i. m. 274.
[11] *Faragó—Jagamas*, i. m. 13.

nyelvű egyházi élet hiányával magyarázhatjuk, hogy valamennyi magyar népcsoport közt a csángók őrizték meg a legarchaikusabb népi műveltséget. Dalaik közt ma is a régi stílusúak[12], meséik közt a tündérmesék vannak többségben[13], orvoslásukban is az archaikus elemek a döntőek. Az empirikus jellegű eljárásoknak sokkal kisebb, a hitelemeknek viszont nagyobb a szerepük, mint akármelyik más magyar népcsoport orvoslásában. A ráolvasás legtöbb gyógyító eljárásuk kísérője. A hitelelemek túlsúlyára jellemző összehasonlító adat: amíg legjobb s leggazdagabb néphitmonográfiánk, *Pócs Éva*[14] zagyvarékási gyűjtése 33 ráolvasó verset tartalmaz, addig az áttelepült ezer főnyi csángótól Diószegi Vilmos és e sorok írója száznál több ráolvasó imát jegyzett le. De hasonló eredményt kapunk akkor is, ha *Vajkai* borsavölgyi[15], vagy *Madar Ilona* sárrétudvari gyűjtéseivel[16] vetjük össze a csángó adatokat.

III.

A csángó falvakban a második világháború végéig nem voltak orvosok. A moldvai egészségügyi viszonyokra így emlékeznek: *„Nálunk az orvoszok ulyan messze vótak, húsz kilométerre. Nem vót, csak Bákóba, szehol mászut nem vót orvosz."*[17] *„1933-ban egy nyáron hatvanan haltak meg veresapróban. Az egész járásban egy orvos volt, de az nem is ment vidékre."*[18] *„Nekem nyóc gyerekem vót, de én még kórházba nem jártam szülni." „Mikor az asszony kellett szüljön, akkor bévittek egy hát szalmát a fődre. Letették a fődre, s aszt leterítették egy fehér, hammas lepedővel, s abba beléfeküdt az asszony, s ott szült a fődön."*[19]

A csángók orvos híján „javasló" asszonyokhoz fordultak, de a javasló asszonyokon kívül is szinte mindenki értett a gyógyításhoz. A régi gyógymódok nemzedékről nemzedékre szállva hagyományozódtak. A csángók közt elterjedt hiedelem, hogy a ráolvasás *„akkor használ, ha kisebb tanulja a nagyobbtól."*[20] A hagyományok átadásának törvénye a hagyományok életbenmaradását segíti.

A hagyományos orvoslás az áttelepült csángók közt elvesztette létalapját, a moldvaiak közt viszont az orvosi gyakorlat mellett ma is elevenen él, sőt, döntő szerepet játszik. Amíg nálunk a 238 lélekszámú Szárász község orvosi ellátottsága is biztosítva van, addig Moldvában bőven vannak olyan ezer-kétezer lakosnál nagyobb falvak is, ahol ma sincs orvos. 1971-ben hét moldvai faluban jártam, s legjobban az alacsony műveltségi szint tűnt szembe. A száz-százötven ezer

[12] *Faragó—Jagamas*, i. m. 21.
[13] *Hegedűs*, i. m., valamint *Kovács Ágnes, Voigt Vilmos* és saját gyűjtéseim alapján.
[14] Pócs Éva: Zagyvarékás néphite. Bp. 1964. *Néprajzi Közlemények*. 176—183.
[15] Vajkai Aurél: *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Kolozsvár, 1943.
[16] Madar Ilona: Sárrétudvari hiedelmek. *Néprajzi Közlemények*, 1967.
[17] *Benke Jánosné* közlése.
[18] Diószegi Vilmos: Embergyógyítás a moldvai székelyeknél. *Néprajzi Közlemények*. 1960. 35.
[19] *László Mihályné* közlése.
[20] *Demse Dávidné* közlése.

moldvai csángónak ma sincs biztosítva az anyanyelvű iskola. A gyermekek nem tudják román nyelven a tananyagot megtanulni, egy-egy osztályt többször is járnak, s jelentős részük a nyolc kötelező osztályt sem végzi el. 14 éves koruk után legfeljebb segédmunkásként tudnak elhelyezkedni. A csángó családokban sok a gyermek, öt-hat a legkisebben is van, de nem ritka a tíz-tizenöt gyermekes család sem. A segédmunkás-szintű jövedelem csak a létminimumra elég, újságra, könyvre már nem telik, de ha telne is, magyar nyelvű újságot, könyvet Moldvában nem árusítanak. A csángókig a „magas kultúra" nem jut le, ma is őseik szemével látják s magyarázzák a világot, orvoslásukban is, szinte érintetlenül a XVIII—XIX. század népi orvoslása él. Orvoslásuk adatai közül több, főként a fizikális hatású eljárások (melegítéssel, fürdetéssel, izzasztással való gyógyítás) feltűnő hasonlóságot mutat a régi magyar orvoslás, pl. Pápai Páriz leírásaival, adataik többsége viszont jellegében is népi: egyesegyedül világképük rendjében értelmezhető. A forrófalvi asszonyok ma is óvóbábut készítenek urszita ellen, vizet vetnek, ha a gyermeket megigízik, s Krisztus nevének hét betűjét cédulára írva magukkal hordják rontás ellen.

IV.

A csángók orvoslásának legjellemzőbb vonása, hogy sokkal inkább hitvilágukra épül, mint más magyar népcsoportjainké. *Solymossy Sándor* mágikus szinten, a rész és egész „egységében" látja népi orvoslásunk alapvető törvényszerűségét.[21] A rész, egy hajszál, egy körömdarabka, vagy akár egy lábnyom elegendő az „egész" megrontására, s viszont: a résztől való szabadulás az egész testet gyötrő betegségtől való szabadulással jár. *Solymossy* participációs elmélete elfogadható magyarázatot ad több betegség, pl. a csángók orvoslásában a hideglelés előidézésére és gyógyítására, de a betegségek többségének eredetére s orvoslásának „logikájára" nem ad feleletet. A csángók hitvilága, annak ellenére, hogy a mágikus gondolkodás jegyeit viseli, réges-rég túljutott a mágikus fokon, világképük kerek, mitológiai tisztaságú, orvoslásuk miértjei is világképük rendjében válaszolhatók meg.

A világ három részre tagolódik: az égi, a földi és az alsó világokra. Az égi világban jár a Nap s a Hold, akiket a csángók isteni erővel ruháztak fel. A középső világ istene *„Bódogasszony"*, akinek tisztségét a keresztény pantheonból Szűz Mária vette át. Az alvilág *„a főd fenekibe van"*, *„hét singtől is messzébb"*. Az égi világban világosság, az alvilágban sötétség van. A középső világra felülről jön a világosság, az áldás, az élet, s alulról jönnek a betegségek. Az emberfeletti erővel rendelkező emberek is vagy a felső, vagy az alsó világhoz kapcsolódnak: a táltos az ég, a boszorkány az alvilág követe.

Az alvilág, más szóval a pokol a betegségek tanyája, több betegség (poklosság, pokolfakadék, pokolhólyag, pokolkelet, pokolszökés, pokolvar, pokolszél, etc.[22])

[21] *Magyarság Néprajza.* IV. k. 321.
[22] Berde Károly: *A magyar nép dermatológiája.* Bp. 1940. X. 1.

nevében is hordja alvilági eredetét. A ráolvasásokból kitűnik, hogy a *„pokol tekintette"* a beteget, s attól kapta az igízetet, a fejfájás tüze *„hetvenhét féle pokolbeli tűz"*[23], s a betegséget oda küldik, ahonnan jött, *„a sátányokhoz a pokolba, a kígyókra, békákra"*. Az átkok a betegségek egy-egy jellemző vonását is elárulják: a gelka, a gusa, a mirigy öl, a fene, a suj eszik, a nyavalya üt, a dög lever. A dög nem más, mint az ördög[24] (az „ör", „őr" szó arra utal, hogy egykor az alvilág őrzése volt a feladata), egyik lába lóláb, másik lúdláb, s a színe is, éppúgy, mint a többi betegségé, „fekete". A csángók a betegségek közül leggyakrabban a holerát személyesítik meg, s a megszemélyesített holera nemegyszer az ördög jegyeivel jelenik meg: *„mint egy fekete varjú"*[25], *„ló a feje, sarlós a lába"*[26], *„olyan lába vót, mint a lónak"*.[27] A szólás is, amit új gyümölcs evésekor mondanak, *„újság hasamba, holera a pokolba!"*, pokolbeliségét igazolja. Az örödög mellett az alvilág más mítikus alakjai is rontó funkcióval bírnak: a sárkány *„meglapulja"* az asszonyokat, a szépasszonyok kicserélik a gyerekeket, de a boszorkányok is rontanak: urszitát, rákot, sújt, vagy más betegségeket küldenek.

Az alvilág „fordított világ", ami a felső s a középső világban jobb felől van, az lent balra van, s ami a középső világban balra van, az lent jobbra látható. A csángó orvoslás adatai is azt mutatják, hogy aki a beteségek ellen védekezni akar, annak az alvilág „fordítottsági" törvényét figyelembe kell vennie. Az árpa gyógyításánál *bal* kezibe veszi a sarlót, s *balog* nyomogatja meg, a gelkát *visszafelé* számolják ki, az esmereget a nevetlen ujjukkal *visszafelé* kerítik meg. A visszafelé a jobbról balra irány *(„nem erre, merre a Nap menen, hanem így vissza"*[28]*)* a Nap járásával ellentétes irány, az alvilág iránya. A gyógyítók, a hajdani táltosok utódai — a betegségekkel szemben az alvilág törvényei szerint járnak el, de ráolvasóikban segítségül hívják az égieket is, az álomhordozó szent asszonyokat, más szenteket, és legtöbbet földünk istenasszonyát, Boldogságos Szűz Máriát. A csángók hite szerint is Szűz Mária a szülőasszonyok védelmezője. Amíg az asszony *„Bódogasszony ágyát"* fekszi, addig Szűz Mária védelme alatt áll, addig sem őt, sem kicsinyét nem fogja a rontás. Az igízés elleni ráolvasó befejező sorai *(„eszt a rózsát oly tisztán hagyd, mint az anya szülte erre a világra, s a Boldogságos Szűz Mária hagyta")* is védelmező szerepére utalnak.

*

A moldvai csángó telepesek közt *Kovács Ágnes* megbízásából, a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával 1962-ben kezdtem el a gyűjtést. Orvoslásuk adatainak zömét 1968—69-ben magnetofonnal vettem fel. 1971-ben hét moldvai faluban jártam, s gyűjtésem néhány adattal kiegészítettem. Adattáramat úgy igyekeztem összeállítani, hogy lehetőleg minden gyógyeljárás szerepeljen

[23] Újvári Lajos: *Mikor Gyimesben jártam* c. kézirat, 83.
[24] Ipolyi Arnold: *Magyar Mythológia*. Bp., 1929. I. 104—125.
[25] *Dávid Illésné* közlése.
[26] *Deák György* közlése.
[27] *Diószegi*, i. m. 46.
[28] *Simon Józsefné* közlése.

benne, s azokat a változatokat (feljegyzéseimnek kb. a felét) hagytam el, amelyek a betegségről és gyógyításáról kialakított képet nem vagy alig gazdagítanák. A betegségeket ábécé sorrendben közlöm, s legvégül — a több betegséghez is kapcsolódó — átkozódások szövegeit adom. Az ötvenes években *Diószegi Vilmos* jelentős gyógyászati anyagot jegyzet fel az áttelepült csángóktól, s gyűjtését 1960-ban a Néprajzi Közleményekben publikálta. Gyűjtésemet másfél évtizeddel *Diószegi* gyűjtése után a klézsei, diósfalusi és somoskai csángókra is kiterjesztettem, s így adattáram *Diószegi* kitűnő munkája után is jelentős eddig ismeretlen anyagot tartalmaz. *Diószegi* gyűjtésén kívül meg kell még említenem *Petrás Ince* majd száz év előtti közleményét[29] az igízet gyógyításáról és *Kallós Zoltán*nak az ötvenes évek végén, a moldvai falvakban gyűjtött felbecsülhetetlen értékű ráolvasásait.[30] Jóleső érzés, hogy a borsavölgyi falvak[31] mellett épp a moldvaiak orvoslását ismerjük a legjobban, hogy száz év óta épp a legárvábbnak jutott a legtöbb figyelem. Kísérje őket továbbra is féltő szeretetünk!

*

Adatközlők*: *1.* Bakó Mártonné (Lábnik, 1918) Egyházaskozár, *2.* Bálint Péterné (Pusztina, 1914) Szárász, *3.* Bartos Istvánné (Pusztina, 1915) Egyházaskozár, *4.* Benke Jánosné (Diósfalu, 1906) Szárász, *5.* Dávid Illésné (Pokolpatak, 1908) Egyházaskozár, *6.* Deák György (Pusztina, 1911) Szárász, *7.* Demse Dávidné (Somoska, 1897) Sásd, *8.* Erős Istvánné (Pusztina, 1911) Egyházas-

László Mihályné, az egyik legjobb adatközlő

Lőrinc Györgyné, az egyik legjobb adatközlő

[29] Petrás Ince, *Magyar Nyelvőr*. 1877. 83—84.
[30] Kallós Zoltán: Ráolvasás a moldvai és gyimesi csángóknál. *Műveltség és Hagyomány*. 1966. 137—157.
[31] *Vajkai*, i. m.
* Az adatközlők neve mellett zárójelben található születési helyük és évük, majd lakhelyük, ahol a gyűjtés történt. A gyűjtött szövegek közlése után, zárójelben található az adatközlőt jelölő szám.

Benke Jánosné, az egyik legjobb adatközlő

kozár, *9.* Gyurka Rafaelné (Magyarfalu, 1913) Egyházaskozár, *10.* Jakab Istvánné (Lészped, 1906) Mekényes, *11.* Ládás Istvánné (Magyarfalu, 1902) Egyházaskozár, *12.* László Mihályné (Klézse, 1912) Mekényes, *13.* Lőrinc Györgyné (Klézse, 1920) Klézse, *14.* Máris György (Pokolpatak, 1903) Egyházaskozár, *15.* Polgár Demeter (Lábnik, 1925) Egyházaskozár, *16.* Róka Péter (Lujzikalagor, 1924) Lujzikalagor, *17.* Simon Józsefné (Lészped, 1895) Mekényes.

*

Abagos gyermek. Az abagos gyermek szőrös, az ulyan sovány, hogy csak a csontya s a bőre van. Béteszik a feredővízbe a kiskutyát, aki akkor születik, és elevenen eltemetik aszt a kutyát, és rivaöntik a vizet, kibe megferesztették. Aszt mongyák, hogy a kutyára menyen az abag. *(7)* Akit kicserélnek a szépasszonyok, az az abagos gyermek. *(7)* A szépasszonyok a kéményen béjöttek, s megszoptatták a gyermeket, s az azért lett olyan nyappinc, csak sírt, s nem fejlődött. Akkor az asszonyok csináltak egy babát, s feltették a kéménybe, hogy ne jöjjenek bé újra a szépasszonyok. *(3)* Ha zabagos lett a kisgyermek, akkor aszt káposztával gyógyították. De aszt úgy lopva lopták, hogy az illető ne tuggya, s akkor aszt megfőszték, kilenc torzsát, s akkor kilenccer megferesztették a gyereket. *(5)*

Ágybavizelés. A fiam tizenhét éves vót, s akkor is odavizelt, tizenhét éves legény. S én annyit sírtam, s annyit búsultam, hogy mics csináljak? Egyikek aszonták, vágjak a harangkötélből, lopjak s égessem meg, s tegyem vízbe, s igya meg, aj jó. Hijába vót, mindenféle hijába vót. Hanem az, hogy Páduai Szent Antalnak megtartottam kilenc keddet, s mikor az a kilenc kedd kitőtt, én többet a szemeimre megesküszöm, én sohase láttam, olyan hasznos vót. Még fizettem egynek, hogy segít nekem imátkozni. Ő imátkozott otthon, én imátkosztam itt, de kitartotta a kilenc keddet, úgy, ahogy én kitartottam. S annak fizettem, s mikor a kilenc hét bétőtt, a szemeimre esküszöm, hogy sose láttam, hogy odahugyojzék. *(17)*

Álmatlanság. Én es vótam ulyan, hogy nem bírtam aludni egész éjjel, hogy lefeküttem, s úgy virrattam ki. Édesanyámnak egy nővére arra tanított, hogy imátkozzam három Miatyánkot, három Üdvözlégy Máriát az álomhordozó szent asszonyoknak a tiszteletire. Asztán bírtam aludni, elaludtam. *(5)*

Anyajegy. Úgy kerül az anyajel a gyermekre, hogy az édesanyja, mikor terhes, akkor szöllőt, vagy valamilyen gyümölcsöt betesz a kebelibe. Én es betettem a szöllőt a kebelembe, s a gyermekemnek máma is megvan a szöllő a kezin. *(9)*

Bémen a kertbe, valami virágot megszagol, ő elfelejti, hogy teribe van, s akkor a virágot megszagolja, leszakajsza, asztán a gyermeknek, marad a jegy rajta, anyajegy. *(17)*

Árpa. Akinek árpa vót a szemin, aszt az ablakon töptették be, mert azért lett, hogy az ablakon bénézett, az árpa azétt csinálódott a szemire. *(5)* Vett egy sarlót a bal kezibe, és odament, akinek árpája vót a szemin, és balog kilenccer megnyomogatta a sarlóval, és kilenccer vágott így a sarlóval: „Árpa, árpa, | én téged elvetlek, | learatlak, | hazaviszlek, | kicsépellek, | megszelellek, | megőröllek, | megdagasztlak, | kenyeret sütök belőled, | s megeszlek!" S akkor eszt elmonta kilenccer, s akkor abból meggyógyult. *(12)* Veszek kilenc szem árpát, s bedobom a kútba, s mondom: „Árpa a vízbe, | s a víz a szemembe!" Ha akkor csinálja, mikor kezdődik, akkor elmúlik. *(11)*

Bibanás. Amikor valakinek vót, úgy monták, bibana, a száján, vaj arcán, testyin, akkor elvették az öt filléreset, s avval az öt filléresvel, ezüstpénzvel, avval megnyomogatták szépen, keresztesen, és az a bába, akik vótak, öregasszonyok, az elvitte, a keresztes útba letette. Ha valaki elment, s aszt felvette, aszt monták, hogy arra ragad a betegség. *(12)* Többféle bibana van. Vannak azok a nagy kelészek, akkora hallja, mint egy tojász. Akkor tettünk ulyan füleszhájat, az Iszten nyugissza meg, édeszapám lőtt ilyen füleszeket, vót füleszháj, asztán feltettük a tetejibe, az megvékonyította a hártyáját, sz akkor kifakadott, akkor már többet nem fájt. De olvasznak isz rája. *(4)* Azért nem jó betöpni a tűzbe, mer megromlik a szája, és rossz betegség találja, pattanások, nem szabad bétöpni a tűzbe, mert bélepi a bibanás. *(12)*

Bolhásság. Van az a fejérüröm a vizek mellett, az a keserű. Aszt a fejérürmöt leszették, s így az ágyra tették a szalmazsákra, s úgy leteregették lepedővel, s akkor éveken keresztül nem volt bolha. *(8)*

Csikkanás. Ha kimenen a bokája, megfogják, asztán visszarántyák. *(4)* Ha kicsikkant, akkor a gyalogbodza levelit megtörték egy deszkán, bétették egy ruhába, s rákötték. *(7)* Lefektetik az embert, asztán leteszik a lábát a párnára, sz akkor meglépik, hogy visszamennyen a csont, sz akkor asztán megkenik szépen szappanval, jól megdörgölik, sz akkor járnak az inacskák, sz akkor szépen visszamenen a helyire. *(4)*

Csonttörés. Vót egy ember nálunk, Muzsikás Péter vót a neve, s akinek a keze eltörött, az én férjemnek es eltörött a keze, s akkor hozzámentünk. Lerakta a küszöbre a párnát, s akkor még úgy esszerakosgatta, s akkor asz monta, hogy az eleven kis kutyakölyket fel kell hasítani, s rátenni. Az én férjem nem engette, asz monta, ő aszt nem engedi meg. S úgy gyógyította meg, ide tett egy lécet, meg ide, s meggyógyította, nem mentünk orvoshoz. De vót olyan asszony, akinek a bokája eltörött, s az eleven kutyakölyket felhasították, s akkor asz monta, hogy hamar meggyógyul. *(8)*

Darázscsípés. Ha megcsípett a darázs, vasval nyomogattuk, hogy ne máj dagaggyon meg. *(5)*

Derékfájás. A poharakat jól megdörzsöltem, megszúroltam, felüttem a pohárokat, sz akkor többet nem fájt. Egy drótnak a tetejire tekerünk kendert, olyan szöszöt, megtekerjük jól, sz akkor aszt bemártyuk benzinbe, meggyojcsuk, sz akkor veszem a poharat a kezembe, sz akkor, még a láng szakad be a pohárba, mikor felüttem a hátára. *(4)* Sót melegítettünk, vagy korpát, s aszt reatettük. *(8)*

Égés. Kilenc tojásnak kiveszik a fejérjit, s aszt megsütik. Aggyig sütik, amíg olajat nem enged ki, s asztván avval megkenik minden nap háromszor, kilenc nap, s asztán avval meggyógyul. *(12)* Ha megégette a gyerek magát, akkor tojássárgájával szokták lekenni. Vagy elmentünk a tóra, s vót az a békanyálka, az a ződ, s aszt esszegyűjtöttük, s avval köttük bé. Vagy krumplit reszeltünk, s aszt köttük rá, hogy a tüzit kivegye. Asztán, ha felhólyagzott, akkor ilyen étolajval szoktuk kenni. *(8)* Nekem a gyerekem nagyon lesült vót. Vót ez a szeszpálinka, avval megkentük, s akkor van ulyan sárga virág, úgy mongyák, posárnyica, aszt szépen megtörtük, s kiszitáltuk ulyan szőrszitán, nagyon finom legyen, s avval hintettük meg azokat a nagy sebeket. S mikor már száradott, akkor tejfelvel kentük, hogy puhán tarcsa, hogy alul ne genyveseggyék meg. *(5)*

Elcserélt gyermek. Ha kimennek a szobából, a gyermekre vaj egy rózsafűzért tesznek, vaj keresztbe egy kanalat, hogy a boszorkányok el ne cseréljék. Aszt mongyák, ha elcserélik, akkor nagy lesz a feje, és nem fejlődik a gyermek. *(17)*

Esmereg, így monták, pattanás a keziken, vagy valahol, akkor így töptek, s akkor evvel az ujjukval, a nevetlen ujjukval visszafelé kerítve a porba: „Sohase láttalak, | sohase lássalak, | mert ha még eccer meglátlak, | akkor végig leszarlak!" S akkor kente fel aszt a nyálat arra a sebre, s ott es csak visszafelé kerítette, ptü, ptü, ptü, ptü!, eltöpdöste. *(17)*

Fejfájás. A búzakorpát leöntyük, sz akkor aszt megmelegíccsük, odateszem szépen, sz akkor felteszem a fejemre, kifacsarom a levitől, felteszem a fejemre, sz avval elmúlik. Vagy tormával, ha nincsen ilyen, az isz elállíssza. *(4)* Ha fájt a fejem, ecetes vizet csináltam, a ruhát megmártottam s felköttem, s megszorítottam jól. *(7)*

Fogfájás. Húzatot kap, sz akkor lesz szökész a fogába, ott a tövinél, sz akkor az megkel. Eszt elhagyja, hogy megkeljék, sz magába kifakad. *(4)* Ha nem kell kihúzatni, tettek rivája bódibenét. Az itt nincsen, nem lehet kapni. *(7)*

Foghúzás. A cérnát kicsit megvizítették, mert akkor erőszebb, sz akkor megkötötték a fogat, bétaszították az ajtót, sz akkor megrántotta, sz akkor kijött. *(4)*

Forróhideg. Van iljen apró palaska dudó, s akkor aszt megtörni, s a levit bétenni borba, s akkor meginnyani. Az olyan büdös, attól elhagyja az a forróhideg. Az nagyon rossz betegség. Az ulyan, hogy előccör fázik, s akkor ulyan, hogy ég el, mint a tűz, ulyan meleg. Az uram húszta sokáig, s akkor egy asszony tanyított erre. S ahogy megitta, többet sohasem vette elő. *(5)*

Fülfájás ellen, kőrózsát szoktak bécsavarni. S napraforgót szenteltettünk, s akkor aszt meggyújtottuk, s avval füstöltük. *(5)* Mikor mentek iljen nagy bú-

csúkval, akkor az utak mellyé tettek nyírfa ágakat, akkor csináltak, ilyen kalyibának monták ott, ilyen sátor vót, ahol a pap misézett, ótár vót, akkor asztán mindenki vett arról egy-egy ágacskát, s hazavitte. S akkor asztán, mikor fájtak a fülyei, meggyújtották, megfüstölték avval, mert hát az meg vót áldva. *(5)*

Gelka. A nyakra, mikor aszt mondták, hogy gilkájuk van, hát akkor töpdösték be eszt az ujjukat, így reggel, a hüvelykujjukat, hát avval kezdték: „Krisztus urunk mikor a fődön járt, | talált jó emberre, | rossz asszonra. | Az asszon vetett nekik gyékényágyat, | tett kőpárnát, | adott kőtelen kását, | sütelen pogácsát. | Krisztus szava mondása, | gilka elmúlása!" S akkor tettek így, töpdösték, ptü, ptü, ptü! *(17)* Olvasnak rea: „Kilenc nem kilenc, | nyóc nem nyóc, | hét nem hét, | hat nem hat, | öt nem öt, | négy nem négy, | három nem három, | kettő nem kettő, | egy nem egy, | egy se legyen!" *(11)* Aki a havasi gyéket, at tiszta fejér, felveszi a kezibe, s megsímogassa, akkor nem kell mongyon semmit, csak a kezivel így megkenegeti, s használ. Az én bátyám, odatták johásznak, ki járt a birkákval. Akkor ű talált egy ulyan fejér gyéket. S ő megsímogatta, s akkor asztán az én bátyám kenegette, akinek csak ulyan vót a nyaka. Vót egy lány, esszetalálkosztam vele, s nem tudott beszélni. S akkor mondom, hogy hát mi bajod van? Mutatta, hogy gelkája van, de nem tudott beszélni. Mondom: Mért nem mész el keresztapádhoz, kenegesse meg? Elment, s mikor háromszor megkente, elmúlt. *(5)* Ráolvas: „Gelka akkora, mint egy ló, | gelka akkora, mint egy johó, | gelka akkora, mint egy gyivó, | gelka akkora, mint egy bob, | gelka akkora, mint egy lencse, | semmié maraggyon! *(5)*

Gyermekhalandóság. Akinek a gyermekei hóttak meg, vótak uljan asszonyok, hogy hóttak meg a gyerekek, nem maratt meg egy se. Asztán más vót ugye, vót hat-hét csalággya, megmaratt az egész. Asztán annak „elatta" az az asszony, akinek megszületett a gyereke, elatta annak a másiknak, akinek sok gyereke vót. Odavitte az ablakhoz, szépen bépókálta és kiatta az ablakon egy forintért. Emez még bévitte az ajtón, az anyja elvette, még kiatta az ablakon még egy forintért. S akkor harmadikszor még kiatta, s akkor kapott három forintot rivája. S akkor mongya, aki átveszi: Ezen a világon legyen az egyém, a másik világon legyen a tiéd. S akkor az úgy tutta, hogy az a gyerek többet nem az övé, hanem azé a szomszédasszonyáé, akinek sok gyereke van. S attól tova asz monta, hogy az nem fog meghalni, mert az nem az övé. *(12)*

Hajmáz. Én isz vótam abba. Tuggya-e, hogy másztam fel a falakra. Mintha mások jöttek volna be hozzám, montam nekik: Hát ti métt jöttetek ide hozzám! Aszongyák: Eljöttünk, hogy megjárjunk. De nem vót szenki, csak én láttam. Mondom: Szálljatok le a falakról, hát ti felhágtatok oda. Ez rossz betegség, félremond az ember. Eszt én fáraccságból kaptam. Elmentem, egy búcsú vót nálunk, én annyit táncoltam, hogy úgy megdagattak a lábaim, hogy a cipőből alig húsztam ki. Hazamentem, annyi vizet ittam, hogy én magam megijettem. Sz az a víz bément a testembe, sz én úgy lebetegettem, hogy egy hónapig fel nem keltem szoha. Sz akkor valami gazt hosztak, ulyan dudócskákat fősztek, de aszt hiszem, hogy még gyeszkentáltak isz. *(4)*

Hályog. Aszt monták, hogy hályog van a szemibe. Megtörték a cukrot, ulyanra, mint a liszt, átszitálták egy rongyocskán, ész akkor bétették egy csőcskébe, sz odatették a szemihez, sz így befúttak a szemibe. Sz az leette a szemiről aszt a hályogot. *(4)* Nekem es vót hályog a szememre, mikor fiatal vótam. Hát akkor anyám elment, s keresett ilyen porcelánt, amilyen a duccokon van, akkor aszt megtörte nagyon, nagyon, nagyon finomra, s aszt befutta a szemembe, s az kihasította aszt a hályogot. *(3)* Ráolvas: „Elindula kilenc lyány, | kilenc fejszével, | kilenc baltával, | kilenc furuval, | kilenc söprűvel, | kilenc kanállal, | kilenc zsebkendővel. | Katinak a hályogot a szemiről | a fejszével lefaragjuk, | a baltával megbaltázzuk, | a furuval megfúrjuk, | a kanállal megkanalazzuk, | a seprűvel megseperjük, | a zsebkendővel megtöröljük. | Úgy teljék, úgy oszoljon, | hogy egy mákszem se maraggyon!" *(1)*

Hasfájás. Vót egy asszony, úgy hitták, hogy Pazsam Erzse. Nagy kemény asszony vót. Amék gyereknek a hasa fájt, akkor úgy tett, eszt a könyökit odatette ehhez a térgyihez, aszt a könyökit odatette a másik térgyihez, keresztesen, háromszor egymás után. S aszt mondta, hogy többet nem lesz beteg a gyerek. S amikor reggel megferesztették aszt a gyereket, a Nap feljövetele elött kellett elöncsék a vizit. Keresztesen öntötték aszt es. *(12)* Akinek hasfájása van, a csalánt reggel kell leszedni napjövet elött, és abból főzzön háromcor vaj kilenc levelet, vaj három levelet, bétegye az ételbe, akkor elmúlik a betegsége. *(12)*

Hasmenés. Nálunk kávét isz fősztek haszmenész ellen. Akkor somot fősztünk. Az a som úgy megfogta, nem kellett doktorhoz menni. *(4)* Rizsát fősztek, s a leviből ivutt, s az megfogta. *(7)*

Hidegrázás. Vagyon ulyanféle hideg, hogyha ijeccségből kapja, akkor rászta a hideg, akkor veszen egy vödör vizet, felönti rája. Akkor felszökik, megijed, sz akkor elhagyja. Ha pedig ennivalóból kapta, akkor csak úgy kell egyék, még ulyant, asztán avval lenyomja. Csakis aszt kell egyék, amitől kapta, akkor meggyógyul. *(4)* Előbbcör vág a homlokáról egy kicsi hajat, még a feje tetejiről, még a hátuljáról, a nyaka csigolyájáról. S akkor levágja az ujjáról es a körmöt, a lába ujjáról es, s akkor rongyot hasít az ingiből. S béköti a hajat, s aszt a körmöt, s vet kilenc bogot reája. A vadrózsának a tetejibe felköti, s a vadrózsa tetejit leköti a tövihez, s minden bogzásra mondja: „Nem a körmöt, hajat, s nem a vadrózsabokrot kötöm le, hanem a hideget." S eszt kilenccer kell mongya. Ahány bogot köt, annyicor mongya. *(13)*

Holera. Az én nagyanyám, mikor leányka vót, lehetett tizenkét éves, hát kapáltak ott a mezőbe, és őt az édesanyjáék elkűtték, hogy hojzon vizet a kútról. S merítette belé a vedret, s mikor felfele nezett, hát akkor úgy jött egy fehér ló, hogy szakadott meg, s réta ült egy asszon, de olyan csúnya vót az asszon. S akkor a lónak azok a kengyelek mind háncsból vótak, s az a fékje, s az a zablája, az mind háncsból vót csinálva. S akkor a farka alatt a segge lukja, hát az olyan bé vót, olyan hitván vót az a ló, olyan sován vót, hogy bement vóna könyökig a keze. S mikor iránta ért, egy gereben vót nála, s egy seprű vót, s mikor odaért, akkor a leánka aszongya: Hova mensz matusa? Úgy monták az öregeknek, hogy matusa,

rományul ment. Menek, aszongya, a gerebenvel, s amikor visszajövök, aszongya, akkor jövök a seprűvel. De olyan csúf vót, olyan csúf, esett kéccségbe tülle. Az a holera vót személyesen. Édesanyám meséte nekünk, hogy olyan holera indult, hogy itt halt meg, s túl es halt meg, s amikor jött, tíz es vót a nyujtópadon. *(17)* A holera jár különféle alakokban. Ló a feje, sarlós a lába, s hol megjelenik, betegség lesz. *(6)* Hol ment, a népek pusztultak, mind haltak meg. S ulyan vót az a hollyera, mint egy varjú, fekete. S akkor egy ember megfogta, s akkor elvitte ki a faluból, s elengette, hogy mennyen a pusztákra. S úgy osztán a népek megmarattak, hogy nem haltak meg, de aggyig tízesével temették a népet. *(5)* A holera-üdőbe, régen, mikor járt a holera, mert az ulyan vót, mint egy ember, látták isz emberek. Akkor úgy haltak meg az emberek, ahogy ment az úton, valami szelet béfogott, sz akkor kész, már egy szipott, lefeküttt, kész. Annak monták, hogy holera. Sz akkor, hogy úgy haltak, mit csináljanak, mit csináljanak, készíccsenek egy inget, holerának felőtösztetik szépen, ész egy rend ruhát, inget, katrincát, mindent, ami jár hozzá. Akkor esszegyültek az asszonyok, négy, öt asszony egy eszte egy helyre. Egyik varrta az egyik ujját, mászik varrta a mászik ujját, mászik szőtte a katrincáját, mászik csinálta a bernicát, úgyhogy aszt felépítették. Csináltak egy asszonyt uljan rongyból, sz akkor szépen aszt felkészítették, úgy, mintha egy asszony lenne. Sz akkor szépen elvitték, azon az éjen kivitték egy útba, sz oda felállították a határba. Úgy megcsinálták, hogy sze szél, sze eső nem ütötte le. Te itt állj, többet a faluba nincs mit keresszél! Kihoszták a faluból, felkészítették. Má nem fognak meghalni az emberek. Ész tényleg asztán bé isz valószodott. *(4)*

Igízés. Akinek essze van nőve a szemöldöke, ha a szemedbe nez, akkor megigíz, s örökké fáj a fejed. De ha viszen magával három szem fokhagymát, akkor nem fogja az igízet. *(12)* Az, amelyik keccer van elválasztva az anyatejtől, ha megnezi a másikat, megigízi. *(17)* Amikor beteg van, akkor aszt mongyák, hogy vessünk vizet neki, mert hát megigíszte valaki. De arra nem lehet sem keresztet vetni, sem imátkozni. Hanem a kannába tőccsünk vizet, s aszt letegyük, s akkor annyi szenet beléteszünk, amennyit gondolunk, de nem olvassuk meg, nem tartunk számot a szénhez. S arra keresztet nem kell vetni, mer a víz meg van szentelve, meg van áldva, s a tüz es meg van áldva, s meg van az Istentől szentelvel. S akkor a szeneket hánnyuk belé oda, s asztán a betegnek aggyuk, hogy igyék belőle, s asztán mossuk meg a fejit, s a szűvinél, s egyeb nem kell semmi, mert a tűznek az ereje, s a víznek az ereje, hát az használ a betegnek, az gyógyíttya meg. *(17)* A szenet belévettem, vettem keresztet a vízre, s akkor elmondtam egy Miatyánkot, s esmént belévettem egy szenet, elmondtam egy Üdvözlégy Máriát, s akkor megint egy szenet belédobtam, s akkor elmondtam megint egy Üdvözlégy Máriát. S akkor a kicsikének, akit megigísztek, attam a szájába három cseppet, s akkor megmostam a fejit, s akkor felajáltam, hogy: „Szem megneszte, | szű megszerette, | vígasztaló szentlélek úristen, | vígasztald meg eszt a gyermeket, | mosd le a testyiről, | a fejiről a betegséget. | Olyan tiszta maraggyon | a testye, s a feje, | mint a tiszta ezüst!" A vödörből merítettük, de úgy tartottuk, hogy mindig olyan bent-hált legyen az a víz, ne friss víz, hanem bent alutt víz legyen. *(8)*

„Szem meglátta, | szű megszerette, | hét angyal megvígasztalja." Háromcor elmongya, s háromcor eltöpi. *(13)* Kileccer el kell mondani: „Boldogságos szép Szűz Mária | megfereszti az ő áldott szent fiát | a Jordán vizibe. | Bétakará fehér fátyolába | s elindula Názáret városba, | Krisztus urunknak miséjére | misehallgatni. | Esszetalálkozik veresszemű Ábránval, | három zsidó leánval, | s kitakarák, | megnezik, | halálra igízik, | minnyá elfittyene. | S esszetalálkozik Szent Ilona asszonyval. | Az kérdi: | Mit sírsz, mit keseregsz | boldogságos Szűz Mária? | Hogyne sírnék, | hogyne keseregnék, | mikor az én áldott szent fiamat | kitakarák, | megnezik, | halálra igizik, | s minnyá elfittyene. | Ne sirj, ne keseregj | Boldogságos Szűz Mária. | Mennyünk el, | törjünk három mogyoróágat, | égessünk belőle kilenc szenet, | hánnyuk bé vízbe, | mossuk meg vele, | hogy olyan tisztán maraggyon, | mint Boldogságos Szűz Mária | szülte az ő fiát méhéből a világra. | Úgy használjon a betegnek ez a vízvetés, | mint a Boldogságos Szűz Mária | fiának használt, Krisztus Jézusnak." *(7)* Ha valakit megigíznek, akkor fújja így háromcor, s akkor kezdi: „Őz nyalja borját. | Erdő látta, | mező látta, kék szemű látta, | ződ szemű látta, | sárig szemű látta, | fekete szemű látta, | minden módú szemű látta, | halálra igízte. | Mária lássa, meggyavíssa." S még fú szembe, s még elmongya, s még eltöpi. *(13)* Rea olvas: „Szem megneszte, | szű megszerette, | Bódogságos szép Szűz Mária, | vedd ki a szűviből, a májából, | a veséjiből | az igízetet, | hogy olyan tiszta maraggyon, | mint a tiszta ezüst!" *(10)* „Szem megneszte, | szű megszerette, | pokol tekintette. | A Boldogságos szép Szűz Mária | haggya ennek a gyereknek a fejit | olyan szép tisztán, | mint hogy született." *(3)* Amikor keszték vetni a vizet, a pohárba tettek vizet, s belévettek kilenc szenet. Asz monták: „Az Atyának, a Fiúnak, s Szentlélek istennek nevében, ámmen. | Ez a betegség mennyen a pokolba, | jöjjön vissza az egéssége. | Bódogságos Szűz Mária hozza vissza a hosszú egésségit, | s vigye el a betegségit | a sátányokhoz a pokolba, | a kígyókra, békákra, erdőkre, mezőkre, | s ettől a betegtől mennyen el. | Ehhez a beteghez | jöjjön el az ő őrző angyalkája, | s gyógyuljon meg!" *(12)* Eszt az imáccságot kilencszer kell elmondani, s akkor más kerülőbe másnap még kilencszer, s akkor még más kerülőbe még kilencszer, s akkor elmegy a rossz: „Elindul a nagy sárkány, | hetvenhét fiával, | hetvenhét lányával, | hetvenhét onokájával. | Bémegyen a fejin, | kimenyen a talpán, | csontya-bontyát hánnya, | piros vérit igya. | Térj meg, térj meg te nagy sárkány | hetvenhét fiadval, | hetvenhét lányodval, | hetvenhét onokádval. | Menny le a kősziklába, | kősziklába vannak tündérlányok, | tündérlányoknak menny bé a fejiken, | s menny ki a talpikon, | csontya-bontyát hánnyad, | piros vérit igyad. | Eszt a rózsát olya tisztán hagyd, mint az anya szülte erre a világra, | s a Boldogságos Szűz Mária hagyta. *(5)*

Ijedtség. Ha beteg vót, megijedett, vagy valami, hát akkor vótak olyan öregasszonyok, akik öntötték eszt az ónot. Felmelegítették egy vaskanálba, s egy tálba, hideg vízbe beleöntötték, s az szétment ott a hideg vízbe, s akkor lett belőle olyan, mint egy kutya, máskor emberforma, s akkor aszt monta az öregasszony, ettől ijedett meg. Többször megöntötték, ivutt abból a vízből, s asztán meggyógyult. *(14)* Ha meg van szentelve a templomba a virág, virágvasárnap-

ján, az arra használ, ha meg van valaki ijedve s beteg, akkor tesznek tálba szenet, eleven szenet, s aszt a virágot reateszik, s amikor aluszik az a beteg, akkor megfüstölik, s az a füst esszejárja. *(17)*

Kígyó az emberben. Aszt isz monták, hogy egy asszonyba bement a kígyó. Érzette, hogy iszik vizet, sz ulyan hideg vót, leitta, sz akkó ment le a nyakán. Sz akkor érzette asztán, hogy neki jár valami a haszába. Sz akkor monták lenne, háha kígyó lesz benne? De hát hogy vegyék el, aszt hogy csinállyák? Asztán fölakasztották az asszonyt, a lábainál, föl, fölfőszték a tejet, bétették oda a fejéhez, sz a gőze ment fel a tejnek, sz a kígyó jött le, sz kibújt, sz béhuppant a tejbe. Így vették el. *(4)* Vót egy lyány régen, belebújt a kígyó. Alutt vót a mezőn. Az a kígyó, mikor belebújt, kicsi lenne. Az a kígyó megnőtt benne, s másként nem bírták kivenni belőle, felkötöszték a lyányt létrára, fejvel alá, s tejet forraltak, egy üst tejet, s bétették a szája iránt alája. S akkor a kígyó jön ki a szájából. Ki is jött, de a lyány is meghótt, mert lehetett a kígyó ulyan vastag, mint a kezem feje. *(7)* A legén eljegyeszte a leánt, s hát annak mindig nőtt a hasa, s olyan sápadt vót az arca. Hát a leán mindig beteg vót. Elmentek ketten epreszni ki az erdőbe. S akkor a leán lefeküttt, s minnyá elalutt. S akkor a legén továbbacska le vót feküve. Nagyon sok vót az eper, s akkor meglátta, hogy a szája ki van tátva, hogy arra az eperszagra a kégyó jött ki a száján. S akkor a legény meglátta, hogy jő ki, akkó elkerült a leánnak a hátához, s akkor még epret dobott oda sokat, még annyira kijött, hogy meg tutta fogni a kégyót, s így mentette meg a leánt a kégyótól. *(8)*

Kutyaharapás. Moszogatórongyval békötik. Megégetik, sz békötik, ahol beharapta, a sebet. Megégeti, sz asztán a hamuját úgy beléteszi, béköti, sz attól elmúlik. *(4)*

Lapulás. Itt élt egy asszony Kozáron, amelyikhez járt a tüzes boszorkány. A szöllőhegyen lakott egy ilyen présházba, s odajárt mindig, s elvitte, kutyaszart etetett vele, békát, sáskát, s aggyig gyúrta, hogy olyan vót az az asszony, hogy nagyon-nagyon csúnyán nézett ki. Ő nagyon szeretett egy embert, s az az ember őt nem vette el feleségül, s ő annak a képit látta mindig. *(8)* A sárkán fent jár, s aszt a tüzet szórja, s én láttam es egy ilyent tizenkét órakor. El vótunk így este guzsalyosba, s mikor hazamentünk éjjel, akkor mindenki elment ugye ki a bajára. Lekuporodok oda az almafa alá, s eccer hallom, nagy susogás van. Felvetem a szememet az égre, hát olyan hosszi vót, hogy vót négy-öt méter, hát tiszta tűz vót. Hát én úgy megijettem, hogy le vótam oda gugyolva. Más este elmenek mind a guzsalyosba, hol jártunk, mondom, mit láttam. S akkor aszt monták, hogy az a sárkán vót, ment ahhoz az asszonhoz, aki meg van lapulva. S mondom: Hol menen be az a tüzes? Aszt monták: A kócslikon. *(3)*

Mellkeményedés. Szok fokhajmát kell enni, sz akkor apad a tej, sz akkor a keménység isz lelohad. *(4)*

Mellszorulás. Én es vittem a gyereket, így felpuffosodott, nem tudott lélegzeni, mejjszorulása vót. Akkor elvittem, vót egy asszon, aki olvasott neki. Tört kilenc

fok fokhagymát, s akkor aszt belékeverte zsírba, s odatta, hogy mikor fürösztöttük, avval meg kellett keresztesen kenni a mejjit véle. *(8)*

Mumsz. A fülin hátul dagad meg, s nagyon tüzel, nagyon forró. S akkor fogták a kaszakövet, melegítették, s nyomkották. *(3)*

Nátha. Főzök ilyen hárszfateát, sz a lábamat beleteszem meleg vízbe, sz a hárszfateát jó forrón, minden eszte, három eszte, sz akkor eltakarodik, többet nincsen nátha. *(4)*

Nyavalyatörés. Eccer láttam vót egy kislányt, törte a nyavalya. Az ulyan vót, hogy nem bírt az ágyba aludni, úgy égett el, ulyan melegje vót, égett, hánykolódott. De annak az anyja tudott ráimátkozni, hogy helyrejött a kislány, meggyógyult. *(5)*

Nyűg. A gyermek kezd lépegetni, s asztán nem tud menni. Akkor vették az ollót, s amikor lépett, akkor a lába közt, aszt mondták, vágják el a nyűgit, mert meg van nyűgözve. Még édesanyám es csinálta. *(17)*

Nyűvesség. A nyű, aszt a légy esz kitöpi. Nálunk vótak ulyan betegek, hogy a nyűvek megették élve. A baracknak a levelit megtörik, aszt tettem én isz, meg aszt a hunyart esszevegyítettem, sz akkor asztán tettem egy kisz vizet rája, sz kicsavartam a levit, sz aszt a levet oda felöntöttem, hol a nyűvek vótak, abba a szebbe, sz akkor az kihajtotta. De kell asztán vigyázni. *(4)*

Pokolszökés. Pokolszökés ellen vót ulyan pokolgaz, s akkor annak van ulyan piros szölleje, s akkor avval ragasztották bé aszt a pokolszökést. *(5)* Megkenik fokhajmával, s aszt a fokhajmát elvetik. *(12)* Fokhajmával kenték meg, visszafelé, nem erre, merre a Nap menen, hanem így vissza. *(17)* Ráolvasnak: „Elindula Boldogságos szép Szűz Mária, | kimene a hegyre, | ott találá egy fejér lovat. | Elvágá, | asztalt teve belőle, | az egész csomót odarikojtotta, | csak a pokolszökést nem hívta oda. | A pokolszökésnek megharsant, | megcsattant a töve. | Úgy eloszoljék, | mint a hab, hogy eloszlik." *(8)*

Rák. Az boszorkánbába vót, nagyon sokat tudott guruzsmáni. Elment, s akkor az étőgyéket megfogta, s hazavitte, s betette a tűzbe. Elégett az étőgyék, kivette a hamuját, s megsütötte kalácsba, s odatta a másik embernek. S akkor az addig sínylett, betegeskedett, három-négy évig, hogy hát olyan vót, mintha a rák leette vóna a húst rolla. Itten szokták mondani az olyan betegnek, hogy rákos. *(9)*

Reuma. Ha a lábai reumások vótak, akkor sós vízbe tette be. *(7)* Mindenféle szénából, mindenféle gazból fürdőz, kilenc nap egymász után, minden áldott nap. *(4)*

Rühesség. A kékkövet megtörték, s akkor ilyen avas zsírba belekeverték, s akkor avval békenték. De akkor már ordított, aki rühös vót. Al letisztította. *(5)*

Sárigság. Hát egy ember olyan sárigságba esett belé, hogy beteg, s beteg, orvosságát nem találták. A feleségét valaki arra tanította, hogy keressenek kilenc tetűt, s tegyék bele a teába, s aggyák oda neki. Kaptak tetűt, aszt ő hazavitte, teát csinált, s belétették aztat a tetűköt. S ő kérdeszte, hogy hát mit attak? Aszt

monták, kaprot tettek belé, kapormagot. Nem tutta, hogy tetű, s megitta. Hát tuggya Isten, attól-e, de eltűnt a betegség neki. *(17)* Aki sárigságba vót, annak csináltak viaszpoharat, és abból kilenc nap kellett igyék, minden nap kilenccer kezdetlen pálinkát. Az olyan pálinka, akiből még senki sem ivott. S akkor meggyógyult a sárigságból. *(12)* Mikor valaki sárgaságba vót, akkor vót olyan gyapár virág, sárga gyapárvirág. Itten Magyarországon nincs. Akkor megfősztük aszt a gyapárvirágot, s annak a levit attuk annak a betegnek. *(9)* A sárgaságot az ember a rossz koszttól kapja. Én sárgaságba vótam, elmentem az orvoshoz, és akkor aszt monta, hogy tojást főve, de lágy tojást, és tiszta vörös bort inni. És akkor a tojás és a bor kihajtotta a sárgaságot belőlem. *(15)* Tiszta feteke tyúkot, kibe nincs egy szál más toll, csak feteke, levágják, s a renzáját a zúzáról leveszik, megszáríttyák, megtörik, s béteszik pálinkába, s megisszák. A renza, az a sárga, a zúza belsejében. *(7)* A nővérem beesett vót sárgaságba. Csináltak ilyen viaszpoharat, s akkor vót ulyan sárga galagán, valami régi pénz, sárga vót, akkor lereszelték, s akkor viaszpohárba tették, s akkor itatták meg a betegvel. De nem tudom, vízbe itatták-e, vagy pálinkába? *(5)*

Szamárköhögés. A szamarat megleszik, amikor szarik, sz mikor aszt kitette, akkor oda isz menen, sz felveszi, megszáríttya, sz akkor avval megfüsztölődik, sz attól elhagyja. De úgy veszi fel, hogy mikor szarik a szamár, mingyá viszafordul, sz akkor, mikor meglátta, akkor az nem használ. Aszt meg kell lessze, mikor ő kitette, akkor ott isz légy, sz vedd isz fel! *(4)* Vót ilyen szamártüske, s kiásták annak a gyükerit, s megfőszték, s aszt itta teának. *(5)* A szamárköhögést úgy tuttuk gyógyítani, asz monták, hogy szamártejet kell adni a gyereknek. S hogyha az sem használ, akkor van ilyen virágvasárnapján szentelt pimpó, s akkor azok a szentelt virágok, akkor azokval kell füstölni, s még szamártrágyával. S ha még as se használ, akkor, asz monták, hogy a szamarakat, ahol megitassák a vályúba, s ami visszafoly a szájukból víz, akkor aszt kell a gyerekvel megitatni, s megfürdetni benne, hogy elteljék. *(8)*

Szédülés. Ha valaki szégyült, akkor megcsinyáták aszt a füstöt lisztből. A lisztet meggyújtották, a fejit az embernek leterítették egy szőnyegvel, asztán aszt a füstöt felszipta, s akkor használt. *(12)* Ha szégyült, akkor főszték burustyánt, olyan nagy levele van, abból főszték feredőt, abba belétették aszt az embert, aki beteg vót, abba a feredőbe, és leterítették a fejit, hogy a gőz járja át a fejit, s akkor aszt monták, hogy attól meggyógyul, attól a burustyántól. *(12)* Megsószták a bort, béatták nekem, s elhagyott a szégyülés. *(7)*

Székrekedés. Csombor magot, akkor még ilyen mustármagot esszetörtem, s mézbe bétettem, s terpentyint, s csináltam egy borivó pohárval, s abból vettem egy morzsát minden reggel. S az használt, de az nagyon csíp. *(7)*

Szümőcs. Aszt monták, ha ujjval így megszámolják a csillagokat, akkor ulyan szümőcsök lesznek a kezire, vaj a lábaira. Én mikor lyány vótam, akkor nekem az egyik lábamon annyi sok vót. Akkor asz monták, hogy törjek essze jó fokhagymát sóval, s kössem bé. Eccer megtörtem este, lábat mostam, megtörtem fokhagymát sóval, megdörzsöltem. Hát télbe vót, harisnyába jártam mindig,

nem mezétláb, mikor eccer nézem, hát nekem semmi sincs a lábamon. *(5)* Mikor van az asszonynak az a dolga, akkor avval kennye meg, sz attól eltelik. *(4)*

Szent Antal tüze. Felpirosodik a bőre az embernek, ég. Szent Antal mákot megfősztük, s mostuk a levivel. *(7)* Szent Antal tüze bélepte a fejit, s akkor úgy gyógyították, hogy megkerítték. Meggyújtották a szenteltgyertyát, s valamit montak, de nem tudom, hogy mit, a gyertya égett, s a feje körül úgy megkerítték. *(5)* Szent Antal tüzit úgy gyógyították, fénkővel megkörösztözték, megnyomogatták, asztán imátkosztak rája. *(14)* Annak van Szent Antal mákja. Az meg van szentelve, sz avval füsztöli meg. *(4)*

Szeplő. Az a lyány, aki szeplős, nem tiszta az arca, húsvét reggel, ha Napval szembe megmosakodik, meg fog tisztulni. *(13)* A fehér kancának a tejit kifejik és avval megmosdik, s akkor eltelik a szeplő. *(17)*

Szívfájás. Szívgombát használtak. Elmentek az erdőbe, s ott megkeresték a szívvirágot, kiásták a tövit, s aszt megtörték, s pálinkába belétették, kilenc darabkát. Három napig hagyták pálinkába, s akkor viaszból csináltak poharat, s akkor abba öntöttek kilenc csöppet háromszor naponta, s aszt itta meg a beteg. De akkor a beteg az ágyból nem lehetett leszálljon, tiszta hófehérbe kellett feküggyék, s csak egy tiszta lyány járhatott hozzá. *(8)* Ha a szűve fáj, szorul, akkor szűgombát adnak neki. Van gomba az erdőbe, az moszt nyílik ki, a fehér az asszonyé, sz kék az emberé, kétféle van. Aszt leszedik. Mikor menen oda, hogy kivegye annak a krumpliját, a pityókáját a fődből, kiássza, akkor teszen mánát a helyibe, kenyeret, teszen egy darab kenyeret a likacskába. Hogy kivette aszt a krumplicskát: „Téged veszlek orvosszágnak, neked adok vissza mánát!" *(4)* Nekem két esztendeig állandóan fájt a szűvem, s én annyit jártam az orvoshoz, s annyi orvosságot szedtem, minden, s semmi sem használt. Elmentem egy öregasszonyhoz, aggyon nekem szűgombát. Törtem meg pohárba, bétettem vízbe, s mindig illogattam egy kicsit. Hát nagyon keserű vót. S hála Istennek nekem azóta sohasem fájt a szűvem. *(5)*

Tetvesség. Petróleumval meg kell kenni, aki tetves, attól elpusztulnak. *(7)*

Torokszorulás. Hogyha megfázok, kihűlök, akkor mindig felszorul a torkom, sz itt a mejjem, muszáj akkor fokhagymát törni, sz avval a fokhagymával, sz kicsi zsírt hozzá, sz meghúszkoggya kűjelről. Annak úgy mongyák szorulás, torokszorulás. *(4)*

Tüdőbetegség. Hát én vótam tüdőbeteg, és akkor az öregasszonyok monták, hogy mennyek föl az erdőbe, szeggyek olyan három levelűt, ami fehéret virágzik, teának. Aszt tüdőkáposztának nevezik, az olyan, mint a vadcsalán, olyan keserű, s olyan fehér levelű, és koszorúja van körbe. S eszt használtam én, és három hónap alatt a kavernám begyógyult. *(15)*

Udma. Nyakik fájt a gyermekeknek, aszt háromcor kellett megkerítse, még máskor megint háromcor, és még háromcor, és elmonta: „Menny el a kőszíklákba, | hol a kakasok nem szólnak, | a kutyák nem ugatnak, | a tündérlyányok

jáccodnak. | A fejiken menny bé, | a talpikon menny ki, | és ez a lyány olyan tisztán maraggyon, | mint az anyja szülte erre a világra. *(7)*

Urszita. Vannak ulyan asszonyok, amelyikek eszt csinállyák, küldik, ha akarják, meg is ölik. Békába isz küldik. Mikor odahaza vótunk, aluttunk, sz jött hozzánk egy nagy béka. De vót akkora béka, mint egy tángyér. Bé volt varval a szája. Ez többcör jött rivánk, ott, ahol aluttunk, csak lepcsögött, lepp, lepp, jött oda. Te, mondom az embernek, te, mondom, fogd el aszt a békát, mondom, menny, húzd be karóba a kertnél, onnat asztán többet nem jön ki szoha. Sz behúszta. Sz akkor, mikor húszta be, a béka kitátta a száját, akkor láttuk meg, hogy bé volt varval a szája cérnával. Sz valahova elmentünk, sz mikor visszajöttünk, a béka ki volt véve belölle. Az, aki aszt külte, az lebetegedett belölle. Ha nem csináltunk lenne semmit nekije, akkor nekünk lett lenne rossz. De így nekije visszafordult a rossz. Az eljött, ott meglátta, sz kivette a békát belölle. *(4)* Van aki fordítva húzza fel az ingét, hogy őt ne fogja az urszita. *(14)*

Vaktetű. Szok vót nekem a talpamon, ulyan, hogy nem tuttam menni. A zsíroszkalánt, amelyikvel keverik a zsírt, amikor csinállyák a rántászt aszt jól odatettem a tűszhöz, hogy kijött a zsírja a kalánból, sz akkor lapítottam a talpamra, szitettem meg, sz avval telt el. Így tanyítottak ingemet az öregasszonyok. *(4)*

*

Átkozódások. A dög verjen le! *(7)* A fenye egyen meg! *(3)* A fene ett vóna meg! *(9)* A fekete fene egyen meg! *(12)* A gelka találjon meg! *(16)* A gelka öljön meg! *(4)* A görcs húzzon essze! *(17)* A gusa öljön meg! *(3)* A guta üssön meg! *(2, 5, 16)* A holera találjon meg! *(17)* A mérges mirigy öljön meg! *(3)* A nyavalya törjön ki! *(3, 7)* A rossz nyavalya törjön ki! *(3)* Az Isten nyavalyája törjön ki! *(12)* A nyavalya tört vóna ki! *(9)* A nagy nyavalya szarjon le! *(9)* Ördög nyavalyája! *(9)* A nagy nyavalya törjön ki! *(11)* A nyavalya üsszön meg! *(16)* A nyűvek egyenek meg! *(4)* A pokolszél vigyen el! *(12)* A rosseb egyen meg! *(2)* A szuj egyen meg! *(4)* A menkő csapott lenne beléd! *(7)* Ütne meg a ménkű! *(9)* A ménkű üssön meg! *(3)* Az Isten sillyesztene be a föd fenekibe hét singtől is messzébb! *(12)* Kapna el a lüdérc! *(9)*

Tájszavak

aggyig — addig
bibana — pattanás
bob — bab
bucsálódik — búslakodik
dudó — gaz, növény
étő — ételbe tett
étőgyék — gyík, „feteke, s a hasa sárga" (Dávid Illésné), rontanak vele: elégetik, s a hamuját ételbe keverve valakivel megetetik
guruzsmálni — kuruzsolni, rontani
gyivo — dió
háha — hátha
hammas — hamvas, hófehér
holera — kolera
johó — juh
kégyó — kígyó
küjel — kívül
lepcsög — totyog
mána — 1. erő, 2. a legjobb része valaminek
matusa — öregasszony
nyappinc — nyápic
palaska — poloska
palaskadudó — gaz, „evvel a gazval irtották a palaskát" (Dávid Illésné)
pimpó — barka
riva — rá, rája
töpni — köpni
urusság — orvosság
zsitár — csősz

EGY XVIII. SZÁZADI KÉZIRAT ORVOSTÖRTÉNETI ADALÉKAI

SZABÓ LAJOS

Rátaláltam egy 710 oldalt tartalmazó, bőrkötéses, jó állapotban levő kéziratra, mely ezt a címet viseli: Zsujtai Zsujtai András actáinak laistromos könyve.

E „laistromos könyv" 222 oldalon tartalmaz feljegyzéseket, a többi oldal üres. A kézirat első feljegyzése 1725-ben kelt, az utolsó bejegyzése pedig 1775-ben. A kézirat most a sárospataki Tudományos Gyűjteményekben van.

A kézirat szerzője *Zsujtai András* református predikátor. Zsujtán született, Abaúj megyében, 1696. szeptember 29-én. Tanulmányait Sárospatakon kezdte, majd 1722-ben a tigurumi (zürichi) akadémián folytatta. Onnan 1724-ben tért haza, magával hozva feleségül egy törzsökös zürichi család leányát, *Ziegler Katalin*t. *Zsujtai* több helyen volt prédikátor (Zsujta, Felsőméra, Abaújszántó, Taktaszada, Erdőbénye, Golop, Tolcsva). 1760-ban vonult nyugalomba szülőfalujában, Zsujtán, és ott halt meg 1775. július 25-én. A magyar irodalomtörténet egy nyomtatásban megjelent halotti prédikációját tartja nyilván[1].

Zsujtai három részre osztotta fel könyvét. Az egyik részbe keresztelési adatokat jegyzett, a második részbe az általa végzett esketések, a harmadik részbe pedig az általa végzett temetések adatait. A keresztelési, esketési és temetési adatok beírása mellé, „Nb" jelzéssel többször bejegyzett más eseményeket is, amelyek aznap történtek, vagy amelyekről azon a napon szerzett tudomást. Így sok értékes, érdekes meteorológiai, gazdaságtörténeti, politikai, néprajzi adalékot is bőven tartalmaz a kézirat.

Egy-egy esztendőről a napló három helyén (keresztelés, esketés, temetés) találunk feljegyzéseket. Például az 1737. esztendőről szóló feljegyzéseket a kézirat 297., 455. és 597. lapján találjuk meg.

A kézirat egyháztörténeti adatainak egy jó részét már publikáltam[2]. Úgyszintén közzétettem a napló helytörténeti adalékait is.[3] Most a naplóban található orvostörténeti adalékokat közlöm.

Érdekes képet nyerünk itt arról, hogy egy XVIII. század végi laikus hogyan látta, hogyan értelmezte és hogyan írta le kora betegségeit, egészségügyét.

[1] *Szinyei József:* Magyar írók élete és munkái. Bp., 1914. XIV. k.
[2] Egy református predikátori napló kuruckori adatai. Református egyház, VIII. évfolyam 7. sz., 382 kv.
[3] Zsujtai András lajstromos könyve. Történelmi évkönyv II. kötet. Miskolc 1968. 157—183. Különlenyomat is.

GYÓGYÍTÓKRÓL

a) *Orvosok*

Azokban a mezővárosokban és községekben, ahol *Zsujtai* lakott és szolgált (Zsujta, Felsőméra, Abaújszántó, Taktaszada, Erdőbénye, Golop, Tolcsva), nem volt orvos, legalábbis nem tesz róluk említést.

A Hegyalja nagy része csak telenként látott orvost, mikor erre a vidékre vezényelték téli szállásra császári regimenteket. A katonaorvosok aztán mellesleg a lakosság betegeit is ellátták, ha hozzájuk fordultak. Így maga *Zsujtai* is igénybe vette a katonaorvosi szolgálatot. 1747. január 2-án feljegyezte: *„Regiment Fertsert hívattam"*[4]. A nagy járványok idején a megyei hatóság is igénybe vette a tábori orvosok szolgálatát. 1740-ben Erdőbényén *„az Regiment Feltsere vizsgálta az pestiseseket"*[5].

Zsujtai feljegyezte Abaúj megye főorvosának, *Nagy Zsigmond*nak a halálozási idejét. Ez a *„nagyérdemű experientiájú medicus"* 1739. július 31-én halt meg[6].

Név szerint még két orvos nevét jegyezte fel, nem a legjobb véleményt írva róluk. 1759-ben betege mellé *„hívattuk Jónás Szent Péteri Doktort, de még el rontotta"*[7]. Ugyanabban az évben *„Ujlaki Borbély Jósef uramot vitettük Dadára, kinek egy tekintésiért fl. X. adván . . . biztatott megépülése felől"*[8].

1725-től 1775-ig egy fél évszázadon át orvosokról mindössze ennyi feljegyzést találunk a kéziratban, ami nyilván mutatja, hogy milyen ritka helyen volt orvos akkor a Hegyalján és Abaújban.

b *Borbélyok*

A gyógyító szolgálat nagy részét Abaújban és a Hegyalján a XVIII. század közepén többnyire borbélyok látták el. *Zsujtai* is az erdőbényei borbélyhoz fordult több esetben: *„hivesitő port adott az Borbély"*[9]. *„Hozattunk az Borbélytul spermes"*[10]. A borbély olykor még operált is: *„Löki Borbély Soós István tsak metélgette"* a beteget[11].

c) *Bábák*

Fontos egészségügyi szolgálatot végeztek ebben az időben a bábák. A legtöbb faluban egyedül csak a bába értett valamit az egészségügyhöz. *Zsujtai* leírja, hogy a jó bábát tisztelettel és szeretettel vették körül. Például ő is a saját bábáját, mikor az 1728. február 1-én meghalt, szépen eltemette a Mózes II. könyve 1.

[4] Zsujtai Zsujtai András Actáinak Laistromos Könyve 470. lap.
[5] Uo. 600. lap.
[6] Uo. 459. lap.
[7] Uo. 494. lap.
[8] Uo. 494. lap.
[9] Uo. 470. lap.
[10] Uo. 470. lap.
[11] Uo. 494. lap.

részének 21. versében található igével: *„Mivel az Istent félték az Bábák; azért Házat tsinált nekiek. Nb. Ez volt magamnak Születésemkor az Bábám, ez volt Kata leányommal is létekor".*[12]

d) *Kuruzslók, népi gyógyítók*

Kuruzslókról, népi gyógyítókról több feljegyzést találunk. 1738. december 26-án ezt írta: *„Harsányi Mihályt temettük. Ez keresztyén életű ember vala. Sokakkal jól tevő, kiknek akármelly tagjai vagy fitzamodtanak, vagy tsontai eltörtenek, kiket az chirurgusok fűrészelni akartak, ő benedicta manu megépített, Herniában levőket restituált"*[13]. Feljegyzi, hogy 1744-ben utazás közben Nósa (?) nevű faluban *„Palatigy Ferentz nevű kortsmárosnál, aki sülly gyógyító ember is, megháltunk"*[14].

De nemcsak elismerő megállapításai vannak a népi gyógyítókról. Beteg leányát tönkretették *„az Kenő átkozott asszonyok"*[15]. Ezek között kiváltságos osztályhoz tartozó is akadt: *„valamely Kajtorné T. kinisi aszszony, quasi főrendű, aki átkozott kezeivel a természet ellen belé nyúlt Timsós materiával"*[16].

A népi gyógyítók olykor még operáltak is. Feljegyzi, hogy Erdőbényén 1746. december 17-én keresztelt egy csecsemőt, *„ennek egy kezén hat ujja volt; de okossan lemetzetett"*[17].

BETEGSÉGEK

Zsujtai András több betegségről emlékezik meg feljegyzéseiben.

Ágyékfájás. „1752 Febr. 15. Kállai Jánosnak István fiatskája ágyékfájás dagadásban megholt".[18]

Angina. „... megholt volna az anginába".[19]

Anthrax. Nagy Zsigmond, Abaúj vármegye főorvosa *„anthraxban nagy bátorsággal meg hala"*[20].

Arena. „... 24 esztendős korába arenában holt meg".[21]

Frantzu. A szifilisz egyik régi neve franca, *Zsujtai* „frantzu"-nak írja. Feljegyzi, hogy 1748-ban Erdőbényén meghalt *Széplaki György „meg fojtatván az Frantzu által... Ez ember... sok embereket megrontott volna"*[22].

Gutaütés. Feljegyzi, hogy 1751-ben temetett egy embert, aki *„gutta ütésben"* halt meg.[23]

[12] Uo. 264. lap.
[13] Uo. 457. lap.
[14] Uo. 465. lap.
[15] Uo. 493. lap.
[16] Uo. 493. lap.
[17] Uo. 332. lap.
[18] Uo. 489. lap.
[19] Uo. 310. lap.
[20] Uo. 459. lap.
[21] Uo. 487. lap.
[22] Uo. 474. lap.
[23] Uo. 484. lap.

Hernia. A sérvet 1738-ban Abaújszántón népi gyógyító kezeli, *„restituálja*[24].

Hideglelés. Magáról írja: *„. . . ekkor az hideglelésben kezdettem kínlódni és hét nap ki mondhatatlan kínzással nem ehettem, nem ihattam, nem alhattam, kilentz napig minden izemet, tsonttyaimat öszve törte"*[25].

Himlő. Zsujtai korában olyan félelmetes betegség volt a himlő, hogy *„pestis* módgyára" uralkodott, és igen nagy pusztítást végzett főleg a gyermekek között. Egy-egy himlőjárvány tömött temetőket hagyott maga után. *Zsujtai* saját családjában is megszenvedte e járványt. 1745 decemberében *„Péter fiamat nagy betegen veres himlőben találtam"*[26]. Zsófia nevű leányát 352 napos korában, 1741-ben: *„az Bölts Istennek keze himlőkkel annyira meglátogatta, hogy . . . megholt"*[27].

1745-ben hároméves Sára nevű leánykája is meghalt veres himlőben: *„. . .Martii diebus 30. et 31. felettébb való forrósággal Isten meglátogatta. Már 1. Ápr. himlő ütött ki rajta. Nőtt 2. 3. Már 3. án szemei is bedagadtak. 7. Iterum forróság rajta. Majd el fúlt a dagadás miatt. Forrózása első napja után 9-dik napon reménség nem lett élete felől, mert veresen jött ugyan az himlő kerekületi veresen maradt, közepe fejér, de laposan beesve az közepi, nedvessége is vér, nem gennyettség. Die 10-ma betegségének már száradni indult az himlő. 11-mo die morbi lohadni kezdett; de roszszabbul lett. 12 Morbi die haja megindult . . . 11. Ápr. die morbo szemei ki nyíltanak. Virágvasárnapján rettentő forrózással, hirtelen nehéz leheléssel küszködött és virágvasárnapján 11. Ápr. dél után 5 órakor szépen el aludott"*[28].

1750-ben, melyet „annus fatalis"-nak nevez, Erdőbényén *„felettébb uralkodott az Himlő, ölte az gyermekeket"*[29]. Ez esztendő június 8-ik napján *Zsujtai*nak Krisztina nevű leánykája is himlős lett: *„Jöddögélt rajta az fatalis Himlő . . . Péntekre az szeme bé állott. Himlő veres kerekületű, fejér közepű, de teteje bé esett. 13. Jún. Szombaton nehezedett. 14. 15. egyformán; de 16. critico die nehezedett, étszakára jobban lett, más napra is. Pénteken 19. szeme meg nyílott. Teste lohadott. 20. Szombaton délbe mellye hörgeni kezdett, így nyoltz napig. 29. nehezedett . . . vasárnap éppen nap fel költe előtt tsendesen, minden notabilis passio nélkül meg holt"*[30].

E betegségek leírását laikus végezte, de ha műszavaiban nem is szakszerű mindenben, mégis hiteles, hű leírása az a himlő akkori lefolyásának, hű, mert egy szenvedő apa feljegyzései ezek, aki pontosan megörökítette kedves gyermekei betegségének lefolyását egészen az exitusig.

Nehéz nyavalya. Czekeházán 1736-ban temeti Kis András*t*, *„aki 13 esztendőkig nehéz nyavalyában kínlódott"*[31].

Petecs. E járványról 1737. február 20-án feljegyzi: *„Ekkor az Lotharinus Hada veszett Petets nyavalyába. Kassán 10. 12. egy nap. Melly nyavalyába 24*

[24] Uo. 457. lap.
[25] Uo. 473. lap.
[26] Uo. 327. lap.
[27] Uo. 308. lap.
[28] Uo. 308. lap.
[29] Uo. 486. lap
[30] Uo. 486. lap.
[31] Uo. 453. lap.

horas meg kellett halnia"[32]. Egy másik feljegyzés 1743. február 16-án: *„Ekkor sokan holtak meg az Petetsben Tokajban, Tarcalon"*[33].

Pestis. A XVIII. században Magyarországon a legpusztítóbb járvány a pestis, melynek többféle elnevezésével is találkozunk *Zsujtai* feljegyzéseiben. Nevezi *„nagy dög"*-nek is. 1738. január 16-án Abaújszántón feljegyzi: *„Ekkor lett a Tsászár Hadának nagy döge, kivált Erdélybe, melly miatt kezdettek a Személybeli Commerciumok megtiltatni, Kassán omol a Németség, már félvén a dögtül, a bé járástul az emberek is tiltatnak, sőt parancsoltatott, hogy aki olly szegény... mennyen ki Kassárul"*[34]. Gugának is nevezi a pestist. Taktaszadán jegyzi fel 1739. november 8-án: *„Ekkor Lutzon még nem lévén Pestis, a Németség arra fordult; annyira el keseredtek, hogy azt mondották: Bár az Isten egy néhány Gugást tenne nállok, hogy a Német oda ne mehetne"*[35].

Mirigynek is nevezték a pestist. Taktaszadán jegyzi fel 1739. november 14-én: *„Ekkor Lutzon mirigyesedni kezdettek az emberek"*[36].

Pestises hideglelésnek is nevezi a pestist: *„... az Pestises Hideglelés ágyba ejtette"*[37].

Zsujtai 1738-ban írta az első feljegyzést a pestisről és 1769-ben az utolsót. Tehát évtizedeken át kísérti, rémíti, tizedeli a népet ez a szörnyű járvány ezen a tájon. De lássuk a pestissel kapcsolatos feljegyzéseket a *Zsujtai* naplójából:

1738. dec. 28.: *„Pestisnek neve alatt az Commerciumok, vásárok meg szüntenek. Az Iskolabeli Tanítások meg tiltattanak, templomok Erdélyben be zároltattanak"*[38].

1739. január 11.: *„Ekkor jöttek szomorító parancsolatok a T. Vármegyére a Pestis iránt és hogy az Helveticusok ne predikálylyanak az Predestinátiórul"*[39]. A reformátusoknak a predesztinációról, az eleve elrendelésről szóló prédikálást azért tiltották el, mert ez a hitelv azt tanítja: Nem történhet más, csak amit az Isten előre elrendelt az ember sorsáról. A hatóságok attól féltek, hogy ez a hitelv majd közömbössé teszi az embereket a pestis elleni védekezés érdekében kiadott óvóintézkedések és parancsolatok iránt.

„1739-ben ki mozdultam a szántai eklézsiábul... Szadára kellett mennem, hol tíz hónapokig a pestises időben szolgáltam"[40].

„1739. Keserves esztendő vala ez Szántó városának, mert az Úr tőlük lett elválásom után nagy döghalált bocsáta szegényekre"[41].

1739. *„Volt egy fiam, András... augusztus 7-én este lefeküdt, augusztus 8-án fel sem kelt, a jobb combja tövét fájlalván... augusztus 12-én megadta lelkét"*[42].

[32] Uo. 297. lap.
[33] Uo. 318. lap.
[34] Uo. 455. lap.
[35] Uo. 311. lap.
[36] Uo. 311. lap.
[37] Uo. 460. lap.
[38] Uo. 458. lap.
[39] Uo. 458. lap.
[40] Uo. 34. lap.
[41] Uo. 458. lap.
[42] Uo. 459. lap.

„*Az Úr Isten augusztus 25-én nyilával meglőtte Zsuzsánna leányomat . . . augusztus 27-én megholt. Alig temettük el ezt, már egy óra múlva Juditom csendesen kimúla*"[43].

1739. Szeptember 1. „*Ekkor már sok mirigyes ember volt titkon Szadán. Némelyeknek eloszlott, kifakadott, mint a tanító aszszonynak*"[44].

„*Septembris mirigyben holt meg Pápista Tasonyi Mihály Ispán; a mikor köz infectio öntődött bé ez Helyben. Orosz szomszéd aszszonya is le esett akkor. Aztán Házamnál le betegedett két Leányom*"[45].

„*22. Sept. Temettem el Tasonyi Mihálynét. Ekkor holt meg 14 esztendős Kata Leányom*"[46].

„*22. Azon Kata Leányom felettébb elgyengült az vérit meg bontó méreg miatt, a szóra sem figyelmezett, Quasi in extasi lévén, a távoly levőket, sőt az meg holtakat compellálta; tsak hamar 12. hóra meg adta Lelkét Jézusának*"[47].

„*Ekkor büdös köd dög által romlott az air. Dühösködött ellenünk Szerdahelyi László fő Ispán Berényi Tamás parancsolatytyával. 24. Szerdahelyi László Currense jött H. Németibül, hogy Szadára egésséges Helyrül való embert ne botsássanak bé; és kiknek Házok infusa, bé rekesztessenek. Azolta megszűnt a sok Passus írás, visalis, Vármegye Tiszteire való költés . . . tettek suspectusokká bennünket. Oh keserves esztendő! Megfosztattam 5 szerelmesimtől, el zárattam minden javatskámtul. Prédára, pusztulásra jutottak szőleim! Sok gyümölcsömbül egy szemet se láthattam. Édes Anyám felé sem mehettem. Az emberek, kikkel idejében sok jót tettem, semmiben sem szolgáltak. A magam szolgája a magam búzámot kepébe aratta, tetzése szerint, nem mertünk még parantsolni is*"[48].

„*Oct. 14. Ekkor Helyiségünk declaráltatott Pestisesnek. Pocsai János vala az kemény Halál Bíró, aki közel sem bocsáta bennünket és öléssel fenyegeti vala Hadnagyunkat. Ki tétettünk az ragadozásra, mert jószágunkat a Szomszédság . . .* [olvashatatlan] *láttya a mezzőben tsak be hajtásra való szabadság sints; meddig engeded oh szabados Úr, hogy a kit te meg versz Ps 69. 27. azokat háborgassák és a meg vető kevélyekre nem öntöd-* é ki haragodat?"[49]

„*22 Octobr. Ekkor már az mirigyes ember meg sokasodott Szadán.*"

„*25. Temettem Nagy János nevű derék Gazdát, ki negyed napig kínlódott az Honallya alatt levő mirigyben.*"

„*25. Már ekkor Harkányon is holtanak.*"

„*30. Ekkor az Pestisnek Lineát tettek Harkányt. Pocsai János volt az mortis et vitae commissarius et plenipotentiarius, de 29. el szaladott; mert az Isten magát confirmálta Jussában és a Pestis a Strásájokon bé ment és usque ad 30 ptentis már hatig ki hullottanak.*"

„*Nov. 8. Ekkor kezdettek Takta Kinizsben halni Pestisben. Ekkor bé zárattak az*

[43] Uo. 459. lap.
[44] Uo. 310. lap.
[45] Uo. 310. lap.
[46] Uo. 310. lap.
[47] Uo. 460. lap.
[48] Uo. 460. lap.
[49] Uo. 310. lap.

Hegyallyai Városok a kívül lakó sok úri emberek Szőlejek miatt; az embereknek ki sem szabad menni. Strásállyák; Lövik a Szegénységet, mint Mádi határban hallatik, lőttek embereket."

„*8. Ekkor Lutzon még nem lévén Pestis, a Németség arra fordult; annyira el keseredtek, hogy azt mondották: Bár az Isten egy néhány Gugást tenne nállok, hogy a Német oda ne mehetne.*"

„*Nov. 9. Ekkor a kert alatt sok Németek, mint egy 5 compániányi mentek, de dobot sem ütöttek, félvén itt a Pestistül.*"

„*Nov. 14. Ekkor Lutzon mirigyesedni kezdettek az emberek.*"

„*Nov. 25. Rettentő hideg hó zivatar. P. Katalin napja volt ekkor. Ez izbeli ember sem ért olly zűrzavaros hideg időt, mint vala. A Pestist kerülő Tokai, Tardi nevű commissariust is behajtotta Szadára. Németeket ekkor vittek quartélyra szekereken. Volt kinnya az menőnek.*"

„*December 3. Ekkor tájban Nánás-Sz. Mihályon felettébb omlottak a döghalál által.*"[50]

December 17. „*Ekkor paratsolat folyt, senki vagy Tiszán által, vagy Takta közzé Prügy fel ne merjen menni; sub poena mortis . . .*"[51]

December 23. „Akaratom ellenére kényszerítettem Erdőbényére pestisben mennem."[52]

„*1740. 5. Január Erdőbénye. Elhagyván az Halottak felett való Predikállást, az Pestis félelme miatt, én Zsujtai András Kozák Miklós felett predikálottam elsőben.*"[53]

25. Febr. „*Ekkor az Regiment Feltsere vizsgálta a pestiseseket, találtak 13 mirigyest.*"[54]

Ápr. 11. „*Ekkor szűnt meg a pestis, Parancsolatok jöttek: füstöljék a házakat válaszszanak új temetőket, hogy a pestises sírok felbontatván, új dohot ne okozzanak.*"[55]

Ápr. 26. „*Ekkor tisztogatták Erdőbényét az Pestistül. Fejérítették a Házakat, ágy szalmát, rongyokat kívül égettek, kakuk füvekkel füstölték, 43 napot hagyván Contumatiára.*"[56]

Május 26. „*Ekkor volt a pestisbeli 40 napos Contumatia. Ekkor új temetőt foglalni kellett parancsolat mellett, körül kerítették.*"[57]

Június 1. „. . . *liberatio Bényének, Mádnak, Szerencsnek, Bodrogkeresztúrnak, másodszori füstölés után. Ember András esküdt Lábas István borbéllyal vitték a füstölést végbe.*"[58]

Június 19. „*Június 16-án a pataki linea felbomolván, az erdőbényei eklézsiában lett Te Deum laudamus.*"[59]

[50] Uo. 311. lap.
[51] Uo. 311. lap.
[52] Uo. 34. lap.
[53] Uo. 461. lap.
[54] Uo. 600. lap.
[55] Uo. 313. lap.
[56] Uo. 601. lap.
[57] Uo. 461. lap.
[58] Uo. 461. lap.
[59] Uo. 461. lap.

September 24. *„Nagy Pestis volt S. Újhelyben, deszkát sem találtak temetésre"*[60]
December 17. *„Velejtére a pestis bévette magát.*[61]
1742. augusztus 18. *„Ekkor Mád, pestis recidiva miatt bezáratott"*[62].
September 2. *„Ez napon a pestisi recidiva miatt Mád, Tállya, Bodrogkeresztúr bézárattak és hajdúk rendeltettek Bekecstül Patak felé strázsákra, dietim 2 font kenyér és 2 pol. rendeltetett."*[63]
September 14. *„Bíró Mátyás Szerencsen megbetegedvén, megholt itthon.* (Erdőbényén.) *Nem engedtek felette predikálni.*
Felesége szeptember 14-én külön rekesztetett, kivivői a testnek a falubul kiveret-tettek. Így . . . gyanússá lett Bénye."[64]
September 25. *„Említett Bíró Mátyás fia megholt. A kertben temette el az anynya, a sírt a kisbíró ásta meg."*[65]
September 26. *„Az özvegyet kiverték lakójával."*[66]
Október 7. *„Ekkor terjedt a pestis Mádon, Keresztúrban, Tállyán."*
Október 8. *„Kiveretett Bíró Mátyásnénak leánya kívül a kunyhónál megholt pestisben. Kinek teste temetetlen hevert ott kívül 9. 10. lldieb., nem lévén, ki elte-messe, mivel édesanyja is mirigybe esett az ott levő Majtényi menyecske leányá-val."*[68]
Október 12. *„Kecskeméti István hajadon leánya megholt. Kit szülei a kertükben temettek el, maguk, október 12-én. Házukból kiverettettek, rút, esős időben, kis csecsszopó gyermekükkel."*[69]
Október 22. *„Ekkor Tállya, Mád, Bodrogkeresztúr a pestis miatt bézároltatván, a szántai Aranyoson által Erdőbénye felé lett az utazás, mivel Bodrogkeresztúr felé absolute nem engedtetett ob metu infectionis."*[70]
Október 24. *„Gelei Kovács Jánosné Ujvárosi holt meg, én titkon koporsót tsinál-tattam neki. Férje maga titkon el dugta maga tselédivel az Mondokára* [erdőbényei határrész] *kínlódni mentek, pusztán hagyván Házokat. Ekkor a Szüretelőnek Szántai Lineán az Aranyoson Bénye felé kellett kerülni. A Tokai ember is Tokajbul per Szántó, Erdőbénye felé ment Toltsvára."*[71]
November 23. *„Öreg Ujvárosiné a Mondókán holt s temettetett el. Én koporsót titkon itt építettem neki."*[72]
1753. febr. 15. „Ekkor hallatott az Pestis megujjulása Szeged felé és hogy az Lineák rendelésére az Követek le küldettek."[73]

[60] Uo. 601. lap.
[61] Uo. 314. lap.
[62] Uo. 317. lap.
[63] Uo. 463. lap.
[64] Uo. 463. lap.
[65] Uo. 463. lap.
[66] Uo. 463. lap.
[67] Uo. 463. lap.
[68] Uo. 463. lap.
[69] Uo. 463. lap.
[70] Uo. 463. lap.
[71] Uo. 463. lap.
[72] Uo. 463. lap.
[73] Uo. 489. lap.

A pestis pusztítását nem tudta megakadályozni sem az egészségügy, sem a közigazgatás, mikor eljött az ideje, akkor teletömte a temetőket, aztán megszűnt magától. De megmaradt a „recidivá"-tól való félelem. Jellemző erre vonatkozólag *Zsujtai*nak egy 1769-ben írt feljegyzése:

„Ez 1769 Esztendőben érkezett el az harmintz esztendő, melyben recurrálni mondgyák az országba a Pestist. 1709-ben volt üdömben Göntzön 1800, tsak Zsujtán p. 300 hala meg. 1739-ben érkezett a másik [pestisjárvány], *Szántón laktamkor, mikor Tállyán, Mádon, Szerentsen, Szántón, Keresztúrban irtóztató pestis uralkodott. Már 1769 folydogál. Mit rendelt Isten, nem tudhatjuk. Haldogálnak torokfájásban hirtelen, helyenként. Szántón egy nap kettő s három, igen hirtelen némelyek."*[74]

Pokolvar. „... hátán 3 pokolvar tetzett ki. Tsetsszopó vala."[75]

Rothadás. „... kilentz holnapokig annyira el betegedett, hogy élvén meg rothadott."[76]

Súly: „... 10 hetekig az Súlyban kínlódván Cinobriummal füstöltetvén, misere megholt élete javában.

„... 3 esztendeig a mellye beli súlyban kínlódván ... kimúlt"[78].

Szárazbetegség: „... régi száraz betegségben kínlódott."[79]

Torokfájás: 1738. febr. 2. Abaújszántó: *„Ekkor igen holtanak több gyermeketsék is torok fájásban, dagadásokban"*[80].

1739. május 26. Taktaszada: *„Ekkor Sokan holtak meg gyermekek mind torok mirigybe ..."*[81]

1753. február 15. Erdőbénye: *„... Torok hirtelen dagadásokban az gyermekek kezdettek betegeskedni."*[82]

Tályog: „Áts János tanátsbeli ember ki Tályogban esvén nagy szenyvedésekben múlt ki."[83]

Vertigo: „... holt meg, étzaka az vertigo jövén reája."[84]

Vér: Erdőbényén 1747-ben, melyet *„annus miserabilis"*-nek nevezett *Zsujtai: „ekkor az Vérben sokan betegeskedtek."*[85]

1747. július 29-én *„ketten is holtak Vérben."*[86] A járvány még augusztusban is dúlt: *„Ritka Ház volt ekkor E. Bényén efféle baj nélkül."*[87] A járvány többnyire

[74] Uo. 495. lap.
[75] Uo. 310. lap.
[76] Uo. 450. lap.
[77] Uo. 488. lap.
[78] Uo. 452. lap.
[79] Uo. 451. lap.
[80] Uo. 455. lap.
[81] Uo. 310. lap.
[82] Uo. 489. lap.
[83] Uo. 453. lap.
[84] Uo. 450. lap.
[85] Uo. 473. lap.
[86] Uo. 473. lap.
[87] Uo. 473. lap.

a gyermekeket ölte, de akadt áldozatai között felnőtt is: 1747. augusztus 8-án temette el *Zsujtai András Ivantsok Péternét*, aki: *„vérben holt"*[88].

1750-ben, mely esztendőt *„annus fatalis"*-nak nevez, újra kezdődött a járvány, mégpedig közvetlenül egy pusztító nagy himlőjárvány után. *„1750 26. Aug. Megszűnvén az Himlő, az Vérben kezdettek halni."*[89]

Vízi betegség: 1738-ban Abaújszántón *Harsányi Mihály „Vízi betegségben Tympaintes Specziében hala meg, non sine dolore"*[90].

KÉT BETEGSÉG LEÍRÁSA AZ EXITUSIG

Zsujtai több betegséget is leírt naplójában egészen részletesen. Ezek közül különösen kettő érdemel figyelmet. Az egyik a felesége betegsége és halála, a másik eset egyik leányának betegsége és halála. E leírások némi fényt vetnek a kor beteggondozására, az orvoslásra, orvosok, kuruzslók munkájára. Értékes adalékok arra nézve is, hogy egy XVIII. századi magyar laikus mint látta a betegségeket és mit tudott az egészségügyről.

Zsujtai felesége, a svájci származású *Ziegler Katalin* Erdőbényén halt meg 41 éves korában, miután kilenc gyermeket szült 1725—1745 között. Betegségét, annak kezelését, majd az exitust így írja le *Zsujtai* az ő laistromos könyvében:

„1746 28. Xbris estve Sciaticába esett. 29 Xbris fel kelvén, jött az Isten Templomában, ki jövén le feküdött és többé fel sem költ. Az hurutolás környékezte, de másszor is volt illy hidegebb holnapokban abban, ez miatt hányás következett; de az olly sárviz tisztulás másszor egésségre szolgált. 30. 31. napokban tsak egyformán volt, sőt Aó 1747 Jan. 1. alább nem változott; de osztán 2 Január kénszerített, hogy vágassak eret rajta, annak el mulatása miatt van baja. Regiment Fertsért hívattam: vágattam; de egész rosz véri vólt; akkor bátran viselte magát napestig, látogató aszszonyokkal animose beszéllett; sőt engemet kénszerített az ér vágatásra, de nem tselekedtem. Ez után 3 Január gyermekeit ki küldvén az Házbul . . . soha azolta gyermekeihez se igyített; de kínnya sem látzott, hanem a köhögés és az enyves sűrű phlegmának bősége. 4 Január. Mondotta: Nem bánná, ha Borbély segíthetne; de az előtt absolute bé nem vett semmit: ekkor már nagy hőség indult rajta, mellyet kelevény hőségnek nevezünk, ortzáján mutogatta magát. Ez ellen hivesítő port adott az Borbély; mellyet kalánkényt minden órában kellett bé adnom, tselekedtem. Az Phlegma resolutiójára tzitromos tojásos levet, nádmézet csinált Kock. [Egy német felcser.] *Ezt kalánonként adogattam éjszaka, vélle fel vigyázván; látszott használni. Így voltunk vélle 5. 6. 7. Január. Hozattunk az Borbélytul spermes C . . ., adtuk bé Cock kapitánynétul hozatott készült Herbathében. Az után főztünk Species Liqu . . . Már el követett mindent szegény; de meg mondotta: Ezek mind haszontalanok . . . Vasárnap 8. Január virradóra szebben látszott lenni. 5 órakor parantsolta az más Házba ki vétetését . . . Ki jöttömkor már le fogyott, nagy hőség tartotta;*

[88] Uo. 473. lap.
[89] Uo. 486. lap.
[90] Uo. 457. lap.

melly tsak arra való volt, hogy az vitalis Spiritus foggyon benne és mint az gyertya el fodjék ... Meg holt és tsak nem is nyögött, hogy halálát várhattuk volna, meg holt hát Ao 1747 8. Január estvére nap szálatkor, Hegedüsné ölébe ülve az az ágyon, drága jó asszonyok lévén mellette."[91]

A messze földről magyar temetőbe temetett asszonynak igen szép tisztességet tettek az erdőbényeiek, mert koporsóját 900 rézszeggel verték ki. Ebben a korban koszorú helyett ez volt a tiszteletadás jele[92].

Ugyancsak részletesen leírta *Zsujtai András* Mária nevű leányának betegségét és halálát. *Zsujtai Mária*, aki *Hadas Ferenc*hez ment feleségül 34 éves korában, 1759-ben halt meg Tiszadadán. Ez a leírás különösen figyelemreméltó azért, mert benne elénk tárul az egykorú orvosok és kuruzslók munkálkodása:

„Ezen Leányomra ... terhes oeconomiáju Háznak terhe szállván, sokszor panaszolkodott az sok vendég és házi tseléd miatt lett el lankadásárul, meg mondá: Atyám Uram! ezek miatt hamar meg kell halnom. 1759-ben Martius havában három gyermeki meg himlőztek s magára reá ment. Viszont bé adta magát ekkor a természet uttyának mind két részrül lett megrekedése. Melly miatt ágyéka is meg dagadván ex impri ... admittálta az Kenő átkozott asszonyokat, azok közt valamely Dobozinét, aki olly állapottyában belső gyenge részeit megszaggatta; méhét, hólyagát, béleit el rontotta. Így végső ágyban esvén ... valamely Kajtorné T. Kinisi asszony, quasi főrendű, a ki átkozott kezeivel a természet ellen belé nyúlt, Timsós materiával azon belső részeket meg mázolta, méhét és Hólyagát el rontotta. Így már a természetnek rendes uttyai, eszközei meg bomolván, alább alább esett; végre mind az belől meg romlott nedvességeknek, mind az sok ... fekvés miatt tomporán való húsok rothatni indultak, ágyékán el kezdvén, melly az kenésbeli elgyötrés miatt érkezett, meg feketedett, ki tsutsorodott s osztán magában ki esett és helye sponte meg gyógyult. De az többi rothadván Löki Borbély Soós István tsak metélgette. Hívatták Jónás Szent Péteri Doktort, de még el rontotta; kit az ÚR Isten hamar ki vágott az élők közzül ... Soós úr mellé Ujlaki Borbély Jósef uramot vitettük Dadára, kinek egy tekintésiért fl. X. adván, visszajött és minden bizonnyal biztatott meg épülése felől. Soós István continuálta az praxisát mellette és meg holt 1759 Julii. 6. mint az Tiszt. Predikátor referálta, alig kimondható buzgó mindennapi fohászkodások közt, nagy készülettel, ép szép elmével menvén Istenhez."[93]

Laikus leírása ez, de mégis némi képet ad a kor egészségügyéről.

A nagy járványok és betegségek mellett *Zsujtai* betegnek látta kora erkölcsi állapotait is, mégpedig szinte gyógyíthatatlanul betegnek. 1769-ben ezt írja:

„Emlékezetnek okáért jegyzem fel! Megnevekedett az gonoszság rút bujaság, minéműnek alig volt híre azelőtt. Csak itt a szomszéd városba, Göncön, kivált miólta a katonák ott quarteroznak, alig találnak szűzleányt. Igen összebogoznak a katonákkal, de azokon kívül is a paráznaság res ad ... közdologgá vált ... Annyira is ment már, nem várhatván a leányok a rendes házasságot, felcsináltatják magokat, hogy teherbe esvén, kössék be fejeket, legyenek asszonyokká. Uralkodik ez utálatosság

[91] Uo. 471. lap.
[92] Uo. 471. lap.
[93] Uo. 494. lap.

Telkibányán a katonák miatt, úgy Újváron is. Most példákkal mutathatnám, ha ez szűz papirost nem szánnám."[94]

Az abaújszántó ispotályról is találunk feljegyzést *Zsujtai* naplójában. Ez hézagpótló feljegyzés, mert eddig csak azt tudtuk, hogy ezen a tájon, a Hegyalján, Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon, Olaszliszkán, Bodrogkeresztúron, Mádon, Szerencsen, Tarcalon, Tállyán és Tokajban volt ispotály a református eklézsiák kezelésében. *Zsujtai* feljegyzéséből kitűnik, hogy volt ilyen intézmény a XVIII. században Abaújszántón is.

Az ispotályok elsősorban szociális intézmények voltak az elaggott nincstelenek és koldusok számára, de volt valami egészségügyi szolgálat is bennük, ezért több feljegyzés „kórház"-nak is nevezi őket.

Zsujtai feljegyzéseiből megtudjuk, hogy az abaújszántói ispotályt az eklézsia megbízásából egy „espotálybeli koldus gazda"[95] vezette. Az ispotály elég nagy terjedelmű lehetett, mert mikor 1751-ben az abaújszántói reformátusokat megfosztották templomuktól, a gyülekezeti istentiszteletre az ispotályt jelölték ki nekik. *„Adtanak helyt az Cultusra . . . az Ispotályban szolgállyák az Istent."*[96]

A népes abaújszántói református gyülekezet valóban itt tartotta istentiszteleteit 1752. december 3-ig.

Hogy az ispotályban, melynek számos beteg lakója volt, milyen egészségügyi szolgálat volt, nem tudjuk. Inkább csak kuruzslás folyhatott ott, hiszen Abaújszántón ez időben még nem is volt orvos. De mégis fontos intézmény volt egészségügyileg is, mert tűrhető helyet biztosított hajléktalan beteg embereknek.

Zsujtai András, miután fél évszázadon át írta feljegyzéseit, 1775-ben halt meg. 1775. június 25-én temették el a zsujtai temetőben, mint a zsujtai református halotti anyakönyv bizonyítja: *„Temettetett Tiszt. Zs. Zsujtai András uram. Nagy emlékezetű Tudós Ember. Élt 78 -hetvennyoltz Esztendőkig"*[97].

[94] Uo. 670. lap.
[95] Uo. 282. lap.
[96] Uo. 34. lap.
[97] Zsujtai református egyház halotti anyakönyve, 1775. esztendő. 80. lap.

TOVÁBBI ADATOK A MÚLT SZÁZADBELI MAGYAR KOLERAJÁRVÁNYOK TÖRTÉNETÉHEZ

LORÁND NÁNDOR

A múlt századbeli nagy kolerajárványok az általam a Kecskeméti Városi Levéltárban vizsgált iratok tanúsága szerint nem egyetlen akut folyamat részei lehetnek. Az iratok egyik része ugyanis 1831-ben keletkezett, más részük 1855-ben. Helytörténeti szempontból tekintve az 1831-es iratok általában országos érvényűek, mint pl. *Lenhossék Mihály* főorvos kiadványa, továbbá Kecskemét környéki, helyi vonatkozásúak, míg az 1855-ös keletkezésűek általában, Fehérgyarmat és Borosjenő (Ineu) környékére vonatkoznak.[1]

Elsőnek mindjárt a már említett Lenhossék-kiadványról ejtenék pár szót. Szövegének néhány sorát idézve máris kialakul a korbaeli hivatalos álláspont a járvánnyal kapcsolatban.

„Rövid Oktatás, mikép őrizhesse meg magát kiki a napkeleti Cholerától, és mit kelessék ezen nyavalyának első kitörésekor mívelni az Orvos megjelenéséig.

1. §. A Napkeleti Cholera, mint éghajlatunkban idegen nyavalya, Magyar-Országhoz közelgetésekor igen sokat vesztett pusztító erejébül; már nem olly gonoszvoltú; és sokkal gyengébb ragadható-mérget fejt-ki, melly ellen e következő rendszabások megtartása mellett kiki igen könnyen őrizheti-meg magát.

I. Meg óvó-módok

A Tisztaság és levegő eránt való szorgoskodás."

A következő pontokban részletes utasításokat találunk arról, hogyan kell tisztálkodni, alsó fehérneműt váltani, lakást szellőztetni és *„. . . soha se szabad a lakószobákat, főképp a szűkebbeket, alacsonyokat és nedveseket, sok emberrel tölteni meg, vagy ezek levegőjét még háziállatok által-is megvesztegetni . . ."* Fertőtlenítőszerül a klórmész gőzeit javasolja, majd hasznos tanácsokat ad az életmódra is. Óvakodni kell a meghűléstől, gondoskodni kell a test párologtatásáról, az izzadásról és borecetes lemosásokról. A táplálkozás terén tartózkodni kell a nehéz, zsíros ételektől, a gombáktól, az át nem sült kenyértől és az éretlen gyü-

[1] A felsorolt idézetek eredeti adatai megtalálhatók: a (KL) jelzéssel jelöltek Kecskemét Városi Levéltárban, Kecskemét Város Iratanyaga IX. I. köteg *„Az 1831. évi kolera iratai"* címszó alatt, a (GYA) jelölésűek pedig a Bács-Kiskun megyei Gyógyszerészettörténeti Gyűjtemény adattárában *„Kolerairatok, 1831—1855."* címszó és 15. nyilvántartási szám alatt.

mölcstől. Italokra vonatkozó jó tanács az ittasságtól való tartózkodás. Nem ajánlatos a ser fogyasztása és „. . . *a langyas, tisztátalan, s néha rothadt folyó-víz szorgossan elmellőztessen . . . Budán 10-dik Júliusban 1831. N. Lenhossék Mihály m. p. A Kir. Magyar Helytartó Tanács Tanácsosa és Magyar-Ország Fő-Orvosa.*" (GyA)

A járvánnyal kapcsolatos óvó rendszabályokról és intézkedésekről szerezhetünk tudomást a Kecskemét város főbírájához írott vagy az általa kibocsátott levelekből is.

„Nemes Szabad Ketskemét Városa Nagy Érdemű Fő Bírájának Nemzetes és vitézlő Boldog Antal Úrnak egész tisztelettel. Hivatalból Cholera állapottyában igen sürgős.

Tekintetes Földváry Gábor Fő Szolga Bíró Úr hozzánk mai napon bocsájtott Currensa szerint Izsákon fog lenni és Solti Járásban lévő Helységekben egész Bajáig fogja uttyát venni, meg akarván tudni tisztelt Fő Szolga Bíró Úr azt, hogy Ketskeméti Járásban hol az utolsó strázsa, mivel ő a Cordon Lineára a strázsákat a Ketskeméti Járásban fel állított strázsától kezdve Bajáig ki akarja oktatni. Ugyanazért könyörgöm alázatosan a Nztes Fő Bíró Úrnak méltóztassék ezen tisztös sürgető állapotra való nézve meg íratni és tudtomra adni, hogy hol légyen Ketskeméti járásban az utolsó Strázsa.

Mely hivatalos kérésem után egész tisztelettel vagyok a Nemzetes Fő Bíró Úrnak alázatos szolgája Izsák Mátyás

Sig: Izsák 7.-ik Júli 1831. Város Bírája" (K. L.)

Más szomszédos helységből is érkeztek levelek, így Kiskunfélegyházáról is. Idézem:

„Kis Kun Félegyháza Városi Tanácsától Szabados Kecskemét Mező Városa N. N. Fő Bírájának és Nemes Tanácsának illendő tisztelettel Hivatalból Az Epe-Kórság tárgyában.

Nemes Tanács Tellyes bizodalommal való Drága Szomszéd Uraink. A szomszéd Helyeken dühösködő és Lakossainkat s minynyájunkat köz Veszéllyel fenyegető rémítő Epe-Kórság további terjedésének meg gátlására nézve a szükséges rendelések részünkről meg tétettek ugyan már, minthogy azonban arról, hogy ezen mirigy Alpár Helységében is mutogatná magát, ekkoráig hivatalosan hozzánk semmi sem érkezett, ezen, vélünk különben is igen csekély közösülésben lévő részekre őröket nem állítottunk, azonban, minekutána naponként borzasztóbb hírek szárnyalnának ezen tájról. Tisztelt Uraságtoknak meg keresésénél fogva is a tudva lévő Helyeken s Határ Lineára őröket állítani és minden közösülést el zárni el nem mulasztjuk.

Egyéb eránt minekutána Ttes Csongrád Vármegye Szolga Bírája T. Beniczky Miklós Úrnak folyó hónap 21.-én költ hivatalos leveléből értésünkre esett volna, hogy ezen pusztító veszély már valamint Csanyon, úgy a Tömörkényi kertészek között is ki ütött és mutogatván magát, ezen okból a Kecskeméti Lakosoknak a Városunkon való keresztül járást továbbá is kénytelenek vagyunk meg tagadni, annyival inkább, minthogy több és számos helybéli Lakossainknak is, kik ottan szinte földeket bírnak, az oda való jövést-menést egy átallyán fogva el tiltottuk. Melyeknek hírül

tétele mellett szíves indulatukba ajánlottak illető tisztelettel vagyuk Félegyházán Július 23.-án 1831.

A Nemes Tanácsnak szíves kész szolgái N. N. Bírái Szabad Kis Kun Félegyháza Városának."

Ugyancsak ezekben a napokban, pontosabban július 22-én pedig a megyei gyűlés is foglalkozik a járvány veszedelmével, és határozatát „Hirdető Levél" útján hozza nyilvánosságra, melyben a hasznos gyakorlati tanácsok betartására és a káros babonáktól való tartózkodásra inti a lakosságot. (GYA)

Valami eredménye mégiscsak volt a nagy küzdelemnek, mert már az ez év szeptemberében megtartott megyei gyűlésen a járvány egyhüléséről számolnak be a küldöttek, amiről a következő jegyzőkönyv és határozat szövegéből értesülhetünk:

„... a Tekintetes Nemes Pest Megyének 1831-ik Esztendő September 13-ik napján Pesten tartott kis gyűlésről ...

3237. Ketskeméth Városának Tanácsa az eránt esedezik, hogy mivel az Epe-Kórság a Város Kebelében már szűnő félben vagyon és számos mesteremberek az egész nyáron által sehol sem vásárolhatván, oly szorult állapotban vagynak, hogy ha kézműveikből ezentúl nem pénzelhetnek, magoknak télire élelemre valót szerezni képesek nem lesznek, ezeken kívül pedig minden rendű Lakosok, sőt még a környékbélieknek is a szüreteléshez szükséges edények és abrontsok bévásárlásokra a Vásárra elkerülhetetlen szükségesek vagyon, annál fogva a folyó holnap 26-ára eső Czipriáni Országos Vásárnak tartása s ennek az Újság Levelek által való közhírül tétele engedtessen meg ..."

A kérelemmel kapcsolatban hozott „Végzés" szövege azután részletesen kifejti az indokok fontos voltát, és engedélyezi a kért vásár megtartását azzal a megszorítással, hogy az utakra a város valamennyi bejáratánál őröket kell állítani, akik nem engednek be olyan személyeket, akik egészséges állapotukat orvos által írt bizonylattal nem tudják igazolni. (KL)

Gyűjteményünkben őrizzük *Katona Zsigmond* jeles kecskeméti gyógyszerész iratainak egy részét is. Ezek között olyanok is vannak, melyeket még mielőtt Kecskemétre költözött, Borosjenőn kapott kézhez, ottani patikájában. Ezeknek az iratoknak jó része német nyelven került kiadásra azonban a könnyebb publikáció érdekében magyar fordításban ismertetem. Természetesen az eredeti szöveg is az érdeklődők rendelkezésére áll gyűjteményünkben.

A következőkben az 1855-ös években keltezett iratokkal foglalkozva elsőnek dr. *Laner*, az Országos Gyógyszerügyi Tanács vezetősége nevében kiadott rendelkezését ismertetném. Fedőlapján ez áll:

„Katona Zsigmond Gyógyszerész Úrnak, Borosjenő.

Dr. Laner, a Gyógyszerügyi Tanács Elnökének utasítása kiadva az elöljáró megyei hivatalnak dicséretes rendeletével azon orvosok részére, akik a kolerajárvány ügyében dolgoznak, Önnek azzal a meghagyással, hogy az abban jelzett gyógyszereket elegendő mennyiségben tartsa Kreitl kerületi orvos utasítása szerint. A szolgabírói hivataltól Borosjenőn 1855. július 16.-án."

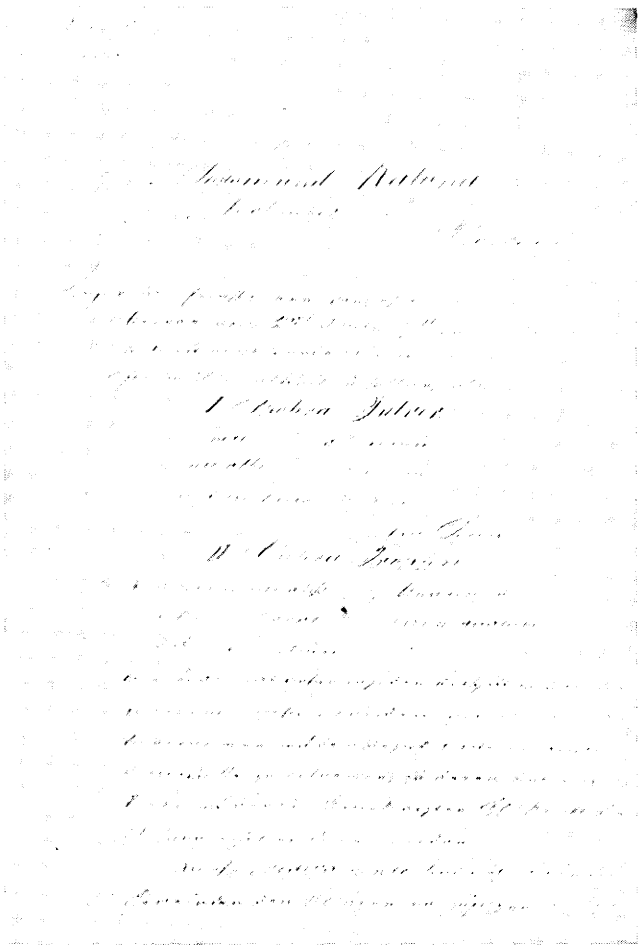

Szövege pedig így szól:

„Tekintetességed,

Miután én a magas Helytartóság ügyosztályának kiküldetése következtében június 13-án az ázsiai kolera helyzetéről személyes megtekintés által meggyőződtem, indíttatva érzem magam adminisztratív és gyakorlati intézkedéseket tenni, amelyeknek pontos betartását és kivitelezését Tekintetességednek általam ismert energiájától biztosan elvárom.

Az első utasítás egy célszerűen elhelyezett orvosi napló házi követelmény. Tekintetességednek gondja lesz rá, hogy mindenki, aki a kolerával kapcsolatban exponálva van, valamint minden orvos, akit kolerás beteghez hívnak, az itt mellékelt minta

szerint naplót vezessen, amelybe minden kolerás beteget be kell jegyezni. Azon körülmény esetén, ha a kolerába esett helységek betegeinél más, legtöbbnyire gyomorbeli betegségek előfordulnak, ez utóbbiakat is be kell a naplóba vezetni. Ebből a naplóból kell elkészíteni az Ön alá tartozó orvosoknak nyolc naponként, a Tekintetességednek már tudomására hozott, itt alább csatolt Rapport-táblázatot és ezt a szolgabírói hivatalok által a megyei elöljáróságoknak el kell küldeni; Tekintetességed ebből egy Rapport-táblázatot fog összeállítani a megyében előfordult koleraesetekről és azt a megyei elöljáróságnak, a magas Helytartóság ügyosztályához be kell nyújtani. Magától értetődő, hogy a táblázatokban csak a koleraesetek és ezek nem elkülönítve a különböző fajták szerint veendők fel. Más betegségek feljegyzése is, valamint a különféle kolera fajtáké is értékes anyagit fog adni a rövid orvosi tudósításhoz, amit a táblázatokhoz mellékelni kell.

Curativ vonatkozásban azt a megfigyelést tettem, hogy jelenleg a kisvárdai kerületnek 24 helységében és a nyíregyházi kerületnek néhány helységében uralkodó kolera különböző fokozatban lép fel, ugyanitt: Diarhoea Cholerina, Cholera Ecexitica és Cholera Paralytica, melyek túlnyomóan gyomorbéli jellegűek.

Tudományos és curativ érdek, hogy ezeket a külömböző cholera fajtákat szem előtt tartsuk és a kezelési helyet aszerint rendezzük. Tekintetességed, úgy mint én, több kolerajárványnak tapasztalataiból azt a meggyőződést fogja szerezni, hogy opium és camphor a leghatásosabb eszközök a kolera legyőzésére, továbbá hogy főleg arról van szó, mivel az Alföldön elismert a hiány orvosi segítségben, hogy a lelkipásztoroknak és helybéli jegyzőknek gyógyszer adassék a kezükbe, amelyek a betegség kezdetén megfelelők az alkalmazásra.

Ezek után megbízom Önt, hogy a következő gyógyszereket a patikában tartsák, melyekre nagyobb szükség van a kolerába esett helységekben, gondoskodjanak arról is, hogy ezekből a gyógyszerekből állandóan elegendő mennyiség legyen a kolerába esett vidékeken a betegek használatára.

1. Opium pulver.

Rp. Opii puri granum semis
Sachari albi granum decem
Mf. pulv. dent. dos. tal. r. s.

2. Cholera tropfen.

Rp. Spir vini rectificatissimi uncia sex
Camphorae uncia duas
M. d. s. Cholera tropfen

Az orvosok, a lelkipásztoroknak, a községi jegyzőknek a következő használati utasítást adják ezeknek a gyógyszereknek használatáról. Ha a legkisebb hasmenés fellép, úgy a beteg óránként egy fél port vesz be az 1. számúból, míg a hasmenés meg nem szűnik. Mivel sok embert rémít, lehet ezt a port Dower pornak is nevezni. Én azonban nagyon nélkülözhetőnek tartom az Ipecacuanhanak az Ön hatáskörében problematikus alkalmazását. A cholerin megbetegedéseknél elég kell hogy legyen ez az opiumpor.

Ha hányás és erős hasmenés lép fel, vagy már a Cholera Paralytica symptomái jelentkeznek, akkor a 2. számú kolera cseppekből kell 8 cseppet fél kávéskanálnyi kamilla, fodormenta, vagy mellissa teába adni óránként, vagy minden félórában, amit minden alkalommal 2 csöppel egészen 20 csöppig fokozni kell. A beteget gyapjú kendővel dörzsölni kell s a külső száraz meleg alkalmazása sem mellőzhető.

Tekintetességedre van hagyva közelebbi részelőírásokat adni és a koleraorvosokat figyelmeztetni, hogy az evidens gyomorbeli jellegnél a most uralkodó betegség esetében egy hánytatószer a betegséget megtörni képes. Ezért célszerű, hogy az alábbi hánytató szer a gyógyszertárakban nagyobb mennyiségben készletben legyen, ami azonban laikusok kezébe nem adható és aminek a készletben tartása csak a továbbítás gyorsaságát célozza.

Rp. Tart. emetici granum semis
Pulv. rad. Ipecac. granum decem.
m. dent. dos. tal. q. s.

Végül meg kell jegyeznem, hogy a kolera uralkodása alatt a megelőzésért ostromolnak.
A magasabb néprétegek megnyugtatására ajánlom Önnek a következő cseppeket gyógyszertárában tartani.

Rp. Rhum unica unam semis
Bals. vita Hoffm. drach. tres
Olei menth. pip gran XXX
M. d. s. 2—4 szer naponta 20—40 cseppet cukorra téve bevenni.

Fejér Gyarmat 1855 június 18.

Dr. Laner mp.
Országos Gyógyfürdőügyi Tanács vezetője"

Úgy látszik azonban, hogy az előiratok nem voltak egységesek, mert egy másik rendelkezés hasonló, de mégsem azonos receptet közöl, nem beszélve a Hoffmann-csepp néven ismert szer különböző megnevezéséről, amint látni fogjuk.

„Katona Zsigmond Gyógyszerész Urnak Borosjenő.
A megyének vezető tisztviselői által kiadott rendelet értelmében minden helységben a következő kolerapor és koleracsöpp tartandó készenlétben:

I. Cholera Pulver.
Rp. Opii puri gran. semis
Sachari albi gran. decem
mf. pulv. dent. dos. tal. No. Octo. (egy dosis)

II. Cholera Tropfen
Rp. Spir. vini rectificatiss. una semis
Camphorae Sirup quatuor
D. ad. vitrum.

Ennek a pornak és csöppeknek a mennyisége, amit minden helységben kell tartani, a kerületi orvossal egyetértve, a hozzá csatolt jegyzékbe felveendő, ennek elkészítéséhez Ön Kreitl kerületi orvostól az utasítást meg fogja kapni. Ezek a gyógyszerek a közösség költségére a jegyzőknek kiadandók, akik utasítva vannak, hogy az Ön patikájából azokat haladéktalanul elvigyék. Egyben tudatjuk Önnel, hogy felhatalmazást kap a föntnevezett port és csöppeket a járvány idején kicsinyben eladóknak is orvosi rendelés nélkül kiadni, emellett azonban a használati utasítást nyomtatva mellékelni kell, ami az Ön gondja, Kreitl kerületi orvostól már kapott néhány példányt. Másfélék, mint a jelzett koleraszerek csak diplomás orvosok szabályszerű receptjére adhatók ki, a kolerát megelőző cseppek kivételével, mint

Rp Rhum unc. unam semis
Bals. vitae Hoff. drach. unam. semis
Ol menthae pip. gutta triginta

Ds- Cholera megelőző cseppek, naponta 2—4-szer 20—40 cseppet cukorra cseppentve.

Egyebet, mint ezt a megelőző cseppet árusítani szigorúan tilos, ezt azonban szabad, hogy a gyakori óhajnak eleget tegyünk, miszerint megelőző cseppeket sokan kérnek, a kicsinyben eladóknak is adhatók. A szolgabírói hivataltól Borosjenőn 1855 augusztus 8-án. Pópay [?] szolgabíró" (GYA)

A rendelet szövegében említett jegyzéken 16 község neve szerepel feltüntetve a lakosok számával és a kiadott gyógyszerek mennyiségével. Ugyancsak a szövegben hivatkozott nyomtatott használati utasításból is van gyűjteményünkben, valamint a Városi Levéltárban vannak olyan még általam nem ismertetett iratok, melyeket községi bírók írtak, és adatokat, rendelkezéseket, valamint az elhaltak névsorát tartalmaznák.

Hogy mennyire rettegésben tartotta ez a járvány a lakosságot, arra vonatkozólag egy 1911-ben, tehát a nagy járványok után mintegy ötven-hatvan évvel később megjelent újságcikk néhány sorát idézném:

„Magyar Alföld. 1911. szept. 10.

A kolera.

A városi főorvos úr figyelmébe.

A közigazgatási bizottság legutóbbi ülésén főorvos úr jelentést tett a város jelenlegi közegészségügyi állapotáról és a kolera hírekre vonatkozóan ez alkalommal megjegyezte, hogy a kellő előkészületek megtétettek. Mi nem akarunk főorvos úr jóakaratában kételkedni, azonban ismerve a vidéki közigazgatás égbekiáltó nyomorúságait, szóvá kell tennünk a kolera hírekkel kapcsolatos kijelentését. Mert mi nem hisszük, hogy a kolera fogadtatására megtétettek volna a szükséges intézkedések s hitetlenségünknek nem a főorvos úrba való belekötés az alapja. Éppenezért ne essék zokon a bírálatunk, amidőn szóvá tesszük Kecskemét város közegészségügyi állapotát ...

A sajtóban jelentek ugyan meg cikkek, amelyben kioktatják a lakosságot a várható

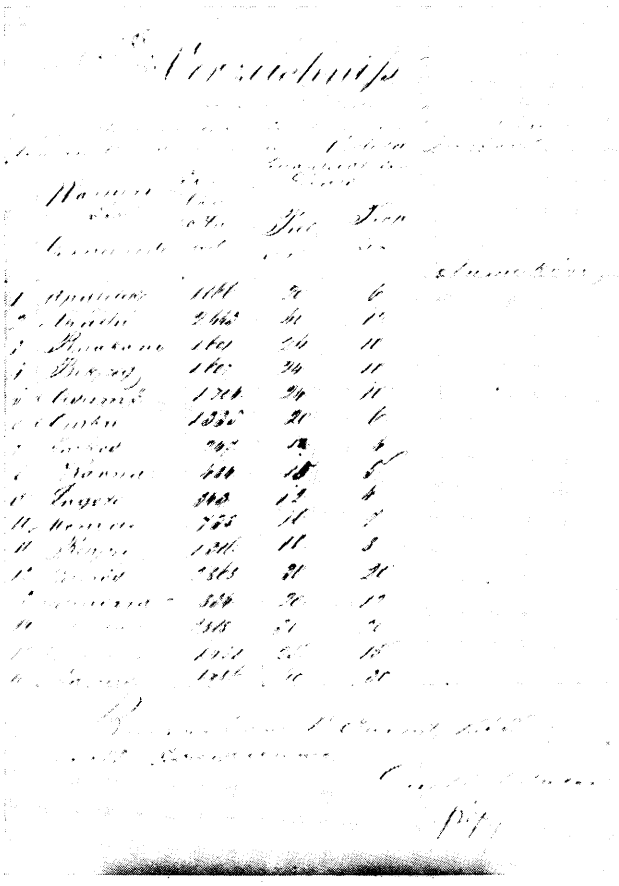

kolera elleni védekezésre. Hogy ezek a figyelmeztetések mennyit érnek, csak azok tudják, akik érintkezésben vannak a mi mindennapi életünkkel . . .

. . . jól emlékszünk arra, hogy nagyszerűen kidolgozott tervét a pénztelenségre való hivatkozással csaknem tönkre tették. Elismerjük, hogy ez fájhatott a főorvos úrnak, de elkeseredésében mégsem ütött senkinek a szamár fejére, de még az asztalra sem . . .

. . . hol adnának helyet a betegeknek, amikor még csak arról sem gondoskodtak, hogy a kórház barakokkal legyen kibővítve . . .

. . . méltóztassék főorvos úr egy kissé alaposabb lakásvizsgálatot tartani, majd akkor meg fog győződni a plakátokon hirdetett alapelvek lehetetlen végrehajtásáról. Hogy ügyeljenek ott az emberek a tisztaságra, ahol tizen is alszanak egy szobában? . . .

Vagy méltóztassék megtekinteni a műhelyeket, ahol a legnagyobb piszokban élik le egyhangú napjaikat a bérmunkások. Ahol a tüdővész és a köszvény állandó vendég

és ahonnét csak a temetőbe van menekvés. Micsoda dús aratása volna ezeken a helyeken a kolerának? De hol vannak ezeken kívül a kutak, melyeknek vize állandó ébrenlétben tartja a hastífuszt? Azután a pöcegödrökről se feledkezzünk meg, melyeknek tartalma ott rohad el az isten szabad ege alatt iszonyú bűzével csalogatva a kolerát ..."

Úgy vélem, ennyiből is megérezhettük, milyen óriási jelentőségűek és rettegettek voltak a múlt századbeli kolerajárványok, amikor még 1911-ben is, csupán a hírére, ilyen szenvedélyes hangú újságcikkek láthattak napvilágot Kecskeméten.

Befejezésül szeretnék még közölni néhány adatot *Suhajda Erzsébet* kollegina dolgozatából, mely a Bács-Kiskun megyei Madaras községnek 1865. és 1874. évek közötti egészségügyi és halálozási körülményeivel foglalkozik. A részletes, több mint 40 oldalas dolgozatból csak a koleráról szóló fejezet néhány mondatát idézem:

„... az 1831-es kolerajárvány Magyarországszerte hatalmas pusztítást végzett, és a veszedelem nem kerülte el Madarast sem; 1866-ban pedig 144 fővel ritkította meg a község lakóinak számát. A vizsgált időszakban az első haláleset 1866. aug. 29-én történt, majd lassú emelkedés után hirtelen érte el a legmagasabb értéket október közepén. Amíg a szeptemberi halálesetek száma 30, azaz napi egy fő átlag volt, addig októberben a kolerában elhaltak száma 102-re ugrott, tehát naponta 2—4 ember lett a járvány áldozata. A mintegy három hónapig tartó dühöngése alatt az egyéb halálokok arányszámához viszonyítva 40% jut a kolera áldozataira ...

... mi tehette lehetővé ekkora pusztítás létrejöttét? A választ a betegség jellemzőiben kell keresnünk. Okozója a Koch által 1884-ben (tehát az általunk vizsgált járványfolyamat után!) felfedezett Cholera vibrio (Spirillum cholera), mely szájon át kerül a szervezetbe. A gyomorsav igen hatásosan pusztítja a choleravibriót, ha azonban lekerül a bél lúgos közegébe, ott jól szaporodik, és behatol a bélmirigyek kivezető csöveinek hámrétegeibe ...

... a nekrotizált hámszövet részben megemésztődik, részben néhány mm átmérőjű pelyhek alakjában leszakad a bélfalról, ugyanekkor bőséges exsudatio indul meg. (Bizonyára ezért kúrálták izzasztással a beteget.) A felszívódó toxinok egyidejűleg általános mérgező hatást fejtenek ki ... súlyos toxikus esetekben a halál egy-két nap alatt bekövetkezhet. A fertőzés forrása elsősorban a beteg egyén, másodsorban a vibriogazda és annak ürüléke. A terjedés mechanizmusa hasonló a többi enterális betegségekéhez. Terjesztheti légy, víz, élelmiszer, ritkábban más tárgyak is. A kolera iránti fogékonyság általános, de előfordulnak atípusos vagy enyhe tüneteket mutató esetek is ...

Ezen felmérések és a rájuk alapozott intézkedések mind hatékonyabb megelőzést tettek lehetővé, és ma már szinte teljesen elvesztette a járvány rettegett erejét ..."

Úgy gondolom, tanulságos lenne hasonló vizsgálódásokat tenni más községekben és városokban is, esetleg nem csak a kolerával, hanem a múlt század másik nagy rémével, a pestissel kapcsolatban is.

SZEMLE

Könyvekről

Aschbach, Joseph: Geschichte der Wiener Universität, Bde 1—3. Farnborough, Gregg Press Ltd. 1967, S. 638, 467, 408, T. 5 (Fakszimile kiadás)

Csaknem száz éve annak, hogy Joseph Ritter von Aschbach osztrák történész háromkötetes rendszerező, összefoglaló munkája — amely a bécsi egyetem történetének első két évszázadát (1365—1565) tárgyalja — megjelent. Ez a hatalmas tényanyagot felölelő mű kiindulási és hivatkozási alapot jelentett a fenti kor történetével foglalkozó európai kutatók számára, és nélkülözhetetlen segédeszköznek, alapvető kézikönyvnek számít napjainkban is. Nemzetközi igénynek tett tehát eleget az angol Gregg-kiadó azzal az örvendetes ténnyel, hogy 1967-ben fakszimile kiadásban megjelentette ezt a ma már nehezen beszerezhető, fontos művelődéstörténeti munkát.

Nekünk magyaroknak történelmünk és kultúránk megismerésében különösen felbecsülhetetlen szolgálatokat tett Aschbach könyve, hiszen a bécsi egyetem rendkívül fontos szerepet játszott állami életünk és művelődésünk alakulásában. Magyarországon ugyanis — mint ismeretes — a fenti időszakban nem volt egyetem, kivéve a rövid életű pécsi stúdium generálét és a pozsonyi Academia Istropolitánát (az utóbbi tanári kara szinte teljes egészében a bécsi egyetemről toborzódott össze), és így nagyon sok magyar származású ifjú gyarapította tudását a bécsi univerzitáson, írta be nevét az egyetem történetébe. A magyar társadalom legkülönbözőbb rétegei — főpapoktól kezdve a városi plebejusokig — folytattak itt tanulmányokat. (1400-tól 1535-ig kb. ötezer magyar tanulója volt az egyetemnek, közülük jó néhányan egyetemi katedrát is szereztek.) A magyarokra vonatkozó adatain kívül Aschbach könyve ismerteti olyan — a bécsi egyetemmel kapcsolatba került — osztrák és más európai tudósok, diplomaták, orvosok stb. életét és munkásságát is, akik közvetlenül vagy közvetve beleszóltak történelmünk és irodalmi műveltségünk alakulásába.

A könyv számos magyar vonatkozása közül külön figyelmet érdemel pl. a 2. kötetben a Dunai Tudós Társaság működésével és tagjaival kapcsolatos tekintélyes adatmennyiség, a harmadik kötetben a likai Skalich Pálnak, Sylvester Jánosnak vagy Zsámboki Jánosnak szentelt címszavak.

A bőséges adatmennyiség felhasználásával kapcsolatban óvatosságra int véleményével az egykorú recenzens, Ábel Jenő, aki a mű első kötetéről megjegyezte,

hogy tényei „becses, habár nem mindig kimerítő s nem mindig az eredeti első forrásból merített felvilágosítások". Számolnunk kell azzal is, hogy Aschbach megállapításait az eltelt száz év kutatásai némileg megváltoztatták, kiegészítették és módosították — a könyv adatainak többsége azonban ma is pontos és helytálló ismereteket rögzít.

T. Pajorin Klára

Bödy, Paul: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840—1870. A Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics. Philadelphia, The American Philosophical Society, 1972, pp. 134.
(Transactions of the American Philosophical Society. New Series, Vol. 62, Part 2)*

The Hungarian-born Paul Bödy has already written several essays on the formation of the doctrines of liberalism, on the development of political thought in Europe in general and in Hungary in particular.[1] He has been studying the political philosophy of Eötvös for years, concentrating on the application of Eötvös's ideas in practical politics. The main achievement of the present study lies in this fact: one of the major political thinkers of the 19th century has been introduced to the English-reading public, thus filling a serious gap and compensating for the disadvantage the representative of any smaller or more isolated nation must inevitably suffer in his lifetime, and indeed in his evaluation by posterity. Bödy's essay is also therefore interesting from the point of view of medical history because it deals in a social political aspect with the same questions we have handled from a medical historical point of view too.[2] Furthermore the author has pursved a part of his research work in our Institute whereof he makes a mention in the preface: "I owe special thanks to Dr. József Antall, associated with the Semmelweis Museum and Library of Medical History in Budapest, for his epert guidance on source material relating to Eötvös and for his generous personal assistance during my stay in Hungary."

József Eötvös (1813—1871) was a member of that great generation of Hungarians who in the successive periods of the Age of Reforms (1825—48), the revolution and war of independence (1848—49), the neoabsolutist era (1849—67), the Compromise (1867) and in the "state-building" years following that—in

* Bődy Pál amerikai történész tanulmányáról jelen ismertetés magyar változata a Századok és az Irodalomtörténeti Közlemények hasábjain jelenik meg.

[1] "Baron Joseph Eötvös and his Critique of Nationalism in the Habsburg Monarchy, 1848—1854", *The Historian*, 1965. No. 1. "Lord Acton and the Idea of the Nation State", *The University of Portland Review*, 1965, pp. 5—11.

[2] Antall, József: The emergence of the system of modern higher education in Hungary. *Comm. Hist. Artis Med.*, Vol. 51—53 (1969) pp. 61—74. —: The birth of the Medical School of Pest and the health policy of the centralists. *Comm. Hist. Artis Med.* Vol. 57—59 (1971) pp. 173—185. —: Absolutism and liberalism in health policy in Hungary. *Comm. Hist. Artis Med.*, Suppl. 4. (1970), pp. 147—156. —: State interference and the dilemma of liberalism in the field of medical training and public health. *Comm. Hist. Artis Med.*, Suppl. 6. (1972), pp. 39—46.

the decades of the Hungarian *Risorgimento* so rich in trials for men and nation—formulated the tasks lying ahead of the country and realized them as far as they could. The contemporary political scene in Hungary may have appeared as a motley of colours but it was blended by the programme of bourgeois transformation and national self-government, by the spirit of liberalism. By the 1840s the aims have become so commonly shared that neither conservatism nor radicalism were very far from classical liberalism either in method or in doctrine. Each of the periods had its leading personality: first István Széchenyi, then Lajos Kossuth, and finally Ferenc Deák. Despite their different character both Kossuth and Deák might be termed professional, "parliamentarian" politicians considering their ability to draw up a practical programme and to mobilize forces for its realization. But if one searches not for the statesmen of the limelight but for the political philosophers who left their imprint on the thinking of an age, who planted new ideas, planned political models, then probably Eötvös stands out as the greatest. He himself was aware of it when before the making of the *Ausgleich* he compared Deák's role with his own: "Why should he not play the lead when the play we are going to perform is mine!"

Then it is by no means accidental that Bödy, who is at home in the study of political philosophy (and liberalism in particular) chose Eötvös as the subject of his essay. First he presents the political scene, the Hungary of the early 19th century, then the influence of European liberalism and "social Romanticism" on the formation of Eötvös's personality. The other formative elements were his parents, his education and his friends, including a mutually determinative childhood friendship with László Szalay, the great jurist and historian. Examining the role of Eötvös in the reform movement (1840—48) Bödy confronts the factors that determined the political situation, i.e. the central issues (feudal conditions, the relationship of the nobility and the serfs, outmoded political institutions, the position of Hungary within the Habsburg Empire, and the national tensions) with the endeavours of the liberal politicians aiming at the modernization of the country. The author successfully shows the influence of Tocqueville and Sismondi on their Hungarian followers, despite the fact that they conveyed the liberal criticism of a more advanced, "Industrial society" to a backward country struggling among feudal remnants. Eötvös and his friends (often called Hungarian *doctrinairs*) were responsive to the social questions, too, while their critical evaluation of the socialistic-communistic doctrines shows that they travelled in the mainstream of European liberal thought, although these problems appeared to be very distant, almost "futurological" ones even to the reformists engaged in practical politics.

Eötvös entered the political arena in the 1840s with the aim of trying to apply the ideas derived from political philosophy to practice. He continued to serve this ideal until his death. He and his circle earned the name of centralists for their championing of a modern, central, parliamentarian-ministerial government in place of the outdated county system. This reformist programme can be discerned in Eötvös's novels and political writings, combining the rational arguments with an appeal to sentiment, and the same was served by his public

activities. The main items of this programme were, however, ignored even by the leading reformist politicians, maintains Bödy, putting a special emphasis on the difference of opinion existing between Eötvös and Kossuth. The separate centralist viewpoint emerges most clearly in such questions as the reform of the counties, Parliament, education, the emancipation of the serfs, and communal-municipal policy. We agree with the author that the centralists went furthest in their planned political model, in social and cultural policy and in adopting the liberal doctrines. In Bödy's interpretation they thus appear clearly as the propagators and intermediators of western democracy. But in our opinion the portrait is paler, the presentation is less satisfactory in the case of those men, first of all Kossuth, who were fighting over the more immediate questions of self-government, national separateness (not yet independence) and political power, who tried to reconcile the conflicting interests concerning the abolition of serfdom. The need for considering the practical political questions in the various phases becomes especially obvious in view of the fact that it was Kossuth and the other representatives of the reformist policy standing near him who undertook to implement at least part of the programme of the centralists when the political situation made it possible.

Bödy follows the course of Eötvös in the revolution of 1848 and in the subsequent war of independence, a period when his behaviour evoked a controversy not abating up to this day. The author sees three issues where Eötvös played an important role in 1848. First as author of a proposal calling for a new state contract between Hungary and the Habsburgs; secondly in his criticism of the social side of the reforms: the inadequate solution of the county-reform, of the emancipation of the serfs and of the system of parliamentary election. (Unlike most of his fellow-statesmen Eötvös clearly recognized the interdependence of the social and the nationality questions.) Thirdly it was Eötvös who introduced a bill on public instruction the free use of native languages as the medium of instruction. This proposal was also rejected by Parliament.

The emigration of Eötvös in 1848 is explained by the light of the well-known sources. The author is right in pointing out the continuity in Eötvös's political thinking, that the notion of a "divided" Eötvös, the separation of his pre-1848 and post-1848 years—attempted some years ago by some Hungarian authors—is untenable. Eötvös's critique of the revolution was also a deep-going self-examination. In Bödy's view Eötvös attributed the tragedy of 1849 mainly to two factors: the conservative character of the reforms of 1848, and the nationalist movements. It is an undisputed fact that in the critical retrospections undertaken after the lost struggle both Eötvös and Zsigmond Kemény looked for the mistakes and analysed the policies which they considered to have been mistaken. This was natural for they were active politicians who felt a deep responsibility for the fate of their country. But the historian, investigating on behalf of posterity, must not fail to mention that Hungary's cause was lost not because of some inner political mistake, or due to the failure to pass certain reforms. The fall of Hungary was caused by the power-relations of contemporary Europe, by the possibilities of the Habsburgs for political manoeuvering, and by the fact that

the national movements which later facilitated the collapse of the Monarchy now sought the support of the whole against the part, against the Hungarians. No inner reform could have balanced these factors.

The most important chapter of the work—and also the one which produces much that is new—deals with the period between 1849 and 1859 and examines Eötvös's theoretical writings, where he studied the part played by the doctrine of liberty, equality and nationality in the life of modern society. He sent the German version of his great work, *The Influence of the Ruling Ideas of the 19th Century on the State* (translated by some writers as *Dominant Ideas*) to Tocqueville, who acknowledged it in an appreciative letter emphasizing the kindred spirit of their philosophies.[3] Bödy's merit lies in making this connection of Eötvös with the greatest foreign representatives of liberalism well established by going back to the original sources and by giving a fresh interpretation of the writings of Eötvös. In the author's opinion Eötvös's critique of centralization, democratic sovereignty and the principle of nationality was formulated in accord with the views of Tocqueville and Sismondi in the years following the revolutions of 1848. As Bödy emphasizes Eötvös rejected mainly the intolerant features of "the dominant ideas", the difficulty of reconciling nationalism with freedom, and the dictatorial tendencies inherent in the national doctrine. In this Eötvös followed the already mentioned Western European liberal thinkers and some trends of German liberalism.

Discussing the period of 1859—1867 the emphasis is on Eötvös's efforts to find a compromise solution to the question of Hungary within the Empire, to solve the nationality question and to help reorganize the Habsburg Monarchy along modern lines. His proposals on linguistic, educational and national matters all aimed at this end, combining it with a process of democratisation. While Deák worked for a settlement between the dynasty and Hungary, Eötvös wanted an understanding with "Austria" and Hungary, based upon cooperation with the Austrian liberals.[4]

The second ministerial term of Eötvös (1867—71) is well summarized by the author. As Minister of Public Instruction he worked for two key issues: compulsary public education and the settling of the nationality question. He thought that the solution of the latter and of the problem of the Churches lies in the establishment of democratic self-government. Both here and in discussing the reform proposals concerning secondary and higher education the author stands on firm ground by using rich archival materials and the contemporary press.

In conclusion we may state that Paul Bödy's study is based on wide reading and the thorough analysis of the sources. Investigating the political philosophy of a sensitive and responsive liberal statesman he introduced new elements into the study of the political life and the Western intellectual contacts of Hungary

[3] His relation to John Stuart Mill was treated by István Gál in *Filológiai Közlöny*, 1969, pp. 211—220.

[4] This was expounded by the author of this review in his article on Eötvös and the preparation of the Compromise, *Századok*, 1969, No. 6.

and its other East Central European neighbours. He showed both the permanent elements and the modifications of a political philosophy throughout a succession of political epochs, their contemporary criticism and the evaluations arrived at by posterity. The American Philosophical Society should be commended for publishing this work.

József Antall

Brabant, Hyacinthe: Esculape chez Clio. Bruxelles, Presses Académiques Européennes, 1971. 205 p. 17 ill.

A szerző orvos, méghozzá szakorvos, de kapcsolatai lehetnek a szépirodalom felé, mert a 6. lapon felsorolt egyéb művei között szerepel két verseskötet is. Ez a személyes háttér magyarázza bizonyára egyik tanulmányát, amelyben *Jacques Grévin*-nel (1538—1570) foglalkozik, aki orvos volt, de verseket is írt és színdarabokat (53—82.).

A könyv első tanulmánya *Apollónia vértanúságával* foglalkozik (13—33.) és Eusebius Egyháztörténetének róla szóló tanúságtétele után kimutatja a kultuszába beférkőzött költött elemeket. E tanulmány rövidebb formában megjelent a CLIO MEDICA 1967-es évfolyamában. — *Aranyevők és napivók* címmel az alkimia és az asztrológia néhány gyógyászati próbálkozását kíséri végig a történelmen (35—51.). — A Jacques Grévin-t bem utatócikknek ezt a romantikus címet adta: Jacques és Nicolle, avagy egy orvos-költő szerelme a XVI. században. — A *Hullák a bíróság előtt* c. tanulmány tárgya az emberi igazságszolgáltatásnak azok a túlkapásai, amelyeknek szenvedő alanya meghalt vagy kivégzett emberek holtteste volt (83—93.). — *Wier János, vagy: ördögök igen, boszorkányok nem* címmel ismerteti az 1515-ben Hollandiában született *Dr. Johannes Wierus* (Weyer vagy Weiher) cleve-i hercegi orvos életét († 1588-ban) kiemelve főleg a boszorkányvádak és -perek elleni felvilágosító munkásságát (95—114.). — A napóleoni kor híres francia színészéről, *François-Joseph Talma*-ról szól a kötet 5. tanulmánya. Apja fogászhivatását kénytelen előbb követni, és csak 1789-ben lett színésszé. A tanulmány helyet szentel Talma betegségtörténetének, halálának, temetésének és világnézetének is (115—156.). — A tanártársát megölő egyetemi tanár, *John White Webster* (1793—1850) esete következik ezután, és további három olyan eset, amelyben az áldozat fogazata vagy műfogsora vezetett a bűntettek tisztázására. — *Victor Galippe és a zöld halál* a címe a soron következő közleménynek, amely vázolja ennek az 1847-ben született és 1922-ben meghalt francia toxikológusnak az életútját és különös küzdelmét a rézből készült konyhaedények használatának ellenzőivel. Sokoldalú érdeklődése azonban kiterjedt a szövettan, a közegészségügy, a sztomatológia és az öröklődéstan területére is (167—185.). — Bő bibliográfia, név- és tartalomjegyzék teszi teljessé a könyvet.

Brabant feldolgozási módja érdekes keveréke a történetírásnak, a történelem népszerűsítésének és „a történelem az élet tanítómestere" elve alkalmazásának. Stílusa olvasmányossá teszi azt, amit leír, alapossága elhiteti az olvasóval azt, amit megállapít, végül a jelenre vonatkozó megjegyzéseivel elgondolkoztatja a szakembert csakúgy, mint az érdeklődő laikust.

Nem az Ember történetét akarta megírni, hanem az emberek történeteit. Bár nem ért egyet azokkal, akik a történelemben csak orvostudományi esetek sorozatát látják, sem azokkal, akiknek az orvostudomány történetei a fontosak, vallja, hogy nemegyszer az orvosnak kell megkísérelnie a történetíró munkájához szükséges adatok egy részének szolgáltatását.

Ebben az értelemben követhetjük könyve lapjain keresztül „Aesculapiusnak egyik tanítványát Clióhoz".

Vida Tivadar

Bruno, F. J.: The Story of the Psychology. New York, Holt-Rinehart-Winston, 1972, pp. 209.

Egy tudományos író, aki szívén viseli, hogy megkönnyítse olvasóinak az olvasottak megjegyzését. Műve tehát voltaképpen a nagyközönségnek szánt tankönyv. A szerző jó pedagógus: érti a módját, hogy mondanivalója — a lélektan története — megtapadjon „tanulói" emlékezetében. Elsősorban a mű világos felépítésével siet segítségükre. Az első részben a modern pszichológia filozófiai, a másodikban természettudományos gyökereit tárja fel. Az előbbit négy fejezetben tárgyalja: Az ókor emberszemlélete (Platon és Aristoteles); A középkor és a reneszánsz (Aquinói Tamás és Descartes); Az angol empirizmus (Locke, Berkeley és Hume); A német filozófia és a tevékeny szellem (Leibnitz, Kant és Herbart). A második rész hat fejezetre oszlik: Kísérleti lélektan (Fechner, Helmholtz, Wundt); Gyakorlati lélektan és funkcionalizmus (Galton, Binet és Watson); Alkatlélektan (Wertheimer, Thorndike és Köhler); Pszichoanalízis és személyiséglélektan (Freud, Jung és Adler); A ma és a holnap pszichológiája.

A jól áttekinthető szerkezet azonban csak keret, amelyet a szerző mindvégig ügyesen tölt meg fordulatos előadásával. Két fő eszközt alkalmaz: az anekdotát és a példát.

A lélektan nagyjait rendszerint életüknek egy-egy jellemző epizódjával teszi személyes ismerősünkké, de az anekdotát úgy választja meg, hogy az egyben az illető pszichológus gondolatrendszerét is megvilágítsa. A fiatal Aquinói Tamás tüzes piszkavassal utasítja ki cellájából a csábítóul rászabadított kurtizánt, s ez az eset mindjárt a rendszerében oly fontos helyet elfoglaló szabadakarati döntést is példázza. Freudot, aki a véletlen elszólásokat a tudat alatti megnyilvánulásainak tekintette, úgy ismerjük meg, amint épp egy betegétől búcsúzik. A beteg megnyugtatja az orvost: „Később majd *füllentek*" („fizetek" helyett. Az angolban: „play you" — „pay you"). A szerző olykor karikaturisztikusan jellemez (Leibnitzet mint Voltaire Candide-jának Pangloss mesterét), de ilyenkor külön figyelmeztet, hogy a karikatúra nem portré! Általában egész tárgyalásmódját jellemzi a — talán ez a legjobb szó rá — lovagiasság. Mindegyik lélektani rendszert elsősorban *belülről* akarja megértetni, a kulcsfogalmak szemléletes magyarázatával, gyakorlati példák sorával a koncepciót kívánja megláttatni. Rámutat a korokon átívelő szellemi kapcsolatokra, tárgyilagosan ismertet, kritikájában jobbára arra szorítkozik, hogy fölfedi az egyes koncepciók gyengéit, egyoldalú-

ságait. Ő maga a komplementáris szemlélet híve, a kategorikus értékítéletektől tartózkodik.

Külön figyelmet érdemel az utolsó fejezet, amelyben a technika vívmányaival szövetkezett pszichológia veszélyeiről szól. Avatatlan kezekben a pszichológia félelmetes eszközzé válhat az ember leigázására, a társadalom dehumanizálására. E veszély elhárításának legelső feltétele a kellő lélektani tájékozottság. A szerző ezt kívánta szolgálni művével.

Az egyes fejezetek végén az ellenőrző kérdésekre előre megadott 4—4 válaszlehetőség közül a helyesnek kiválasztásával az olvasó maga győződhet meg arról, jól megértette-e az olvasottakat. A könyvet kétrészes ajánló bibliográfia (a tárgyalt pszichológusok fő művei, ill. lélektan-történetek) és betűrendes névmutató egészíti ki.

Kinek szól a könyv? Mindenkinek. A laikust tájékoztatja, a szakembernek pedig mintául szolgálhat, hogyan kell szakszerűen, bölcsen, közérthetően és élvezetesen tájékoztatni.

Némethy Ferenc

Chick, H.—Hume, M.—Macfarlane, M.: War on Disease. A History of The Lister Institute. London, Adré Deutsch Limited, 1971, pp. 251. 111. 19.

A viktoriánus kor angol kutatói nehezen viselték el, hogy nekik nincs a francia Pasteur Intézethez hasonló bakteriológiai intézményük. Élesen rávilágít erre a tényre Frigyes német császár feleségének — Viktória angol királynő legidősebb, azonos nevű — lányának levele testvéréhez, a walesi herceghez: „It makes me mad when I think that Englishmen have not a chance of pursuing these vital questions of Science, these investigations and experiments, in England, and are obliged to go to Germany and France to study Bacteriology. We ought to have a Versuchs-Station in England . . ."

Az 1891-ben alapított Intézet vérbeli „story"-ját olvashatjuk e kitűnő könyvben. A három írónő kitűnő arányérzékkel sorakoztatja fel a tudományos eredményeket, de ugyanakkor nem felejtkezik meg arról sem, hogy minden intézet formátumát, belső világát azok az emberek egyénisége — kiváló és gyarló emberi tulajdonságai — szabja meg, akik az intézményben dolgoztak, munkájukat és életüket szentelték az intézet céljainak elérése érdekében. Ez a könyv példaképe lehet minden „historiae domus"-nak.

Huszonegy gondosan szerkesztett — önálló tanulmányként is helytálló — fejezetben ismerhetjük meg a világhírű Lister Intézet 70 éves történetét, az alapító pionírokról napjainkig. Az Intézet fejlődését talán legjobban pár számadattal tudjuk érzékeltetni. Prof. Sir Charles J. Martin, aki 1903-ban került — mint harmadik igazgató — az Intézet élére, még csak hat osztállyal és húsz tudományos fokozatú kutatóval dolgozott. Ezzel szemben az 1952-ben, mikor Prof. Sir. A. Ashley Miles hatodik igazgatóként átvette az Intézet vezetését, már tizenkét osztály, rendszerint hatvan fő körüli tudományos kutató végezte a munkát, és az Intézet készen állt arra is, hogy a felmerülő feladatok megoldására új osztályokat és új tudományos munkatársakat mozgósítson. Azt hiszem, elmondhatjuk, hogy

ez a rugalmasság — a felmerülő problémákhoz, azok sikeres megoldásához való alkalmazhatósági képesség és lehetőség — minden tudományos intézet álma.

Orvostörténetileg két szempontból is érdekes és tanulságos könyv a Lister Intézet históriája: egyrészt, mert tipikusan angol, másrészt, mert nemzeti jellege mellett kifejezetten nemzetközi. Utóbbira a legmeggyőzőbb bizonyíték az Appendixben felsorolt külföldi vendégkutatók terjedelmes névsora — közöttük természetesen magyarok is.

Kitűnő képanyag és index egészíti ki a szokott angol eleganciával kiállított könyvet.

Pataki Zoltán

Claparède, René-Edouard: Lettres. Hrsg. Georges De Morsier. Basel—Stuttgart, Schwabe Vlg. 1971, S. 74, T. 1.

A Basler Veröffentlichungen zur Geschichte der Medizin und der Biologie elnevezésű sorozat e 29. kötete az 1832-ben Genfben született és 39 éves korában, 1871-ben Sienában meghalt természettudós hátrahagyott 231 leveléből közli a legérdekesebbeket: az útleírásokat, a több országban tett tanulmányútjairól írottakat, azokat amelyek tudományos felfedezéseire és első közleményeire vonatkoznak, a betegségéről beszámolókat. Bizonyára ez utóbbiak keltik majd fel különösen az orvostörténészek érdeklődését.

A francia nyelvű munkához a sorozat kiadója, *Heinrich Buess*, a Bázeli Egyetem Orvostörténeti Intézetének vezetője fűz utószót német nyelven. Ebben vázolja Claparède életútját, amely érdemtelenül merült feledésbe, s amelynek állomásai tükröződnek a közölt levelekben. Így pl. diákkorának érdekes orvostörténeti vonatkozása, hogy a nagy fiziológussal, *Johannes Müller*rel tett norvégiai utazása során Bergenben szörnyű körülmények közt levő lepratelepeket láthatott. Röviddel utolsó szigorlata előtt éri őt szívhibájának súlyos rohama, amelynek a következményei aztán végigkísérik egészen korai haláláig.

Eltekintve néhány kisebb szemészeti tanulmánytól, Claparède nem foglalkozott orvosi témákkal. Fő kutató területe a zoológia volt, különösen az egyszerűbb állatfajok fejlődéstörténete és élettana.

1863-tól fogva az élete folytonos küzdelem volt említett betegségével, valóságos martirium. Annál nagyobb csodálatunkra méltó életműve, amelyet szinte ki kellett kényszerítenie gyönge testéből.

Vida Tivadar

Clarke, Edwin: Modern Methods in the History of Medicine. London, The Athlone Press, 1971.

Edwin Clarke, a kötet szerkesztője, e tanulmánysorozat megjelentetésével érzékeltetni akarta, mennyi új módszer és korszerű technikai megoldás segítheti az orvostörténeti kutatást. Ezek kiegészítik, gazdagítják a hagyományos kutatási módszereket, s hozzájárulnak a tudományág magasabb szintre emeléséhez.

1966-ban az észak-amerikai orvostörténeti társaság hívta fel a kutatók figyel-

mét, hogy tanulmányok formájában tárják fel és ismertessék ezeket az új módszereket. A felhívásra beérkezett tanulmányok válogatása ez a kötet, amely nagy figyelmet szentel az orvosi szociológia, statisztika, dokumentáció, grafika bevonásának a történeti kutatásokba. Fontosnak tartják a szerzők a társtudományok kutatási eredményeinek a felhasználását is. Jelentőséget tulajdonítanak az elsődleges források helyes tanulmányozásának, a jó, kritikai fordítások, szövegmagyarázatok szerepének. Még az sem közömbös a kutató szempontjából, hogy egy-egy intézet, könyvtár milyen szakozási módszert alkalmaz könyv- és dokumentumanyaga osztályozására.

A huszonegy tanulmány szerzője különböző nemzetiségű és foglalkozású kutató. Van köztük neves történész, filológus, szociológus, statisztikus, könyvtáros, geográfus, gyakorló orvos, s több orvostörténész. A kötet alapos tanulmányozása javára szolgál mindenkinek, aki érdekelt abban, hogy fokozódjék az orvostörténeti kutatómunka hatékonysága, színvonalának emelése, az orvostörténelem kritikusabb szemlélete.

A kötet tartalomjegyzékére vetett pillantás is meggyőzhet bennünket arról, milyen széles spektrumú és korszerű feldolgozású munka került a kezünkbe. Témái: Eszmék és nézetek historiográfiája az orvostudományban; Az orvosi hivatás-gyakorlat és az orvostörténelem; Irodalmi és dokumentációs adatok felhasználása az orvostörténelemben; Történeti statisztikai adatok orvosi vonatkozásai; Fejlődő országok orvostörténete; Diagnózis a múltban; Betegségek a régi népeknél; A paleopathologia újabb eredményei; Tudománytörténet és orvostörténelem; Orvosi életrajzok, levelek és a tudományos életrajzírás; A tudományos és szociális orvostudomány története; Esetismertetések felhasználása az orvostudomány historiográfiájában; Galénoszi szöveg kiadása és fordítása; Statisztikai módszerek alkalmazása régi orvosi szövegeknél; A történeti források computeres ellenőrzésének problémái és lehetőségei; Osztályozási módok orvostörténeti könyvtári anyagnál; A szájhagyomány; Elsődleges orvostörténeti forrásanyag-gyűjtemény a kutatás és oktatás segítésére; Orvostörténeti adatok grafikus ábrázolása; A betegségek történeti földrajza; Az általános történelem és az orvostörténelem kapcsolata.

A kötet nyomdai kivitele kifogástalan. A szerkesztői munka gondos. Az eligazodást jó név- és tárgymutató segíti.

R. Harkó Viola

Crellin, J. K.—Scott, J. R.: Glass and British Pharmacy 1600—1900. A Survey, and Guide to the Wellcome Collection of British Glass London, Wellcome Institute of the History of Medicine, 1972, pp. 72.

Az 1969-ben megjelent *Medical Ceramics* című katalógus után, Dr. J. K. Crellin—J. R. Scott-tal együttműködve — újabb értékes katalógussal járult hozzá a Wellcome Institute gazdag gyógyszerésztörténeti anyagának megismertetéséhez.

A jelen tanulmány az első kísérlet az Intézet változatos üveganyagának tudományos feldolgozására. A szerzők rövid bevezetőt adnak, melyben számos korabeli

forrást felhasználva felvázolják az üveg patikaedények általános elterjedésének gyógyszerészettörténeti hátterét.

Bár az üvegedények alkalmazására vonatkozó legkorábbi adatok a 16—17. századból származnak, ebből a korból alig maradt fenn anyag, és a gyér emlékek sem érik el a Kontinensen fennmaradt üvegedények formai és díszítésbeli eleganciáját.

A patikák berendezésének kialakításában szerepet játszott az a speciálisan Angliára jellemző fejlődés, amely a patikusok rendjében végbement. Eleinte a gyógyszer rendelése és elkészítése egyazon személy, az *„apothecary"* feladata volt. A 17. századtól kezdve az *„apothecary"* — nevével ellentétben — gyakorló orvosi feladatok végzésére specializálta magát, mely folyamat a 19. század elejére fejeződött be. A gyógyszerkészítés a *„chemist"* feladata lett, aki később társult a „druggist"-tal, a „gyógyszeráru-nagykereskedővel" — aki sok esetben a fűszerkereskedésről tért át a jobban jövedelmező gyógyszerárusításra. Az 1841-es Pharmaceutical Society of Great Britain megalapítása után a *„Chemist and Druggist"* lett Anglia hivatalos gyógyszerészévé, bár még sok *„apothecary" (orvos)* volt, aki saját maga készítette el receptjét. A fenti különbségek Chemist, Druggist és Apothecary között igen bonyolultak voltak, és legtöbbször már a patika berendezéséből is következtetni lehetett, hogy ki a tulajdonos. A szerzők egy magyar orvos könyvéből idéznek (*J. E. Feldmann, Quacks and Quackery Unmasked,* London 1842), aki részletesen leírja ezeket a különbségeket.

A „Chemist and Druggist"-boltok valósították meg Angliában először a mai értelemben vett patikakirakatot. A nagy üvegablakokon keresztül be lehetett pillantani a boltba, ill. az ablakba helyezett tárgyakra, melyek felhívták magukra a figyelmet. A „kirakatba" tett tárgyak között sok vitára adott okot a színes folyadékkal telt üveg. Ezek hengeres vagy gömbölyded, hosszú nyakú üvegek voltak, melyeket zöld, kék, sárga vagy vörös folyadékkal töltöttek meg. Minden jel arra mutat, hogy díszüvegnek készültek — nem is mindig csak patika számára.

Ugyanakkor arra is kell gondolnunk, hogy mielőtt az üvegkirakat díszítési funkcióját felfedezték, egyszerűen tárolási céllal is helyezhettek oda üvegedényt. Egyes vélemények szerint a *„show globes"*, vagyis díszüvegek eredete arra az időre megy vissza, amikor az edényekben tinktúrát készítettek és a szert kitették az ablakba, hogy a nap süsse.

Bár a keménycserép patikaedény megjelenésével a kerámia patikaedények népszerűsége ismét fellendült és használatuk a 19. század végéig fennmaradt — az üveg népszerűsége vetekedett a kerámiáéval és széles körben alkalmazták folyékony gyógyszerek, porok és pirulák tárolására. Az 1809-es *London Pharmacopoeia* szerint savak, lúgok, fémek és sók tárolására kizárólag jól zárható üvegedényt kell használni.

A katalógus második részében az üvegek felsorolása és pontos leírása következik. Az első csoportot a henger alakú átlátszó üvegek alkotják. A keskeny szájút csiszolt üvegdugó zárja le, a széles szájúak ón-, vagy festett fafedővel záródnak. A 19. század elejéről származnak. A második csoportba valószínűleg a 18. századi széles vagy keskeny szájú, zöld vagy kék palackok tartoznak. Ide sorolják az enyhén karcsú, hosszított nyakú ametiszt üvegeket is. Külön csoportot képeznek a

gömbölyű testű, rövid nyakú ametiszt- és borostyánüvegek, valamint az extra nagyságú díszüvegek, a „show globes". Külön fejezetben tárgyalják a szerzők a mérgek tárolására szolgáló üvegcséket is.

A gazdagon illusztrált katalógus, mely több mint 1200 darab tanulmányozása alapján készült, méltán reprezentálja a Wellcome Institute különleges üveggyűjteményét.

V. Faludy Anikó

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának katalógusa. Catalogus Bibliothecae Collegii Debreceniensis Helveticae Confessionis, XVI. Orvostudomány. Szerk. *Módis László*. Debrecen, 1972. 237 l. (Régi Tiszántúli Könyvtárak 1.)

Az orvostörténeti kutatás számára fontos segédeszközt jelent az 1538-tól működő Nagykönyvtár orvostudományi gyűjteményének kötet formájában való megjelenése. A katalógus szerkesztője, néhai *Módis László*, továbbá készítői: *Fekete Csaba* és *Nagy József* ezzel az ország egyik legfontosabb orvosi gyűjteményét tették hozzáférhetővé. A legjelentősebb orvosi gyűjteménnyel ugyanis — a nagyszombati egyetemi könyvtáron kívül — az ország másik felében működő és a XVI. század közepétől rendszeresen gyűjtő Református Kollégium Nagykönyvtára rendelkezett. A kutatás szempontjából ma már legfontosabb forrás a Budapesten működő Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, amelynek azonban gyűjtőkörét, több mint 7000 kötetes gyűjteményével — különösen hazai vonatkozásban — szervesen kiegészítheti ez a könyvtár. Weszprémi Istvánnak a XVIII. század második felében magyarországi és erdélyi orvosok adatainak összegyűjtésében legfőbb forrása volt.

A katalógus címfelvétele az 1870-ben kialakított gyűjteményi rend figyelembevételével történt, így a mai kutatás szempontjából talán hiányos és korszerűtlen. Elképzelhető, hogy az ún. „rokon-szakcsoportokban" átfedések is vannak, ezért a 14. „Mértan, természettan"-ba sorolt kémiai és a 15. „Természetrajz, gazdaságtan" csoportba sorolt biológiai művek között is előfordulhatnak orvosi művek. A kutatónak tehát feltétlenül tájékozódnia kell a rokon-szakcsoportokban, ahhoz, hogy ismerje a könyvtár teljes orvosi anyagát. Az elképzelés szerint a teljes anyag kb. 25—26 kötetben fokozatosan közlésre kerül, amelynek tiszteletre méltó kezdeményezése — a Református Kollégium Nagykönyvtára és a Kossuth Lajos Tudományegyetem közös vállalkozásaként — a megjelent kötet. Tudománytörténeti szempontból valóban elismerésre méltó, hogy az egyik legjelentősebb, de már nem fejlődő, zárt egységnek tekinthető magyar tudományos nagykönyvtár teljes anyaga kerül tájékoztató segédeszközként a kutató asztalára, amely mentesít a Nagykönyvtár nehézkesen kezelhető katalógusának használatától.

Az elvi szempontokon túl azonban, mind könyvtártörténeti, mind dokumentációs szempontból joggal merülnek fel problémák. Az első probléma, éspedig alapvetően, az időhatár kérdése. A katalógus ugyanis egészen 1955-tel bezárólag ÁBÉCÉ rendben egyszerűen felsorolja az állományban levő összes nyomtatott

könyvet. Mivel a gyűjtemény ma már lezárt, érdemes lett volna időhatárt megállapítani. (A több mint 100 ezer kötetes országos orvostörténeti gyűjtemény gyűjtési időhatára a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban az 1900-as év.) Esetleg a következő kötetekben ez a könyvtártörténetileg egyáltalán nem érdektelen szempont figyelembe jöhetne. Továbbá az is ajánlatos lenne, ha a jövőben megjelenésre kerülő szakcsoportok tematikailag kapcsolódnának az előzőhöz. Az „ad hoc"-szerűen választott, most készülő földrajzi kötet helyett talán a már említett 14., ill. 15., az orvosihoz szervesen kapcsolódó szakcsoportot kellett volna feldolgozni. Így legalább egy szakterület és a rokontudományok egymást követően megjelentek volna, amely nemcsak tudomány- és könyvtártörténeti szempontból, hanem az illető szaktudomány oldaláról nézve is komplex megoldás. Végül alapvető a kéziratok (17. sz.), a régi magyar könyvtári anyag (22. sz.), az ősnyomtatványok (23. sz.) és a folyóiratok, hírlapok (21. sz.) szakcsoport feldolgozása, mivel ezek valamennyi szakterülethez kapcsolódnak.

Egy katalógus könnyű használatát jó indexek és egységes rövidítések rendszere teszi könnyűvé, amelyről azonban ennél a katalógusnál sajnos nem beszélhetünk. A rövidítéseknél nincs egységes elv; a nyelveknél pl. a „belg." magyarázatra szorul, mivel belga nyelv nincs; csak a latin, ill. a német esetében alkalmaznak kettős formát. A helyneveknél minden esetben megadandó a mai forma, így elkerülhető a többféle jelölés; a „Trajecti ad Rhenum" és „Ultrajecti" mindkettő Utrechtet jelöli; de csak „Lugd. B." szerepel, holott tudjuk, hogy „Lugd." Lyont és az előző Leydent jelenti stb. Az intézmények és folyóiratok rövidítésrendszerét a Magyar Nemzeti Bibliográfia, ill. a Magyar Folyóiratok Repertóriuma sziglarendszere figyelembevételével kell létrehozni. „Emlékkönyv" jelölésére pl. többféle rövidítést használnak, a megváltozott folyóiratcímeket nem veszik figyelembe (pl. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica jelenlegi címe Communicationes de Historia Artis Medicinae). Az indikálásoknál feltétlenül jelölni kell, hogy milyen funkciót tölt be: az első nyilván „index nominum", a második az „index locorum" vagy „geographicus". A személynévmutató használatánál hosszas fejtörést okoz, hogy mire szolgál, mert az anyag is betűrendes. A helyrajzi index elég szakszerűtlen: az egyes város- és helységnevek több nyelven is szerepelnek, gyakran egymást követően (Bükkgebirge, Bükk hegység stb.); Erdély és Dácia más-más mutatóval szerepel, a címet véve alapul; az indikálás sokszor nyelvtanilag is helytelen (pl. Aqua area pragensi, mégpedig az „A" alatt indikálva); az intézetek, ill. társulatok nem földrajzi fogalmak stb. Végül a katalógusban való keresést megkönnyítené, ha az egyes egységek sorszámot kapnának. A rarissima-vetustissima kiadványokra és a különlegességekre valamilyen külön jel hívhatná fel a figyelmet.

A kezdeményezés értékét egyáltalán nem csökkenti ez a néhány elvi és gyakorlati probléma. A hazai kutatást jól szolgálná egyéb tudománytörténeti értékű könyvgyűjtemények katalógusainak megjelentetése. Ez különösen fontos lenne az „alkalmazott" tudományok és a természettudományok esetében, amelyek jobban körülhatároltak, kisebb mennyiségben gyűjtötték egykori köz- és magánkönyvtáraink. Éppen ezért az országos áttekintést könnyítenék meg ezek a kiadványok, hiszen nem egy fontos mű csak egy példányban van meg az országban.

Így igen fontos orvos- és természettudományi anyag van a sárospataki Kollégium, a Ráday Könyvtár, a budapesti Egyetemi Könyvtár (ELTE) állományában.

Vida Mária

Dubler, Paul Johann: Johann Jakob Baader, 1810—1879. Liestal, 1970, S. 74, T. 1.

A doktori értekezés a Baselland kantonbeli Gelterkindenben tevékenykedő Johann Jakob Baader életét és munkásságát tárgyalja. Baader orvosi praxisa mellett politikai-közéleti tényked ésével is hírnevet szerzett magának a kantonban.

A családra vonatkozó adatok levéltári kutatások alapján kerültek napvilágra; az anyakönyvek anyagát, a családi levelezést újságok, valamint a két Baader — apa és fiú — tudományos és önéletrajzi munkái egészítik ki.

Az alapos feldolgozás során az olvasó előtt kibontakozik egy svájci orvoscsalád élete.

A családalapító, Hans Baader, 1620-ban telepedett át Rorschachból Liestalba, s mint a neve is jelzi, fürdős és borbélymester volt, aki szükség esetén fogat is húzott, sőt, bőrbetegségek gyógyításával is foglalkozott, a háborús időkben pedig felcserként segédkezett.

Johann Jakob Baader apja, Samuel már egyetemi képzettséggel rendelkező orvos volt, elsősorban sebész, de boncolásokat is végzett, segédkezett a szüléseknél és széles körű praxisa volt. Johann Jakob, a legidősebb fiú folytatta apja mesterségét. A család még egy orvost adott Gelterkindennek: Johann Jakob legidősebb fiát, Arnoldot. Arnold Baader halála véget vetett a családban az orvosi hivatás iránti tradíciónak.

Johann Jakob 1828-ban kezdte meg orvosi tanulmányait Baselban, majd hamarosan Freiburg és Heidelberg egyetemeivel is megismerkedett.

Tanulmányai befejeztével Würzburg és München megtekintése után, 1833-ban, apja megbetegedésekor haza kellett térnie.

A fiatal orvosnak, akit ez idő tájt baseli letelepedési terv foglalkoztatott, döntenie kellett, hogy apja örökébe lépve folytassa-e a gelterkindeni praxist.

A döntés során J. J. Baader Gelterkindent választotta. Hamarosan a környék közkedvelt orvosa lett, kocsival, vagy lóháton látogatta a betegeket, népszerűsége miatt más orvos nemigen érvényesült a közelében.

46 évig dolgozott, szinte megszakítás nélkül szülőhelyén. 1879. március 17-én halt meg.

A könyv második része Baader orvosi és politikai tevékenységét tárgyalja.

1848—65-ig Sissach kerületi főorvosa volt. A katon négy körzetből állott, minden körzet élére főorvost választottak az egészségügyi törvény szerint, akinek a temetkezési és oltási ügyekben, a szülésznői tevékenységek felülvizsgálásában, törvényszéki orvoslásban kellett intézkednie.

A könyv egyik érdekes része a községek bábaellátásáról, bábaképzéséről írott fejezet. J. J. Baader a bábaképzés föllendítésére összeállított egy csecsemőápolási tanácsokat tartalmazó jegyzetet, melyben többek között szó esik arról, hogy az anyának kötelessége gyermekét szoptatnia.

Baader bámulatosan sokoldalú tevékenységéről tanúskodik a kulturális, szociális és politikai téren kifejtett aktivitása. Olvasóegyletet alapított, sok éven át a szegények gondozója volt, tagja lett a Közjótékonysági Társaságnak, közbenjárt a lakosság vízellátásának javításáért, tudományos összejöveteleken vett részt, leányközépiskola alapítását szorgalmazta.

A szerző részletesen tárgyalja a gelterkindeni orvos politikai és közéleti szereplését is, pl. a vasútépítési akcióban való részvételét, vagy a községi takarékpénztár alapításának történetét — e fejezetek azonban csupán helytörténeti szempontból érdemelnek figyelmet.

A mű, bár nagy alapossággal készült, éppen témájának túlzott korlátozottsága miatt szélesebb körű érdeklődésre nem tarthat számot.

Friedrich Ildikó

Duka Zólyomi, Norbert: Zacharias Gottlieb Huszty 1754—1803. Mitbegründer der modernen Sozialhygiene. Bratislava, Vlg. der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1972. S. 280. 111. 30.

Huszty Zakariás Teofil (1754—1803) jelentőségéhez mérten kevéssé ismert alakja a magyar orvostörténelemnek. Ha nem is nevezhetjük mellőzöttnek, munkásságának összképét eddig senki sem állította össze. A Pozsonyban élő Duka Zólyomi Norbert monográfiájának érdeme, hogy ezt most, először tette meg.

Huszty három egészségügyi területen fejtett ki jelentékeny munkásságot. Legismertebb és legelismertebb volt tevékenysége a gyógyszerészet területén. Emellett az egészségügyi rendészet első szakírói között volt számon tartva, de értékelték pozsonyi főorvosi munkásságát is. Duka Zólyomi Norbert monográfiája jelentőségben is, terjedelemben is Diskurs über die medizinische Polizei (Pressburg—Leipzig, 1786) című kétkötetes művét és ezzel az egészségügyi rendészeti tudományág megteremtésében betöltött szerepét helyezi a középpontba. E téren úgy értékeli Husztyt, mint aki lelkes propagátora volt Johann Peter Frank, az egészségügyi rendészet megteremtője tudományos munkásságának, de emellett ennek a fontos tudományágnak területén — melyből a szociálhigiéne és a modern egészségtudomány nőtt ki — önálló munkásságot is kifejtett, elsősorban a kérdés elvi, filozófiai megalapozásával és összefoglalásával. A kortársak — főként német nyelvterületen — elismeréssel adóztak Huszty munkájának, nemcsak az egészségügyi rendészet legjelentősebb képviselői közé sorolták, hanem felhívták a figyelmet arra, amivel Frank munkáját kiegészítette, különösen munkaegészségügyi területen. Ugyancsak német nyelvterületen, Huszty munkája az egészségügyi rendészet legfontosabb kézikönyvei között szerepelt sokáig. Az elkövetkezett feledésből akarja Duka Zólyomi visszaállítani Husztyt az őt megillető helyre, s magyarázatot adni arra, hogy Magyarországon miért maradt kevéssé ismert munkája, s miért nem valósulhattak meg elképzelései a hivatalos intézkedésekben. A szerző válasza: Huszty németül írt az éledő magyar nacionalizmus idején, majd pedig a felvilágosodás eszméit megtestesítő műve a II. József halála után a reakció felé fordult hatóságoknál is elutasítást váltott ki.

Huszty egészségügyi rendészeti jelentőségének kidomborítása mellett a monográfia nagy teret szentel a gyógyszerészet terén végzett munkásságának. Sőt itt — a Pharmacopoea Austriacán keresztül — Huszty elgondolásainak megvalósulását, önálló kutatások eredményeként mutathatja be Duka Zólyomi Norbert. Felhívja a figyelmet arra is, hogy Huszty hatása nem szűkíthető pusztán az anyagi és személyi kérdésekre, hanem elsőrendű érdeme volt e területen új, eszmei alapozottságú távlatok megnyitása. Általános irányelveinek egy része ma is helytálló. Azonban e téren sem aratott Huszty teljes sikert, hiszen az önálló magyar Pharmacopoeát nem alkothatta meg.

Végül Huszty városi orvosi tevékenysége (1777—1803), főként a közegészségügy emelése terén kifejtett munkássága és Pozsony kulturális életében betöltött szerepe az, ami a monográfiában teljessé teszi Huszty tudományos arcképét.

Duka Zólyomi Norbert nem személyi monográfiát szándékozott írni, hanem olyan művet, amelyben a gyakorlatilag tevékenykedő és a tudományosan dolgozó orvos korával, környezetével szoros egységet alkot. Ezért foglalkozik Huszty bécsi és nagyszombati professzorai tudományos portrévázlatának megrajzolásával, a felvilágosodás eszméinek felvázolásával és Pozsony 18. század végi kulturális képének bemutatásával.

A monográfia kimerítő kutatómunka alapján született meg, kiemelkedő értéke a nagy levéltári és az egykorú folyóiratokból származó anyag mellett a vonatkozó német és szlovák orvostörténeti irodalom alapos használata.

A kötet tudományos apparátusa (a Huszty-művek kronológiája, irodalomjegyzék, levéltári és folyóiratjegyzék, névmutató) igen jól kezelhetővé teszik a kötetet.

Duka Zólyomi Norbert monográfiájának erénye a korabeli vagy közel egykorú irodalom szinte hiánytalan felsorakoztatása. De kevésbé használta fel a történeti szakirodalmat, abból is alig néhány kivétellel csak a szoros értelemben vett orvostörténeti szakirodalmat. E hiány vonja maga után a művelődéstörténeti fejezetek háttérbe szorulását, illetve a művelődéstörténeti vonatkozású részek bizonyos tévedéseit is. E kérdéskörben a legjelentősebb a szerző megállapítása Huszty Diskursjának magyarországi hatástalanságáról. Erről így ír az előszóban: „Hazájában, az akkori Magyarországon, Huszty volt megalapítója az egészségügyi rendészetnek, mint új tudományos elvnek. Bene Ferenc hivatalosan előírt tankönyve csak 20 évvel Huszty műve után jelent meg. Huszty viszont németül írt, és ez a körülmény abban az időben, amikor a Magyarországon feltámadó nacionalizmus első lépéseit tette, amikor a hivatalos helyek is rosszallták az ő kritikai megjegyzéseit, elzárták előle a hivatalos karrier lehetőségét. Így adódott, hogy ellentétben a német nyelvterületekkel, Huszty saját hazájában kevés elismerésre talált." (6. l.) Majd kiegészíti, Fritz Valjavecre hivatkozva: „Elsősorban a 19. század nacionalista szelleme, amely Magyarországon a németül írt és egyetemességükkel közvetlenül az európai fejlődésbe belenövő szerzőket nem vette figyelembe" — ez az oka a Huszty körüli hallgatásnak is. (8—9. l.)

A romantika mellett a felvilágosodásból is erőteljesen táplálkozó európai nacionalizmusok — így a magyar is — nyelvi és kulturális téren tették meg első lépéseiket a 18. század utolsó harmadától kezdve, hogy aztán a 19. század közepére

már politikai és állami önállóságot követelő forradalmakba torkolljanak. A harc heve, összefonódva az eluralkodó romantika érzelemkultuszával, természetesen sodort minden törekvést túlzásokba is. Ennek ellenére nincs alapja — s főként nem a 18. század végén — olyan megállapításnak, mely egy mű, és éppen orvosi és államigazgatási vonatkozású mű hatástalansága első számú okának a magyar nyelvű nacionalizmust teszi meg. Éppen az erőteljesen germanizáló II. József alatt, de utána is évtizedekig, kimondottan előnyt jelentett a német nyelvűség a Bécsből kormányzott Magyarországon. Emellett pedig a jelentős százalékában német vagy német anyanyelvű — s a magyar származásúak közül is tekintélyes mennyiségben a bécsi vagy németországi egyetemeken végző — magyarországi orvostársadalomban ez a nyelvi probléma fel sem merülhetett. A pesti orvosi karon még az 1830-as években is több tanár elemi szinten sem volt birtokában a magyar nyelvnek, s a Helytartótanács rendeletére, miszerint a sebészhallgatókat magyarul kell oktatni, maga az orvosi kar nyújtotta be tiltakozását. Az első magyar nyelvű orvosi folyóirat, az Orvosi Tár is 1831-ben indult, a Karon pedig lényegileg csak 1845—46-ban kezdtek áttérni a magyar nyelvű oktatásra, az addig zömmel német és latin oktatás után (l. bővebben R. Harkó Viola, Comm. Hist. Artis Med. 51—53./1969.). Ami pedig az orvosok szakmai tájékozódását illeti, még háromnegyed évszázaddal Huszty kora után, 1864-ben is azt látjuk Semmelweis katalógusa alapján, hogy az orvosi kar könyvtárának folyóiratállományát, alig néhány kivétellel, külföldi folyóiratok alkották. A 137-féle külföldi folyóirat közül pedig 103 volt német nyelvű! Ez természetes is, hiszen az értelmiség és a szakirodalom nyelve Magyarországon még a 19. század első felében is jórészt a német volt. (L. bővebben Székely Sándor: A magyarországi orvosok szakmai tájékozódási forrásai a XIX. század első felében. Comm. Hist. Artis Med. 57—59./1971.)

S e kérdéshez végezetül még valamit: a „feltámadó magyar nacionalizmus" — Huszty *német* nyelvű műve után 20 évvel! — miért fogadta volna kedvezőbben Bene Ferenc *latin* nyelvű művét?

Huszty Diskursjának magyarországi hatástalanságát semmiképpen nem kereshetjük tehát a mű nyelvében. Eszmerendszere, kapcsolata a felvilágosodással és a jozefinizmussal, reálisabb magyarázatot nyújt arra. A monográfia nagy súlyt fektet ezekre a kérdésekre is, de nem mindig egyértelmű ezeknek vezető szerepe a nyelvi kérdések előtt.

Duka Zólyomi Norbert, amikor Husztyt a feledés homályából kívánja kiemelni, természetszerűleg összpontosítja figyelmét hősére és annak legjelentősebb művére. A munka során azonban mintha eltolódtak volna a történelmi értékelés határai. Egyfelől nem teljesen meggyőző a *mai* kutató hitvallása arról, hogy Huszty már közel két évszázaddal ezelőtt a *ma* korszerűnek értékelt filozófiai rendszer keretében foglalkozott tárgyával. Több magyarázatot igényelne az, hogy „Huszty orvosi vonatkozásban *minden* (kiemelés tőlem — B. G.) viszonyát felfedte az embernek környezetéhez és a társadalomhoz". (189. l.) Sőt Frank művével szemben anyagát nem orvosi, hanem filozófiai álláspontról rendszerezte, vagyis Frank konkrétságával szemben Husztynál az absztrakciótól való függés a döntő. Duka Zólyomi szerint éppen ez az, ami ma Frank fölé emeli

Husztyt: hogy ő az emberi életpályát már társadalmilag fontos tevékenységében ítélte meg, amint az egyes részkérdéseket is filozófiailag egységes láncra fűzte.

E ponton viszont még egy kérdés fölmerül: vajon Huszty hatástalanságában — a politikai körülmények mellett — nem éppen ez az elvontsága játszotta-e a döntő szerepet. Hiszen egy nagyon is gyakorlati tudományágnak, az orvosi rendészetnek megalapításával a gyakorlati teendők körének kijelölése, a megvalósulást szolgáló rendszer kiépítése az elsőrendű kérdés. Ezt csupán követheti a tudományág filozófiai elhelyezése, szerepének elvi jellegű körülhatárolása, mely fontos egyetemi tárgyként vagy jelentős lehet az utókor tudománytörténészének, de a maga korában a szervező, a létrehozó és a gyakorlatban megvalósító tudós-orvos után következhet csak.

Másfelől Huszty Diskursjának eszmei jelentőségére figyelve erősíti meg Duka Zólyomi Norbert Gortvay György megállapítását, hogy ez „az első tudományos munka a világirodalomban, amely a közegészségügy összes kérdését felölelte." (190. l.) Gortvay és Duka Zólyomi e megállapítása méltóképp kijelölné Huszty művének helyét — azonban éppen a jelen monográfia derítette ki, hogy Gortvay tévedésre alapozva állította ezt egyértelműen. Idézett mondata ugyanis teljes egészében így hangzik (a monográfiában sajnálatos módon hiányzik a hivatkozás a lelőhelyre: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I. köt. 207. l.): „Huszty Zakariás könyve . . . még Johann Peter Frank alapvető egészségtudományi munkájának megjelenése előtt látott napvilágot *s így* (kiemelés tőlem — B. G.) az első tudományos munka a világirodalomban . . ." stb. Csakhogy Frank művének kiadása 1779-ben indult meg, tehát hét évvel korábban, mint Huszty művéé, sőt Huszty ismerte és hivatkozott is a megjelent kötetekre (153. l.). Az „elsőség" ebben az esetben nem tehető kizárólagossá, Frank és Huszty egymásra hatása — és a kor ihlető ereje mindkettejüknél — csak együttesen vizsgálható. Duka Zólyomi Norbert ezzel a módszerrel élt, de a Gortvay-idézet a monográfia bizonyítási eljárásának ellentmondva, túlságosan egyértelművé tette az elsőséget. Sajnálatosan pontatlan hivatkozás egy nem létező idézetet is létrehozott. A szerző idézőjelben hozza a következőket Gortvay fenti művéből: „Die Ansichten über dem wissenschaftlichen Begriff, Umfang und die Bedeutung der medizinischen Polizei waren unentwickelt. Die Literatur beschäftigte sich nicht mit der Prävention, der Erhaltung der Gesundheit (sc. im öffentlichen Sinne), der Umgebung und den Ursachen der Krankheiten. Diese sogenannte Staatsmedizinlehre (»állami orvostan«), welche auch später noch auf der Pester Universität blühte, begnügte sich mit der Anführung der geltenden staatlichen Gesundheitsvorschriften." Az idézett helyen (Gortvay 205. l.) azonban nem egészen ez szerepel. Az „idézet" némileg módosított tartalmi kivonatot közöl. Az eredeti szöveg ugyanis így hangzik: „Az egészségtudomány újabb ága az *orvosi vagy egészségügyi rendőrség* (politia medica) 1793-ban lett önálló egyetemi disciplina, amikor »államorvosi tanítószéket« létesítettek a pesti egyetem orvosi karán.

Az államorvostan — egészségügyi rendészet — mint tudomány, az orvosok rendeletszabta teendőit, vagyis azoknak a közigazgatási rendelkezéseknek az

anyagát foglalta magában, amelyeket az egészségügy különböző ágaiban az egészségügyi főhatóság kibocsátott. Az államorvostan nem foglalkozott a *közegészség* megtartásának lehetőségeivel és a betegségek okainak felderítésével és nem sokat törődött az *emberi környezeti* tényezőkkel sem." Majd egy bekezdés után így folytatja: „Az egészségügyi rendészet tudományos fogalma, feladatköre és jelentősége tekintetében nem volt kialakult felfogás. Erre mutat az egészségügyi rendészet akadémiai elnevezésének állandó változása is."

A német olvasó számára megnehezíti a kötet használatát a földrajzi nevek következetlen előfordulása. Buda csak Ofenként szerepel, majd egy mondatban található „Pressburg und Sopron", Nagyszombat csak Trnava és Tyrnau néven fordul elő stb. Így sem a német használat, sem az egykorú, sem a mai állami hovatartozás szerint nem egységes a nevek használata. Ebben az esetben, még az esetleges nehézkességet is vállalva, mégiscsak a három nyelven történő helynévjelölés biztosíthatná az egyértelműséget.

Mindezek a monográfia alapvető értékét — Huszty működésének megrajzolását és egységes képbe fogását — nem érintik. Szükséges volt azonban megemlíteni a további téves hivatkozások megelőzésére.

Buzinkay Géza

Dymcock, William: Pharmacographia Indica. A History of the Principal Drugs of Vegetable Origin. Vol. 1—3. Karachi, Hamdard Institute of Health and Tibbi Research, 1972, pp. 599, 643, 642, index pp. 205.

Az 1890—1891—1893-ban három kötetből és külön kötetben megjelent Indexből álló Pharmacographia Indica újrakiadását az 1960-ban megtartott Nemzetközi Gyógynövény Szimpozion határozta el, Peshawarban. Indoklásul felhozták, hogy még ma is ez a munka tartalmazza teljes egészében az indopakisztáni szubkontinens gyógynövényvilágának klasszikus leírását, botanikai, kémiai, farmakológiai vonalon és egyidejűleg arra is alkalmas, hogy áthidalja a XIX. sz. vége és napjaink modern orvostudománya közötti távolságot. A modern gyógyszergyártás majdnem teljes egészében átállt a szintetikus készítményekre, de nem lebecsülendő az a legújabb irányzat sem, amely most újrafelfedezi a méltatlanul elfelejtett természeti gyógykincset különös tekintettel arra, hogy a cardiovascularis rendszer, a rák bizonyos formái, valamint a lelkibetegségek gyógyításánál komoly sikereket értek el gyógynövényekkel. Mindjobban kezdik felismerni, hogy a gyógynövényekben olyan „aranytartalékok" találhatók, melyet még mindig nem tártak fel a legújabb vizsgálómódszerekkel. Ezeknek az új kutatásoknak egyik bázisa ez a mindmáig túl nem szárnyalt igen alapos munka, melynek eredeti példányai már sehol sem kaphatók. A Hamdardot illeti a dicsőség, hogy majdnem az eredeti formátumban újranyomatta és a kutatók rendelkezésére bocsátja ezt az alapvető művet. A gyógyszerésztörténész számára külön jelentőséget biztosít az, hogy minden növény történetét és használatát is ismerteti.

Pataki Zoltán

Eliscu, Frank: Direct Wax Sculpture. Philadelphia—New York—London, Chilton Book Company, 1969, pp. 180, ill. 250.

A viasz mint szobrászati nyersanyag Benvenuto Cellinitől napjaink szobrászművészetéig ível. Nyugaton új reneszánszát éli, amit ez a könyv is bizonyít. Eliscu írását a hivatásos művészeknek szánja, de haszonnal forgathatja minden művészetkedvelő is. A viasznak, mint anyagnak megismerése után a szerző bevezet a technikába, azután a különböző megjelenítési formákat tárgyalja igen alaposan. (Gyerekek játéka, a figurális kompozíció.) Útmutatást ad a komplikáltabb és tartó vázat igénylő szobrok elkészítéséhez. Külön tárgyalja a modellvázlatokat, a tiszta absztrakt formákat, a viasz textúráját, a patinázást, majd végigköveti a viaszszobor útját az első megmintázástól a formába öntésig. Kitér a viasz felhasználására az éremművészetben és az ötvösségben. Egy fejezetet szentel Degas lovas tanulmányainak, majd igen tanulságos áttekintést ad a viaszszobrászat történetéből i. e. 3. évezredtől kezdve a XX. század elejéig. Végül a szerző bemutatja azokat a szobrászművészeket, akiket személyesen ismer és a viaszt tekintik legfontosabb szobrászati anyaguknak.

Miután a könyv szerzője maga is hivatásos szobrászművész, sok olyan ismeretet árul el, amely a műértő közönséget beavatja ennek a különlegesen érdekes művészeti ágnak a műhelytitkaiba. Kívülállónak ez talán a legérdekfeszítőbb része a gyönyörű fotókkal és igen ízléses borítóval és kötéssel ellátott munkának. A képek harmonikus elhelyezését és az igen elegáns és gondos tipográfiát külön is meg kell említeni. Kár, hogy a történeti áttekintés során nem szentelt a szerző figyelmet az orvostörténeti értékű viaszból készült anatómiai ábrázolásoknak.

Pataki Zoltán

Ernst, Cecile: Teufelaustreibungen. Die Praxis der katolischen Kirche im 16. und 17. Jahrhundert. Bern—Stuttgart—Wien, Hans Huber Vlg. 1972, S. 147.

Újabb érdekes munkával ismerkedtünk meg az ismert zürichi ideggyógyász-orvostörténész házaspár női tagjának jóvoltából. Cecile Ernst a nem új témát óriási terjedelmű irodalom felhasználásával, s eredeti források alapján új oldalról közelítette meg. A középkori ördögűzési gyakorlatot ismertetve, nemcsak annak teológiai és kortörténeti hátterét mutatja be, hanem az orvos szemével egy igen finom pszihiátriai kórismerethez jut — szemben az ilyen jellegű korábbi munkákkal.

Napjainknak a psychotherapia iránti élénk érdeklődése a korai „kezelési" módszerekre is kiterjed. Az orvosi psychotherapia csak a 19. században jött létre. Ez előtt az orvostudomány (a hyppocratesi-gallenusi nedvtanon alapult) a lelkibetegeket érvágással, beöntéssel, különféle gyógyszereléssel kezelték. A másik fajta „kezelési" módszer az egyházé volt — az ördögűzés, melyet az egyház is örökölt már ókori civilizációktól.

A középkori boszorkányok és megszállottak közti kapcsolat ismeretes a „Malleus maleficarum" v. boszorkányperek kézikönyvéből. A szerző boncolgatja az

ördögűzés ezen alanyainak — boszorkányok, megszállottak — különbözőségét, s közös vonásait.

Egy idáig alig felhasznált anyagot dolgozott fel: 10 nagyon részletes ördögűzési jegyzőkönyvet a 16—17. századból. A jegyzőkönyvek 13 személy (11 asszony és leány — köztük 6 apáca —, egy férfi és egy fiú) kezelését — ördögűzését — tárgyalják. Ezeket az embereket az ördög megszállottainak tekintették; a szövegből kitűnik hogy többé-kevésbé súlyos lelkibetegek voltak. A legtöbben közülük szegényes körülmények között éltek, és már ezért is kevés kilátásuk volt orvosi kezelésre. Az ördögűzés előtt soha nem alkalmaztak orvost, legfeljebb füvesasszonyt. Nem mintha a kor orvostudományának színvonalát tekintetbe véve sok siker koronázta volna az akkori orvosok működését.

Az egyház másképp próbált orvosolni: az ördögűzés „kezelése" varázsigékkel, oltári szentséggel, szentelt vízzel és tárgyakkal történt. Hogy hogyan történt ez, s a beteg javára vált-e, valamint az ördögűzést lehet-e a psychotherapia előfutárának tekinteni — erre válaszol a könyv.

Az bizonyos, hogy az ördögűzők — amennyiben erőfeszítéseiknél pontos, szó szerinti jegyzőkönyvet vezettek — úttörő orvosi tettet hajtottak végre anélkül, hogy tudtak volna róla: ők írták az első részletes psychiatriai kórtörténetet, sokszor több száz oldalon. Ilyenfajta jegyzőkönyvekből kiszűrt kórtörténetet már Charcot francia idegorvos és tanítványai is kiadtak, azonban kommentáraikat főként a symptomák leírására korlátozták. A szerző másik nagy érdeme a symptomák leírása és elemzése mellett éppen az, hogy — hála a források részletességének — a betegről elven képet sikerült adnia, néha családjáról, sőt a múltjáról is. Megfigyelte, hogy az ördögűzők és a megszállottak — a „gyógyítók és betegek" — egymást kölcsönösen befolyásolták; hatást gyakorolt a szertartásra a templomot megtöltő nézők igénye és szükséglete, közrejátszottak különböző társadalmi és politikai tényezők.

Mindent összegezve, érdekes, izgalmas, tudományos igényű művel ismerkedik meg az olvasó, mely a hazai szakemberek és érdeklődők figyelmét is méltán felkeltheti.

Szemkeő Endre

Fekete Sándor: Tauffer Vilmos 1851—1934. Budapest, Medicina — Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár, 1971. 164 l.

Ma már tudjuk, hogy a Tauffer Vilmosról írt nagyobb lélegzetű munka a nem régen elhunyt Fekete Sándor professzornak az utolsó, talán hattyúdalnak is szánt alkotása. A mesterré vált tanítvány dolgozza fel a tanítómester életét, tudományos pályafutásának minden vonatkozását és méltatja szakmai és irodalmi tevékenységét. Tauffernek a szerepét a magyar gynaecologia történetében nem kell különös példákkal és tényekkel megmagyarázni, hiszen a 20. század magyar orvostörténelmének legjelentősebb egyéniségei közé tartozik. Semmelweis és Tauffer — e két név európai csengésű az orvostörténelmi és szakmai körökben, mégis amit Fekete professzor írt a magyar és az európai nőorvoslás fejlődéséről Semmelweistől Taufferig, alapjaiban eltér az e korról írt hasonló munkáktól. Fekete

Sándor maga is kiváló szakembere, elméleti és gyakorlati tudósa volt a nőorvoslásnak, s majd fél évszázados orvosi gyakorlat után fogott hozzá, hogy mesteréről szóljon a szakember és az orvostörténész tapasztalatával. Ebben a vonatkozásban is szinte páratlan Fekete Sándor munkája, hiszen a szakmai gyakorlat minden elméleti tapasztalatát felhasználta a szakmai történet kérdéseinek tisztázásánál, miközben egy életművet vizsgál, európai kitekintést enged a magyar fejlődés kapcsán. Értékelései — többek között Semmelweis koráról — higgadtak, kerülik a pátoszt és mindig mértéktartóak. Semmelweis tanának ellenzőinél is elsősorban a szakmai hátteret világítja meg és csak azután mond ítéletet elfogultságukról. Ezt azért tette, hogy ő se essék az orvostörténetírás sokszor jelentkező hibájába, az elfogultságba.

A Taufferről szóló könyv megírásakor Fekete professzor hatalmas kéziratos és irodalmi anyagot tekintett át, jóformán az összes magyar és idegen nyelvű közleményt, amit Taufferről és koráról megjelentettek. Ennek alapján szemléli Tauffer életútját, minden jelentős korszakának szakmai-irodalmi termékeit, határozza meg Tauffer Vilmos helyét az egyetemes és a magyar orvostörténelemben, kiváló eszközökkel ábrázolja azt, amit Tauffer-iskolának nevezünk. Ez Fekete professzornál nem csupán szóhasználat, hanem a kifejezés értelme mögé tekintve, tényekkel bizonyítva magyarázza meg a Tauffer-féle irányzat lényegét, a Tauffer-iskola jelentőségét.

Fekete professzor könyvének másik értéke az, hogy az életpálya megrajzolásánál nemcsak a szakmai oldalt tekintette, hanem a közéleti tevékenységet is. Ez a másik terület, ami sok új vonatkozásával ismerteti meg az olvasót a századforduló és a 20. század első három évtizedének orvosi közéletével kapcsolatban. Ennek több kérdéséről, például a Stefánia Szövetségről, az új Szülészeti Rendtartás megalkotásáról, a Felsőoktatási Egyesületről, Fekete professzor a kortárs hangján szól. A tények, a megtörtént események között Fekete Sándor, a kortárs vezeti az olvasót és mond el olyan dolgokat is, amit a nagy hírű elődök tudtak és csak a pályatársak ismerhettek.

A könyvhöz kitűnő dokumentumok és fotók vannak mellékelve, amelyek a szövegbe beépítve teljessé teszik az anyagot. Külön kell szólnunk a könyv korszakbeosztásáról is, amely ugyan Tauffer Vilmos életútjának jelentős állomásaihoz igazodik, de a 20. századi magyar nőorvoslás történetének periódusait is jelenti. Fekete professzor már nyugalomba vonulása után, közvetlenül halála előtt kapta kézhez könyvének első nyomtatott példányát, s halála majdnem egybeesett a könyv megjelenésével, ami egy nagyszerű életpályának állít emléket, de egyben egy másik kiváló tudós utolsó alkotását is jelenti.

Kapronczay Károly

Ferner, Helmut: Anatomia in nummis. München, Kastner u. Callwey Vlg. 1972, S. 158, T. 157.

Az emlékérmekkel foglalkozó irodalomnak egyre népszerűbbé váló ága az orvosi tárgyú érmek feldolgozása. Ezzel együtt jár természetesen a speciális éremcsoportokra korlátozódó tagolódás, már csak az anyag hatalmas terjedelme

következtében is. Így születnek meg, mint részletfeldolgozások a „pestilentia in nummis" vagy a „gyógyszerészet az érmeken" stb. összeállítások. Hasonló célt tűz maga elé a szóban forgó munka is a nevesebb anatómusokat ábrázoló érmek sorozatának a bemutatásával.

A kötet 89 orvosról közöl érmeket összesen 157 képes ábrával kísérve. Mint a bevezetés hangsúlyozza, az ismert anatómusok száma jóval nagyobb ugyan, viszont nincs mindenkiről emlékérem. Némelyik anatómusról több érmet is közöl, melyek esetleg különböző korokban készültek. A közlés módja az, hogy a keletkezési idő sorrendjében következnek az érmek. Az éremsorozatot egy 1612-ből való dán plakett nyitja meg a mulandóságra vonatkozó érmeképekkel. Az első ismertetett anatómusérem a Laurent Joubert (1529—1583) emlékét őrző ónöntvény 1558-ból, az utolsó pedig a sorozatban Gregor Johann Mendel (1822—1884) bronzérme 1966-ból, Šindeář műve.

Az egyes személyeknél megtaláljuk pár sorban azok életrajzi adatait, majd fel van tüntetve az érmek anyaga, mérete, készítőjének neve és rövid leírása. A terjedelmes leírásokat a nagyított ábrák pótolják. Nemcsak eredeti példányokat ismertet, hanem szükség szerint utánöntéseket is. Találkozunk a sorozatban éremtervvel is (J. C. Brunner), valamint emlékpénzzel (Purkyně). Lényegesen emeli az összeállítás érdekességét az anatómusokat ábrázoló portrék és egyéb festészeti vagy grafikai alkotások közlése, minthogy ezek rendkívül fokozzák az érmek által nyújtott szemléletességet.

Magyar vonatkozást keresve az összeállításban, csupán Hyrtl József (1810—1894) nevét említhetjük, aki az annak idején Magyarországhoz tartozott burgenlandi Kismartonban született. Vele kapcsolatban az Anton Scharff bécsi éremművész által 1880-ban készített ismert emlékérmet közli.

A pontos adatközlés mellett kiemelendő az ábrák élessége és az egész mű ízléses tipográfiai kiállítása. Az orvosi érmek gyűjtői számára igen hasznosnak tekinthető ez az összeállítás.

Huszár Lajos

Gibson, William C.: British Contributions to Medical Science. The Woodward-Wellcome Symposium, University of British Columbia, 1970. London, Wellcome Institute of the History of Medicine, 1971.

Az angol orvostörténelem átfogó kézikönyvét eddig még nem írták meg, de ez a kiadvány, amely a Woodward-Wellcome symposion 1970-es anyagát tartalmazza, egy lépést jelent előre e cél elérése érdekében.

A symposiumot abból az alkalomból rendezték, hogy megnyitották 1970-ben a „Woodward Bio-Medical Library"-t a brit-columbiai egyetemen. Az ünnepségre számos neves külföldi vendég érkezett, s a kétnapos kongresszus válogatott anyagát, mely bepillantást enged az angol orvostörténelem legfontosabb orvostörténeti fejezeteibe, e kötetben adták közre. Az egyes tanulmányok azokkal a témákkal foglalkoznak, amelyek területén a legkimagaslóbb brit eredmények születtek az egyetemes orvostörténelem vonatkozásában. Így a kötet felöleli az anatómia, kórbonctan, trópusi orvoslás, biokémia, táplálkozástan, szülészet-

nőgyógyászat, sebészet, gyógyszertan, élettan, kardiológia, gyermekgyógyászat, genetika, ideggyógyászat és idegsebészet területén elért jelentős angolszász teljesítményeket. Egyik legjelentősebb tanulmány a kötetben Ruth G. *Hodgkinson* írása a 19. századi angol orvostudomány és orvosi gyakorlat szociális körülményeiről.

A kötetnek magyar vonatkozásai is vannak. A szülészet és nőgyógyászat területén elért angolszász eredmények ismertetésénél (148—49. p.) Oliver Wendell *Holmes* és a „bécsi" *Semmelweis* érdemeit elismerik a gyermekágyi láz leküzdésében, de kiemelik az Aberdeenben 1787-ben és 1788-ban megjelent *Gordon*-féle tanulmányokat a gyermekágyi lázról, melyekben a szerző hangsúlyozza a gyermekágyi láz epidémiás voltát, de nézeteire nem figyeltek fel eléggé. Gordon—Holmes és Semmelweis érdemei mellett az asepsis bevezetése területén kiemelik *Lister* szerepét, aki elvei elfogadtatásával elérte, hogy fokozatosan csökkent a gyermekágyi láz mortalitása. Sajnálatos, hogy a legújabb magyar és nemzetközi Semmelweis-kutatás eredményeit még angolszász vonatkozásban sem vette eléggé figyelembe a tanulmány szerzője.

A biokémiai előrehaladásról szóló fejezetben megemlékeznek a magyar *Szent-Györgyi Albert* professzorról, akinek először sikerült izolálnia a C-vitamint, de a C-vitamin szerkezetének meghatározása és a szer szintetizálása angol kutatók négyéves munkájának az eredménye lett.

Mind orvosok, medikusok, mind orvostörténészek haszonnal forgathatják e kötetet, melynek kitűnő szerkesztői munkáját William C. *Gibson* végezte; a kiadás a Wellcome-kiadványok megszokott magas színvonalán jelent meg; kár, hogy nem illusztrált. Az eligazodást az olvasó számára megkönnyíti a jól szerkesztett névmutató.

R. Harkó Viola

Gruber, G. B.—Stöbbe, H.: Zur Geschichte der Ärztevereins Göttingen. Göttingen, Ärzteverein, 1971, S. 24, T. 1.

Göttingen város orvosai 1971-ben ünnepelték a Göttingeni Orvosszövetség centenáriumát. Ebből az alkalomból jelent meg a szövetség rövid története, melyet két göttingeni orvos levéltári kutatásaik segítségével írt. Ez a kedves és hálás feladat egyúttal bizonyos nehézségekkel is járt, mivel 1903-ban az addigi jegyzőkönyvek egy tűzvész során elpusztultak. Forrás azonban maradt elegendő a városi egészségügyi iratok között, s más egyesületi akták is megmaradtak — ezek főleg a város higiéniájával kapcsolatos (szemételtakarítás, vízszennyezés, járványok stb.) iratok.

4 héttel a Frankfurtban aláírt francia—német békekötés után és Hannover — s vele Göttingen — Poroszországhoz csatolásának 5. évében, 1871. június 6-án 16 orvos alapította meg a Göttingeni Orvosegyesületet. Az ilyen fajta szövetségeknek már volt Németországban történelmi háttere, hiszen már jóval korábban alakultak orvosi szövetségek, egyesületek és társaságok, melyek először ragadták ki az orvost a magányosságból. Tagjaik kölcsönösen kicserélték véleményeiket, öntudatosan felléptek közös érdekeik védelmében, és tevékenységüket a

nyilvánosság elé vitték. Ilyen szövetség volt már az 1809-ben megalakult Lübecki Orvosok Szövetsége is, de még korábbi volt a Szülészművészet Barátainak Társasága vagy az ún. Péntek-társaság.

A németországi orvosegyesületek és társaságok történetében a szerzők 6 szakaszt (fejlődési szakaszt) állapítottak meg. Ezek közül a Göttingeni Orvosszövetség az utolsóba tartozik, ugyanis a szövetségek és társaságok történetében 1867 óta a centralizálás volt a jellemző. Igaz, a Német Orvosegyesületi Szövetség csak 1872-ben jött létre, tehát egy évvel később, mint a göttingeni, de az előkészületek már jóval korábban elkezdődtek. A göttingeni orvosok a szövetség létrehozásával elsősorban egymást keresték és találták meg, mintegy kiragadták magukat a meddő individualizmusból. A megalakításnál természetesen elsősorban a tudományos cél volt a döntő sok más szociális mellett, mégis a tudományos együttműködést meghagyták az Akadémiának.

1886-ban az egyesület átalakult társasággá, melynek létszáma már jócskán kibővült — hiszen a tudomány s vele az orvostudomány rohamos fejlődésével a tudósok és orvosok száma is gyarapodott. A Társaság munkáját fémjelzi a göttingeni klinikasor felépítésének a terve is, s egyáltalán a göttingeni orvosok jó munkáját elősegítette. 1917-től már havonta két alkalommal találkoznak a tagok, bevezették a biztosítást az ún. orvossegélyező-pénztár megalakításával.

A fasizmus hatalomra jutásával hanyatlott a társaság munkája. 1935-ben megjelent a Birodalmi Orvosi Szabály, amely ugyan nem szüntette meg az orvosi társaságokat, de erős befolyást gyakorolt azokra s így önálló munkát folytatni lehetetlenség volt. A Göttingeni Orvosszövetségi Társaság 1936-ban feloszlatta önmagát. Helyén megalakult egy körzeti egyesület — szaktanácsadója a Nemzetiszocialista Orvosszövetség lett —, de ennek munkája csak konzíliumokra szorítkozott. Ennek tagja zsidó származású orvos nem lehetett, és a többi orvostól is megkívánták, hogy lépjen be a náci pártba.

1945-ben újra életre hívják augusztus 18-án az egyesületet, amely azóta is fokozott intenzitással működik. A háború utáni gondokat leküzdve — fiatal orvosok elhelyezkedése, hadifogoly orvosok felkutatása, elesett orvosok árváinak felkarolása stb. — ma már újra eredeti célkitűzésüknek megfelelően az orvostudomány fejlesztésének szolgálatában áll.

Szemkeő Endre

Johannsen, Harald: Beiträge Berliner Ärzte zur Entwicklung der Lehre von Leberkrankheiten. Berlin, 1970, S. 130.

A 19. század első felének beköszöntésével a természettudományok és az orvostudomány területein új korszak kezdődött: a nagy kutatások és felfedezések korszaka.

A berlini orvosok nagy figyelmet szenteltek a májbetegségek elkülönítésére és kezelésére, mely kezdetben igen nagy nehézségeket jelentett. A betegségek részletes felsorolása a velük foglalkozó orvosok adatain keresztül történik.

A fűzőmáj, *Ewald* szerint az akkori divat okozta betegség volt s az 1913-as

statisztikai adatok alapján a nők 25%-a szenvedett benne, míg a férfiaknak mindössze 2%-a.

Billroth 1884-ben végrehajtotta az első májfixátiós műtétet, majd *Langenbuch* a történelemben első ízben resecálta egy nagy (370 g) darabját a májnak.

A ptosis máj elnevezés az olasz *Cantani* 1865. évi közleményéhez fűződik, mely alatt a máj dislocatiója értendő, vagyis amikor a függesztő apparátus megnyúlása következtében belóg a hasüregbe. *Landau* foglalkozott legintenzívebben ezzel a témával a praxisában előfordult viszonylag magas számú ilyen kórkép miatt. Az eredményes kutató- és gyógyítómunkát megnehezítették a technikai hiányosságok, bár a munka a röntgensugár feltalálása után igen fellendült és pontosabbá vált.

A májechinokokkus, mely hólyag formájú és infiltraltan növekedő lehet, különösen *Virchow* figyelmét keltette fel, azonban ezt teljes részletességében csak a mikroszkóp gyakorlati alkalmazásával tudták tanulmányozni. *Körte* egyidejűleg több helyen jelentkező echinokokkust figyelt meg, *Heubner* pedig egy gyermeknél előfordult echinokokkus ritka esetét prezentálja. A betegség gyógyszeres kezelése a 19. századig teljesen lehetetlen volt, csupán konzervatív kezelésre hagyatkoztak, *Langenbuch* állította össze a therápiás eljárások sorát, melyek rendszerint hatástalanok és meglehetősen veszélyesek voltak. Gyakran végeztek próbapunktiót is, melytől egyidejűleg therapiás sikert is reméltek.

Langenbuch az 1890-ben megjelent monográfiájában („Die Leberechinokokkus und seine Chirurgie") részletesen ismerteti az echinokokkus természetrajzát, tüneteit, pathologiáját, valamint tüneti és sebészi kezelését.

Az ikterus a bőr, sklera és a nyálkahártyák kívülről látható sárgasága, mely a maga pregnáns megjelenési formája miatt már a korai időktől felkeltette az orvosok figyelmét. Általában, mint a bilirubin termelés és eltávolítás zavarát tartják nyilván. *Leyden* állította fel a teóriát a keletkezéséről, *Stadelmann* pedig állatkísérleteket folytatott annak felderítése érdekében, hogy az ikterus májrészvétellel avagy anélkül jön-e létre.

Ewald, mint az Eulenburg-féle reálenciklopédia ikterus fejezetének szerzője 1893-ban összefoglaló módon ismertette az elmúlt évszázadban kialakult nézeteket az ikterussal kapcsolatban. Az ikterusformák differenciálása miatt kapott jelentős helyet e téma történetében *Kraus*, aki szerint az ikterus lehet mechanikus, haemolytikus, parenchymas hepatocellularis ikterus.

A májtályog és a hepatitis keletkezésének okáról alkotott szemléletet a trópusokra alapozták. A májtályog histologiájával részletesen *Virchow* foglalkozott, míg *Orth* a hepatitisek magyarázatához új nomenklatúrát állított fel. A májabscessus a mai napig is használatos felosztását a múlt évszázadban alakították ki, miszerint lehet: pylephlebitikus, cholangitises és haematogen, ill. pyemiás tályog. A betegség kifejlődésének első okát *Leyden* az epe és az epevezeték megvastagodásában látta. *Fraenkel* egyedülálló, almanagyságú májabscessust figyelt meg, *Karewski* pedig fertőzéses megbetegedés után visszamaradt májtályogot diagnosztizált. *Langenbuch* „Chirurgie der Leber" című művének második részében részletesen foglalkozik a májtályog aetiológiájával, pathologiás anatómiájával és szimptómáival. *Umber*, mint önálló kórképet mutatta be az akut hepa-

titist, melynek létrejöttében nagy szerepet játszanak a lezajlott fertőző betegségek.

Rokitansky, a bécsi pathologus az akut sárga májatrophia kérdését taglalta részletesen, de foglalkozott a témával *Orth* és *Umber* is. A máj atrophiás megbetegedését nevezte *Laënnec* először cirrhosisnak, e kórképek elkülönítése szintén nehéz feladat elé állította a kutatóorvosokat.

Frerich az alkohol zsugorodást előidéző hatásáról írt, *Stroch* olyan esetet mutat be, ahol a cirrhosissal egyidejűleg chylosus ascites is keletkezett a hasüregben. *Ehrmann* ezzel szemben a cirrhosis tünetmenetesen jelentkező formájával foglalkozott.

A máj rosszindulatú daganatai szintén az igen régen vitatott kérdések közé tartoznak, azonban eredményt, ami a betegség letalitási százalékát csökkentené, még nem tudtak elérni.

Hansemann statisztikai adatai alapján kiderült, hogy ritkán jelentkezik primer formában, 258 májrákos eset közül mindössze 6 esetben volt primer májrák verifikálható. *Redlich* is statisztikai adatok alapján jutott arra a megállapításra, hogy gyakoribb a májban a metastasis, mint a primer daganat. Azonban nem ritka a máj jóindulatú daganatos megbetegedése sem, melyek általában cysták.

Az adatokat szolgáltató kutatóorvosok életrajzi adataival, valamint összevont név- és tárgymutatóval egészül még ki a könyv.

B. Szalkay Judit

Kämmerer, Ernst Wilhelm: Das Leib-Seele-Geist-Problem bei Paracelsus und einigen Autoren des 17. Jahrhunderts. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1971, S. 138.

Az ismert Kosmosophie sorozat már a harmadik kötetet szenteli az ismert és hírhedt középkori orvosnak, alkimistának, teológusnak, akit Paracelsus néven ismer a világ. Az előző két kötet Paracelsus orvosi munkásságával foglalkozik, valamint az 1932—1960 között megjelent Paracelsus-bibliográfiát ismerteti, míg jelen kötet a legbonyolultabb, és — tegyük hozzá — legzűrzavarosabb paracelsusi kérdéshez nyúlt, méghozzá eszmei nézeteit boncolgatja a világról és a címben megjelöltekről.

A szerző még mielőtt rátérne a paracelsusi ideológia bemutatására, feltárja Paracelsus eredeti műveinek — azok kiadásainak — sorsát. Paracelsus életében 28 műve jelent meg. Valószínű, hogy Paracelsus egy enciklopédiát tervezett az „összes" tudományról: a természettudománytól az orvostudományon keresztül a teológiáig. Paracelsus halála után Petrus Perna kísérelte meg összes művének összegyűjtését és kiadását 1575-ben Baselben de csak 26 munkát sikerült összegyűjtenie. Később (1581-ben) az orvosi munkákat „Opus Chirurgicum" címmel újranyomatta. Pernán kívül még sokan foglalkoztak Paracelsus munkáinak kinyomtatásával, így Johann Huser, Konrád Walkirch, Theodor Birckmann, Lasarus Zetzner, Karl Sudhoff és még sokan mások.

Nem vitás, hogy Paracelsus elsősorban orvos és kémikus volt, de mint olyan

embernek, aki nap mint nap találkozott az élet és halál kérdésével, kialakult egy egyéni életfilozófiája is. Ezt a filozófiát, ideológiát próbálja kihámozni a szerző Paracelsus műveiből. Nem érdektelen e tanulmányt — egyben doktori disszertáció — a középkori orvostörténettel foglalkozóknak áttanulmányozni, hiszen a gyakorlat és az ideológia kölcsönhatása ismeretes.

A szerző Paracelsus nézeteit saját elképzelései szerint rendszerezte, hiszen a rendkívül zűrzavaros írásokban a Paracelsus által felállított rendszert meddő dolog lenne keresni.

Először a Paracelsus-féle nézetekből a dualista filozófiai jegyeket bányássza ki, s azokat próbálja magyarázni. A testről és lélekről vallott felfogása Paracelsusnak nem eredeti, hiszen a nagy görög bölcselő, Platon hatása ez. A különbség az, hogy Platon a lélek megnyilvánulását az észben látta, míg Paracelsus a szellemet egy szintén független tényezőként említi. Paracelsus szerint a test és lélek fogalma egyenlő az örök test és a mulandó test fogalmával. Mikor az ember meghal, akkor kezd élni a lélek. A lélek és szellem fogalmát úgy érzékelteti mint a hitet és engedelmességet. Test és a szellem isteni és természeti egységben vannak egymással, a szellem a test megnyilvánulása, ezért egy a forrásuk a testi és szellemi betegségeknek. A dualizmus után (németül, latinul: dichotomie) a trichotomiet vizsgálja a szerző. Paracelsusnál a hármas szám mindenütt jelentkezik. Szinte misztifikálja a teremtésben, emberi életben stb. a három tényezőt. Paracelsus filozófiai nézetei korához képest sem haladóak. Plantontól, Arisztotelésztől és a középkor misztikumából merítette zavaros nézeteit. Paracelsusnál elsősorban orvosi tevékenysége és módszere volt haladó s korát megelőző. Követői — akiket a szerző is megemlít — azért érdemelnek megemlítést, mert főleg a gyakorlatban követték mesterüket, bár óhatatlanul ennek az ideológiának a hatása alatt álltak.

A szerző érdeme, hogy nagy tömegű forrást használt fel munkájához, s megpróbálta valóban érthetően az olvasó elé tárni a minden tekintetben izgalmas, de sok tekintetben érthetetlen középkori, ill. paracelsusi témát.

Szemkeő Endre

Korunk évkönyv 1973. Tanulmányok a romániai magyar tudományosság műhelyéből. Szerk. Ritoók János, Gáll Ernő, Herédi Gusztáv stb. Kolozsvár, 1973.

A 32. esztendeje megjelenő „Korunk" folyóirat most adta ki másodízben évkönyvét, melyben a folyóirat profiljának művelődéstörténeti szempontjait vette alapul. A kötetben napvilágot látó huszonnégy tanulmányban a filozófus, a vegyész, a matematikus, az irodalomtörténész, a biológus és egyéb szaktudományok művelője vall írásában arról, ami „a kutatót újabb és újabb vizsgálódásra sarkallja". A kor általános „tudományközpontú" szemléletének megfelelően az évkönyv eredeti megtervezésekor a humán és reál tudományágaknak egyenlő fontosságot szánt. Hogy végül mégis mennyiségi arányeltolódás figyelhető meg, az a legszélesebb értelemben felfogott erdélyi nemzetiségi művelődésstruktúra mostani sajátos helyzetéből adódik, s nem jelenti a reáltudományok minőségi

megkülönböztetését. A tanulmányok az egyes témakörök aktuális kérdéseit vizsgálják, hűen a címadó folyóirathoz.

A kötet első felében egyetemes érvényű, minden tudományterületet érintő tanulmányok olvashatók. A tudomány és a nemzetiségi kultúra viszonyáról és az első tudománypolitikai intézményekről számol be a Korunk főszerkesztője, *Gáll Ernő (A tudomány helye és szerepe művelődésünkben. — 11—19. p.)*; a művészi állásfoglalás kérdéséről vallott felfogása századunk kiemelkedő filozófusainak, mint Lukács György, Sartre *(Rácz György: Művészet és elkötelezettség. — 21—28. p.)*; a humanizmus különböző korokban eltérő értelmezéséről és tévedéseiről, továbbá a fogalmi megközelítés objektív módjairól szól *Bretter György (Gondolatok a humanizmusról. — 53—60. p.)*; végül a líra megjelenésének feltételei és viszonya az egyes műnemekhez *(Kántor Lajos: A líraiság természetrajzához. — 61—73. p.)*.

A konkrét témával foglalkozó cikkek közül szorosan a Korunk folyóirat történetéhez kapcsolódik Gaál Gáborról, a lap mai profiljának kialakítójáról készült monográfia szerzőjével folytatott interjú *(Tóth Sándor: A Gaál-monográfia szerzője a Korunk kérdéseire válaszol. — 41—52. p.)*, melyben többek között sok homályos kérdésre — mint pl. Gaál Benedek Marcellal folytatott Toldi vitájára — válaszol.

Láng Gusztáv az első világháború utáni költőnemzedék jellemző képviselőjéről, Dsida Jenőről és költészetének expresszionizmusáról ad elemzést. *(Vers és válság. — 76—87. p.)* A magyar könyvtártörténethez fontos adalékul szolgál az enyedi könyvtár alapításáról szóló tanulmány. *(Jakó Zsigmond: A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka 1622—1658. — 89—100. p.)* A könyvtárnak jelentős művelődéstörténeti értéke az, hogy az erdélyi magyarság reprezentatív, nélkülözhetetlen gyűjteményének számított egészen az Erdélyi Múzeum Egylet könyvtárának létesítéséig (1859). Az 1658-as könyvtárpusztulás pedig feltétlenül határkőt jelentett az enyedi kollégiumi könyvtár történetében, hiszen a gyulafehérvári Bethlen-bibliotheka megszűntével rá hárult a művelődési szolgálat továbbvitele. *Benkő Samu* az erdélyi magyar kultúrában a XVIII. század elején korai felvilágosodás jellemző sajátosságairól: a tolerancia elvéről, a természettudományos érdeklődés fokozódásáról és az anyanyelvűség térhódításáról ad számot. *(A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. — 101—114. p.)* Kiemeli Köleséri Sámuel orvosdoktor, az erdélyi bányák főfelügyelője nevét, aki már 1709-ben írásban sürgette a felekezeti ellentétek kiegyenlítését.

A további cikkek részben egy-egy művészeti ággal, részben nyelvészeti kérdésekkel foglalkoznak. *B. Nagy Margit* a helyi mesterek szerepét elemzi a XVIII. század végi és a XIX. század eleji korszakról írt építészeti beszámolóban. *(A klasszicizmus és a romantika építőmesterei Kolozsváron. — 115—125. p.)* Akárcsak a reneszánsz és barokk korszak elmezésénél, ismét bebizonyítja, hogy „az újabb korok építészeti és művészeti életének felderítése csak az írott forrásokban rejlő információs anyag kiaknázásával lehetséges". *Banner Zoltán* Szervátiusz Jenő művészetének kibontakozásáról, sajátos mondanivalójának és formanyelvének letisztulásáról beszél és legmélyebb népi ihletésű művészetét az egész embe-

riség legközösebb javai közé sorolja. *(Arc mellett tenyér. — 195—201. p.)* *Székely Zoltán* Zabola és Tamásfalva között feltárt temetőben talált tárgyi emlékek segítségével igazolja, hogy Délkelet-Erdélyben még a székelyek előtt, már a XI. század elején a határvédelmet ellátó magyarság telepedett le *(Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. — 219—228. p.)*.

A nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó tanulmányok alkotják a kötet legkerekebb egységét. *Mikó Imre* részletesen elemzi „A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában" hozott 1868.: XLIV. tc. -et a nyelvek hivatalos használatára vonatkozóan Erdély területén, melyet a nemzetiségek sérelmesnek tartottak, mert nem ismerte el a nemzetiségeket közületeknek, csupán a nemzetiségek egyedei számára írt elő jogokat. *(Nyelvhasználat és jogtörténet 1868—1944. — 127—134. p.)* Ugyanakkor ezzel szembenállítja a két világháború közötti romániai alkotmányt: az 1923. március 29-i szabadelvű és az 1938. február 27-i „rendi" alkotmányt, amely a nemzetiségek kiemelése nélkül csak a románokat említi és kisebbségi törvény nem születik. Tekintettel arra, hogy meghatározott történelmi korszak keretében tárgyalja a szerző az említett kérdést, nem látszik indokoltnak a II. világháború utáni időszak értékelése. *Faragó Vilmos* az erdélyi magyar folklór fontosságát hangsúlyozza, amelynek a nemzetiségi kultúrában jelentős helye van és egyben megindokolja, hogy milyen okból választotta kutatása tárgyául a magyar folklórt ért román hatásokat és nem fordítva. *(Nemzetiség és folklór. — 135—146. p.)* Saját folklórba ágyazott átvételek könnyebben észrevehetők, mint az idegen nyelvben lévők, s ezután javasolja a román folklórkutatással való együttműködést. Felhívja a figyelmet a folklórkutatás problémájára, hiszen a jelenlegi romániai felsőoktatásban nincs folklór szak és nincs mód arra, hogy az alapokat a folkloristák intézményesített keretek között elsajátíthassák. *Balogh Edgár* a készülő „Romániai Magyar Irodalmi Lexikon" 1968 óta tartó gyűjtéséről ad számot. *(Számadás az írásbeliségről. — 147—158. p.)* A kötet felöleli a szépirodalom mellett a közirodalom (Publicisztika, újságírás, sajtótörténet, bibliográfia, népművelés stb.) és a tudományos, valamint a művészeti irodalom címszavait is. A B betűs címszóból végül bemutat egy szemléltető válogatást. *Szabó T. Attila* az 1966-ban induló szótörténeti szótár 1. kötetének elkészülése alkalmából, mint szerkesztő előszót ír a műhöz *(Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár előszava és Tájékoztatója. — 159—171. p.)*. A szótár időbeli határait a szerkesztő a XV. század közepe és a XIX. század vége között határozta meg. Az erdélyi magyar nyelvjáráskutatás történeti áttekintését adja *Márton Gyula*, majd a kolozsvári egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében folyó 1967 óta tartó gyűjtésről (Zágon, Háromszék, Csík, Gergyó) és egy erdélyi magyar tájszótár szerkesztésének tervéről számol be. *(A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása. — 173—193. p.)* A cikk végén az 1957 óta a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben megjelent fontosabb tanulmányokat sorolja fel. Szorosan a folklórkutatáshoz kapcsolódik a magyar népdalgyűjtés, amelynek eredményeiről *Jagamas János* ír. *(Népzenénk kutatásának története. — 203—218. p.)* A zenefolklór-kutatás történeti visszapillantása után ismerteti a megjelenés előtt álló „350 romániai magyar népdal" című kötet jelentőségét.

A természettudományi érdeklődésű cikkek elsősorban nem történeti értékűek,

hanem aktuális tudományos írások a fizikokémia, a matematika és az algebra területéről. A biológia tárgykörébe tartozó tanulmány *Lázányi Endrétől (Kromoszóma-evolúció és a fajok tömeges kihalása. — 273—284. p.)* és az orvostudományi vonatkozású *László János*-cikk szakmai vonatkozásban említésre méltó. *(A járványos májgyulladás kóroktanának időszerű kérdései. — 285—296. p.)*

A szerkesztők munkáját dicséri a felsorolt tanulmányok sorrendje, a cikkek végén említett részletes bibliográfia a kutatások alaposságára vall. Végül a kötet végén az előforduló szerzők rövid életrajza betűrendben, remek kiegészítése az egyes cikkeknek, nemcsak biográfiai szempontból, hanem megjelent írásaik felsorolását is kapjuk. A számos ábra és fényképfelvétel mellett néhány Szervátiusz Jenő szoborról készült színes illusztráció díszíti az évkönyvet.

Vida Mária

Koyré, Alexandre: Mystiques, spirituels, alchimistes du XVIe siècle allemand. Paris, Gallimard, 1971, 192 p.

A kötet négy tanulmánya négy XVI. századi német személyiséggel foglalkozik. Hárman közülük, Caspar *Schwenckfeld* (1490—1561), Sebastian *Franck* (1499—1542) és Valentin *Weigel* (1533—1588), teológiai téren munkálkodtak. A negyedik, *Paracelsus* (1493—1541) az, akit az orvostörténelem is számon tart, bár az orvosi doktorátuson kívül ő is megszerezte mind a hittudományi, mind a mindkét jogbeli tudori címet és fokozatot.

Valamennyi tanulmány régebbi kutatás eredménye. A Paracelsusról szóló (75—129. l.) aránylag a legkésőbbi, de az is pont 40 éve jelent meg először a Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses-ben. A kötet elé bocsátott „figyelmeztetésében" a szerző maga is bevallja, hogy 4 tanulmánya töredékes. Hosszú időn át törekedett a kiegészítésükre és munkaközösségben való átalakításukra, de más munkálatok meggátolták e terv kivitelét.

Így természetes, hogy Koyré nem vehette figyelembe a Salzburgban székelő Nemzetközi Paracelsus Társaság kutatási eredményeit, nevezetesen Paracelsus teológiai és társadalomtudományi munkáinak feltárását és kiadását, amely munka még ma sincs befejezve, de amelyről a néhány éve nálunk is járt (az ORFI-ban megrendezett) Paracelsus-vándorkiállításuk anyagában már szó volt.

Vázlatosan megrajzolni *Paracelsus világnézetét:* ezt tűzi ki tanulmánya céljául a szerző. Elöljáróban tisztázza, hogy csak a saját korának szemüvegén át lehet tárgyilagosan meglátni azokat a kérdéseket, amelyek foglalkoztatták, és azokat a válaszokat, amelyeket adott ezekre.

Sok egyetemi tanulmánya ellenére Paracelsus mindenekelőtt *empirikus* volt. Tk. inkább volt „chyrurgus", mint orvos, és szerzőnk inkább ezzel, valamint hallgatóságának hasonló jellegével magyarázza azt a körülményt, hogy *Paracelsus* előadásaiban és írásműveiben elhagyta a „tudós" latin nyelvet, s *az egyik délnémet dialektust* használta. Különben dicsekszik is vele, hogy nyomorúságos helyzetben nevelkedett, és amit tud, csak saját magának köszönheti. Igazi reneszánszgőggel *hirdeti* meg *magát az új tudományosság „monarchá"-jának*, akinek még a saruszíját sem méltó megoldani Arisztotelész, Razesz vagy Avicenna.

Ezek az erőteljes, sőt túlburjánzó életérzések vezették őt *mágikus panvitalizmusához*, amelynek alapja nála a klasszikus biblikus tanítás az emberről, mint Isten képéről és hasonmásáról. Így számára az ember az a könyv, amelyben meg van írva minden titok. Valóban mikrokozmosz. Bölcseleti rendszerének két alappillére az *alkímia* és az *asztrológia*. E tekintetben teljesen korának a gyermeke volt, sőt — szerzőnk szerint — kritikai szelleméről tett tanúságot azzal a nézetével, hogy a csillagok járásával csak tömegjelenségek magyarázhatók, mint pl. a járványok fellépése és megszűnése, nem pedig egyéni sorsok. A világban mutatkozó *rossz*: rendbontás, diszharmónia eredménye. Így a *betegségek* is voltaképpen parazitaéletet élő lények. Gyógyításuk terén *elveti mindkét klasszikus elvet*: mind a *similia similibus*, mind a *contraria contrariis* gyógyítási elvét, mert ezek csak a tünetek megszüntetésére valók. Az igazi orvos vagy a beteg szervezetének életerejét fokozza, vagy pedig a betegség parazitaéletét mérgezi.

Különös tanítás, de tagadhatatlanul megvan benne az az őszinte törekvés, hogy egységes szemléletben lássa és láttassa a világot.

Vida Tivadar

Krafft, Fritz—Meyer-Abich, Adolf: Grosse Naturwissenschaftler. Biographisches Lexikon. Frankfurt a. M., Fischer Vlg. 1970, S. 399.

A vállalkozó kedvű kiadó ezúttal a tudományos tájékoztatásnak kívánt segédeszközt nyújtani. A kisalakú lexikon 350 címszót tartalmaz: neves természettudósok rövid életrajzát, s a cikkek végén irodalmi utalásokat. Az előszó tájékoztatása szerint a kis kötet célja, hogy a kutatóknak, vagy az érdeklődőknek megadja az elsődleges tájékoztatást, illetőleg kiindulópontként szolgáljon a további, bővebb információknak a megszerzéséhez. A vállalkozás merészségét illusztrálja a feldolgozott időtartam nagysága: a kötet az ókortól a XX. századig terjedő időszak természettudósainak tevékenységéről, életéről tájékoztat. Ez a körülmény elkerülhetetlenné tette az alapos válogatást. A szerkesztők mindenekelőtt arra törekedtek, hogy minden egyes történelmi kor tudománytörténeti jelentőségének megfelelően legyen képviselve.

Sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy a magyar természettudomány képviselői teljességgel hiányoznak a lexikonból. Eötvös Loránd neve is csak egy rövid utalás erejéig bukkan föl, nem munkásságával kapcsolatban, hanem mert a magyar tudós tagja volt egy német fizikus, Neumann Fritz Ernst által alapított tudományos körnek. Sem a Bolyaiak, sem Semmelweis neve nem található a kötetben. Az orvosok — régiek és újkoriak egyaránt — szintén meglehetősen kevés helyet kaptak: Paré, Servet, Jenner, Freud, Szent-Györgyi Albert nevét hiába keresi az olvasó.

Nagyon értékes viszont a kötet végén található összeállítás, mely a tudományos kutatásokhoz szükséges segédkönyveket és forrásműveket — a tudománytörténet általános irodalmát, lexikonokat, kézikönyveket, bibliográfiákat: általános, nemzeti és bio-bibliográfiákat, egyes korokat és a különböző tudományágak történetét feldolgozó történeti munkákat, alapműveket, valamint a címszóként szereplő tudósok, feltalálók műveinek hozzáférhető kiadásait tartalmazza. Az

értékes bibliográfiához hasonló nemigen akad „komoly" kiadványokban, mivel téves módon ezek ismeretét eleve feltételezik.

Friedrich Ildikó

Panoff, Michel: Bronislaw Malinowski. Paris, Payot, 1972, 157 p.

A Payot Könyvkiadó Vállalat Kis Könyvtárának 195. köteteként jelent meg egy etnológus tollából egy etnográfus, sőt, a „modern antropológia atyjának" (10. l.) életrajza.

Bronislaw Kaspar *Malinowski* 1884-ben született Krakkóban. Ott végezte iskoláit is, és szülővárosának egyetemén doktorált 1908-ban matematikából és fizikából. De nem haladt tovább ezen a vonalon, hanem az etnológia felé kezd tájékozódni. Lipcsébe megy, ahol Karl *Büchert* és Wilhelm *Wundt*ot hallgatja. 1913-ban itt jelenik meg tőle az első közlemény, amely az ausztráliai bennszülöttek családi életével foglalkozik. Ő azonban már 1910-ben Angliába emigrál, és 1914-ben már ösztöndíjat kap egy új-guineai néprajzi expedíció megszervezésére. Barátainak köszönhette, hogy munkáját az 1. világháború ellenére folytathatta, 1916—18 között kétszer tölthetett 1 évet az Új-Guinea és Új-Britannia közti Trobriand szigeteken, majd egészségének helyreállítására egy évet tölt a Kanári-szigeteken. 1922-ben kap kinevezést Londonba mint a társadalmi antropológia egyetemi lektora, 1927-ben a londoni egyetemen létesített első antropológiai tanszékre nevezik ki őt, 1938-ban tanulmányi szabadságot kap, amelyet az Egyesült Államokban tölt, ahol a Yale-i Egyetemen tanít, a nyári szünidőben pedig Mexikó paraszti közösségei körében végez kutatómunkát. Tevékenységének 1942-ben bekövetkezett halála vetett véget. Jóval a halála után, 1967-ben adta ki özvegye férje életének két szakaszára (1914—15, 1917—18) vonatkozó személyes jellegű feljegyzéseit („A diary in the strict sense of the term"), amelyek jócskán megtépázták *Malinowski* reputációját.

Panoff szerint ez a napló egészben véve szűk látókörű és közepesen művelt személyiség képét nyújtja. Ezzel azonban csak fogékonyabbá tesz bennünket az értelem győzelmének egy neme iránt. Az etnológiának és az antropológiának pedig nem kis dicsőségére válik, hogy a megfigyelés és újjáalkotás fegyelmével lehetővé tette, hogy a tudós műveiben túlhaladta az embert.

A kis könyv magyar vonatkozása, hogy bibliográfiájában szerepel *Polányi* Károly, az Egyesült Államokban élő magyar szociológus két — 1944-ben és 1957-ben megjelent — angol nyelvű könyve.

A Payot Kis Könyvtára sorozatban pedig két magyar tárgyú könyv is van előkészületben: az egyik *Róheim* Gézáról szól (írója Roger Dadoun), a másik *Ferenczi* Sándorról (Ilse Barande-tól).

Vida Tivadar

Philosophy of Medicine and Science. Problems and Perspectives. Compiled by Department of Philosophy of Medicine and Science. New-Delhi, Institute of History of Medicine and Medical Research, é.n. pp. 289.

A tizenegy fejezetre osztott válogatás alapmotívumát a következő idézet adja: „We will start with the presumption that generalised principles and pragmatism cannot be mixed with dogmatism." Ehhez az alapelvhez a válogatók az elsőtől az utolsó lapig szigorúan ragaszkodtak, és annak ellenére, hogy minden fejezetet — de a fejezeteken belül is esetleg egyes speciális részeket — más és más szerző írt, az olvasó azzal az érzéssel teszi le a könyvet, hogy a téma igazi szintézisét kapta kézhez. Talán egyes fejezetek címeivel igazolni tudjuk, hogy izgalmas, érdekes és időszerű műről beszélünk. „A tudomány válsága." — „Válság az orvostudományban." — R. A. Leonardo's History of Medical Thought (rövidítve) — „Az orvoslás görög—arab szisztematikája." — „Vis Medicatrix Naturae." — „Az orvoslás törvényei" stb. Különösen az utolsóként említett fejezet érdekes, ahol is ábécésorrendben megtalálhatjuk a kategorikus imperativusszá vált orvosi felfedezések törvényeit, azok összefüggéseit, valamint történeti vonatkozásait. Egyébként az egész kötetre jellemző, hogy a felvetett problémákat mindenütt orvostörténetben ágyazottan tárgyalja az eredeti szövegek alapján. Azért tartjuk ezt különösen hasznosnak, mert így az ókori szöveget eredetiben nem tudó olvasó kitűnő angol fordításban ismerkedhet meg az örökbecsű görög és arab szerzők gondolataival. A kötet másik nagy érdeme, hogy a szerzők az „up to date" orvostudományi eredményeket felhasználva kommentálják a görög és latin orvosok írásait, felmutatva belőlük a maradandó eszméket, amelyekből a ma orvosai is csak tanulhatnak.

Pataki Zoltán

Poynter, F. N. L.: Medicine and Science in the 1860s. London, Wellcome Institute, 1968, pp. 324.

A különböző szerzőktől 17 tanulmányt tartalmazó kötet a 6. Angol Orvostörténeti Kongresszus (Sussex, 1967) anyagát foglalja magában. Valamennyi tanulmány az 1860-as éveket vizsgálja az orvostudomány különböző ágazatainak szempontjából. A témaválasztást az indokolja, hogy a modern orvos- és természettudomány rohamos fejlődésének gyökerei szinte kivétel nélkül ezekbe az évekbe nyúlnak vissza. 1859-ben jelent meg Ch. Darwin könyve „A fajok eredetéről", s az ezt követő évtized Virchow, Pasteur, Lister stb. legjelentősebb felfedezéseinek időszaka, a közegészségügy föllendülésének, a foglalkozási betegségek behatóbb vizsgálatának és a szájsebészet önállósodásának kora. A Kongresszus előadói — az előzetes felkérésnek eleget téve — az új vívmányoknak elsősorban az angliai hatásával és elterjedésével foglalkoztak, s talán ez a leszűkített érdeklődés magyarázza, hogy a futólag megemlített Semmelweis a „bécsi" jelzőt kapta (88. p.).

Némethy Ferenc

Pundel, J. Paul: Histoire de l'opération césarienne. Bruxelles, Presses Académiques Européennes, 1969, 303 p. 75 ill.

A szerző, aki a Brüsszeli Szabad Egyetemen a nőgyógyászat és a szülészet magántanára, történelmi tanulmányt írt a császármetszésről orvosi, művészet- és irodalomtörténeti, vallás- és jogtörténeti szempontból.

Mint könyve bevezetésében (8. l.) kifejti, általában négy nagy korszakot szokás megkülönböztetni a császárvágás történeti fejlődésében: *1.* A mitológikus korszakot; *2.* a halott nőn végzett császármetszés korszakát az ókortól fogva a XVI. századig; *3.* a kezdetleges császárvágás korszakát Rousset-tól Porróig, és *4.* a modern császármetszés periódusát, amely 1882-ben kezdődik, amikor *Kehrer* és *Saenger* rendszeresítik a méh bevarrását. Nagyjából könyvünk is ezt a beosztást követi, de ezenkívül külön részben foglalkozik a kezdetleges császármetszés operációs technikájával, s egy további részben a kezdetleges császármetszéstől a modernig terjedő átmeneti időszakkal. Így tanulmánya hatrészes.

Az első rész a császárvágás létrejöttét tárgyalja. Kezdi az elnevezés etimológiájával és meghatározásával. Az etimológia terén elveti a *Julius Caesar* születésével kapcsolatos legendás, *Plinius* Historia Naturalis-ának egyik többféleképpen értelmezhető szöveghelyére (Lib. VII, Cap. IX.) támaszkodó magyarázatot. Helyette a „*caedere*" (=vágni) igéből származtatja, úgyhogy a „sectio caesarea" tk. pleonazmus, s ennek császármetszéssel történő fordítása egyike a legszerencsétlenebb „leiter jakaboknak". Ebben a részben van szó a mitológiai és legendáris vonatkozásokról, a császármetszés szerepéről a primitív népek életében, a középkori művészetben és irodalomban, valamint azokról az esetekről, amikor traumatizmus idézte elő, ill. az anya maga végezte önmagán.

A második rész fejezetei: Császárvágás halott nőn — A császárvágás a Talmudban — A császármetszés a keleti vallásokban — A császármetszés a katolikus erkölcstanban — A császárvágás a törvényhozásban. — A műtét első írásos említése *Galenustól* származik. Valószínű, hogy ismerték a régi egyiptomiak és a görögök, de írott bizonyítéka nincs ennek. A rómaiak Lex Regia-ja, amelyet *Numa Pompilius*nak (715—673 i. e.) tulajdonítanak, kötelezővé tette minden terhessége idején meghalt nő esetében (ez került át később *Justinianus* császár Digestáiba). De a régi római orvosok írásaiban nem található a nyoma konkrét eseteknek. A középkorban *Bernard de Gordon* (1285-ben) és *Guy de Chauliac* (1343-ban), mindketten a montpellier-i akadémia tanárai dicsérik a császármetszést. Hiányos anatómiai ismereteiknek megfelelően ajánlják, hogy az anya száját és hüvelyét tartsák nyitva, hogy a levegő eljusson a gyermekhez. A száj nyitvatartását célozza az az eszköz is, amelyet Walter Hermann *Ryff* 1580-ban megjelent „Schwangerer Frawen Rosengarten" c. könyvében ábrázol. (E mű egy példánya megtalálható könyvtárunkban is.) — A császárvágás iránti pozitív magatartást elősegítette az a vallási igény, hogy a magzatot, ha életben van, keresztségben részesíthessék. Innen a XIII. századtól kezdve számos egyházmegyei zsinat intézkedése, amely szentesíti a sectio caesarea-t post mortem. Ugyanez a szempont vezet eleinte a XVII. században *az élő anyán végzendő* császárvágás helyeslésére. Ennek erkölcsi megítélésében azonban az akkor még

fejletlen műtéti technika s az ezzel járó súlyos életveszély miatt más szempontokat is figyelembe vettek.

Az első megbízható adat élő anyán végzett császármetszésről a svájci *Bauhin* tanár 1582-ben megjelent könyvében található. Eszerint 1500-ban Thurgau kanton Singershausen nevű községében végezte azt Jacob Nufer nevű parasztember a feleségén. 1581-ben jelenik meg François *Rousset* könyve Párizsban „Traitté nouveau de l'Hystérotomotokie, ou Enfantement Caesarien . . ." címmel, amely a következő évben Gaspar *Bauhin* bázeli egyetemi tanár latin fordításában is napvilágot lát újabb észleletekkel bővítve. *Rousset* értekezése az első tudományos munka e műtétről, amelynek ő adta a császármetszés elnevezést. 1. részében 7 észleletet közöl, s ezekkel igyekszik bizonyítani, hogy a császárvágás nem halálos kimenetelű. A 2. és 3. rész fejti ki a műtéti gyakorlatot. A 4. részben beszámol olyan esetekről, amelyekben halott magzatok maradtak in utero, és spontán módon küszöbölődtek ki onnan hasi fistulákon keresztül. Az 5. részben állatkísérletekről számol be, míg a 6. részben megismétli azt a tételét, hogy a császármetszés nem teszi a nőket terméketlenné. Művét, valamint a helmstaedti sebésztanár Laurentius *Heisterét* (1683—1758), még 1764-ben is alapvetőnek ismeri el az angol *Smellie*, akinél *Weszprémi* is tanulta a szülészetet.

A császármetszés *ellenzői* közül kiemelkedik ebben az időszakban Ambroise *Paré*, majd tanítványa és Rousset barátja, François *Guillemeau*. Különösen éles ellenzője volt a XVIII. század leghíresebb szülészorvosa, François *Mariceau* (1637—1709). André *Levret*-é (1703—1780) az érdem, hogy pontosan meghatározta azokat a körülményeket, amikor ez a műtét szükséges, nevezetesen a szűk medence esetét. Az ő tanítványa volt *Crantz* is, akit Mária Terézia 1754-ben nevezett ki a bécsi egyetem első szülészeti tanszékére.

Pundel művének abban a részében, amely a császármetszés műtéti technikájának fejlődésével foglalkozik, elismeri *Semmelweis* felfedezésének a jelentőségét az infekció elleni harcban (191. l.), visszatér rá a IX. fejezetben („A császármetszés a XIX. sz. közepén"), sőt az epilógusban is (261—2. 268. l.).

Vida Tivadar

Rácz, G.—Laza, A.—Coiciu, E.: Gyógy- és illó olajos növények. Bukarest, Ceres, 1972. 249 l., 105 t.

A magyar nyelvű füveskönyvek hosszú sorát a XIV—XV. sz.-i magyar gloszszák (Serm. Dom., Casanate, Herbolarium, Ortus sanitatis, Fuchsius glosszák, a Szabó T. Attila közölte magyar nyelvű bejegyzések), ill. a latin—magyar, vagy többnyelvű tematikus szójegyzékek (Soproni, Schlägli, Murmelius-féle, Besztercei, Györgyösi) bőséges gyógynövény anyaga nyitja meg. Melius (1578), Clusius-Beythe (1583), Frankovith (1588), Tabernaemontanus (1588), Beythe (1595) művei folytatják, s mi sem jellemzi jobban a műfaj népszerűségét, a téma iránti érdeklődést, mint az, hogy még napjainkban is, a második világháború óta számos füveskönyv jelent meg, olyik két kiadásban is. (Csak a jelentősebbeket említve: Augustin—Jávorka—Giovannini—Rom; Varró; Giovannini—Szathmáry; Rápóti—Romváry művei.)

Ezeknek a botanika, növénytermesztés, drogismeret és gyakorló orvostudomány mezsgyéjén mozgó műveknek évszázadokon át állandó, jellegzetes, szigorú műfaji kötöttségük, stiláris jegyei vannak: a növényeket alfabetikus (és nem rendszertani!!) sorrendben először botanikai szempontból írják le (a legtöbb műben képpel illusztrálva), ezt követi a hatástani ismertetés („természeti"), végül a therapiás javallatok-receptek („hasznai"). Ezeket az alfejezeteket az utóbbi időkben még a termesztésre vonatkozó tudnivalók egészíthetik ki.

Szerzők is — tiszteletre méltó konzervativizmussal: a műfaj iránti alázattal — ezt a beosztást követték, a hagyományos keretet modern tartalommal töltve meg. Szigorú, de teljesen indokolt kritikával elhagyták a korábbi füveskönyvek (pl. Zelenyák) talán Kneippig vagy Hufelandig visszavezethető, mai szakember számára hasznavehetetlen, dilettánsízű terminusait és adatait („vesetisztító", „vértisztító", „lágyító", „érmozgató" stb.) és — tekintélyes részben a marosvásárhelyi gyógyszerészeti kar munkaközössége végezte — biokémiai, modern farmakognóziai, kísérleti és klinikai vizsgálataik eredményeivel helyettesítették.

A régi füveskönyvek a népgyógyászat és a „hivatalos" orvostudomány közötti élénk kölcsönhatásról tanúskodnak. Ez a folyamat valahol a XVII. sz. tájékán megszakadt. W. Witheringtől Bartókig a legjobbak fölhasználták ezt a „tiszta forrást" a tudomány fölfrissítésére. Ezt teszik a szerzők is, ezért találkozunk sűrűn könyvükben a népgyógyászati fölhasználásmód említésével és igazolásával.

Az első magyar füveskönyv megjelenése előtt néhány évvel, az 1565. évi kolozsvári boszorkánypör vádlottja, Botzi Klára így vallott: „. . . scientiam habeo . . . quia mihi herbae et gramina campi per se loquerentur et se se offerrent: tolle me -dicens, ego ad hoc sum utilis . . ." Keresve se lehetne a mű szerzőit ennél tömörebben jellemezni — akár mottóul is írhatták volna . . .

Grynaeus Tamás

Richter, Wilhelm Michael: Geschichte der Medizin in Russland. I. Teil, Moskwa, 1813, S. 457 — II. Teil, Moskwa, 1815, S. 440, 179 — III. Teil, Moskwa, 1817, S. 629. (Unveränderter Nachdruck der Originalausgabe 1813—1817. Leipzig, Zentral-Antiquariat der DDR, 1965.)

Hála a nyomdaipari másolóeljárások fejlődésének egyre szaporodik a régi, nehezen hozzáférhető, forrás értékű művek hasonmáskiadásainak száma. Ezek közé tartozik W. M. Richter (1767—1822) háromkötetes alapvető munkája az oroszországi orvostudomány történetéről.

Szerzője, a moszkvai születésű Richter, aki göttingeni, berlini és erlangeni tanulmányai után 1794-től 1819-ig a moszkvai egyetem szülészprofesszora volt, az orosz Természet- és Orvostudományi Társaság megbízásából írta meg a cári, egyetemi és kolostori levéltárak anyagának felhasználásával ezt az akkoriban valóban „hézagpótló", merthisz előzmények nélküli művét. A német nyelvű kiadás egyes kötetei két-két évi időközzel követték egymást (1813—1817), s nyomban utánuk megjelent az orosz nyelvű változat is (1814—1820). Számos jel tanúskodik arról, hogy a szerző a teljes anyag áttekintése nélkül fogott munkájához, s mintegy „menetközben" döbbent rá: a vállalt feladat meghaladja erejét.

Az utolsó kötethez írt előszavában maga is megvallja: „Ezen írás befejezése oly sok nehézséggel járt, hogy pusztán a Természet- és Orvostudományi Társaságnak tett ígéretem és izzó hazaszeretetem késztettek kitartásra." A három kötet beosztása, az anyag feldolgozási módja világosan elárulja, hogy nem az író uralta tárgyát, hanem megfordítva. A mű eredeti dokumentumokkal illusztrált történeti szinopszisnak indul, hogy aztán rövidesen laza szerkezetű, enciklopédikus életrajz-gyűjteménnyé atomizálódjék.

Az I. kötet 25 fejezete közül az első 6 az egyetemes orvostörténelem kezdeteit tárgyalja főleg 18. század végi német művek alapján, majd igen tág időhatárok között a „régi Oroszország" egészségügyi, táplálkozási, ruházkodási és lakásviszonyainak ismertetése következik. A 14. fejezet érdekes táblázatban foglalja össze — okleveles forrásokra utalva — a legnagyobb oroszországi járványok adatait 1090-től Nagy Péter koráig. A 15—20. fejezet általában egy-egy évszázadot tárgyal, így jutunk el a 11. századtól a 15. század végéig. 1505-től 1613-ig a cárok uralkodási ideje szab határt a fejezeteknek. A kötetet 16 darabból álló okmánytár zárja: orvosokra, gyógyszerészekre vonatkozó cári levelek eredeti (latin, angol, francia) nyelven és (vagy) orosz fordításban.

A 17. századdal foglalkozó II. kötet — bár terjedelmesebb az elsőnél — mindössze 4 fejezetet (26—29.) tartalmaz az e században uralkodó cárok számának megfelelően, s pontosan az 1700. esztendőnél (Nagy Péter uralkodása közepén) szakítja meg az elbeszélés fonalát. A fejezetek élén az illető cár uralkodásának jellemzését, a korabeli egészségügyi viszonyok leírását találjuk, majd a kor orvosainak, seborvosainak és gyógyszerészeinek életrajza és fő műveik jegyzéke következik — mintha csak a mi Weszpréminket forgatnánk. Ezt a kötetet már 59 egységből álló okmánytár egészíti ki. (Itt található pl. Nagy Péter és I. Lipót császár levélváltása, amelynek eredményeképpen Lipót két orvost küldött a cári udvarba.) Végül következik egy kétoldalas függelék, amely érdekes betekintést enged a mű írásának műhelytitkaiba. A német kiadás I. és II. kötetének megjelenése között ui. kiadták az orosz nyelvű változat I. kötetét, s ebben Richter újabb adatokat közölt. Most e függelékben az I. kötet kiegészítéseképpen német nyelven is közzéteszi ezeket.

A III. kötet 6 fejezete (30—35.) már csak egy bőven számított fél évszázad orvostörténetét tárgyalja: 1700-tól 1761-ig, Erzsébet cárnő uralkodásának végéig. E kötet is okmánytárral (26 db) zárul, majd a teljes műre kiterjedő betűrendes név- és tárgymutató következik. (A magyarországi származású orvosok közül Christophorus Rietlenger [I. 372], Christian Pecken [III. 488] és Mathias Peken [III. 489] nevével találkoztunk.)

Richter munkája az úttörő vállalkozások szokásos erényeiben és hibáiban osztozik: rengeteg, egyébként hozzáférhetetlen anyagot tár fel, de forrásait még nem kezeli kellő távlatból, megfelelő arányérzékkel. Bizonytalan a „műfaj" megválasztásában is. Magában sem tisztázta: adattárat, okmánytárat, életrajz-gyűjteményt vagy történeti összefoglalást kíván-e alkotni. A mai szovjet orvostörténészek főleg külsőséges periodizációját és a külföldi orvosok jelentőségének túlbecsülését róják fel hibájául. (Vö.: Bolsaja Medicinszkaja Encikolpedija, Moszkva, 1962. 28. k. 802—803.)

Ami a lipcsei hasonmás-kiadást illeti; elmondható róla az ilyen jellegű kiadványok erénye: az újraszedés mellőzése megkíméli az olvasót a friss keletű sajtóhibáktól, s az egész mű híven tükrözi az eredetinek nemcsak tartalmát, hanem a kort felidéző külsejét is. A moszkvai Wsewolojsky Nyomda szép garamond antiqua betűi egyébként a régi idegen nyomtatványok olvasásában járatlan olvasó számára is nagyon könnyen olvashatóvá teszik a szöveget. Kár, hogy a lipcsei kiadó kísérő tanulmány vagy esetleg külön kis kötet formájában nem fűzött hozzá értékelő ismertetést — ami más fakszimile kiadások esetében gyakori és dicsérendő szokás — és nem méltatta Richter művének jelentőségét, használhatóságát a mai orvostörténetírás szempontjából.

Némethy Ferenc

Rook, A.: Cambridge and its contribution to medicine. London, Wellcome Institute, 1971, pp. 298. 10 ill.

A londoni Wellcome Orvostörténeti Intézet tanulmánykötetei (évenként átlag kettő) 1968 óta jól felismerhető „egyenruhába" öltöztek. Borítólapjukon a Brit Orvostörténeti Társaság két évenként újraválasztott elnökeinek négy mezőre osztott címerjelvénye látható, amely az 1968-ban egyesült négy testület (Londoni Gyógyszerész Társaság Orvostörténeti Szakosztálya, Királyi Orvos Társaság, Londoni Osler Klub, Skót Orvostörténeti Társaság) emblémáit foglalja magában.

A kezünkben levő 20. kötet az 1969. szeptember 11—13-án Cambridgeben tartott Hetedik Brit Orvostörténeti Kongresszus előadásait tartalmazza, amelyek egytől egyig Cambridge orvosi múltjával foglalkoztak. Bár a 12. században alapított cambridge-i egyetemen szinte kezdettől fogva képeztek orvosokat és osztottak orvosi tudományos fokozatokat, az orvosképzés egészen a 19. századig alig-alig élvezett hivatalos támogatást. A közbeeső századok során kiváló férfiak egy-egy kis csoportja olykor mégis nagyon tevékeny oktató- és kutatómunkát végzett. A cambridge-i egyetem orvosi karának részletes történetét természetesen csak kiterjedt levéltári kutatások alapján lehetne megírni. E tanulmánykötet szerzői még nem vállalkozhattak ilyen összefoglaló mű írására, csupán részlettanulmányokkal kívántak hozzájárulni Cambridge orvosi múltjának felderítéséhez. Megtaláljuk a kötetben John Caius (1510—1573), Francis Glisson (1598—1677) és Sir Thomas Clifford Allbutt (1836—1925) professzorok életrajzát, a cambridge-i orvosi oktatás egyes jelentős periódusainak általános jellemzését, a patholcgiai, biokémiai és genetikai intézet alapításának és fejlődésének történetét. A legtöbb előadás egész sor, eddig csak szűk körben ismert vagy közzé nem tett adatot is közöl.

Magyar vonatkozása miatt külön felhívjuk a figyelmet E. Kodicek előadására: „Cambridge és a vitamin-tan fejlődése" (Cambridge and the Evolution of the Knowledge of Vitamins. 233—256 pp.), amely bőven foglalkozik Szent-Györgyi Albert tudományos érdemeivel. Szent-Györgyi a húszas évek végén Rockefeller-ösztöndíjjal hosszabb időt töltött Cambridge-ben F. G. Hopkins biokémiai intézetében.

Némethy Ferenc

Schmitz, Emil-Heinz: Die Sehhilfe im Wandel der Jahrhunderte. Stuttgart, Verl. Süddeutsche Optikerzeitung, 1961. S. 143, T. 101.

Korunk felfogása szerint szinte elválaszthatatlannak látszik a szemüveg története a szemészettörténettől. Pedig a XI. század első feléig, amikor az arab Al Hazan elsőként megfigyelte a fénytörés jelenségét és a képnek a szemben való keletkezését, a látás megjavításának egyetlen módját a szemműtétben látták. Al Hazan által készített ún. „olvasókő" is csupán nagyításra szolgált s az első szemüveget és nagyítóüveget Roger Bacon készítette Angliában a XIII. század második felében.

A szerző nem saját kutatási eredményeit adja az érdeklődő szemüvegkutató kezébe, hanem mindazon kutatások keresztmetszetét nyújtja, akik megkíséreltek a szemüveg történetére fényt deríteni. A legismertebbek: Karl Richard Greeff (1862—1938), Otto Hallauer (1866—1948), Albert von Pflugk (1866—1946) és Moritz von Rohr (1868—1940).

Mivel számos találmány — mint a puskapor vagy a könyvnyomtatás is — Kínából származott, sokáig úgy hitték, hogy az optikai szemüveg elterjedését Európában is a kínaiaknak köszönhetjük. Greef és Pflugk szerint a legrégebbi kínai szemüveget ún. teakőből (Ai-tai) készítették és csak védőszemüvegként szolgáltak. A kínai iratokból az derül ki, hogy a „szemüveg külföldi találmány" és Spanyolországból került Dél-Kínába. A legkorábbi, napjainkig megmaradt szemüvegek csak a XVIII. századból valók és így tárgyi bizonyítékunk nem volt arról, hogy a középkorban és a reneszánsz idején milyen anyagból és milyen formájú volt a szemüveg. 1953-ban azonban páratlan tárgyi emlékre bukkant R. Wesenberg: egy németországi kolostorban, Wienhausenben a kórusszékek alatt régi szemüveg töredékeket talált, mégpedig bőrből. Valószínű tehát, hogy az első szemüvegek kerete bőrből készült.

További tárgyi bizonyíték híján a kutatás a képzőművészethez, mint legközvetlenebb ikonográfiai eszközhöz fordult és összegyűjtötte mindazokat a művészi ábrázolásokat, amelyek szemüveges alakot is illusztrálnak. Greeff kikutatta azokat a XV—XVII. században készült festményeket, amelyek a bibliai Mózest, a görög Pythagorászt, az apostolokat — különösen Pétert — és számos bibliai személyt szemüveggel festettek meg. Lukács evangélistát, Szent Pál apostolt is gyakran láthatjuk szemüveggel; az előző több „Mária halála" festményen, könyvvel a kezében szerepel. A legkorábbi szemüveges alak 1352-ből való, Tommaso di Modena freskója a trevisói San Nicolo-templomból. Ez a legelső ábrák egyike lehet, hiszen 1305. február 23-án Giordano da Rivalto dominikánus szerzetes fennmaradt bejegyzése szerint húsz évvel ezelőtt készült az első szemüveg.

A kötet összeállítója a XIV—XX. századig a legkülönfélébb műalkotásokon mutatja be a szemüveg formaváltozásait. Ezek: falfreskó, oltárkép, táblakép, rézmetszet, szobor és dombormű, kéziratok, kódexek és krónikák illuminációi, szőnyeg stb. A bemutatott festmények alkotói között a leghíresebb művészek szerepelnek: Holbein, Jan van Eyck, Dürer, Pisano, Jakob Jordans, Hieronymus Bosch, Rembrandt, El Greco stb. A legelső a bőr-, majd a faszemüveg volt,

melyeknek formája évszázadokon át változott. A szegecselt és nyerges szemüveget a homloktartó és homlokreifes szemüveg váltotta fel. A szerző valamennyi szemüvegtípusnak külön fejezetet szán; bemutatja a csuklós, az összecsukható, a szalag vagy pántos, a fül- és az ollósszemüveget. Az elemzésből természetesen a monokli és a csíptető, a XIX. sz. divatos szemüvegformái sem maradnak ki. A sort az acélrugós és a szarukeretes szemüvegekkel zárja, nem feledkezve meg a jenai Zeiss művek híres ún. „Perivist-szemüvegjeiről", a napszemüvegről és a kínai, ill. az indiai és japán szemüvegekről sem.

Nemcsak szemüveget viselő embereket mutat be, hanem a szemüvegkészítésről is nyújt illusztrációt; pl. egy nürnbergi XVI. századi könyvben az egyik ábrán egy szemüvegkészítő szerzetest láthatunk. Hogy a szemüvegkészítés mestersége idővel művészetté vált mutatják az ún. „ékszerszemüvegek", melyek drágakővel, elefántcsonttal kirakott ezüst- és aranykeretesek voltak. Hogy a szemüvegnek az ősi primitív népek valami csodálatos hatalmat tulajdonítottak, mutatja a XIX. században az ún. „mormon szemüveg" története. 1827-ben egy szélhámosnak, Joseph Smithnek, sikerült elhitetnie Észak-Amerikában egy állítólagos, általa talált szemüvegféléről, hogy annak segítségével a régi egyiptomi írást új egyiptomi nyelven el tudja olvasni.

Vida Mária

Suchenwirt, Peter: Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte. Wien, 1827. (Unveränderter Nachdruck) Wien, H. Geyer, 1961.

Az osztrák származású középfelnémet költő, *Peter Suchenwirt* (megh. 1395 után) vándorénekes volt, aki rímes címerköltményeket írt, melyekben leírta a 14. sz. nevezetes alakjait és eseményeit. A szövegek — kéziratok alapján — nyomtatásban először 1827-ben kerültek kiadásra *Alois Primisser* gondozásában, aki nemcsak értékes bevezető tanulmánnyal látta el a kötetet, hanem bő jegyzetanyaggal, tárgy- és névmutatóval, s külön függelékkel, amely a 14. századi német nyelv helyesírási, szóképzési, kiejtési sajátosságait tartalmazza. Mivel a mű eredeti kiadása elfogyott, példányai nehezen hozzáférhetőek, vállalkozott a Geyer-cég az utánnyomásra, s így mi is gazdagodtunk a munka könyvtárunkba kerülésével, mert nem általánosan ismert magyar vonatkozásai is vannak.

Mindjárt az első költemény a magyar (Nagy) Lajos királyról szól, s dicséretét zengi. A költő szerint nemcsak a különböző országokból hozzásereglő lovagok pártfogója, hanem az özvegyek-árvák gyámolítója. Joggal megilleti a lovagi cím, erényei miatt. Mindenki dicséri, becsüli. Suchenwirt magasztalja eredményes hadjáratait, melyeket nem önző célokból, hanem mások érdekében viselt. Felsorolja hadjáratait 1356-ig, ekörül keletkezhetett a költemény. Egyébként Lajos személye, lovagi hőstettei más költeményeiben is jelentkeznek. Nem lenne érdektelen a magyar vonatkozású részeket magyarul is megjelentetni.

R. Harkó Viola

Uschmann, G.: Alexander von Humboldt 1769—1859. Gedenkfeier der Deutschen Akademie der Naturforscher Leopoldina am 14. September 1969 in Halle (Saale). Leipzig, J. A. Barth Verl. 1971. 59 S. 5 Abb. (Acta Historica Leopoldina, Nr. 6.)

A kötet Alexander von Humboldt születésének 200. évfordulója alkalmából az Akadémia Leopoldinán elhangzott négy előadás szövegét tartalmazza. Az első három Humboldt természettudományokra — elsősorban a geográfiára — gyakorolt hatásával foglalkozik, az utolsót pedig szerzője, az ifjú Humboldt orvostudománnyal kapcsolatos munkásságának szentelte.

Innokentij P. Gerasimov Der Einfluß Alexander von Humboldts auf die russische Wissenschaft und die moderne Welt-Wissenschaft (11—15. p.) című előadása áttekintést nyújt az orosz Humboldt-kiadásokról és -irodalomról. A nagy német természettudósnak eddig harminc művét fordították le orosz nyelvre, és kb. százötven cikkben és tanulmányban foglalkoztak munkásságával az orosz kutatók (többek között Herzen és Bjelinszkij is). Humboldt nemcsak az orosz földrajztudományra hatott rendkívül ösztönzően — főképp oroszországi utazásainak eredményeit összefoglaló művével (Reise nach dem Ural, dem Altai und dem Kaspischen Meer) —, hanem elősegítette az asztronómiai, meteorológiai, bányászati kutatások fejlődését is Oroszországban. Cikke végén hangsúlyozza a szerző, hogy korunk természettudományában egyre nélkülözhetetlenebb az a humboldti szemlélet, mely a környező világ jelenségeit összefüggésükben látja, és a természetet belső erőktől mozgatott egységes egésznek fogja fel. Szükség volna — a tudósok nemzetközi kooperációjával — egy olyan korszerű, a jelen minden természettudományos ismeretét összefoglaló munkára is, mint amilyen a maga idején Humboldt főműve, a Kosmos volt.

Ernst Neef Über das Weiterwirken der Ideen Alexander von Humboldts in der Geographie (17—29. p.) c. tanulmányában Humboldt életművéből azokat a célkitűzéseket emelte ki, amelyek korunk és a jövő természettudományára is megtermékenyítő hatással lehetnek. Ezek közül talán legjelentősebb szintézisre, egységes világképre való törekvése, híres „Naturganze"-tanítása, amit spekulatív elméletek helyett egzakt módszerrel, kvalitatív és kvantitatív vizsgálatok eredményeivel próbált bizonyítani. Humboldt közismerten a természeti geográfia megalapítója volt, de emellett jelentős ösztönzéseket kapott tudományos eredményeitől az ember-földrajz is. Figyelemre méltóak vertikális térképábrázolásai (lényegében a mai geográfiai matrixok elődjei), amelyekből a modern térképtudomány még mindig kaphat fejlődését elősegítő impulzusokat. Ma a nemzetközi méretekben is annyira jelentőssé váló tudományban, az ökológiában teljesednek ki leginkább Humboldt elképzelései, de az ő munkásságára vezethetjük vissza az alkalmazott geográfia megszületését is.

A harmadik, Der Einfluß Alexander von Humboldts auf das geologische Weltbild seiner Zeit című cikk (31—42. p.) szerzője, *Adolf Watznauer* vázolja a földrajzi elképzelések fejlődését az ókortól Humboldtig, majd azokkal a hatásokkal foglalkozik, amelyek Humboldtot freibergi iskolaévei alatt és később érték (így pl. a neptunizmus-plutonizmus vita; a német természetfilozófia stb.), végül a

geológiai hatóerőkre, a földfejlődéstanra és a földfejlődés időtartamára vonatkozó egykorú ismeretek és humboldti elméletek kölcsönhatását vizsgálja.

A kötet utolsó, Der junge Alexander von Humboldt (1792—1798) — physiologisches und medizinisches Geschick und Mißgeschick című, orvostörténeti tárgyú tanulmányának (43—59. p.) szerzője, *Karl E. Rotschuh* azt a célt tűzte ki maga elé, hogy kritikai áttekintést adjon az ifjú Humboldt orvostudományi munkásságáról, és kijelölje orvostudományi tevékenységének helyét a 18. sz. természettudományában.

Humboldt orvostudományi munkásságán a 18. sz. végi orvostudományra és a főleg orvosok által gyakorolt természettudományra jellemző mindkét kutatási irányzat (egy átfogó, mindent megmagyarázó elméletre való törekvés, mint pl. a vitalizmus, az irritabilitas, az életerő stb., ill. a nagyon finom kísérleti vizsgálatok alkalmazása) hatása kimutatható. Galvanikus kísérleteinek eredményeit a Versuche über die gereizte Muskel- und Nervenfaser (Jena—Salzburg, 1797) című kétkötetes munkájában foglalta össze. Ide vonatkozó felfedezései közül kettő különösen jelentős: *1.* az izomrándulás bizonyítása fém és más anorganikus segédeszköz nélkül; *2.* az izomrándulás kiváltása csupán egyetlen tiszta fémmel. Azt is kimutatta, hogy az élő szervezetben egy hatékony fluidum létezésével kell számolni, bár ennek elektromos természetét tagadta. Fontos tudományos eredmények megfogalmazására jutott az irritabilitas területén is, és jelentősek a tetszhalott állapot meghatározására vonatkozó kísérletei. Több művében, így a Die Lebenskraft oder der Rodische Genius címűben is foglalkozott a 18. sz. végén kulmináló életerő-elméletekkel, és szisztematikusan vizsgálta szinte az összes fiziológiai környezetfaktor hatását — többek között — a vázizomrost és a szívizomrost ingerelhetőségére.

A 18. sz. utolsó éveiben Humboldt szinte állandóan a medicina kérdéseivel foglalkozott. Nemcsak elméleti kérdések megfogalmazására törekedett, hanem a gyakorlati orvostudomány egészen konkrét problémái (pl. a golyva keletkezése, asztma, gyulladások stb.) is foglalkoztatták. Orvostudományi tevékenységével kapcsolatos még az a tény is, hogy kísérletei révén az összehasonlító fiziológia úttörői között tartjuk számon. Benne kell látnunk a kísérleti farmakológia megalapítóját is.

H. Rotschuh tanulmánya nemcsak Humboldt eredményeit méltatja, hanem tévedéseiről is beszámol. Meg kell még jegyeznünk, hogy a könyv cikkei között ez utóbbi az egyetlen olyan tanulmány, amelyhez — viszonylag bőséges — irodalomjegyzéket, és jegyzeteket, ábrákat is mellékelt a szerző.

T. Pajorin Klára

Van medicijnman tot medicus. Haarlem, Frans Hals Museum, 1972. 48 p., 32 ill.

A haarlemi Frans Hals Múzeum 1972. ápr. 5. és júl. 3. között általános orvostörténeti kiállítást rendezett. Ehhez készült kalauzul ez az igen szép kivitelű könyvecske, amely voltaképpen többet nyújt: az orvostudomány történetét dióhéjban — „a kuruzslótól az orvosig". Időrendi és földrajzi beosztásban, 12 fejezetre bontva jellemzi a különböző korok betegségről és gyógyításról, betegről

és orvosról vallott nézeteit. (Prehistorikus orvoslás — Preantik orvoslás — Görögország — Rómaiak — Arabok — Középkor — Járványok — Reneszánsz — 17. század — 18. század — 19. század — 20. század.) Az általános jellemzés keretében közli a legjelentősebb orvosok rövid életrajzát is. Mindenütt kiemeli az orvos és a beteg közötti kapcsolat fontosságát s rámutat: az igazi gyógyulás mindkét fél fizikai, pszichikai és társadalmi állapotának függvénye. Jól megválogatott illusztrációs anyag segíti az olvasót az egyes korok jellegzetes szemléletének és problémáinak megértésében, a történelmi folyamat áttekintésében. Sikerült tudományos népszerűsítő kiadvány, jó példa arra, miként kell egy kiállítás többékevésbé futó élményét elmélyíteni, az orvostörténet iránti érdeklődést fölkelteni.

Székely Ferencné

Wiegleb, Johann Christian: Historisch-kritische Untersuchung der Alchemie, oder der eingebildeten Goldmacherkunst... Unveränderter Nachdruck der Originalausgabe 1777. Leipzig, Zentralantiquariat der DDR, 1965.

A ma már ritkaságszámba menő könyv megjelentetése hasznos kiadói vállalkozás, mivel megismerhetjük egyikét azoknak a 18. sz. vége felé megjelenő műveknek, amelyek kritikus szemmel bírálták az alkimia lényegét, szerepét és jelentőségét az egyes történeti korszakokban.

Wiegleb műve terjedelmes előszavában kifejti, hogy az alkimia több mint másfél ezer éves történetének alapos tanulmányozása révén kezdeti kételkedését az alkimia tudományvoltával szemben az az erős meggyőződés váltotta fel, hogy az alkimia nem egyéb, mint hiszékeny, nagy képzelőerővel megáldott emberek álmodozása.

A szerző szerint az alkimia első felbukkanása idején az emberi tudományosság még alacsony színvonalon állt; kezdetben tk. metallurgia volt. A réz felfedezése késztette a kutatókat arra, hogy a színben, minőségben hozzá hasonló aranyat mesterséges úton előállítsák. Végig kíséri az alkimia kialakulásának és művelésének történetét a bibliai kortól kezdve saját koráig. Megállapítása szerint a későbbi kutatókat tk. az ókor aranyban-ezüstben való gazdagsága vezette félre, pedig nagy mennyiségben való előfordulásuk eredete a természetben rejlett. Ezt a bőséget az alkimisták a későbbi korszakokban lehetetlennek tartották. Elképzelésük az volt, hogy a régi egyiptomi kultúra tudósai jöttek rá az aranykészítés titkára, s ők állították elő az ókori nagy mennyiségű „csinált" aranyat; készítésének titka azonban elveszett, de e titok nyitjára rájöhet a későbbi korok embere is. Kísérletezéseik kézzel fogható eredménye számos kémiai felfedezés lett; különösen *Basilius* és *Paracelsus* érdemeit hangsúlyozza a szerző a kémia fejlesztése területén. Továbbiakban ismerteti az egyes nevesebb alkimisták tevékenységét, megállapítva, hogy hiába kötött le nagy kutatási, vagyon- és pénzenergiát hosszú generációk során az alkimista tevékenység, a vágyott célt senki sem érte el.

Áttekintést nyújt azokról a szerzőkről is, akik a 16. sz. második felétől kezdve egyre-másra jelentették meg írásaikat az alkimista kutatások hiábavalóságáról, de szavukat elnyomták az alkimia megszállottjai. A szerző tudja, hogy saját korá-

ban is vannak hívei az alkimiának, szeretné, ha a könyvében levont hasznos következtetésekből okulnának, így nem végeznének felesleges munkát. A több mint 400 oldalas, élvezetes stílusban megírt kritikai tanulmányát azzal a megállapítással zárja, hogy csak a józan ész és a tapasztalat vezethet célra a természet titkainak kutatásában, ezért „őrizkedjék mindenki ettől a lehetetlen mesterségtől" (az alkimiától), amelynek csupán a tapasztalatlan emberek hamis természetismerete és túlzó képzelőereje tulajdonít jelentőséget.

A könyv újbóli megjelentetése a benne ma is értéket jelentő nagy ismeretanyag közlése és megőrzése szempontjából indokolt azon túl, hogy megismerkedhetünk egy ritkaságánál fogva is jelentős 18. századi tudománytörténeti munkával.

R. Harkó Viola

Zglinicki, Friedrich: Kallipygos und Äskulap. Eine Sittengeschichte des Klistiers. Baden-Baden, Vlg. für Angewandte Wissenschaften, 1972, S. 296, Abb. 186.

A nápolyi múzeum híres Afrodité szobrának mellékneve, mely az istennő hátsó testének szépségére utal, a költői cím első fele. Sokkal közelebb viszi az olvasót a könyv igazi tartalmához az alcím. Hálás és eddig ilyen mélységben fel nem dolgozott témát választott a szerző. Az olvasót elsősorban az egészen elsőrangú és bőséges képanyag ragadja meg, és ezen nincs mit szégyenkeznie, hisz nemcsak Molière-rel osztozik ebben a felfedezésben, hanem ismert és ismeretlen nevű képzőművészekkel, karikaturistákkal, akik igen érdekes — illően pikáns — témát dolgoztak fel, természetesen nem mellőzve azt, hogy a csőrézést átvigyék a napi politika területére. 103 oldalon komoly tudományos felkészültséggel írt tanulmányban ismerkedhetünk meg a klistély orvos- és gyógyszerésztörténeti jelentőségével, belgyógyászatban játszott szerepével. A 186 ábrát érdekes és szórakoztató — ezt a szerző nyíltan be is vallja — katalógusszerű leírással egészíti ki. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a képekre vonatkozó minden művészettörténeti adatot ne találnánk meg. Német precizitással készült az alfabetikus — 12 oldalt betöltő! — irodalomjegyzék.

A könyv, épp kitűnő képanyagánál fogva minden orvostörténeti kiállításrendező elengedhetetlen munkaeszköze és az adott témának valóban kincsestára.

Pataki Zoltán

Zigrosser, Carl: Medicine and the Artist. 137 Great Prints. 3rd ed. New York, Dover Publications, 1970, pp. 177.

A 137 orvostörténeti témájú metszetet tartalmazó album a Philadelphia Museum of Arts 1959-ben rendezett vándorkiállításának újra kiadott katalógusa. A kiállítást a Múzeum anyagából rendezték, mely külön „*Ars Medica*" gyűjteménnyel bővült és 1959 óta egyre bővül a Smith Kline által adományozott különleges alapítvány jóvoltából, mely kizárólag orvosi témájú metszetek beszerzését segíti elő. A Philadelphia Museum of Art új gyűjteményével az orvos- és gyógyszerészettörténeti ikonográfiai kutatások központja lett.

Az 1959 óta szerzett új anyag ellenére, igyekeztek az első kiadás egységét megőrizni és a tartalmat a már abban is szereplő 137 illusztrációra korlátozni. Egy görög érem és egy Woodward vízfestményen kívül valamennyi illusztráció sokszorosított grafika.

Mivel a metszetkészítés Európában a 15. század elején kezdődött, a jelen válogatás is időben a 15. századtól a 20. századig, a késő gótikus és reneszánsz korszaktól a modern időkig terjed. Ez a periódus orvostörténeti szempontból is számos fontos mérföldkövet számlál. A sokszorosított grafikát általában nehéz a nyomtatott szótól elválasztani, hiszen sok metszet eredetileg könyvben jelent meg először. Ezek ma igen értékesek és ritkák, mert a régi könyvek közül igen kevés maradt fenn.

A philadelphiai *„Ars Medica"* gyűjtemény jelen kötetben közreadott metszetanyaga az orvosi illusztráció leglényegesebb témaköreit vázolja fel. Az egyes képek kiválasztásánál nemcsak a művészi érték volt a fő szempont, hanem a tartalmi mondanivaló is. A sok nagy művészen kívül (Schongauer, Dürer, Rembrandt, Holbein, Bellini, Watteau, Boucher, Hogarth, Goya, Daumier, Blake, Toulouse-Lautrec, Munch, Kollwitz, Klee) az orvostörténész számára az egyes témakörök (Anatómiai ábrázolás, Orvos és beteg, Születés és Halál) is sokatmondóak és érdeklődésre tarthatnak számot.

A témakörök szerint csoportosított metszetekről a kötet végén lévő katalógus minden fontos adatot közöl, rövid tartalmi ismertetéssel együtt. Az első képek azt a változást illusztrálják, amely a beteget gyógyító orvos személye körül zajlott le, míg a primitív népek varázslójából a modern ember orvosa lett. A Gyógyítás allegorikus ábrázolásai következnek, köztük a gyógyítás antik és keresztény védőszentjeinek (Asklepios, Szt. Kozma és Damján stb.) képeivel.

Az orvostörténelem kiváló tudósairól és orvosairól készült portrék (Paracelsus, Ambroise Paré, Andreas Vesalius, William Harvey, Pasteur, Sigmund Freud stb.) éppúgy megtalálhatók, mint azoknak az orvosoknak a képei, akik az orvostudományon kívül más tudományágban vagy művészeti ágban is kitűntek (François Rabelais, Sir Francis Seymour Haden, Albert Schweitzer stb.).

Számos különleges orvosi ábrázolást találunk a gyűjteményben, mint pl. Johannes Wechtlin „Amputatio" c. fametszetét Hans von Gerstdorff Feldtbuch der Wundartzney c. könyvéből (Strassburg, 1540). Kórházak és patikák korabeli ábrázolásai, fürdőjelenetek, egyetemi oktatásra vonatkozó illusztrációk, elmebetegekről és őrültek házáról szóló képek — köztük William Hogarth híres „Bedlam Hospital" c. metszete egészíti ki a sorozatot, de nem hiányzik a karikatúra vagy a fantasztikus álmok, lidércek szürrealisztikus megjelenítése sem. Mindazon orvostörténészek számára, akik az orvosi témájú illusztrációk iránt érdeklődnek, de azok számára is, akik a sokszorosított grafikával foglalkoznak, hasznos és tanulságos a könyv.

V. Faludy Anikó

Folyóiratokból

AESCULAPE, 1972

No. 8, Octobre.

Plokker, Johannes Herbert: Jérome Bosch et sa vision du monde. (3—66. p.)

A tanulmány a következő kérdések megválaszolását tűzte ki céljául: milyen volt Bosch belső világa; milyennek látta környezetét, a külső világot; milyen elképzelései voltak a világegyetemről stb. — azaz röviden: milyen ember is volt Hieronymus Bosch?

Mivel az életéről fennmaradt egykét adat szinte semmit sem árul el róla, a Bosch-kutatók közül sokan a neki tulajdonított önarcképekből — vagy a festményein szereplő egyes alakokba Bosch-autoportrékat belelátva — próbáltak következtetni a művész személyiségére. Így járt el Schenk és Huebner is, akik a Bosch-portrénak vélt arrasi arcképet vizsgálták a kretschmeri típusok alapján. Ugyanazon arcképből kiindulva homlokegyenest ellenkező eredményre jutottak, amelyeket — bár kifejti, hogy az arrasi kép nem lehet Bosch-portré, még kevésbé önarckép — a szerző részletesen ismertet. Bosch műalkotásait is felhasználták egyesek a festő pszichiátriai diagnosztizálására; eredményeikkel kapcsolatban a tanulmányíró Zwanikken véleményét — mely szerint ezek „fantasztikusak és minden alapot nélkülöznek" — teszi magáévá. Bár hangsúlyozza, hogy Bosch pszichiátriai vizsgálatában nem nyújthat kiindulási alapot művei tartalmának elemzése, a továbbiakban Plokker — furcsa módon — megállapítja, hogy életrajzi adatok híján Bosch személyiségét csupán művei alapján lehet vizsgálni, mivel minden művészi oeuvre magában foglalja az objektív lelki élet egy részét. Mint Bosch személyiségét meghatározó közeget, ismerteti — csak Huizinga alapján — a középkor végének gazdasági—társadalmi életét, erkölcsi—világnézeti elképzeléseit. A szerző számára úgy tűnik, hogy Bosch közönyösen, hideg szemmel nézte kora eseményeit és embereit, mintha tárgyakról vagy rovarokról lenne szó. A hangulat és az érzelem közötti különbség boncolgatása után kijelenti, hogy Bosch hangulata, „Grundbefindlichkeit"-je negatív-depresszív, pesszimista, „pozitív elemeket hiába keres az ember ezeken a festményeken". Ezt a pesszimista alaphangulatot illusztrálja a szerző Bosch képeinek tematikájával.

A tanulmány végezetül a különböző Bosch-személyiséginterpretációkat sorolja föl. A cikket illusztráló fotók

többsége A gyönyörök kertje című Bosch-képből való.

T. Pajorin Klára

ARCHIWUM HISTORII MEDYCYNY

1971. évi 23. évf.

A Lengyel Orvostörténelmi Társaság negyedévenként megjelenő folyóiratának 1971. évi számai részben aktuális évfordulókhoz, részben a második világháború lengyel orvostörténelmének témáihoz igazodnak. Az első számot majdnem egészében Tytus Chalubinski munkásságának szentelik. Chalubinski (1820—1889) munkássága nem jelent új korszakot az orvostörténelemben, de a lengyel függetlenségi mozgalomban, a lengyel orvosi közéletben és irodalmi életben játszott szerepe a 19. századi lengyel értelmiség jellemzője, a lengyel hazafiasság kifejezője. A krakkói egyetem kiváló neveltjeként sokoldalú gyakorló orvosi munkát végzett a három részre szakadt Lengyelországban. Kezdetben Varsóban, majd ismét Krakkóban és a Tátra vidékén gyógyított, szoros kapcsolatban állt a hazafias szellemű lengyel irodalmi körökkel, részese lett az 1861—63-as lengyel felkelésnek. A lengyel szabadságharc elnyomása után Krakkóban telepedett le, elkerülte a súlyos börtönbüntetést, de katedrát sohasem nyerhetett az egyetemen. Chalubinski korát vázolja fel Zygmunt Kolankowski tanulmánya *(Tytus Chalubinski a jego epoke* — Tytus Chalubinski és kora, *1. sz. 1—3. l.)*, majd a kiváló orvos és tanár működését vázolja fel Stanislaw Konopka közleménye (*Tytus Chalubinski — wybitny lekarz, uczony i wychowawca mlodziezy lekarskiej* — Tytus Chalubinski — a kiváló orvos, a fiatal orvosgeneráció tanára és nevelője, 1. sz. 5—14 l.). Krakkói évei alatt is kapcsolatban maradt egész Lengyelország mindegyik megszállt területének orvosi társadalmával és a terület orvostudományi társaságaival. *(Wieslaw Stembrowicz: Tytus Chalubinski i Warszawskie Towarzystwo Lekarskie* — Tytus Chalubinski és a Varsói Orvosi Társaság, *1. sz. 15—22. l.)*. Bár a tanulmány részletesen csak Chalubinski és a Varsói Orvosi Társaság kapcsolatát tárgyalja, bevezetőjében felvázolja a neves lengyel orvos összes lengyel tudományos kapcsolatait.

Chalubinski végleges krakkói letelepedése után valójában nem foglalkozhatott politikával, de tevékenysége nem korlátozódott csak az orvostudomány művelésére. Zakopane és a lengyel Tátra vidéke alkalmat nyújtott neki régen tervezett botanikai tanulmányainak folytatására. Mint botanikus is figyelemre méltó eredményeket ért el a Tátra vidékének leírásában, növénymeghatározásai pedig még ma is figyelemre méltóak. *(Zofia Radwanska-Paryska: Doktor Tytus Chalubinski jako botanik* — Chalubinski doktor, a botanikus, *1. sz. 23—26. l.)*. Radwanska-Paryska tanulmányához kapcsolódik Witold H. Paryski közleménye *(Chalubinski a Zakopane i Tatry* — Chalubinski, Zakopane és a Tátra, *1. sz. 27—31. l.)*, amelyben a szerző Chalubinski tátrai kapcsolatait, néprajzi megfigyeléseit és leírásait dolgozza fel.

E szám következő tanulmányai Chalubinski eddig ismeretlen vagy kevésbé ismert írásaival, hozzá írt levelekkel és kapcsolataival foglalkozik. Leon Manteuffel-Szoege Chalubinski eddig kevésbé ismert irodalmi mun-

káit *(Czy legenda o Chalubinskim?* — Legenda Chalubinskiről? *1. sz. 33—39. l.)*, Adrzej Skrzypczak pedig Chalubinski halálának visszhangját ismerteti korabeli források alapján *(Jak Warszawa zegnala Tytusa Chalubinskiego* — Hogyan búcsúzott VarsóTytus Chalubinskitől, *1. sz. 43—50. l.)*.

Az Archiwum Historii Medycyny Chalubinski emlékszámának utolsó két közleménye adattár jellegű. Wojciech Kossak és Ignacy Baranowski — a századeleje két neves lengyel publicistájának — Tytus Chalubinskiről írt visszaemlékezését közli részleteiben *(Ignacy Baranowski o Tytusie Chalubinskim* — Ignacy Baranowski Tytus Chalubinskiről *[1907], 1. sz. 51—52. l.)* és *(Wojciech Kossak o Tytusie Chalubinskim [1913]* — Wojciech Kossak Tytus Chalubinskiről, *1. sz. 53—54. l.)*. Ez utóbbi abból a szempontból érdekes, mivel ebben tesznek említést arról, hogy Chalubinski részt vett a magyar szabadságharcban, a lengyel légió orvosa volt, majd a világosi fegyverletétel után sebesülten menekült — Erdélyen keresztül — Zakopanéba. (Zétény nem közli a nevét.)

Chalubinski magyar vonatkozásairól Adam Wrosek könyve tesz említést (*Adam Wrosek: Tytus Chalubinski. Zycie — dzialalnosc naukowa i spoleczna.* Warszawa, 1970. Panst. Zaklad Wdawnictwo Lekarskich. 338. p.), amelynek részletes ismertetését Edward Stocki tollából közli az Archiwum Historii Medycyny. Bár Wrosek sem talált sok dokumentumot Chalubinski részvételéről a magyar szabadságharcban, mégis számunkra érdekes.

Az 1971. évi második számát részben helytörténeti jellegű orvostörténeti feldolgozás vezeti be. Stanislaw Berezowski *(Dzieje Lekarskie Krzeszowic* — Krzesowic orvostörténete, *2. sz. 89—166. l.)* a Krakkó közelében fekvő Kreszowic orvos- és egészségtörténetét a kezdetektől dolgozza fel napjainkig, érintve a gyógyszerészettörténetet is. E tanulmány példája annak, hogy kell a kisebb hely orvostörténetét teljességében feldolgozni. Ugyancsak helytörténeti jellegű Józef Bitkowski kisebb közleménye, amely a gdanski szülészeti kórház századforduló idején történt átszervezéséről szól. *(Dzialalnosc szpital polozniczego w Gdansku w XIX. i XX. wieku* — A gdanski szülészeti kórház tevékenysége a 19/20. század fordulóján, *2. sz. 185—191. l.)* A gyógyítástörténet Wieslaw Stembrowicz tanulmányának témája, amelyben az asthmáról vallott felfogást vezeti végig az ókortól a modern orvostudományig, részletesen ismerteti az ajánlott gyógymódokat és gyógyszereket a különböző korokban. *(Dusznica bolesna w ujeciu hisztryczym* — Az asthma történeti értelmezése, *2. sz. 177—187. l.)*

Roman Telewski rövid tanulmánya olyan orvosról szól, akinek a nevét a lengyel néprajztudomány örökítette meg. *(Dr. med. Wladyslaw Matlakowski jako etnograf* — Wladyslaw Matlakowski mint etnográfus, *2. sz. 179—186. l.)* A fiatalon elhunyt Wladislaw Matlakowski (1850—1895) korán szerzett tüdőbetegsége miatt 1878-ban Chalubinski tanácsára gyógykezelésre Szíriába utazott és ott kedvelte meg a néprajzi gyűjtést. Hazatérése után Zakopanéban telepedett le, folytatott orvosi gyakorlatot és közben elsőként írta le a gorálok szokásait, gyűjtötte meséiket és dalaikat. Munkássága módszertani szempontból is

jelentős a néprajz tudományában. Ugyancsak néprajzi leírás Krzysztof Brozek tanulmánya *(Poloznictwo i ginekologia ludowa górali Beskidu Slaskiego* — A sziléziai Beszkida górál népének nőgyógyászata és szülészete, *2. sz. 201—208. l.)*. E tanulmányban a górál nép szülési szokásait gyűjtötte össze és minden olyan gyógymódot, amit a női betegségeknél alkalmaznak.

A gőrálok lakta vidékhez közeleső piotrkowi terület kórháztörténetét tárgyalja Zofia Malewska közleménye. *(Przyczynki do dziejow szpitalnictwo na terenie zagleblia dobrowskiego i innych okolic bylej Gubernii Piotrkowskiej w latach 1830—1907.* — Adatok a piotrkowi kormányzóság és a donbroski Zagleb környékének kórháztörténetéhez 1830—1907. *2. sz. 209—215. l.)*, míg Roman Szeja a sziléziai kórházak fogászatát ismerteti 1913 és 1945 közötti időszakban. *(Opieka dentystyczna w lechnicach Górnym Slasku [1913—1945]* — Szilézia kórházainak fogászata [1913—1945], *2. sz. 217—218. l.)*

A második világháború lengyel orvostörténetéből közöl két visszaemlékezést az Archiwum Historii Medyczyny második száma. Stanislaw Gadzicki a német megszállás alatt Lódzban illegálisan működő Lengyel Vöröskereszt tevékenységét saját élményei alapján *(Rola Polskiego Czerwonego Krzyza w organizowanu Szpitalnictwo w M. Lodzi po II wojnie swiatowej* — A Lengyel Vöröskereszt szerepe a Lódzban szervezett Mandurowicz kórházban, *2. sz. 219—223. l.)*, míg Wincenty Sobolewsky 1940-ben írt kórházi naplójából közöl részleteket *(Sandomierz w roku 1940.* — Sandomierz 1940-ben, *2. sz. 225—235. l.)*.

Az 1971. évi harmadik és negyedik számot a szerkesztőség a nagyobb terjedelmű tanulmányokra való tekintettel összevont kötetként jelentette meg. Ennek első, egyben legnagyobb lélegzetű közleménye magyar szempontból igen jelentős. Franciszek Martinczak a Szepesség orvostörténetét dolgozta fel a kezdetektől 1770-ig, elsősorban annak magyar vonatkozásait. A szerző sűrűn idézi magyar szakírók műveit (Divéky Adorján, Fejér, Bárdossy, Weszprémi, Demkó, Lipták, Genersich, Győry), s az eddigi orvostörténeti szakirodalomban e feldolgozás tűnik a legteljesebbnek erre a vidékre nézve. *(Medycyna na Spisz w latach od roku 1412 do roku 1770* — Orvostudomány a Szepességben 1412—1770 között, *3. sz. 253—300. l.)* A tanulmány terjedelméhez mérhetően nagy Irena Tarmas Antoni Cieszynski életének és munkásságának feldolgozása. Cieszynski a lengyel fogászatban a magyar Árkövy Józsefhez hasonló szerepet játszott, később a lembergi egyetem tanára lett. Többször viselte a dékáni és rektori tisztséget. Az első világháború előtt jelentős szerepet játszott a lengyel függetlenségi mozgalomban, majd Lengyelország újjászületése után komoly tisztségeket töltött be az önálló lengyel állam egészségpolitikájának irányításában. Tudományos munkásságát Európaszerte ismerték és a 20. századi lengyel orvostudomány legkiemelkedőbb alakjai közé tartozik. Tragikus körülmények között halt meg: a második világháború alatt nem hagyta el hazáját, többször letartóztatták, majd 1941 novemberében a Gestapo az illegális földalatti lengyel mozgalommal tartott kapcsolatáért agyonlőtte.

Az amerikai radiológia fejlődését,

eredményeit és kiváló egyéniségeit mutatja be az olvasóknak Witold Zawadowski tanulmányában *„(Dzieje radiologii amerikanskiej* — Az amerikai radiológia története, *3/4. sz. 385—423. l.)*, míg Gutowski a lengyel dermatológia és venerológia helyzetét tárgyalja a századforduló éveiben *(Polska dermatologia i wenerologia na przelomie XIX i XX wieku* — A lengyel dermatológia és venerológia a 19/20. század fordulóján, *3/4. sz. 426—429. k.)*. E tanulmány érdekessége, hogy a századforduló jeles lengyel dermatológusai közül több Budapesten végezte tanulmányait, vagy itt töltött hosszabb-rövidebb időt tanulmányúton.

Tadeusz Heimrath tanulmánya *(Rozprawy na stopien doktora Polakow we Wroclawskiej Klinice Kobiecej* — Doktori fokozatot elért lengyelek értekezései a wroclawi női klinikán, *3/4. sz. 431—438. l.)*. Heimrath levéltári kutatáson alapuló dolgozata teljességében dolgozza fel a 19. század közepétől az első világháború befejezéséig a nőgyógyászati tárgyú wroclawi disszertációkat, mintegy 130-at név és cím szerint értékelve közöl.

Neves legyel orvostudósok évfordulójához kötődik az Archiwum Historii Medycyny következő három közleménye. Józef Podgóreczny Ludwik Zembrowski születésének 100. évfordulójára emlékezett *(Prof. dr. Ludwik Zembrowski, 3/4. sz. 463—465.)*, míg a Bieganski évforduló alkalmából Helene Bujarska a gniezniói Bieganski nevét viselő kórház történetét dolgozta fel *(Historia Szpitala im. Wl. Bieganskiego, dawniej Sw. Jana w Gnieznie* — A Bieganski, régen Szent János gnieznói Kórház története, *3/4. sz. 451—462. l.)*. Halálának 5. évfordulóján emlékezett meg Tadeusz Karolini Zygmund Drobniewiczről (1885—1961), a kiváló sebészről és nevelőről. *(Dr. Zygmund Drobniewicz, wybitny Lekarz-chirurg i wychowawaca, 3/4. sz. 447—449. l.)*

Kapronczay Károly

BILD DER WISSENSCHAFT, 1972

9. Jahrgang, Dezember

Schipperges, Heinrich: Regiment der Gesundheit. (1309—1315. S.)

A kitűnően illusztrált, népszerűsítő cikk tömör, jól áttekinthető összefoglalását adja a regimen sanitatis műfajra vonatkozó legfontosabb ismereteknek. A leggyakrabban regimen sanitatisnak nevezett művek olyan szabálygyűjtemények, amelyek — az egészség megtartása érdekében — a helyes életvitelre vonatkozó jó tanácsokat tartalmaznak. Ezek a tanácsok kiterjednek a külső környezet alakítására, az évszakok, hónapok stb. változásainak figyelembevételére, a megfelelő diétára, a mozgás és a pihenés módjaira, az anyagcsere és a sexuális élet irányítására, tehát minden olyan tényezőre, amit az egészséges ember — akinek szüksége van arra, hogy egészsége érdekében kultúrával egészítse ki fiziológiai adottságait — saját maga alakíthat, szabályozhat. A regimen sanitatisok nagy jelentőséget tulajdonítanak a betegség elkerülésében a pozitív érzelmeknek is. A regimenekben rögzített szabályok — amelyeket általunk ismert klasszikus formájukban arab orvosok tökéletesítettek — ókori szerzők ismereteire vezethetők vissza. Schipperges cikkében röviden vázolja a továbbhagyományozódás módját, bemutatja — egészen a XIX. század

közepéig — a műfaj legfőbb reprezentánsait, végül felhívja a figyelmet arra, hogy a regimenekben összefoglalt tanácsok betartása és továbbfejlesztése korunkban különösen aktuálissá vált.

T. Pajorin Klára

BULLETIN OF THE HISTORY OF MEDICINE — 1971

Az Amerikai Orvostörténeti Társaság és a John Hopkins Orvostörténeti Intézet kéthavonként megjelenő folyóirata. Alapította: Henry E. Sigerist. Szerkeszti: Lloyd G. Stevenson.

Vol. 45. No. 1.

Az új évfolyam első tanulmánya a skót John Brown (1735—1788) orvostudományi rendszerének európai elterjedését és a párizsi empirikus orvosi iskolával való összecsapását kíséri nyomon. A szemben álló nézetek képviselőit voltaképpen ugyanaz a probléma izgatja: Milyen fokú bizonyosság érhető el az orvostudományban? (*G. B. Risse: The Quest for Certainty in Medicine: John Brown's System of Medicine in France.* P. 1—12.) Brown saját vallomása szerint is az orvostudomány Newtonja szeretett volna lenni, a fizikához hasonlóan exakt méréseken alapuló, matematikai bizonyosságot adó tudománnyá kívánta tenni a medicinát. Etiológiai és pathogenetikai rendszere azonban erősen deduktív jellegű: néhány, intuícióval megállapított alapelvre akarja visszavezetni az összes jelenségeket. Kulcsfogalmai: az ingerlékenység (excitabilitas), a vele kölcsönhatásban lévő inger (stimulus), és egészséges egyensúlyuk hiánya, a sthenia és az asthenia. Brown tanai olasz és német közvetítéssel jutottak el Franciaországba, ahol a 18. és 19. század fordulóján heves ellenállásba ütköztek. A klinikai szemléletű párizsi Ph. Pinel (1745—1826) és J. G. Cabanis (1757—1808) a rejtett okok reménytelennek érzett kutatása helyett fontosabbnak tartotta a pontos megfigyelést és a tapasztalatok elemzését. Brown a maga végső okokig hatoló törekvésével sokban mégis a modern orvostudomány előfutára. De korában, amikor a biológia és az alaptudományok még fejletlenek voltak, a pharmacologia és a bakteriológia pedig még meg sem született, eleve kudarcra volt ítélve.

Minden nemzetnek volt egy vagy több „nagy korszaka", amely szinte ontotta a fényes tehetségek hosszú sorát. Ilyen volt Skóciában a 18. sz. második fele és a 19. sz. eleje, a „skót aranykor", amelyet Adam Smith, Sir Walter Scott, Robert Burns, James Watt, David Hume, James Mill, s az orvostudományban Benjamin Bell, Joseph Black, William Cullan, John és William Hunter, Benjamin Rush neve fémjelez, hogy csak a legnagyobbakról szóljunk. *Vern és Bonnie Bullough* a statisztikus társadalomelemzés módszereivel igyekszik megfejteni a titkot: milyen tényezők együttes hatása termi meg az ilyen nagy korszakok szülötteit. (*The Causes of the Scottish Medical Renaissance of the Eighteenth Century.* p. 13—28.) Az 1685 és 1785 között született nagy emberek közül 375-nek a pályafutását vizsgálják a következő szempontok szerint: a szülőhely lélekszáma, települési jellege, az iskoláztatás időtartama és jellege, a család szociális helyzete. Skóciában ebben az időben négy egyetemen folyt orvosi képzés: Glasgowban, Edinburghban, Aberdeenban és St. Andrewsban. Az első kettő

különösen kivált az ismeretek gyakorlati alkalmazásában, a latin helyett az angol tanítási nyelv korai bevezetésében, az elméleti oktatás és a kórházi gyakorlat összekapcsolásában. Eredményes munkájukat igazolja, hogy a kor nagy orvosainak többsége e két egyetem neveltje volt.

Vesalius nagy anatómiai művének „De humani corporis fabrica" (1543) illusztrátorát illetően még mindig nem ültek el a viták. *R. J. Petrucelli* tanulmánya hitelesnek fogadja el Giorgio Vasari tanúságtételét, s az Életrajzok második kiadásának (1568) adatai alapján Jan Stephan van Calcart tartja az illusztrációk szerzőjének. (*Giorgio Vasari's Attribution of the Vesalian Illustrations to Jan Stephan of Calcar: a Further Examination.* p. 29—37.) Bár Vasari Életrajzainak első kiadása (1550) nem említi Jan Stephan van Calcart, de ez könnyen magyarázható azzal, hogy németalföldi mesterekkel Vasari csak a második, bővített kiadásban foglalkozik. Az elbeszélt részletek meggyőznek arról, hogy Vasari jól ismerte az orvos és az illusztrátor együttműködésének körülményeit is.

Az Amerikai Orvostörténeti Társaság 43. évi közgyűlésének (1970. ápr. 1—4.) napirendszerű ismertetése után (p. 38—48.) *C. B. Schmitt és C. Webster* tanulmánya idéz fel egy feledésbe merült angol—olasz orvosi kapcsolatot. (*Harvey and M. A. Severino. A Neglected Medical Relationship.* p. 49—75.) A két orvos 1636-ban találkozott Nápolyban, ettől kezdve éveken át élénk levelezést folytattak egymással, s 1645-ben Severino Harveynek ajánlotta a fókák anatómiájáról írt Phoca illustratus c. művét. Harvey és Severino így mintegy északi és déli pólusát alkotta annak az egész Európát átfogó orvosi hálózatnak, amelyben egyrészt Harvey vérkeringéstana, másrészt Descartes és Severino mechanikus fiziológiája alakította az orvosi gondolkodást. A cikket Severino nyomtatásban megjelent műveinek és kiadatlan írásainak részletes bibliográfiája egészíti ki.

A korai középkorból nagyon kevés olyan adat maradt fent, amely lithotomiára utal. Ez nemegyszer azt a gyanút kelti, hogy az antik gyakorlat hosszú időre feledésbe merült. *D. de Moulin* adatközlése egy, a 10. sz.-ban végzett lithotomiára hívja fel figyelmünket Brogne-i Szent Gellért apát életrajza alapján. (*Cutting for the Stone in the Early Middle Ages.* p. 76—79.)

Vol. 45. No. 2.

Martin Frobisher angol tengeri utazó 1576-ban egy eszkimót vitt magával haza első északi sarkvidéki útjáról. De alighogy megérkeztek Angliába, az eszkimó meghalt. Ő volt az európai civilizáció első eszkimó áldozata. Ebből az adatból kiindulva, útleírások és monográfiák alapján *Robert Fortuine* a 19. sz. végéig vizsgálja az eszkimók egészségi állapotának alakulását. *The Health of the Eskimos, as Portrayed in the Earliest Written Accounts.* p. 97—114.) Végül is azt a következtetést vonja le, hogy az eszkimók egészségi állapota, ha nem is kivételesen jó, de kielégítő volt, mielőtt huzamos kapcsolatba kerültek a nyugati civilizációval. Az eszkimók szervezete jó ellenálló képességet tanúsított a zord környezettel szemben. Ez az egyensúly sajnálatosan megbomlott, amikor más országokból érkező emberekkel — s ezzel együtt újfajta életmódokkal, eszmékkel, technológiákkal, s mindenekelőtt új betegségek-

kel — kerültek kapcsolatba. E találkozásnak az eszkimó népre nézve végzetes következményei voltak.

Az orvostudomány történetén végighúzódik a betegség mibenlétének meghatározásával való küszködés. A skolasztikával szemben önállósuló újkori orvosi gondolkodás két 17. századbeli képviselője, Daniel Sennert (1572—1637; 1602-től Jessenius utóda a wittenbergi egyetemen) és Van Helmont tulajdonképpen még mindig a skolasztikus filozófia fogalmi rendszerében akarta elhelyezni a betegséget. (*Peter H. Niebyl: Sennert, Van Helmont, and Medical Ontology.* p. 115—137.) Paracelsusszal ellentétben azonban nem „reális entitás"-nak tartották a betegséget, tehát nem olyasvalaminek, ami az emberi természeten kívül is létezik, s külső támadóként fészkeli be magát a testbe. Szerintük élesen meg kell különböztetni a betegség okát és magát a betegséget. A betegség oka, a kórokozó, lehet ugyan substantia (ens ontologicum), de maga a betegség sohasem az, hanem járulék (accidens, qualitas), az élő organizmus pathophysiologicus állapota (ens physiologicum). Van Helmont szerint egy hulla tele lehet ugyan mérgező anyagokkal, mégsem beszélünk a hulla betegségéről. „A betegség mindig az életben van." Ez volt három évszázaddal később Virchow véleménye is: nem szabad összekeverni a dolgokat az okokkal, az „ens morbi"-t a „causa morbi"-val. Egy akár növényi, akár állati parazita lehet oka a betegségnek, de sohasem lehet azonos magával a betegséggel.

Az amerikai sportnak megvannak a maga gyakorlati és elméleti hagyományai. A fiatal amerikai köztársaság orvosai még lóháton jártak betegeikhez, s szórakozásaik között ott szerepelt a vadászat, halászat. A városi életmód ártalmai elleni küzdelemben pedig korán felfigyeltek a testedzés jelentőségére. *J. R. Betts* tanulmánya 1820 és 1860 között kíséri nyomon az erre vonatkozó orvosi, tudományos és felvilágosító irodalmat. (*American medical thought on exercise as the road to health, 1820—1860.* p. 138—152.)

S. Jarcho a jelenlegi amerikai történetírás rövid jellemzésével kezdi Edwin Stantonról, Lincoln hadügyminiszteréről szóló tanulmányát: „Korunkban az amerikai történetírás és a történeti ízlés elfordult az egyénektől és a nagy, átfogó, hipothetikus konstrukciók iránt érdeklődik, amelyeket történelmi erőknek nevezünk. De bármennyire eluralkodott is ez a metafizikus és ködös témák iránti elkötelezettség, valószínűleg nem oltja ki teljesen belőlünk a régimódi érdeklődést az egyének iránt, akiket szeretnénk teljes bonyolultságukban, árnyoldalaikkal együtt megismerni." (*Edwin Stanton and American Medicine.* p. 153—158.) Stanton 1862. jan. 14-én lett Lincoln hadügyminisztere (Secretary of War), s egyben a hadsereg Egészségügyi Bizottságának vezetője. Intézkedései azonban nem voltak szerencsések. Főleg azért hibáztatják, hogy elhamarkodottan feloszlatta az épphogy megalakult Katonaorvosi Iskolát (Army Medical School), s ezzel 30 évvel visszavetette a fejlődést. (Az iskola csak 1893-tól működött.)

A századfordulón az USA déli államaiban egyre több áldozatot követelt az egyiptomi sápadtság (hookworm disease), amelynek kórokozóját a nép „a restkór csírájának" nevezte. (*J. H. Cassedy: The „Germ of Laziness" in*

the South, 1900—1915 : Charles Wardell Stiles and the Progressive Paradox. p. 159—169.) A betegeket testi fejletlenségük és értelmi tompultságuk miatt a társadalom kivetette magából. A valódi kórokozót, az Uncinaria Americana-nak elnevezett horogférget Ch. W. Stile fedezte fel 1902-ben, s először egyéni kezdeményezésből, majd 1909-től a Rockefeller Alapítvány egymillió dolláros támogatásával nagyszabású kampányt indított a betegség leküzdésére. Intézkedései elsősorban a megelőzést szorgalmazták, egészséges lakások, s mindenekelőtt korszerű illemhelyek építésének propagálásával, támogatásával és ellenőrzésével.

A. Beck tanulmánya azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen összefüggés volt az 1890-től 1918-ig terjedő időben a német gyarmati egészségügy és a német gyarmati kormányzat között. (*The Role of Medicine in German East Africa.* p. 170—178.) Dar Es Salaamban 1888-ban alakítottak német helyőrséget, az ide beosztott két katonaorvos tevékenysége főleg csak a helyőrség tagjainak gondozására terjedt ki. 1890-ben Dr. Becker orvostiszt már ötre emelte a munkatársak számát, s három kisebb kórházat, ill. rendelőintézetet alapított, de a bennszülött lakossággal való szorosabb kapcsolat megteremtésére csak 1901-től von Goetzen gróf törekedett. Fő cél a malária és az álomkór elleni küzdelem volt, amelyet 1906-tól 1914-ig Dr. Kleine (1925-től berlini egyetemi tanár) irányított. Az eredményes munkát sokszor gátolta a bennszülöttek ellenséges magatartása vagy elzárkózása, de a gyarmati uralom vége felé (1918) maguk a német orvosok is beismerték, hogy nem tettek eleget a helyi hagyományok mélyebb megértéséért, a bennszülöttek bizalmának megnyeréséért.

(Az 1971/3. kötet két év késéssel jelent meg. Ismertetését következő kötetünkben közöljük. — A szerk.)

Vol. 45. No. 4.

J. Z. Bowers két folytatásban közölt tanulmányában részletesen ismerteti a Pekingi Rockefeller Alapítványi Orvosi Egyetem történetét. (*The Founding of Peking Union Medical College : Policies and Personalities.* p. 305—321. Folytatása: No. 5. p. 409—429.) Bevezetésképpen röviden áttekinti a megelőző európai—kíniai orvosi kapcsolatokat. Megemlíti Michael Boym lengyel jezsuita növénytani munkáját (Flora sinensis, Vienna, 1656) és „Clavis medica ad Chinarum doctrinam de pulsibus" (Nürnberg, 1686) c. művét, amely valószínűleg elsőként ismertette Nyugaton a hagyományos kínai gyógymódokat. Angol missziós kórházak működtek Macaóban (1820-tól), Kantonban (1835-től), majd 1861-től Pekingben. Ezt fejlesztették tovább 1915-től a Rockefeller Alapítvány segítségével. Az Alapítványnak egyébként ez volt a legnagyobb külföldi beruházása, összesen 45 millió dollárt költöttek rá. A hely kiválasztásával megbízott Judson-bizottság 17 kínai orvosképző intézet meglátogatása után döntött Peking mellett. Kínában ekkor 224 missziós kórház működött 446 külföldi orvossal. El kellett dönteni azt is, hogy az új intézmény célja alacsonyabb szintű, tömeges, vagy egészen magas szintű, de kisebb létszámú orvosképzés legyen-e. Az utóbbi megoldást választották, s a tulajdonképpeni orvosi képzést megelőzően hároméves előkészítő tanfolyamot szerveztek (tan-

tárgyak: angol és kínai nyelv, fizika, kémia, biológia). Az új intézet alapkövét 1917 szeptemberében tették le, de ugyanakkor már megkezdődött az előkészítő tanfolyam 8 hallgatóval. A kínai és európai építészeti elemeket egyesítő és az akkori legmodernebb technikával fölszerelt új épületet (7,5 millió dollár) 1921-ben avatták fel. Az első három doktort 1924-ben avatták, 1934-ben pedig már 25-öt. A kínai polgárháború, majd a II. világháború viszontagságai után 1947-ben indult meg erőteljesen az intézmény újjászervezése. Az 1951-ben végrehajtott államosítás után az egyetemet elválasztották a klinikától. Az előbbit beolvasztották a Kínai Orvostudományi Akadémiába, az utóbbi 1968 óta Pekingi Antiimperialista Kórház néven működik. Az intézmény kiemelkedő professzorai voltak: Wallace Buttrick, William Welch, Simon Flexner (ők hárman végezték az előkészítő szervezés oroszlánrészét), Franklin McLean (belgyógyászat), Edmund Vincent Cowdry (anatómia), Davidson Black (anthropologia, anatómia), Ernest Carrol Faust (parazitológia), Hsien Wu (biokémia, az egyetem első kínai professzora), Carl Ten Broeck (bakteriológia), Adrian S. Taylor (sebészet), J. Presten Maxwell (nőgyógyászat). A végső cél olyan kínai orvosgárda felnevelése volt, amely már a maga kezébe veheti az intézmény irányítását. Ehhez azonban a rendelkezésre álló s egyébként sem zavartalan két évtized (1921—1941) kevésnek bizonyult. Az intézet mellett Miss Anna Dryden Wolf vezetése alatt nővérképző iskola is működött. Ennek jelentőségét még fokozza az a tény, hogy ezt megelőzően Kínában a nők számára tilos volt a betegápolói pálya.

Van-e egyes betegségeknek serkentő hatása a nemi ösztönre? — erre a kérdésre keresi a választ *Th. G. Benedek.* (*Disease as Aphrodisiac.* p. 322—340.) A legrégibb irodalmi nyom egy 12. századbeli Ilias-kommentárban (Eusthathius) található: „Nyomorék emberrel a legjobb szeretkezni." Hasonló nézetet vall Montaigne (1533—1592). Az újkorban a köszvénynek tulajdonítottak aphrodisiativ hatást (Philander Misaurus: The Honour of the Gout, 1699., Hieronymus Cardanus: Podagrae Encomium, 1562., Nicolaus Heinsius, 1698.) A 19. században új formában jelentkezik a régi sejtés: többen összefüggést látnak a tuberkulózis és a hypersexualitás között. Az oki-okozati viszony irányát illetően azonban megoszlanak a vélemények. Turban, a davosi szanatórium alapítója szerint a nemi kicsapongás fokozza az egyéni prediszpozíciót a tbc kifejlődéséhez, Virchow viszont úgy véli, hogy „a tbc az érzékeny idegrendszerű egyénekben nemritkán növeli a szexuális kielégülésre való hajlamot". Otto Amrein (1919), egy svájci szanatórium igazgatója ezt azzal magyarázza, hogy egyrészt az állandó hőemelkedés, másrészt a tbc toxinnak az idegrendszerre tett hatása fokozza a beteg libidóját. Osler (1907) nem annyira a betegségben, mint inkább a túltápláltságban és tétlenségben, egyszóval a szanatóriumi légkörben látja a jelenség okát. A német Engel (1902) érzelmi védekezésnek tekinti a szorongás és depresszió kompenzálására. Az Amerikába kivándorolt német Karl von Ruch (1907) a pathologikus magyarázattal szemben nem hajlandó feladni morális szemléletét. Szerinte a betegek se nem jobbak, se nem rosszabbak, mint az egészségesek, legfeljebb jobban ellenőrizhetők.

Ne hárítsuk a betegségre azt, ami az ember sajátsága. A tanulmány szerzőjének véleménye szerint az agy az egyetlen olyan szerv, amelynek megbetegedései szexuális zavarokat idézhetnek elő. Ilyenkor azonban épp a libido csökkenése a gyakoribb eset.

A 17. sz. második és a 18. első felében megélénkül az orvostudomány múltja iránti érdeklődés: sok régi orvosi mű új kiadása bizonyítja ezt. A kor szerzői — főleg Ramazzini, Boerhaave és Morgagni — maguk is sokat merítenek a középkor és a reneszánsz egészségügyi tanácsaiból, de a tüdőt erősebben igénybe vevő légzési és hangképző gyakorlatokkal szemben sajátságos tartózkodás jellemzi őket. Ennek oka egyrészt mechanikus szemléletükben, másrészt abban rejlik, hogy elsőként figyelnek fel az ún. foglalkozási ártalmakra, s az énekesek, fúvós zenészek, szónokok körében szerzett rossz tapasztalataikat általánosítják. (*G. Finney: Fear of Exercising the Lungs Related to Iatro-Mechanics 1675—1750.* p. 343—366.) Az iatromechanikus szemlélet szerint a test melegét a vérrészecskék egymás közötti és a véredények falához való súrlódása idézi elő. A tüdőnek viszont elsősorban mechanikus szerepet tulajdonítottak: telítettségétől függően erősebben vagy gyengébben szorító présként szabályozza a vérkeringés sebességét. A tüdő túlerőltetése tehát lázas állapotot, verőértágulatot, asztmát, vérköpést vagy gümőkórt okozhat A légzési gyakorlatok értékelésében akkor áll be fordulat, amikor Mayow tanainak elterjedésével tisztázódik a belélegzett oxigén kémiai szerepe a szervezet működtetésében.

Az USA Kentucky államában a Zöld folyó déli partján kb. 42 km hosszú, tágas barlangrendszer található, az ún. Mammut Barlang, amelyet a múlt század közepén átmenetileg gyógyászati célokra próbáltak hasznosítani. (*S. D. Sides és H. Meloy: The Pursuit of Health in the Mammoth Cave.* p. 367—379.) 1812-től kezdve salétrombánya működött itt, s feltűnt, majd köztudomásúvá lett az itteni munkások edzettsége, jó ellenállóképessége. 1839-ben Dr. John Croghan louisville-i orvos vásárolta meg a barlangot, s tbc-betegek gyógyítására kívánta alkalmazni. 1842 decemberében 11 tüdőbeteget telepített ide, de miután több haláleset történt, egy hónap múlva ki kellett ürítenie a barlangot. Dr. Wright (1860) szerint elhibázott vállalkozás volt tbc-betegek gyógyítására teljesen fénytelen, sötét helyet választani. A barlang olyan betegekre hathat jótékonyan, akiknek abszolút csendre és sötétségre van szükségük. Dr. Adam Binkerd (1888) agy- és szembetegeknek ajánlotta a barlang felkeresését. A Mammut Barlang 1938 óta természetvédelmi terület, gyógyászati múltja csupán kuriózum.

A „Szövegek és Dokumentumok" c. rovatban *A. B. Hooton* közöl egy esetleírást *Jean Baptiste Descuret* francia orvos (1795—1872) La médicine des passions c. könyvéből (Paris, 1841): Egy hétéves gyermek belebetegszik a féltékenységbe, majd váratlanul és gyökeresen meggyógyul. (*Jealousy of a Seven-Year-Old Child Followed by a Radical and Unexpected Recovery.* p. 380—382.) A kis Gusztáv betege annak, hogy kisöccse született, őt meg iskolába küldik. A tanító tanácsára szülei kiveszik az iskolából, s az orvos javaslatára anyja három hónapig naponta négyszer megszoptatja. A gyerek meggyógyul.

Vol. 45. No. 5.

Orvostörténeti leírást vet össze saját tapasztalatával *G. V. Bell* „Két köszvényjárvány" c. tanulmányában. (*Two Epidemics of Gout.* p. 401—408.) A történetileg dokumentált köszvény a 18. és 19. században az angol társadalomnak főleg a felső rétegeiből szedte áldozatait, s már Alfred Garrod (1859) arra gyanakodott, hogy összefüggés van bizonyos szeszes italok élvezete és a köszvény között. Szerinte a köszvény az idült ólommérgezés egyik formája, amelyet ólomtartalmú szeszfajták (portói bor, brandy) idézhetnek elő. A cikkíró tapasztalata egybevág ezzel. 1967-ben az Alabama (USA) állambeli Birminghamben tömeges köszvénymegbetegedést észleltek (ez az a bizonyos „második járvány", melyre a cím utal), s a 43 beteg közül 37-ről megállapították, hogy rendszeresen fogyasztottak házilag készített szeszes italokat. A házi lepárló készülékek viszont sokszor tartalmaznak ólomforraszokat.

E témához kapcsolódik egy rövid, névtelen közlemény (*Lead in the Wines of Antiquity.* p. 493.), amely arról számol be, hogy a Plinius és Columella receptjei szerint készített borokban jelentős ólomtartalom mérhető. Az ókor nagyjai közül tudvalevően sokan szenvedtek köszvényben.

Bernard Mandeville-t (kb. 1670—1733), bár a leydeni egyetemen orvosi doktorátust szerzett s Londonban orvosként működött, inkább a filozófia, mint az orvostudomány története tartja számon. *G. Clarke* célja is az, hogy a 18. századi etika területén jelölje ki Mandeville-nak az őt megillető helyet. (*Bernard Mandeville, M. D., and Eighteenth Century Ethics.* p. 430—443.) Gondolatmenetét főleg a The Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits (Mese a méhekről, avagy egyéni bűnök — közerények) c., álnéven többször is kiadott Mandeville-műre alapozza. Már maga a cím is két-, sőt több értelmű, s ezzel magyarázható Mandeville sokféle megítélése kortársai és az utókor részéről. Clark szerint a helyes értelmezés ez: egyéni bűnök (elősegíthetik) a közerényeket. Szerinte Mandeville középhelyet foglal el az utilitaristák és a moralisták között. Az előbbiek minden tett morális jóságát a társadalmi hasznossággal mérték, az utóbbiak viszont föltételezték, hogy a morálisan jó egyéni tett társadalmilag is szükségképpen hasznos.

18. és 19. századbeli útleírások alapján foglalja össze *W. S. Middleton* a Hawaii szigeteken szerzett régi orvosi tapasztalatokat. (*Early Medical Experiences in Hawai.* p. 444—460.) Ismerteti a bennszülöttek társadalmi berendezkedését, szokásait (kasztrendszer, körülmetélés, polygamia, promiszkuitás, tabuk). King szerint az igen elterjedt gyermekgyilkosság és abortus okozta, hogy a lakosság 1779-től 1848-ig 400 000-ről 80 000-re apadt. Az elmebetegeket általában kitaszították a közösségből és sorsukra hagyták. Gyakoriak voltak a bőr- és szembajok. A leprát kívülről hurcolták be 1840-ben, a malária viszont ismeretlen volt. A szamárköhögés és a kanyaró 1832-ben, ill. 1836-ban jelentkezett először. A promiszkuitás ellenére a hawaiiak Cook kapitány megjelenése előtt nem ismerték a nemi betegségeket. A gyógymódok között a varázsláson és a ráolvasáson kívül szívesen alkalmazták a hydrotherapiát. A nyugati orvostudomány kezdeti

meggyökereztetése 1828-tól a Judd-házaspár érdeme.

Példamutatóan világos szerkezetű, alapos és okos írás *H. S. Decker* tanulmánya Freud németországi recepciójáról 1894 és 1907 között. (*The Medical Reception of Psychoanalysis in Germany, 1894—1907: Three Brief Studies.* p. 461—481.) A határpontul választott két évszámot az indokolja, hogy 1895-ben jelent meg Freud „Studien über Hysterie"-je, s 1907 decemberében kezdte meg pszichiátriai működését Berlinben Karl Abraham, a németországi pszichoanalitikus irányzat megalapítója és vezére. A közbeeső időszakot mindeddig úgy könyvelték el, mint amelyben a német orvosok vagy egyszerűen tudomást sem vettek Freud tanairól, vagy egyértelműen elutasították azokat. Ez azonban történelmi tévedés, s egyben jól mutatja, hogy történetszemléletünk legsúlyosabb tehertétele befogadó képességünk és árnyaló tehetségünk korlátozottsága: egyszerűsítő „skatulyázással" igyekszünk rajta segíteni. Decker alaposan dokumentált elemzéssel három német orvos (Hermann Oppenheim, Theodor Ziehen és Leopold Löwenfeld) példáján mutatja be, mint ment végbe Freud tanainak fokozatos recepciója a német orvosi gondolkodásban. A pszichoanalízissel szembeni idegenkedést nem lehet egyszerűen az untig emlegetett három okkal magyarázni: szexuális előítéletekkel, antiszemitizmussal és egyéni neurózissal. A tartózkodásnak, a vitatkozva-elfogadásnak egyéb rugói is voltak: szakmai megfontolások, a pszichoanalízisnek a 19. sz. eleji, meghaladott romantikus pszichiátriával mutatott bizonyos rokon vonásai, a századvég szervi orientációjú, *csak* fiziológiai okokat elismerő pszichiátriája, a betegség és egészség közötti éles határ feladásától való félelem. Freud tanainak németországi fogadtatása semmiképpen sem minősíthető „ellenséges"-nek, legföljebb „ambivalens"-nek.

A „Jegyzetek és Kommentárok" (Notes and Comments) rovatban két rövid tanulmány is foglalkozik a középkori orvosi irodalomban gyakran előforduló „causae non-naturales" fogalmának tisztázásával. (*J. J. Bylebyl: Galen on the non-natural causes of variation in the pulse.* p. 482—485. — *P. H. Niebyl: The non-naturals.* p. 486—492.) A kifejezés Galenusnál fordul elő első ízben; ő az érverés változását előidéző tényezőket három csoportba osztja: naturales, non-naturales, praeter-(contra-) naturales. Az elsőbe sorolja az emberi természettel adott, mintegy az ember akaratától független okokat: nem, vérmérséklet, életkor, évszak, táj, terhesség, alvás és ébrenlét. A skála másik szélén a causae praeternaturales, a kóros állapotot előidéző okok szerepelnek. A középső kategóriába, a non-naturales közé azok az okok tartoznak, amelyek alkalmazása, ill. alkalmazásuk mértéke többékevésbé az embertől függ. Túl nagy, vagy túl kis mértékben alkalmazva ezek is praeternaturalesszé válnak. Galenus idesorolja a testedzést, a hideg és meleg fürdőket, a lakomákat, a bort és a vizet. Ezzel a hármas beosztással azonban csínján kell bánni, mert egészen a 18. századig gyakran hivatkoznak rá, az egyes kategóriák tartalma viszont koronként módosult. A középkorban leginkább elterjedt Joannitius (Hunain ibn Ishaq, 809—873) beosztása, aki az „egészséget és betegséget befolyásoló" hat tényezőt sorol a non-naturales közé: 1. levegő, 2. étel

és ital, 3. mozgás és nyugalom, 4. alvás és ébrenlét, 5. ürülés és töltekezés, 6. lelkiállapotok.

Vol. 45. No. 6.

Az Amerikai Orvosi Társaság (American Medical Association) 1904-ben Washingtonban szobrot emelt Bejamin Rushnak (1745—1813) ezzel a hódoló felirattal: „Az amerikai Sydenham". Dr. Victor Robinson, New York-i orvostörténész viszont, aki először tartott egyetemi orvostörténeti előadásokat az USA-ban 1929-ben, így ír Rushról: „Rush karrierje a bizonyság rá: egy olyan orvos, akinek jó tolla van, több kötetnyi művet hagyhat maga után anélkül, hogy akár egyetlen lapjának is tudományos értéke lenne. Kevés olyan orvosíró van, akinek műveit ma kevésbé érdemes elolvasni, mint éppen Rush." A szoborfelirat és az orvostörténész lesújtó megjegyzése jól érzékeltetik Rush értékelésének két szélső pontját. *R. H. Shryock* tanulmánya gondosan számba veszi az összes közbeeső változatokat is, amelyek fölmerültek a legutóbbi két évszázad folyamán. (*The Medical Reputation of Benjamin Rush: Contrasts over two Centuries.* p. 507—552.) A cikk szerzőjének összefoglaló értékelése szerint Rush izzó lelkesedésével, magával ragadó egyéniségével inkább közéleti férfiú volt, akit a hőssé magasztosult „nagy ember" dicsfénye övezett. Ez sugárzott át — alaptalanul — orvosi tevékenységére is. A philadelphiai nagy sárgalázjárvány idején (1793) tiszteletre méltó helytállást tanúsított, de módszerei (érvágás, purgálás) egyoldalúak és drasztikusak, elméletei (tensiók) már akkor elavultak voltak. Életében megjelent 60 közleménye közül egyedül a Diseases of the Mind (az első amerikai elmekórtan) bizonyult valamelyest időállónak.

A nyugati gótok törvényrendszere az ősi gót szokásjog, a római jog és keresztény elvek ötvözete volt. Az egyik legrégibb, teljes egészében fentmaradt vízigót törvénygyűjtemény a Receswinth király által 654-ben kihirdetett Lex Visigothorum. Ebben a XI. könyv I. fejezete 8 törvényt tartalmaz „de medicis et aegrotis". (*D. W. Amundsen: Visigothic Medical Legislation.* p. 553—569.) Mivel e törvények részben korlátozzák az orvos működési szabadságát (pl. az orvos ne merészeljen nőszemélyen eret vágni, ha nincsenek jelen hozzátartozók), részben büntető szankciókat helyeznek kilátásba a gyógyítás sikertelensége vagy műhiba esetén (pl. ha az érvágásba belehal a beteg, szabad emberért 150 solidust köteles fizetni az orvos, az elpusztult rabszolga helyett pedig másikat kell adnia), ezért sok orvostörténész (köztük Garrison és Neuburger) az orvosokkal szemben ellenségesnek minősítette a vízigótok törvényeit. Amundsen szerint viszont itt szó sincs túlzott szigorról, csupán kényszerű törvényes védekezésről a sarlatánokkal szemben. Mivel az orvosi képzettség, az erkölcsi és szakmai alkalmasság ellenőrzése megvalósíthatatlan volt, az orvosi működést kellett szigorúbb törvények korlátai közé szorítani. Külön foglalkozik Amundsen a nyugati gótok abortusztörvényeivel. A 7 törvény közül 6 nem az abortáló nőt, hanem azt a másik személyt sújtja, aki az abortust szándékosan vagy szándéktalanul előidézi. Végül a 7. törvény a III. toledói zsinatnak (589) a gyermekgyilkosság ellen hozott 17. kánonát terjeszti ki a magzatgyilkosságra, s magát az anyát bünteti.

Orvosi stílustörténeti elemzésnek lehetne nevezni *P. H. Niebyl* tanulmányát, amely Jean Baptiste Van Helmont (1577—1644) tüskehasonlatának előzményeit és utóéletét nyomozza. *(The Helmontian Thorn.* p. 570—594.) Helmont meglátása szerint minden betegség két „pilléren" nyugszik. Az egyik a külső kiváltó ok, amelyet az ujjunkba fúródó tüskével jelképez. A másik a belső hatóok, amelyet a beteg vitalitását megszemélyesítő Archeusnak nevez. Az Archeus azáltal, hogy „felbőszülten" gyulladással válaszol a tüske támadására, kirobbantja a betegséget. Helmont therápiajának célja, hogy eltávolítsa ezeket a „pilléreket", s ezáltal a betegség épületét romba döntse. A „spina Helmontii" metafora elővételezői között már Hippokratész és Galenus is szerepel, az újkorban pedig — különböző módosításokkal — többek között Sydenham, Virchow és Mecsnikov is alkalmazta.

A Könyvszemle rovat Alan F. Guttmacher tollából elismerő kritikát közöl Gortvay és Zoltán Semmelweis-monográfiájáról. (p. 604.)

Némethy Ferenc

BULLETIN DE L'ACADEMIE NATIONALE DE MÉDECINE — 1971

Tome 155—135. évf.

A nemzetközi orvosi szakvélemény őszinte tisztelettel adózik a 19. századbeli elmegyógyászat két nagyja, a francia P. P. Pinel (1755—1826) és J. E. D. Esquirol (1772—1840) emlékének. Ugyanakkor Michael Foucault vezetésével egy ellenkező „antipszichiátriai" irányzat is hallatja hangját, éles kritikával illeti Pinel és Esquirol életművét, sőt legszélsőségesebb képviselői tagadják az elmebetegségek létét is. Forradalmi szociológiai szemléletük értelmében az állítólagos elmebetegek elkülönítése helyett a társadalomba való visszavezetésüket tartják kívánatosnak, pszichiátriai kezelés helyett pedig a társadalmi struktúra megváltoztatását. *M. Baruk* előadása (*L'oeuvre de Pinel et d'Esquirol devant „l'antipsychiatrie"*. p. 205—215.) a Pinel-féle klasszikus pszichiátria szerves továbbfejlesztőit (Parchappe, Raynier, Lauzier) veszi védelmébe az antipszichiátria híveivel szemben.

A XVIII. Lajos 1820. dec. 27-én kiadott rendeletével létrehozott Királyi Orvosi Akadémia (Academie Royale de Médecine) 1821. jan. 27-én tartott első ülésének jegyzőkönyvét ismerteti és a megalakulás előzményeit tisztázza a *Huard* orvostörténész-házaspár *(La première séance de l'Academie Royale de Médecine. p. 414—423.)*. Az Akadémia három szekcióból állt: orvosiból (idetartoztak az állatorvosok is), sebésziből és gyógyszerészből. A Királyi Akadémia címre három, már működő orvosi társulat pályázott: a Cercle Medical (Orvosi Kör, alapította Guillotin 1803-ban), a Société de Médecine de Paris (Párizsi Orvostársaság 1796-ban alakult a forradalom előtti Királyi Orvostársaság és Királyi Sebészeti Akadémia még élő tagjaiból) és a Société de la Faculté de Médecine de Paris (a Párizsi Orvosi Fakultás Társasága). Az 1821-ben megalakult új Királyi Akadémia (a mai Academie Nationale de Médecine őse) végül is kompromisszum eredménye volt.

Az 1347—1356. években dúló nagy európai pestisjárványról és társadalmi következményeiről közöl érdekes beszámolót *P. Ganiere (La Peste Noire et ses consequences sociologiques. p.*

641—648.). A járványt — amely VI. Kelemen pápa állítása szerint összesen 42 millió áldozatot követelt — tengerészek hurcolták be a krimi tatárok köréből a szicíliai Messinába, ahonnan futótűzként terjedt el az egész kontinensen. A párizsi egyetem orvosi fakultása asztrológiai okokkal magyarázta a pestist, s bár helyenként megpróbáltak egészségügyi intézkedésekkel (purgáló szerek, diéta, álarc, zárlat) is gátat vetni terjedésének, a félelem, a tanácstalanság, a politikai széttagoltság miatti fejetlenség a legtöbbször eszeveszett menekülésre késztette a lakosságot, ami csak fokozta a járvány tovaterjedését. A pestist túlélő, erősen megcsappant népesség települési, foglalkozási és birtokviszonyai jelentősen módosultak. A járvány társadalmi hatásai közé sorolható a flagellánsmozgalom és a bűnbakot kereső antiszemitizmus is.

1921 december végén az Amerikai Fiziológiai Társaság évi közgyűlésének küldött jelentésében számolt be F. G. Banting (1891—1941) és C. H. Best (1899—) az inzulin felfedezéséről. Kísérleteiket 1921 áprilisában kezdték a torontói egyetem fiziológiai intézetében, amelynek élén J. R. MacLeod (1876—1935) professzor állt. 1923-ban a fiziológiai és orvosi Nobel-díjat Banting és MacLeod kapta az inzulin felfedezéséért. Ez a döntés két okból is erősen vitatható: Best, az egyik társszerző egyáltalán nem részesült a díjban, MacLeod viszont a döntő kísérletek idején nem is tartózkodott Torontóban, hanem szabadságon volt. Az inzulin felfedezésének előtörténetére fényt vet *J. Cheymol* előadása *(A propos de „la découverte de l'insuline" par Banting et Best, il y a cinquante ans. p. 836—852.)*.

A *Huard* házaspár azt a több mint 80 évig (1820—1902) tartó szívós küzdelmet mutatja be, melyet a Francia Orvosi Akadémia vezetői (főleg Portal elnök, Pariset és Dubois főtitkárok) vívtak azért, hogy az intézmény saját otthont kapjon. 1820 táján még arról volt szó, hogy a Louvre egyik részébe költözhet, de aztán 1824-ben 1850-ig a rue de Poitiers 21. sz. alatt, 1850-től 1902-ig a rue des Saints-Peres-n adtak neki ideiglenesen helyet, míg végül 1902-ben elfoglalhatta végleges és saját székházát a rue Bonaparte 16. sz. alatt. *(Les domiciles de l'Academie de Médecine au XIXe siècle. p. 903—911.)*

Némethy Ferenc

CLIO MEDICA — 1971

Vol. 6. No. 1.

Schultheisz Emil a magyarországi orvosképzés történetét ismerteti a kora középkortól 1769-ig, a nagyszombati egyetem orvosi fakultásának megalapításáig (*Zur Geschichte des medizinischen Unterrichts in Ungarn vom frühen Mittelalter bis 1769.* p. 41—48.) A terjedelem szabta határok között világos áttekintést nyújt a szerzetesi (bencés és cisztercita) hospitiumok, infirmariumok és xenodochiumok szerepéről, a párizsi és az olasz egyetemeken folyó magyar orvosképzésről, a hazai egyetemeken (Pécs, Óbuda, Pozsony) biztosan vagy feltehetően megindúló orvostudományi oktatásról. Rámutat a kolozsvári (1582) és a gyulafehérvári (1662) főiskola jelentőségére, a felvidéki és erdélyi orvosképző magániskolák hasznosságára a külföldi (Utrecht, Groningen, Basel, Halle) egyetemeken már haladó fokon fel-

vehető ösztöndíjasaink előkészítésében. Végül a nagyszombati fakultás alapítását megelőző javaslatokat és a rövid életű egri orvosi iskolát ismerteti.

R. Harkó Viola a budapesti Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár kialakulásának történetét foglalja össze (*Bericht über das Semmelweis Museum und die Medizinhistorische Bibliothek in Budapest.* p. 64—66.), s egyben tájékoztat jelenlegi munkájáról, állományáról és szervezetéről is.

A középkori orvosi irodalom egyik gyakran használt terminus technicusának, a „humidum radicale"-nak jelentésváltozásait nyomozza *T. S. Hall* (*Life, Death and the Radical Moisture.* p. 3—23.). A hippokratészi-galenusi orvosi szemléletből ismert négy elsődleges nedven (vér, nyál, fekete és sárga epe) kívül az arab orvosok másodlagos testnedveket is számon tartottak. Ezek egyike volt az ún. radikális (szubsztanciális v. esszenciális) nedv. Ennek segítségével magyarázták — a különböző szerzők különböző módon — az élő és az élettelen lények, valamint az egyes élő szervezetek közötti lényeges különbségeket. Avicenna szerint az elfogyasztott táplálék négy finomodási fokon megy át — vagyis egymás után a négy másodlagos nedv egyikévé válik —, míg a negyedik fokozatban aztán „gyökeres nedv"-vé lesz. Olyan ez, mint a kanócot átitató olaj, amely a mécses lángját (az életet) táplálja. De a láng melegétől a kanóc szilárd szövetei végül is kiszáradnak, nem tudnak több „gyökeres nedvet" fölszívni: az életláng kilobban, bekövetkezik a halál. Avicenna elméletének ismertetése után *Hall* áttekinti ennek előzményeit a görög és arab orvosoknál, majd továbbfejlődését a középkorban (Nagy Sz. Albert, Aquinói Sz. Tamás, Rajmundus Lullus, Rogerius Bacon, Arnaldus de Villanova), sőt egészen Helmontig, Gassendiig és Harwey-ig.

A mikroszkopikus anatómia korszakát Marcello Malpighi De Pulmonibus c. munkájának megjelenésétől (1661) számítjuk. A mikroszkóp alkalmazása azonban — főleg technikai fejletlensége, alak- és színtorzításai miatt — nem talált egyöntetű helyeslésre. A sokszor megtévesztő mikroszkópos vizsgálatok és az élő anyagról vallott elméletek összefüggését vizsgálja a 19. század közepéig *B. Zanubio* tanulmánya (*Micrographie illusoire et théories sur la structure de la matière vivante.* p. 25—40.).

A Szövegek és dokumentumok (Texts and Documents) c. rovat angol fordításban, *C. D. O'Malley* előszavával és jegyzeteivel közli Bartolomeo Eustachinak azt a terjedelmes levelét, amelyben Francesco Alciati milánói püspöknek 1562. október 12 én beszámol a hallószerv szerkezetére vonatkozó kutatásairól (*Bartolomeo Eustachi — An Epistle on the Organs of Hearing. An annotated Translation by C. D. O'Malley.* p. 49—62.).

Vol. 6. No. 2.

E. S. Smith kimerítő, kétrészes tanulmányban ismerteti Galenusnak az agyidegekről és a szimpatikus idegrendszerről szóló tanítását (*Galen's Account of the Cranial Nerves and the Autonomic Nervous System.* p. 77—98. Folytatása: Vol. 6. No. 3. p. 173—194.). Galenus kétféle agynyúlványt ismert: szagló nyúlványokat és a tulajdonképpeni agyidegeket. Az agyidegeket páronként számozta elölről

hátrafelé haladva, úgy mint ma szokás, s megkülönböztetett érző, mozgató és vegyes idegeket, bár az utóbbiakra nem volt külön kifejezése. Noha a számozásban elődjét, Marinust követte, két művében is világosan jelezte: tudja, hogy az ötödik pár két, a hatodik pedig három különböző idegből áll. Így a 12 agyideg közül nagyon világosan leírt 9-et. A szaglóideget nem említi, de ismerte a szaglóduzzanatot és a szaglójáratot, bár ezeket nem tekintette igazi agyidegeknek. Meglepően jól felismerte a gerincvelői idegek különböző csoportjait: a nyaki, mellkasi és hasi idegeket. A „De usu partium" írása idején Galenus anatómiai ismeretei még főleg szarvasmarhák és sertések boncolásán alapultak, de később, amikor a De anatomicis administrationibus hosszabb és végleges változatát megalkotta, az agyidegek megoszlására vonatkozó tanait már nagyrészt majmok boncolása közben szerzett tapasztalataira építette.

Az anatómia fejlődését a 17. századtól — a mikroszkóp alkalmazásától — kezdve két szakaszra bontva ábrázolja *L. Bellini:* 1. az atomisztikus-mechanikus elmélettől az elemző anatómiáig (Berellitől Malphiig), 2. az elemző anatómiától a kórbonctanig (Malpighitól Morgagniig). (*De la théorie atomostico mécaniste à l'anatomie subtile [de Borelli a Malpighi] et de l'anatomie subtile à l'anatomie pathologique [de Malpighi à Morgagni].* p. 99—107.)

A sejtelmélet két nagy továbbfejlesztője, E. J. Purkyné és Th. Schwann az 1840-es évektől kezdve termékeny vitát folytattak, s megállapításaik sok tekintetben kiegészítik egymást. (*V. Kruta: J. E. Purkyné's Contribution to the Cell Theory. p. 109—120.*)

1880 és 1930 között több ízben is újra az érdeklődés középpontjába került a szabadakarat problémája (*E. Fischer-Homberger: Der Begriff des freien Willens in der Geschichte der traumatischen Neurose.* p. 121—137.). A kérdést először az vetette felszínre, hogy az angol vasúti társaságokkal szemben kártérítési igénnyel képtek fel olyanok is, akik vasúti szerencsétlenségek következtében pusztán idegi megrázkódtatást szenvedtek. H. Oppenheim (1858—1919) neurológus ezeket az eseteket szomatikus alapú traumatikus neurózisoknak tartotta, s jogosnak minősítette a kártérítési igényt. Mások viszont — részben a vasúti társaságok érdekeit védték — alaptalan és szándékosan előidézett „biztosítási vagy vágyneurózisról" beszéltek, amelynek kialakulásáért a panaszos maga felelős. Még élesebben vetődött fel a kérdés az I. világháború idején: a további katonai szolgálat alól kibújni akaró szimulánsoknak tekintendők-e az idegsokkosok? Nagyszabású nyílt vitára került sor a német ideggyógyászok 1916. évi müncheni gyűlésén, ahol — nem utolsósorban politikai és katonai megfontolásokból — Bonhoeffer, Kretschmer és Nonne indeterminista (tehát a hisztérikus neurózist a beteg szabad akaratára hárító) álláspontja győzött a lemondásra kényszerülő Oppenheim ellenében. 1943-ban azonban már Kretschmer is elítélte a napi célok szolgálatába állított tudományos állásfoglalást.

Bevezetéssel és bő magyarázattal ellátva 4 Meynert-dokumentumot közöl *O. M. Marx* (*Psychiatry on a neuropathological basis: Th. Meynert's application for the extension of his venia legendi.* p. 139—158.).

Az elsőben Th. Meynert (1833—

1899) 1868-ban azt kéri a bécsi egyetem orvosi fakultásától, hogy az anatómián kívül pszichiátriát is előadhasson. A másodikban J. Riedel, a bécsi elmegyógyintézet igazgatója támogatja ezt a kérelmet. A következő dokumentum E. Brücke dékán levele Meynerthez, amelyben kérvénye kedvező elintézéséről értesíti, végül Meynertnek Rokitanskyhoz írt levele kerül sorra, amelyben 1866 és 1870 között kifejtett tudományos és irodalmi tevékenységét foglalja össze.

A Könyvszemle rovatban K. Ganzinger első helyen foglalkozik (p. 165.) *Issekutz Béla Die Geschichte der Arzneimittelforschung* (Akadémia Kiadó, Budapest, 1971) c. könyvével. C. L. Lautenschläger „50 Jahre Arzneimittelforschung" (Stuttgart, 1955) c. művével állítja párhuzamba, s kiemeli Issekutz részletesebb feldolgozását, bővebb irodalmi utalásait, név- és tárgymutatóját.

Vol. 6. No. 3.

A vese szerkezetéről és működéséről vallott felfogások alakulását kíséri nyomon Bellini (1662), Malpighi (1666), Ruysch (1700 k.) Bertin (1744), Müller (1830) és Bowmann (1842) tanításában *F. Grondona (Structure et Fonction du Rein selon William Bowmann.* p. 195—204.).

A 19. század eleji ún. párizsi orvosi iskola elméleti megalapozójának, Gaspard-Laurent Bayle nak (1774—1816) életét és munkásságát ismerteti *A. Rousseau* (*Gaspard-Laurent Bayle — Le Théoricien de l'École de Paris.* p. 205—211.).

Hogyan hatott az orvostudományra az infracelluláris és a makromolekuláris struktúrák ismeretének fejlődése? — ezzel foglalkozik *M. Florkin* dolgozata (*Influence, sur la Médecine, du Progrès de la Connaissance des Structures Infracellulaires et Macromoleculaires.* p. 213—224.).

A bruges-i Gruuthuse Múzeum egyik rejtélyes darabjának, egy színes fa domborműnek titkát fejti meg *M. van Hoorn* (*L'Enseigen de Proctologue du Musée Gruuthuse de Bruges.* p. 225—235.). A 47×43 cm-es tábla 1876-ban került a múzeum állományába mint „a beöntést ábrázoló patikacéger". Hoorn kimutatja, hogy 14. századbeli végbél-seborvos cégéréről van szó, amely az aranyér kezelését ábrázolja.

A „Hírek és jegyzetek" között L. Premuda fényképes nekrológjában emlékezik meg a Budapesten született olasz orvostörténészről, *Ladislao Münsterről* (1900—1971) (p. 237—238.).

Heidelbergben 1971. június 11-én leplezték le Semmelweis Ignácnak, az „anyák megmentőjének" az egyetemi gyermekklinika előtt felállított bronzszobrát, a Jugoszláviából származó Friedrich A. Müller müncheni szobrászművész alkotását. A közölt fénykép (p. 241.) tanúsága szerint a szobor a műtéthez beöltözött Semmelweist ábrázolja, amint éppen kézmosáshoz készülődve feltűri a köpenye ujját. A szoborleleplezés alkalmából Dr. Erna Lesky mondott ünnepi beszédet.

Vol. 6. No. 4.

A természettel harmóniában élő „nemes vadember" nemcsak J. J. Rousseau eszménye volt, hanem a természetes gyógymódok apostolait is megihlette. A „természetes ember" jellemvonásai és a „természetes életmód" tartalma azonban koronként változtak. „A nemes vadember egész-

ségügyi vonatkozásait" gyűjti össze és értelmezi az orvosi és a szépirodalom (Shakespeare, Dryden, Tyson, Defoe, Rousseau, Cooper, Hufeland, Gutsmuth, Jahn, Ungewitter, Priessnitz, Schroth, Kneipp stb. művei) alapján *F. Schiller* (*Health Aspects of the Noble Savage*. p. 253—273.).

A már fennálló terhesség ideje alatt bekövetkező második fogamzásban Kussmaul (1859) két esetet különböztetett meg: szuperfekundációt (ha a másodikként megtermékenyülő pete ugyanabból a menstruációs ciklusból származik) és szuperfetációt (ha a második pete csak valamely későbbi menstruációs ciklusban termékenyül meg). Ilyen esetekről már az ókori orvosi irodalom is tud, s megkülönbözteti őket az egy aktusban nemzett ikrekétől. Hippokratész, Arisztotelesz, Soranus, Caelius, Aurelianus, Oreibasios foglalkozik e kérdéssel. Különös, hogy Galeanus hallgat róla, bár műveiről mindmáig nem rendelkezünk kielégítő jegyzékkel, s ezért óvatosan kell kezelni ezt a hallgatást. *C. Lienau* tanulmánya (*Die Behandlung und Erwähnung von Superfetation in der Antike*. p. 275—285.) arra mutat rá, hogy a különböző szerzők, fiziológiai és anatómiai elképzeléseiktől függően, különféleképpen magyarázták a szuperfetáció létrejöttét és a terhesség lefolyását.

A mongolok Dzsingiz kán unokája, Kubiláj vezetésével meghódították a kínai birodalmat, s Peking székhellyel császárságot alapítottak (Jüan-dinasztia kora: i. sz. 1280—1367). A kor kínai orvostudományában a megdöntött Szuang-dinasztia (i. sz. 960—1279) idejéből származó ősi hagyományok és az újonnan elterjedő arab orvosi ismeretek keveredtek. (*Ming Wong: Les Doctrines Médicales Chinoises et leur Évolution sous les Mongols*. p. 287—293.) A mongol korszak legnevesebb, irodalmi műveket is hátrahagyó kínai orvosai: Lieu-Wan-su (1120—1200), Cong-cseng (1156—1228), Li-Kao (1180—1251) és Csu-Csen-heng (1281—1358).

Az ókori Eleaban (ma Velia, Dél-Olaszország) a legújabb ásatások négy olyan szoborfeliratot hoztak napvilágra, amelyekből arra következtethetünk, hogy ott az i. e. 3—1. századokban orvosi iskola működött. (*J. Benedum és M. Michler: Parmenides Uliades und die Medizinschule von Elea*. p. 295—306.). Az orvosok mellékneveként feltüntetett Uliades vagy Ulis név feltehetően Apollon Ulias kultuszára vezethető vissza. Más adatok szerint ui. Apollont Milétosban Ulios néven tisztelték mint gyógyító istent. A három feliratban is előforduló „iatros folarchos" értelmezése valószínűleg ez: „orvosi iskola vezetője".

Némethy Ferenc

GESNERUS — 1971

Vol. 28., No. 3—4.

A svájci orvos- és természettudomány-történeti társaság félévenként megjelenő (tehát rendszeresen kettős füzetet nyújtó) évnegyedes folyóiratának legutóbbi számában *Manfred Peters*, a belgiumi Namur kat. egyetemének germanistája írt 30 oldalas tanulmányt *„Gessner Konrád mint nyelvész és germanista"* címmel. Orvostörténeti vonatkozásai előtűnnek azokban a megállapításaiban, melyek Gessner természettudományos és orvosi műveinek nyelvészeti értékelését adják. Gessner szóismerete kiterjed számos be-

szédkörzetre. A természettudományos szókincs mellett megtaláljuk nála a *betegségek megjelölését*, az állat- és humán orvoslás kifejezéseit, valamint a sajátos nyelvek (vadászok, halászok, földmívesek, mészárosok stb.) kifejezéseit. Azzal, hogy lándzsát tört a német nyelvű természettudományos szakkifejezések bevezetése mellett, és annak kialakulására lényeges hatása volt, Gessner megbecsült helyet foglal el korának nyelvtudományában és lexikográfiájában. (A 116. lapon néhány magyar vonatkozás is megtalálható.)

Marie-Louise Portmann, a bázeli Orvostörténeti Könyvtár munkatársa a XVI. századot csaknem végigélt schaffhauseni városi fizikusról, *Johann Cosmas Holzach*ról (1518—1595) és *„Prob des Uszsatzes"* c. művéről írt cikket (147—153. l.). Holzach régi bázeli családból származott. Apja tekintélyes orvos volt Bázelben, orvosi tanulmányait Párizsban és Montpellierben végezte; ez utóbbi helyen avatták orvossá 1511-ben. Utána szülővárosában lett orvos. Itt született Johann Cosmas, akinek 12 testvére volt 2 anyától. 15 éves korában már Párizsban tanul. 1549-ben, amikor megnősül, már orvosdoktor. Schaffhauseni nőt vett feleségül, s ott is folytatott orvosi gyakorlatot. Működéséről fogalmat alkothatunk a *Gessner Konrád*dal folytatott levelezéséből (kiadta Kaspar Wolff 1577-ben Zürichben Froschauernél; 15 levél). Eszerint főként gyógynövények használatát írta elő. A lepra vizsgálatáról *1558-ban írt műve német nyelvű*, hiszen célja a *borbélyok és sebészek* felvilágosítása, akiknek többek között az is kötelességük volt, hogy megállapítsák, vajon egy beteg leprában szenved-e, s ezért el kell-e őt különíteni. *Diagnosztikai* megállapításai a salernói iskola közvetítésével az ókorból hozzájutott hagyományos nézetek keretei közt maradnak, érdeme azonban annak hangoztatása, hogy csak valamennyi tünet együttes jelenléte adhat biztos kórismét. Ezen az alapon elég nagy valószínűséggel lehetett a lepra kórisméjét felállítani.

A münsteri egyetem Orvostört. Intézete részéről Johanna *Blecker* tartott előadást 1971. VII. 3-án Kielben az Északnyugatnémet Tudománytörténeti Kollokviumon, *„Az alkimia a szépirodalom tükrében"* címen (154—167. l.). Azzal a célzattal, hogy rájöjjön, vajon miért nem látták be az alkimisták az aranycsinálás lehetetlenségét, megkérdezi, milyen képet alkotott az alkimiáról a szépirodalom, mert ebben tükröződik az általános felfogás ebben a kérdésben. Kezdi a *Roman de la Rose* c. 13. századi lovagi költeménnyel, amely pozitívan értékeli az alkimiát. Folytatja *Dantéval* és *Petrarcával*, akik elítélték. Következik Geoffroy *Chaucer* (1340—1400?) a *Canterbury Tales* (1386-tól) híres szerzője, aki különbséget tesz becsületes alkimisták és csalók között. A 15. századból Sebastian *Brandt Narrenschiff* c. könyvét (Bázel, 1494) idézi; a 17. sz. elejéről pedig *Ben Jonson* „The Alchemist" c. vígjátékát (megj. 1610-ben).

A Buess prof. vezette bázeli egyetemi Orvostört. Intézet részéről Jonas *Landmann* orvosjelölt tanulmányozza *„A diagnosztikát az orvosi gyakorlatban Samuel Gottlieb Vogel (1750—1837) szerint"* (168—195. l.). Előtte áttekinti *Vogel* életét, korának helyét az orvostörténelemben, majd felvázolja *Vogel* diagnosztikai útmutatásai alapján, hogyan ment végbe az orvosi vizsgálat a

18. sz. végén. Vogel mint rostocki egyetemi tanár is kapcsolatban maradt a diagnosztikával s az orvosi gyakorlattal. Ezzel ellentétbe jutott az orvostudomány szempontjából végzetes természetbölcseleti nézetekkel *(Hufeland)*. Viszont eljutott oda, hogy már *Corvisart* előtt használta a perkussziót, és röviddel felfedezése után ajánlotta az auszkultációt is.

Az előbb említett intézet vezetője, *Heinrich Buess* a lausanne-i *Charles Krafft*ról (1863—1921) ír tanulmányt, és a svájci sebészek hozzájárulásáról a vakbélgyulladás műtéti gyógykezeléséhez (196—216. l.), Krafft halálának 50. évfordulója alkalmából. Bevezetőben megírja, hogy Krafft fiának panasza indította őt cikke megírására, amellyel a feledés homályából kiemeli ennek a sebészet terén érdemeket szerzett orvosnak a nevét. A 2. pontban taglalja *Krafft* életét és személyiségét. A 3. pont orvostörténeti visszapillantás a vakbélműtéttanának korai adalékaira. Aztán *Krafft* és *César Roux* úttörő munkásságát méltatja.

Hans Debrunner (Zollikon): *A gépszerű ortopédia vége* (217—233. l.). A *Corpus Hippocraticum* írásműveiben találhatók az első részletes adatok olyan gépi berendezésekről, amelyeknek célja csonttörésekkel és ízületi ficamokkal kapcsolatos gyógyászati eljárások megkönnyítése. Használatuk kimutatható a középkoron át, és újraéledt a 15. sz. második felében. Sőt, még a századfordulón is használtak olyan berendezéseket, amelyek lényegében megegyeztek *Oreibasios* és *Hippokratész* találmányaival. E magatartás hátterében öntudatlanul is az a felfogás húzódik meg, amelynek értelmében az emberi szervezet tökéletesen megszerkesztett gépezet. A folyamatok feltétlen pontosságát, amint azt *Newton* követelte a klasszikus fizikában, egyszerűen átvitték az élettanra. A technikai haladás lassankint függetlenítette az ezeket a gépi berendezéseket készítő, majd gyártó ipart az orvostól. Amióta viszont felfejlődött az ortopédia mint elismert orvostudományi szakág, érvényesül a jelszó: „El a készüléktől". A 20. sz. kezdete óta egyre inkább *előtérbe kerül a műtéti gyógyászat, és háttérbe szorulnak a készülékek*. E fejlődés okai: Az új term. tud. ismeretek más világképhez vezetnek, mint amilyent a technikai materializmus statikus tökéletesség-modellje nyújtott. Ez *a világkép dinamikus*, márpedig a dinamika úgyszólván tiszta „tenyészetben" mutatkozik az élő szervezeten. Ennek nyomán az ortopédiai érdeklődés és gyógytevékenység központjába *a megzavart funkció kijavítása* került. Ezt pedig belső tényezők működtetésével kívánják elérni a csontokon, ízületeken, idegeken és inakon végzett beavatkozás által. A beteget a gépek, készülékek passzivitásából kiviszik a sportpályára, hogy gyógytornát végezzen, cselekvő módon segítsen önmagán. *Az ortopédia* egyoldalúan mechanisztikus elkülönültségéből *visszatalált az ált. orvostudomány módszereihez*. Még a látszólag nélkülözhetetlen gipszkötést is elhagyják a csavarok és fémsínek segítségével történő belső nyomásbiztosítás kedvéért! Meg lehet talán kérdőjelezni a címet? Mintha a technikát nem lehetne kiűzni az ortopédia területéről; csak a redresszív készülékeket felváltják az ún. totálprotézisek.

A kötet egyetlen francia nyelvű közleményét ketten írták: M. *Cramer*, Genf városa Tudománytörténeti Múzeumának konzervátora és G. *de*

Morsier, a genfi egyetem tb. tanára. Tanulmányuk címe: *A De la Rive Gáspár és Ágoston által Genfben végzett kísérletek jelentősége az elektromagnetizmus felfedezése szempontjából* (234—245. l.). Nem orvosi jellege miatt nem érint bennünket közvetlenül.

A röntgensugarak felfedezésének 75. évfordulója alkalmából ír a Räthi Kantoni és Körzeti Kórház Központi Rtg-Intézetének 2 orvostagja *Churban Alexander Rzewuskiról és a svájci radiológia kezdeti időszakáról* (246—252. l.). Rzewuski 1861-ben született Sziléziában. Miután elvégezte a gimnáziumot Katowicében és Gliwicében, 1879-ben súlyos asztmája kezelése végett hozták őt a svájci Davosba, ahol nemcsak gyógyulásra talált, hanem második hazára is. Mint amatőrfényképész lett a városkában ismertté. Lemezei előhívását saját laboratóriumában végezte, s itt végzett *Röntgen* felfedezéséről értesülve kísérleteket az új sugarakkal. Kísérletei eredményéről beszámol a szaksajtóban, bemutatással kísért előadásokat tart orvosoknak is, és az érdeklődő nagyközönségnek is. Laboratóriumát röntgenkabinetté fejlesztette. Ennek berendezése a II. világháború idején *a zürichi Orvostörténeti Múzeumba* került. Az ő érdeme, hogy Davosban már 1910-ben 27 rtg-készülék működött. Mint annyian mások a radiológia hőskorában, ő is mindkét kezének súlyos égési sebeivel fizetett tudományos szorgalmáért. Davos 1918-ban díszpolgárává választotta.

A könyvismertetések rovatában (253—266. l.) többségükben 1968-ban és 1969-ben megj. művek szerepelnek. H. *Buess* egy népi szülészettel foglalkozó svájci könyvet ismertetve kiemeli *Temesváry* M.o.-ra vonatkozó párhuzamos kutatásait is. *Wladimir Lindenberg* könyvében, amely életrajzokban ad orvostörténelmet, *Semmelweis*ünk is helyet kapott.

Nekrológot olvashatunk *Gustav Scherz* redemptorista szerzetesről (1895—1971), aki a Magyarországon is járt nagy dán püspök és anatómus, *Niels Stensen* (Nic. Stenonius, 1638—1686) életének és műveinek kutatója, ill. nagyrészt publikálója volt.

A rövid közlemények rovatában végül jelentést olvashatunk a Dr. Markus—Guggenheimer—Schnurr-féle orvos- és természettudomány-történeti alapítvány *Henry E. Sigerist-díjának* odaítéléséről 1971-ben.

Vida Tivadar

JOURNAL OF THE HISTORY OF MEDICINE AND ALLIED SCIENCES — 1971

Vol. 26. No. 1.

Az ókori Egyiptom nagy vallási és politikai reformere, Ekhnaton fáraó (i. e. 1369—1352) egyes ábrázolásaiból betegségére lehet következtetni. Nagy vita folyik az orvosok és egyiptológusok körében arról, vajon a forradalmi újításokra hajlamos fáraó magatartása és feltételezett betegsége között van-e valami összefüggés. *(G. B. Risse: Pharaoh Akhneathon of Ancient Egypt: Controversies among Egyptologists and Physicians Regarding His Postulated Illness p. 3—7.)*

Dél-Karolina gyarmattá szervezésének első harminc esztendejéből (1670—1700) alig van orvostörténeti adatunk, bár tudjuk, hogy kb. 25 orvos, sebész vagy gyógyszerész működött itt ebben az időszakban. Ezért nagyon becses emlékek Robert Adams orvos 1693—

97-ből származó iratai (szerződés, végrendelet, leltár). *(J. R. Childs: A South Carolina Physician, 1693—1697. p. 18—28.)*

Harvey vérkeringési elmélete kihatott a 17. század orvosainak betegségelméletére és kezelési módjaira is. *(A. B. Davies: Some Implications of the Circulation Theory for Disease Theory and Treatment in the Seventeenth Century p. 28—39.)*

A francia származású amerikai orvos, Nicolas Chervin 1820 és 1822 között 181 levelet gyűjtött össze különböző amerikai orvosoktól, hogy megtudja véleményüket a sárgaláz természetét illetően: helyi vagy behurcolt, ragályos vagy nem ragályos betegségnek tartják-e? *(M. J. Waserman és V. K. Mayfield: Nicolas Chervin's Yellow Fever Survey, 1820—1822. p. 40—51.)*

Egy francia orvos, Étienne Pariset közéleti pályafutását kíséri nyomon a Napóleon utáni Bourbon restauráció korában *G. D. Sussman. (Étienne Pariset: A Medical Career in Goverment under the Restauration. p. 52—74.)*

A terhesség korai jeleként tartják számon a mucosa vaginalis elszíneződését, az ún. Chadwick-féle jelet. A jelenség felfedezője azonban Étienne Joseph Jacquemin (1796—1836) francia orvos volt. *(J. E. Gleichert: Étienne Joseph Jacquemin, Discoverer of „Chadwick's Sign." p. 75—80.)*

A Nemzetközi Orvostörténeti Akadémia alapító tagjának és elnökének *Charles Donald O'Malley*nek (1907—1970) életművét méltatja *L. O. Wilson* (p. 81—86.).

O'Malley Vesalius életrajzát ismerteti *Jerome J. Bylebyl* (p. 87—92.).

Vol. 26. No. 2.

A süketnéma-oktatás 17. századbeli kezdeményezőiről szól *Ch. F. Mullett* tanulmánya *(„An Art to Make the Dumb to Speak, the Deaf to Heare": A Seventeenth Century Goal. p. 123—149.)*

A nagy felfedezések körül gyűrűző szokásos elsőbbségi vitákhoz szolgáltat adalékot *J. Murray* értekezése: a román Nicolas Constantine Paulesco (1869—1931) érdemeire hívja fel a figyelmet az inzulin felfedezése terén. *(Paulesco and the Isolation of Insulin. p. 150—157.)*

A „metabolismus" (Stoffwechsel, anyagcsere) szó jelentéstörténetét tisztázza a német fordításváltozatok figyelembevételével a 18. századtól kezdve *F. C. Bing. (The History of the Word „Metabolism" p. 158—180.)*

Descartes Geometriájának megjelenése (1637) óta szokás a diagramokban bizonyos pontokat betűkkel jelölni. A különböző tudományágakban az ABC különböző helyéről választott szomszédos betűk alkalmazása vált szokásossá. Az elektrokardiografiában — W. Einthoven (1860—1927) nyomán — hagyományosan a PQR sorozatot használják az egyes értékek jelölésére. *(J. R. Henson: Descartes and the ECG Lettering Series. p. 181—186.)*

1932-ben az egyik philadelphiai cég amphetamin-inhaláló készülékeket hozott forgalomba, az orrduzzadás kezelésére. Az amphetaminról (aktedron) kiderült, hogy veszélyes hatású kábítószer, de csak 1959-ben sikerült hosszú jogi küzdelem után megszüntetni a visszaélést. *(C. O. Jackson: The Amphetamine Inhaler: A Case Study of Medical Abuse. p. 187—196.)*

Benjamin Smith Barton (megh.

1815) 1789-től 1813-ig volt a természetrajz, botanika és gyógyszerismeret tanára a pennsylvaniai egyetemen, majd Benjamin Rush utóda az orvosi tanszéken. *(W. J. Bell: B. S. Barton M. D. p. 197—103.)*

A vállficam helyreigazítását ábrázoló 19. század eleji japán orvosi képet mutat be *J. F. Menden (Reduction of dislocated Joint. p. 204.)*.

Caspar Friedrich Wolff 1764-ben elküldte Albrecht von Hallernek az embrio kezdeti fejlődését szemléltető rajzait. Ismerteti: *Luigi Belloni* (p. 205—208.).

Vol. 26. No. 3.

A trópusi náthalázak terminológiájában kíván rendet teremteni 1779-ig visszanyúló betegségleírások alapján *D. E. Carey (Chikungunya and Dengue: A Case of Mistaken Identity? p. 243—262.)*.

Hivatás és tehetség avatta orvosokká a primitív társadalmak népi gyógyítóit, de kiválasztásukban nagy szerepet játszott a közösség bizonyos véletlen adottságokon alapuló elvárása is (pl. az utószülött, vagy a hetediknek született gyermeknek gyógyító tehetséget tulajdonítottak). *(W. D. Hand: The Folk Healer: Calling and Endowment. p. 263—275.)*

A bábamesterség gyakorlásának szabályozása a forradalom előtti Franciaországban. *(R. L. Petrelli: The Regulation of French Midwifery during the Ancien Régime. p. 276—292.)*

1801-ből származó esetleírást elemez *E. T. Carlson* és *M. M. Simpson (Tarantism or Hysteria? An American Case of 1801. p. 293—302.)*. Egy 15 éves amerikai lányon a tarantella pók csípése következtében a hisztériához hasonló tünetek mutatkoztak. A „zene-therapia" hatásosnak bizonyult: hegedűszó hallatára görcsei feloldódtak.

Vol. 26. No. 4.

Arisztotelésztől és Cicerótól kezdve gyakran felbukkanó hasonlat: az élet olyan mint a láng, a halál pedig az élet mécsesének kilobbanása. E metafora történeti útján kalauzol végig *P. H. Nyebyl. (Old Age, Fever and the Lamp Metaphor. — p. 351—368.)*

Galenus „De marasmo" c. művének angol fordítását közli bevezetéssel és jegyezetekkel ellátva *T. O. Theoharides* (p. 369—390.).

Laurent Joubert (1529—1583), a híres montpellier-i orvos „Erreurs populaires au Fait de la Médicine et Régime de Santé" c. munkáját ismerteti, s az I. könyv II. fejezetének („Meg lehet-e az orvostudomány segítségével hosszabbítani az emberi életet?") angol fordítását közli. *F. M. Gale* („Whether it is Possible to Prolong Man's Life Through the Use of Medicine" p. 391—399.).

A belgiumi Gheel kolostora mellett 1480 óta működik elmebetegkórház. Az intézményben több olyan régi képzőművészeti alkotás van (pl. egy kórterem képe 1639-ből), amely különböző korok betegápolási módjait szemlélteti. *(G. Goldin: A Painting in Ghel. p. 400—411.)*

Az arab orvosok a 12. századtól kezdve egyre hatalmasabb orvosi ismeretanyag áttekintését táblázatok segítségével igyekeztek megkönnyíteni. Ilyet szerkesztett a különböző gyógyszerekről a Saragossában működő orvos, Ibn Biklarish. *(M. Levey: The Pharmacological Table of Ibn Biklarish. p. 413—421.)*

A westphaleni Theodor Schwannt (1810—1882) tekintik a sejtelmélet első

világos megfogalmazójának. Életművét ismerteti *R. C. Maulitz (Schwann's Way: Cells and Crystalls. p. 422—437.)*.

Némethy Ferenc

JOURNAL OF THE HISTORY OF MEDICINE AND ALLIED SCIENCES — 1972

Vol. 27. No. 1.

A szerkesztő, *E. H. Thompson* köszönti E. H. Ackerknecht professzort nyugalomba vonulása alkalmából. *(A Salute to Professor Ackerknecht upon Retirement. p. 3—4.)* Ackerknecht 1906-ban Németországban született, 1931-ben a lipcsei egyetemen szerzett orvosi, 1939-ben pedig a Sorbonne-on ethnologiai diplomát. 1941-től Amerikában dolgozott: először a baltimore-i orvostörténeti intézetben, majd a New York-i természetrajzi múzeumban, végül tíz évig (1947—57) a wisconsini egyetem orvostörténeti intézetének vezetője volt. 1958-tól a zürichi egyetem orvostörténeti intézetének igazgatójaként működött. Innen vonult most nyugalomba. 1966-ban, 60. születésnapja alkalmából a Gesnerus különszámot szentelt tiszteletére (Vol. 23. p. 3—212.), s összeállította addigi bibliográfiáját (10 könyv, 145 tanulmány). Doktori disszertációját Henry Sigeristnél írta az 1848. évi orvosi reform történetéről (Beiträge zur Geschichte der Medizinalreform von 1848). Legjelentősebb művei: A malária története a Mississipi felső folyása mentén 1760—1900 (Malaria in the Upper Mississipi Valley 1760—1900. — 1945) és A párizsi orvosi iskola (Medicine at the Paris Hospital: 1794—1848. — 1967). 1953-ban — Henry Sigerist és Owsei Temkin után harmadikként — megkapta az Amerikai Orvostörténeti Társaság William H. Welch-érmét. A Journal of the History of Medicine-nek megindulása (1946) óta szerkesztő bizottsági tagja.

P. Broza (1861), A. Trousseau (1864), J. H. Jackson, H. Liepmann (1900) és J. Gerstmann (1924) megfigyelései nyomán általánosan elfogadott nézet, hogy a beszélőképesség, a fogalmi gondolkodás, a magasabb szintű cselekvő és tájékozódó képesség központja a bal agyféltekében van. Ezért szokás ezt nagyobb féltekének, s vele szemben a jobb oldalit kisebb agyfélnek (hemisphera minor) nevezni. *A. L. Benton* tanulmánya *(The „Minor" Hemisphere. p. 5—14.)* azokat az orvosokat sorakoztatja fel (H. Jackson 1876, C. Rieger 1909, G. Lenz 1905, J. Babinski 1918, M. Dide 1938), akik szerint a bal féltekének domináló szerepe a magasabb rendű szellemi tevékenységek terén egyáltalán nem kizárólagos, hanem erősen viszonylagos, sőt vannak olyan szindrómák — elsősorban az anosognomia —, amelyek kizárólagosan vagy túlnyomórészt a jobb agyfél sérüléseinek következményei.

A londoni Sz. Brigitta plébánia halotti anyakönyve 1820 októberétől 1849 augusztusáig a szokásos személyi adatokon kívül a halál okát is feltünteti. Az egyházközség átlagos lélekszáma ezekben az években 6000 körül mozgott, a jelzett időszakban az összes bejegyzett halálozások száma 4513 volt. *(T. R. Forbes: Mortality Books for 1820 to 1849 from the Parish of St. Bride, Fleet Street, London. p. 15—29.)* T. R. Forbes az 1962—1966. évek angliai és walesi statisztikai adataival egybevetve vizsgálja a halálozá-

sok számának havonkénti eloszlását, a halálozási életkort, a csecsemő- és gyermekhalandóság alakulását, a halál okául feltüntetett betegségek gyakoriságát nemek és életkorok szerint. A plébánia területéhez tartozott egy dologház és az adósok egyik börtöne is. Forbes külön figyelmet fordít az ezekben az intézményekben, valamint a kórházakban elhalálozott személyek körülményeire.

1902-ben Ch. W. Slides hívta fel a figyelmet az Egyesült Államokban a horogféreg (necator americanus) veszélyeire. 1909-ben megalakult a horogféreg-betegség kiirtását célzó Rockefeller Egészségügyi Bizottság, amely 1910 és 1915 között nagyszabású kampányt szervezett az USA déli államaiban Ch. W. Slides, F. T. Gates és W. Rose irányításával. A féreg legtöbbször a szennyezett talajból a bőrön át került az emberi testbe, rendszerint a lábujjak táján okozva gyulladást vagy kelést. Ezért népiesen „talajviszketegség"-nek (ground itch) vagy „harmatmérgezés"-nek (dew poison) nevezték. Az ellene való küzdelem részben gyógyszeres kezeléssel (thymol, betanaphtol), részben a köztisztasági viszonyok általános javításával, de főleg higiénikus árnyékszékek tömeges építésével történt. Tulajdonképpen ez ötéves kampány során épült ki megyei szinten az USA tisztiorvosi és közegészségügyi hálózata. *(M. Boccaccio: Ground Itch and Dew Poison — The Rockefeller Sanitary Commission 1909—14. p. 30—53.)*

A gyarmati időszakban (1638—1772) New Haven kis puritán településből nagy forgalmú kikötővárossá fejlődött, közegészségügyi viszonyai is ennek megfelelően változtak. *(E. A. Hodapp: Public Health in Colonial New Haven, p. 54—64.)* A 18. század közepén — bár a városnak külön közegészségügyi szervei még nem voltak — a városi tanács gondja már kiterjedt a kikötőbe befutó hajók járványügyi ellenőrzésére, a karanténokra, az élelmiszerek vizsgálatára és a maguktehetetlen polgárok ellátására.

A 10. század az arab orvostudomány fénykora. *S. Hamarnah* tanulmánya *(Development of Arabic Medical Therapy in the Tenth Century. p. 65—79.)* az ekkor élt arab orvosi írók műveit ismerteti. Részletesebben szól a következőkről: al-Rázi (Rhazes, 865—925), al-Majuni (Haly Abbas, kb. 925—994), Abi-al-Ashat (megh. 970 után) és al-Zahrávi (Abulcasis, megh. 1013 k.).

Egy amerikai orvoscsaládon belül, apa és fiú nemzedékében figyelhető meg a variolációról a vaccinációra való áttérés a himlő elleni küzdelemben. *(F. B. Rogers: Dr. Samuel Gelston [1727—82] Variolator and His Son Dr. Roland Gelston [1761—1829], Vaccinator, from Nantucket. p. 81—85.)*

Györgyey Ferenc, a Yale Egyetem orvostörténész könyvtárosa hosszú, elismerő kritikát írt *Gortvay Gy. és Zoltán I.* Semmelweis-életrajzáról. *(Semmelweis: His Life and Work. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.)* Bevezetőül röviden ismerteti Sinclair (1909), Erna Lesky (1964) és Benedek István (1967) Semmelweis-könyvét, majd így folytatja: Gortvay és Zoltán műve „higgadt, kevésbé szenvedélyes alkotás, mint Benedeké. Amint dr. Zoltán az angol kiadás előszavában megjegyzi, a szerzők csak részben használták fel E. Lesky anyagát. (Kíváncsiak lennénk, milyen következtetéseket vontak volna le, ha ezt az anyagot teljes egészében használták volna.)

A könyv nem a Johnson-féle értelemben vett életrajz. Tíz, időrendbe sorakoztatott fejezetből áll, tartalmas lábjegyzetekkel ellátva, gazdagon illusztrálva. Új anyagot is tartalmaz, és világos tájékoztatást ad egyébként nehezen hozzáférhető adatokról. Szerkezete és az egyes fejezetek esszé-jellege következtében a könyv több információt nyújt, mint a szokásos életrajzok... Azokat, akik már ismerték Semmelweist, egy csomó új ismerettel gazdagítja, azoknak pedig, akik eddig járatlanok voltak a Semmelweis körüli vitában, jól áttekinthető és az eddigieknél teljesebb képet ad" *(p. 106—108.)*.

Vol. 27. No. 2.

1972. január 30-án 79 éves korában halt meg *Richard Harrison Shryock*, az amerikai orvostörténetírás egyik kiválósága. *Owsei Temkin* írt róla nekrológot (131—132.). Shryock 1893. márc. 29-én született Philadelphiában. Iskoláit szülővárosában végezte. Az I. világháborúban az amerikai hadsereg egészségügyi alakulatánál, a II. világháborúban a partvédelmi osztagnál teljesített szolgálatot. Amerikai történelemből doktorált a pennsylvaniai egyetemen. Több egyetemen (Ohio, Duke, Pennsylvania) oktatott, majd 1949-től 1958-ig a John Hopkins Orvostörténeti Intézet igazgatója volt, végül nyugalomba vonulásáig az Amerikai Filozófiai Társaság könyvtárosa. A Tudománytörténeti Társaság és az Amerikai Orvostörténeti Társaság elnökévé választotta. Kitüntették a H. Welch-éremmel. A Nemzetközi Orvostörténeti Akadémia tb. elnöke volt. Henry Sigeristtel együtt ahhoz az orvostörténeti iskolához tartozott, amely az orvostörténelmet a társadalom- és művelődéstörténet szerves részeként kívánta művelni, de míg Sigerist a szoros értelemben vett orvostörténelemből kiindulva kutatta az orvostudományra ható egyéb erőket, Shryock — akinek különleges érdeklődési területe a történeti jellegű társadalomtudomány volt — a fordított irányban haladt: az egyetemes művelődés- és társadalomtörténet felől közelítette meg az orvosi kérdéseket. Legutóbb 1970 májusában tartott előadást az Amerikai Orvostörténeti Társaság Garrison-emlékülésén Benjamin Rushról. (Lásd: Bulletin of the Hist. of Med. 1971. 45. k. 6. sz. 507—552.) A Journal of the Hist. of Med. 1968. évi januári számát teljes egészében Shryock munkásságának méltatására szentelte.

(NB.: Welch-érem: William Henry Welch [1850—1934] baltimore-i pathologus emlékére alapított kitüntetés.)

A windsori királyi könyvtárban őrzik Leonardo da Vinci anatómiai rajzait, amelyek alapján az európai fiziológiai úttörőjének nevezi őt *K. D. Keele (Leonardo da Vinci's Studies of the Alimentary Tract. p. 133—144.)*. Leonardóban nemcsak a képzőművészet, hanem a mérnöki tudományok óriását is tiszteljük. Művészi és mechanikai érdeklődése egyaránt az emberi szervezet behatóbb tanulmányozására sarkallta. Érdekes a sorrend: a térbeli ábrázolás problémái először a szem szerkezete iránt keltik fel benne az érdeklődést; az emberi test mozgásának tanulmányozása révén jut el az izmok anatómiájához, végül egy személyes élmény teszi kíváncsivá az emésztőcsatorna szerkezetére. Leonardo az 1500-as évek elején a firenzei S. Maria Nuova kórházban lakik, s itt egy 100

évnél idősebb ismerősének halála miatt veszi kezébe a bonckést, hogy fölfedje a halál okát. Leonardo anatómiai rajzai fél évszázaddal előbb készültek, mint Vesalius anatómiai atlasza és stílusukban is különböznek az utóbbitól. Vesalius célja a leíró anatómia megteremtése volt, Leonardo mérnöki szellemét a szervezet — jelen esetben a bélcsatorna — működése izgatta. Elképzelése szerint a vakbél tárolta azokat a gázokat, amelyeknek Leonardo a béltartalom mozgatásában a legnagyobb szerepet tulajdonította. Feljegyzéseiből tudjuk, hogy olyan anatómiai rajzgyűjtemény összeállítását tervezte, amelyben minden szerv három különböző életkornak (gyermekkor, felnőtt kor, aggkor) megfelelő állapotban szerepelt volna. Ezzel kapcsolatban elsőként figyelt fel az arterioszklerózis jelenségére.

A 18. és 19. század fordulóján a német orvosok egy része Kant és Schelling filozófiája segítségével próbálta „tudomány" rangjára emelni a túlságosan empirikusnak érzett orvoslást. *(G. B. Risse: Kant, Schelling, and the Early Search for a Philosophical „Science" of Medicine in Germany. p. 145—158.)* A bambergi Andreas Roeschlaub (1768—1835) különbséget tett az elméletileg megalapozott Heilkunde és a pusztán gyógyítási szabályokat tartalmazó Heilkunst között. Az előbbit Kant és Brown tanítása alapján kívánta felépíteni. A würzburgi Georg F. Geier (1775—?) a gyógyászat alapjainak megteremtését a filozófusoktól várta. A heidelbergi Johann J. Loos (1777—?) magukat az orvosokat is két csoportba osztotta: gyakorló és mélyebb filozófiai ismeretekkel rendelkező szintetizáló orvosokra. Friedrich J. Schelver (1778—1832), Christoph W. Hufeland (1762—1836) és Christian G. Gruner (1744—1815) viszont elhibázottnak tartják a tapasztalati jellegű orvostudománynak az aprioriszticus kanti filozófiára való alapozását. A jénai Carl C. E. Schmid (1761—1812) — bár kantiánus — szintén nehéznek látja a kettő összeházasítását, de bízik a jövőben: a tapasztalati adatok szaporodásával egyre világosabb rendszer rajzolódik majd ki, s az orvostudomány egyre inkább megközelíti majd az aprioriszticus „tiszta tudomány" eszményét. Schelling alaptétele az, hogy az ember tudatosodásával a természet és az ember eredeti harmóniája megbomlott. Helyreállítása a filozófia feladata. Schelling nyomán vallotta Roeschlaub, hogy a filozófia segítségével előbb a világ szerkezetét kell tisztázni, majd az így kialakult rendszerbe kell beilleszteni az orvostudományt. A fenti elméletek közös gyöngéje voltaképpen az volt, hogy rendszerezni óhajtottak, mielőtt kellő tapasztalati anyaggal rendelkeztek volna. A fiziológia, biokémia és bakteriológia nagy felfedezései csak ezután következtek! Ennek szinte ösztönös megérzése indította 1802-ben a frankfurti Carl C. Matthaeit arra, hogy tisztázás helyett zavarkeltéssel vádolja Roeschlaubot és társait.

1839. szept. 18-án Alexander Humboldt hosszú elismerő levelet írt Charles Darwinnak a „The Voyage of the Beagle" (Egy természettudós utazása a Föld körül) c. munkájának megjelenése alkalmából. (Beagle = vadászkopó, a hajó neve volt.) A levél — amely a cambridge-i egyetemi könyvtár tulajdonában van — tulajdonképpen válasz Darwin egy előző levelére, amely azonban sajnos elveszett. Humboldt francia nyelvű leve-

lét eredetiben és angol fordításban, bevezetővel ellátva közli *P. H. Barrett* és *A. F. Corcos (A Letter from Alexander Humboldt to Charles Darwin. p. 159—172.)*.

Hal Downey (1877—1959), Amerika mind ez ideig legnagyobb morfológiai hematológusa 1910—11-ben tanulmányúton járt Németországban. A berlini egyetemen A. Pappenheim, Strassburgban pedig F. Weidenreich professzor laboratóriumában dolgozott. Tapasztalatairól részletes levelekben számolt be minneapolisi tanárának, H. C. Nachtriebnak. *O. P. Jones* a minnesotai egyetem levéltárában megtalált kilenc levélből közöl szemelvényeket *(Hal Downey's Hematological Training in Germany, 1910—11. p. 173—186.)*.

A frenológia megalapítójának, F. J. Gallnak tanítványa és sokáig szerzőtársa, Johann Christoph Spurzheim 1832 augusztusában előadókörútra érkezett az Egyesült Államokba. *(A. A. Walsh: The American Tour of Dr. Spurzheim. p. 187—205.)* New Yorkban, New Havenben és Bostonban tartott nagy sikerű előadásokat, de hamarosan megbetegedett, s november 10-én meghalt. Bostonban temették el, koponyáját a bostoni Harvard Orvosi Főiskolában őrzik, hagyatékáról leltárt készítettek.

A kordobai Averroes (1126—1198) a középkori orvosok többségével szemben azt tanította, hogy a retina — s nem a szemlencse — a szem fényérzékelő része. B. S. Eastwood egy korábbi közleményével vitatkozva *H. M. Koelbing* azt bizonyítja, hogy Averroes nézete nem valamiféle új felfedezés eredménye volt, hanem egyszerűen Arisztotelész tanításának következetes alkalmazása. *(Averroes' Concepts of Ocular Function — Another View. p. 207—213.)*

Vol. 27. No. 3.

Az amerikai sebészképzés egészen a 20. század elejéig meglehetősen alacsony szinten állt. Ezen akart segíteni a chicagói Franklin H. Martin 1913-ban az American College of Surgeons (ACS) megalapításával. Ez a testület a legkiválóbb sebészek összefogását és továbbképzését volt hivatva szolgálni. *(P. D. Olch: Evarts A. Graham, The American College of Surgeons, and the American Board of Surgery. p. 247—261.)* Evarts A. Graham, akit 1932-ben választottak az ACS alelnökévé, a testület tekintélyének emelése céljából a gyakorló sebészek hátrányára inkább az egyetemeken oktató sebésztanároknak akart nagyobb teret biztosítani a testület vezetőségében. Elnöksége idején elősegítette az ACS-en kívül más sebésztársaságokat is magában foglaló Board of Surgery-nek létrehozását.

A középkori Európa elmegyógyászatával foglalkozik *S. W. Jackson* tanulmánya *(Unusual Mental States in Medieval Europe. I. Medical Syndromes of Mental Disorder: 400—1100 A. D. p. 262—297.)*. Először Hippokratész, Galenus, Soranus, trallesi Alexander és aeginai Pál művei alapján ismerteti a korai középkorban számon tartott fő elmebetegségek közül a phrenitist, a melancholiát és mániát, a kisebb jelentőségű szindrómák közül pedig a lykantrópiát, incubust (lidércnyomást), a szerelmi őrületet, a megszállottságot és az effemináltságot (homosexualitást). Tanulmánya második részében a felsorolt tünetek alapján megkísérli elhelyezni az előbbi betegségeket a modern elmegyógyászat kategóriáiban.

A középkori leírásokban három elemet különböztet meg: antik orvosi hagyományt, keresztény elemeket és a pogány természetfölöttiség maradványait.

Az izmoknak nemcsak a test mozgatásában van szerepük, hanem az érzékelésben is: a fájdalom és fáradtság, a súly és az ellenállás, a mozgás és a helyzet érzékelése az izmok összehúzódása következtében jelentkező ún. izomérzetek (muscular sense, Muskelsinn, Kraftsinn) segítségével történik. Az izomérzetek fiziológiai leírásában jelentős munkát végzett az angol Henry Charlton Bastian (1837—1915). *(E. G. Jones: The Development of the „Muscular Sense" Concept during the Nineteenth Century and the Work of H. Charlton Bastian. — p. 298—311.)*

A X. Nemzetközi Orvoskongresszust 1890-ben Berlinben tartották Virchow elnöklete alatt. *(P. M. H. Mazumdar: Immunity in 1890. — p. 312—324.)* Az előadások és a kongresszust követő szakirodalmi vita középpontjában az immunitás kérdése állott. A vitában J. Lister, R. Koch, Mecsnikov, Brouchard, Behring és Kitasato fejtették ki nézeteiket.

Az ószövetségi szentírás két halotttámasztási leírását (Elizeus próféta és a sunami asszony fia; Illés próféta és a száreptai özvegy fia), Judit könyvének egy megjegyzését (Jud. 8:3) és Áron fiainak, Nadabnak és Ahiunak halálesetét (3 Móz. 10:2) már a Talmudban több rabbi napszúrással magyarázta. Erről tudósít *F. Rosner (Sunstroke in the Bible and the Talmud. — p. 326—328.)*.

Henry G. Mautner, a bostoni Biokémiai és Farmakológiai Intézet vezetője elmarasztaló kritikát közöl Issekutz Béla „Die Geschichte der Arzneimittelforschung" c. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971) könyvéről.

Vol. 27. No. 4.

Hangulatos cikkben búcsúzik a laptól eddigi szerkesztője, Miss *Elizabeth H. Thomson* és társszerkesztője, Miss Madeline E. Stanton. *(A Change in Editors: Hail and Farewell. — p. 367—372.)* Egyben bemutatja az új szerkesztőt, Dr. Leonard G. Wilsont, sőt rövid összefoglalást ad a folyóirat múltjáról, és tanulságos betekintést enged a szerkesztőség munkájába. Dr. L. G. Wilson — akinek szerkesztésében az 1973. januári szám megjelenik — jelenleg a minnesotai egyetem orvostörténész professzora s az ottani orvostörténeti intézet vezetője. A kanadai Ontarioban született, a torontói egyetemen 1949-ben végzett mint biológus, 1958-ban a wisconsini egyetemen filozófiai doktorátust tett. Ezután több egyetemen adott elő orvostörténelmet, 1966-ban pedig ő rendezte sajtó alá Dr. John F. Fulton „Válogatott előadások a fiziológia történetéről" c. munkájának második kiadását. Speciális kutatási területe Sir Charles Lyell életműve, akiről több könyve jelent meg. (Charles Lyell [1797—1875] angol geológus, londoni egyetemi tanár, a Royal Society elnöke, aki Darwin könyvének kiadását szorgalmazta. Földtani műveken kívül az őskori emberi leletekről írt könyve nevezetes. Társszerkesztője a Tudományos Életrajzi Lexikonnak (Dictionary of Scientific Biography). 1961-től 1968-ig a Journal of the Hist. of Med. szerkesztő bizottsági tagja volt. A Journalt egyébként Henry Schumann alapította 1946-ban. Eddigi szerkesztői: Dr. Georg Rosen (1946—1952), Dr. John F. Fulton

(1952—1960), Thomas R. Forbes (1960—63), Lloyd G. Stevenson (1964—68; jelenleg a Bulletin of the History of Med. szerkesztője) és Elizabeth H. Thomson (1968—1972). Az első szerkesztő bizottság tagjai voltak: Dr. Max Fisch, Erwin Ackerknecht, John F. Fulton, Josiah Trent (mellkasi sebész). Több évig részt vett a szerkesztésben: F. N. L. Poynter, Whitfield J. Bell, Fred Rogers, Henry Sigerist, Franklin L. Baumer. A szerkesztőség tagjai sem fizetést, sem tiszteletdíjat nem kapnak. A hatvanas évek elejétől 3 éves váltórendszert vezettek be: ilyenkor átalakítják a szerkesztő bizottságot, hogy senki számára ne jelentsen túlságos megterhelést a szerkesztőségi munka. Külön foglalkoznak a szerkesztői utánpótlás nevelésével is: orvostanhallgatókat is bevonnak a szerkesztőség munkájába (Student Editors). Mivel hosszabb tanulmányok írása már kiterjedt történeti és orvosi ismereteket követel, őket elsősorban azzal foglalkoztatják, hogy az egyes számokban rendszeresen megjelentetett régi, orvosi vonatkozású illusztrációk alapos, minél sokoldalúbb magyarázatát készítik el. A 28. évfolyamába lépő laphoz 871 önként felajánlott kézirat futott be, ebből 1972 végéig 557-et közöltek, nem számítva azt a 95, felkérésre írt tanulmányt, amelyek a lap 7 különszámának anyagát képezték: Anesztézia (1946), Antibiotikumok (1951), William Harvey (1957), Henry E. Sigerist (1958), Bruno Kisch (1960), John F. Fulton (1962) és Richard H. Shryock (1968).

A kolera gyógyításának 19. századbeli módjait vizsgálja végig *N. Howard-Jones*, summásan megállapítva róluk, hogy nem voltak egyebek jóindulatú emberölésnél. *(Cholera Therapy in the Nineteenth Century. — p. 373—395.)* A téves therapiák alkalmazásának fő oka abban rejlett, hogy nem ismerték fel: a kolera legnagyobb veszélye a szervezet kiszikkadása, s elsősorban az állandó hasmenés és hányás okozta vízveszteséget kellene pótolni. A század közepéig széles körben alkalmazott érvágás csak tovább rontotta a beteg állapotát. Gyógyszerként főleg ópiumot, higanykloridot és castor olajat használtak, de ezek purgáló hatása szintén csak növelte a bajt. Próbálkoztak még tüzes vassal való égetéssel (cauterisatio), salétrom- és kénsavas bedörzsöléssel, forró és jeges fürdőkkel, levegőnek a végbélbe pumpálásával, villamos sokkolással is. A helyes megoldás felé az első lépést a moszkvai R. Hermann tette, aki vegyileg elemezte a kolerabetegek vérét s összehasonlította az egészségesekével. Feltűnt neki, hogy a betegek vérének folyadéktartalma mintegy 28%-kal kevesebb. Hermann orvostársa és barátja, Jaehnichen már 1830 őszén azt javasolta a Moszkvai Orvosi Tanács egyik ülésén, hogy a szervezet folyadékveszteségének pótlására vizet kell befecskendezni a vénákba. A közvetlen eredmények azonban sem őket, sem a fiziológiás konyhasó oldat intravénás infúziójával kísérletező többi orvosokat nem igazolták, mert bár meglátásuk elvileg helyes volt, a műszerek kezdetlegessége és az aszeptikus óvóintézkedések hiánya következtében légbuborék került az erekbe, ill. vérmérgezés történt. Ezért az eljárás helyessége feletti viták egészen a 20. századig húzódtak.

Joseph Black (1728—1799) skót orvos nevét elsősorban a vegyészet története tartja számon: ő fedezte fel

a széndioxidot. De már orvosdoktori disszertációjának tárgyát is a kémia és a medicina határterületéről választotta (Edinburgh, 1754): a magnesia albaról (magnesium carbonium hyperoxydatum) írt, amely a korabeli materia medica-ban fontos savlekötő és vesekőoldó anyagnak számított. *J. B. Eklund* és *A. B. Davis* tanulmánya *(Joseph Black Matriculates: Medicine and Magnesia Alba. — 396—417. p.)* e témaválasztás hátterét deríti fel. Kimutatják, hogy Black állandó kapcsolatban állt korábbi glasgowi tanárával, W. Cullennel, aki életre szóló érdeklődést keltett benne a kémia iránt. Black először a mésztartalmú vizekről akarta írni disszertációját, s valószínűleg az edinburgh-i J. Rutherford professzornak is szerepe volt abban, hogy figyelme a magnesia alba felé fordult.

„A megállt szívműködés és légzés megindítására alkalmazott 18. századi módszerek meglepően modernek" — így összegzi vizsgálatai tanulságát *R. V. Lee (Cardiopulmonary Resuscitation in the Eighteenth Century. A Historical Perspective and Present Practice, —418—433. p.)*. A mesterséges légzés és az életrekeltés egyéb módjai már ősidőktől fogva ismertek voltak (az ószövetségi szentírás is megemlíti), az orvosi szakirodalom azonban csak a 18. századtól kezdve méltatta őket komoly figyelemre. A gyakorlat azonban ekkor is megelőzte az elméletet. A vízbefúlók megmentésében elsősorban érdekelt tengerparti és folyammenti városokban (Amsterdam, Velence, London, Párizs) sorra alakultak az Emberbaráti (Mentő) Társaságok. Ezek voltak a mesterséges légzés első irodalmi propagátorai. A New York-i David Hosack 1792-ben máig érvényes módon foglalta össze az élet megmentésének feltételeit: 1. hő, 2. légzés, 3. szabályos vérkeringés, 4. az agy-és az idegrendszer megfelelő izgalmi állapota. Megvalósításuk érdekében a következő módszereket alkalmazták: szájból szájba légzés, fújtatós lélegeztető szerkezetek használata, dohányfüstnek a végbélbe fúvatása, szívmasszázs, a mellkas összenyomásával végzett mesterséges légzés, villanyozás. J. Hunter még az intravénás kezelés szükségességét is fölvetette, de ennek akkor még technikai akadályai voltak.

1770—72-ben a Duna torkolatvidékétől kiindulva nagy pestisjárvány pusztított Oroszországban. Az ukrán származású Danilo Szamojlovic (1744—1805) katonaorvos először Dél-Oroszországban küzdött a járvány ellen, majd annak terjedési útját követve végül is Moszkvában működött. Tapasztalatait az 1780-as években több francia (majd németre is lefordított) könyvben összegezte. *(Kowal, A. O.: Danilo Samoilowitz: An Eighteenth-Century Ukrainian Epidemiologist and His Role in the Moscow Plague [1770—72]. — pp. 434—446.)*

A himlő-inoculatio, ill. vaccinatio hatékonysága körüli vitákat szemlélteti egy régi orosz metszet, amelyen két apát láthatunk gyermekeikkel. *(Zielonka, J. S.: Inoculation: pro and con. —447. p.)* Az egyik családot az oltás megkímélte a himlőtől, a másik család tagjainak testét elborítják a rút fekélyek. A kép verses felirata szerint a himlős gyermekek szemrehányást tesznek apjuknak, amiért nem oltatta be őket. Nagy Katalin cárnő egyébként támogatta a vaccinatio elterjesztését, az első így beoltott gyermeknek a Vaccinov nevet adta és életjáradékot utalt ki számára. (NB.: Érdekes, hogy N. Katalin már 1796-ban meghalt,

Jenner viszont csak 1798-ban tette közzé a vaccinatióról szóló tanulmányát.)

Leopold Auenbrugger (1722—1809), a kopogtatás (percussio) vizsgálati módszerének felfedezője rendellenes mellkasi hangokat észlelt a honvágyban (nostalgia) szenvedőknél (főleg bizonytalan időre besorozott katonáknál). Boncolási megfigyelései is arról győzték meg, hogy érzelmi és lelki zavarok organikus elváltozásokat okozhatnak. *(Rosen, G.: Percussion and Nostalgia. — 448—450. p.)*

Némethy Ferenc

JENAER RUNDSCHAU — 1971

Vol. 16. No. 4.

A mikroszkopikus kutatás fő állomásain vezet végig *Mauritz Dittrich* tanulmánya *(Hauptetappen der mikroskopischen Forschung. p. 211—216.)*. Az optikai nagyítás ókori (Ninive, Róma) kezdeményei után bővebben szól a mikroszkópia 17. századbeli első virágkoráról (Leeuwenhoek, Kircher, Malphigi), megemlíti a 18. században tapasztalható megtorpanást, majd a 19. századi második virágkort már az egyes szaktudományok területére bontva ismerteti (sejtelmélet, sejttan: Prochaska, Purkyně, Brown, Darwin stb., sejtpathologia: Virchow, bakteriológia: Koch, Pasteur), végül az elektronmikroszkópnak a korszerű kutatásban betöltött szerepéről kapunk rövid áttekintést.

Vol. 16. No. 5.

1846. november 19-én kapott Carl Zeiss engedélyt arra, hogy Jénában műhelyt nyisson finommechanikai és optikai berendezések gyártására és árusítására. A 125. évforduló alkalmából tanulmánysorozat foglalkozik az egyes gyártási ágazatok múltjával (mikroszkópok, fotóobjektívek, optikai mérőműszerek, asztronómiai készülékek stb.). Bennünket közelebbről a szemüvegek, ophthalmológiai és orvosi készülékek fejlődéséről szóló beszámoló érdekel. *(H. Weinhold: Brillengläser, ophthalmologische und medizinische Geräte. p. 280—281.)*

Ezt követően tanulmány foglalkozik az ophthalmologia fejlődésével Helmholtz szemtükrétől (1850) a mikrochirurgiához szükséges legkorszerűbb operációs mikroszkópig. *(K. Velhagen: Gerätbau und Entwicklung der Ophthalmologie. p. 295—299.)*

Némethy Ferenc

MEDICAL HISTORY — 1971

Vol. 15. No. 1.

Velia és a salernói iskola (Velia and the School of Salerno by Vivian Nutton): Velia kis városka 80 km-re Salernótól, s legújabban számos ókori leletre bukkantak, amelyek tanúsága szerint orvosi iskola működhetett itt, bár feltűnő, hogy Galenus, aki számos orvoslással foglalkozó helységet említett, Velia nem szerepelt nála. Újabb leletek tanúsága szerint (érem, kézirat) Velia városkának a 10—12. sz.-ban is voltak orvosi vonatkozású kapcsolatai, különösen feltételezhetően a salernói orvosi iskolával. Ezen a téren további kutatások szükségesek (1—11. pp.).

A Thackeray-család és az orvostudomány (The Thackerays and Medicine by Arthur Rook): Csaknem 100 éven keresztül kiemelkedő szerepet vitt a Thackeray-család a cambridge-i egyetem és városka életében. 1766-tól

1852-ig Thomas Thackeray és fia Frederic kórházi orvosokként sokat tettek a kórház fellendítéséért és az orvosi gyakorlat színvonalának emeléséért. Joseph Thackeray és négy fia közül három szintén orvosi pályára lépett, gazdagítva most már nemcsak Cambridge orvosi színvonalát, hanem eredményesen működtek Windsorban, Chesterben és Indiában. Érdekes, hogy a következő generációt már nem vonzotta az orvosi pálya (12—22. pp.).

A kémia bevonása a biológia osztályozásába a 18. sz.-ban (The application of chemical criteria to biological classification in the eighteenth century by D. C. Goodman): Az állati és növényi szervezetek (organizmusok) elkülönítésére kémiai analitikai methodusokat alkalmaztak a 18. sz.-ban, s megállapították, hogy az állati organizmusok bonyolultabb szerkezetűek, mint a növényi eredetűek. Sok kísérletet végeztek gombákkal, algákkal, korallokkal, szivacsállatkákkal és egyéb tengeri eredetű szerves anyaggal. A kutatás során sok nehézséggel találkoztak és a módszer nem is volt sikeresnek mondható: csupán kémiai analitikai módszerekkel nem lehetett elkülöníteni az állati és növényi eredetű organizmusokat. A módszer viszont a 18. sz. tudományos színvonalát tekintve, újnak mondható (23—44. pp.).

A sympathicus idegrendszer eredete — Vesaliustól Riolanig (The origins of the sympathetic nervous system from Vesalius to Riolan by Roger French): Vesalius tévedését ezen a téren (hat agyi idegpárt ábrázolt a Fabricában) csak fél évszázad után helyesbítették; vitathatatlanul Riolan érdemeként (45—54. pp.).

Néhány 19. sz.-i úttörője a haematologiának (Some Nineteenth-century pioneers of haematology by M. L. Verso): Gabriel Andral (1797—1876), Alfred Donné (1801—1878), Louis Charles Malassez (1842—1909), Georges Hayem (1841—1933), Wilhelm Thierry Preyer (1828—1897), Ernst Felix Hoppe-Seyler (1825—1895), Karl Vierordt (1818—1885), Richard Thoma (1847—1923), Sir William Gowers (1845—1915), Joseph Lovibond (1833—1918), George Oliver (1841—1915), John Scott Haldane (1860—1936) azok a szerzők, akik a 19. sz. folyamán működésükkel elősegítették a haematologiának, mint tudományágnak az előretörését (55—67. pp.).

A ceyloni holland periódus (1658—1796) alatti leprakórházak néhány történeti vonatkozása (Some historical aspect of leprosy in Ceylon during the Dutch period 1658—1796 by C. De. F. W. Goonaratna): A sziget történetének áttekintése után vázolja a tanulmány szerzője az említett periódus alatti közállapotokat, a betegség terjedésének megfékezésére tett holland intézkedéseket, különösen az ilyen céllal létesítendő kórházzal kapcsolatban. Ez nemcsak adminisztratív problémájuk volt, hanem félelem is késztette őket, amikor Hendalában menedékhelyet építettek a leprásoknak. A kórház 1708-ban lett teljesen kész. A betegség megállapítását, az akkori viszonyoknak figyelembevételével, meglepően pontosan végezték a holland orvosok. A legnagyobb elővigyázatosság ellenére is megkapta a betegséget pár betelepült holland állampolgár is (68—78. pp.).

Vol. 15. No. 2.

Az angol orvostudomány a Királyi Társaság levelezésében: 1660—1677

(English medicine in the Royal Society's correspondence: 1660—1677 by A. Rupert Hall): a cikk tk. a szerző Sydenham emlékelőadásának szövege, melyet 1970-ben, Londonban tartott és részlete 1969-ben megjelent könyvének (Az Oldenburg-levelezés), melyet feleségével együtt közösen írt. Henry Oldenburg a Királyi Társaság titkáraként kiterjedt levelezést folytatott, melynek tekintélyes része orvosi vonatkozású: anatómiai, élettani, embryologiai problémák is felszínre kerültek benne (111—125. pp.).

William Sharpey (1802—1880), a „modern élettan atyja Angliában" — élete és tanítása (The life and teaching of William Sharpey [1802—1880] „father of modern physiology" in Britain by D. W. Taylor, Part I): nagyon érdekes diagramon bemutatja a tanulmány szerzője Sharpey helyét a 19. sz.-i fiziológiában a többi európai nagyok között. Részletes életrajzi adatokat közöl, származásáról, tanulmányairól, kinevezéseiről (Edinburgh, London, anatómia tanszék vezetése 38 éven át), szakirodalmi munkásságáról, élettani tanításainak lényegéről külön fejezetekben emlékezik meg a szerző (126—153. pp.).

A helmontianus George Thomson és William Harvey: a splenectomia felélesztése és alkalmazása élettani kutatásoknál (The helmontian George Thomson and William Harvey: the revival and application of splenectomy to physiological research by Charles Webster): a lép már a 17. sz. előtt is nagy titok hordozója volt az élettannal foglalkozók előtt. Galenus idevágó tanát erősen támadta a 17. sz. közepén Helmont és Harvey. Tanítványaik 1650—1666 között erőteljes kutatásba kezdtek a lép fiziológiáját illetően és ennek segítésére alkalmazták a splenectomiát (vivisectiónál is). Számos anatómiai ábrázolása jelent meg ezután a lépnek; működését is próbálták megfejteni; azt világosan tudták már, hogy a szerv működése fontos, de titkát csak a jóval utóbb következő generációk fedték fel (154—167. pp.).

Vol. 15. No. 3.

Galenus doktrinájának változatos útja a pulmonális vénákkal kapcsolatban (The chequered career of Galen's doctrine on the pulmonary veins by Jerome J. Bylebyl and Walter Pagel): Galenus a pulmonális vénáknak tulajdonította a szív „szellőztetését": beviszik a friss levegőt, eltávolítják az elhasználtat. A levegő bizonyos része szerinte úgy oszlott el az artériákban, mint *pneuma*. A tüdők részére ezek a vénák artériás vért is tároltak. Egy helyen arra is hivatkozott, hogy lehetséges a vér átkerülése a bal ventriculából a pulmonális erekbe, de aztán a továbbiakban ennek a nézetének ellent mondott. Szerinte a tüdők táplálására szolgáltak (vér útján) a pulmonális vénák. Galenus követői és magyarázói viszont azt tételezték fel, hogy a bal szív-ventriculából kerül az artériás vér a tüdők pulmonális vénáiba, így félreértették Galenus felfogását a tüdő táplálásával kapcsolatban, valamint abból az általános felfogásból is, hogy csak a bal szív-ventricula lehet az artériás vér egyetlen forrása. Galenus feltételezte, hogy a pulmonális artériák és vénák között vannak intrapulmonális anastomosisok, de ezt a tanítását követői nem vették figyelembe, sőt mint antigalenusi tant tartották nyilván (211—229. pp.).

Dr. Archibald Cameron (By Lord Amulree): azok közé az orvosok közé

tartozik, akik otthagyva a pályát, más területen tűntek ki tehetségükkel és értek el kimagasló eredményeket. Cameron 38 éves koráig, 1845-ig gyakorló orvos volt Lochaberben. Ezután katona lesz, politizál és ő az utolsó, kivégzett áldozata a Stuart-ház iránti hűségnek (230—240. pp.).

Az előző számban elkezdett *William Sharpey*-ről szóló cikk II., ill. befejező részében vázolja a szerző Sharpey kapcsolatát a Királyi Társasághoz, belesodródását a korabeli szakmai vitákba, főleg a Lancet hasábjain, majd utolsó éveit, harcát az élő állatokkal való kísérletezés jogáért (szemben állt az antivivisectiós mozgalommal). Utolsó éveit megkeserítette egyre rosszabbodó látása, amely kétoldali hályog miatt következett be. 1874-ben tanszékéről is le kellett mondania emiatt. Szellemi frissesége haláláig megmaradt. Nem volt nagy tudós Sharpey, de kiváló tanító. Rá is vonatkozik Kapitza híres mondása Rutherforddal kapcsolatban: „A tudománytörténetből láthatjuk, hogy a nagy tudósok nem szükségszerűen nagy emberek is egyúttal, de a nagy oktatók mindig nagy emberek!" (241—259. pp.).

Lepra, echinococcosis és amulettek: tanulmány a középkori dán temetkezésről (Leprosy, echinococcosis and amulets: a study of a medieval Danish inhumation by D. L. Weiss and V. Møller-Christensen): a szerzők egyike (V. M.-C.) 1948-ban feltárt egy középkori dán leprakórházat. 650 csontvázat találtak, a betegek nemcsak leprában szenvedtek, hanem egyéb megbetegedésekben is. Részletesen leírnak egy esetet: a nőbetegnek leprán kívül echinococcosisa is volt, ez utóbbi elkövesedett hasi cysták formájában volt kimutatható. A beteget eltemetésekor amulettekkel látták el, amelyek birka- és disznócsontokból készültek (260—267. pp.).

Orvosi források és gyakorlat a keresztes háborúk államaiban: Szíriában és Palesztinában: 1096—1193 (The medical resources and Practice of the crusader states in Syria and Palestine 1096—1193 by N. F. Woodings): legnagyobb eredménye a jeruzsálemi Szt. János kórház alapítása és kifejlesztése volt. Egyszerre több mint ezer beteg nyerhetett itt gyógyulást (268—277. pp.).

Járványok 1727—1730 között Délnyugat-Worcestershire-ben (The impact of the epidemics of 1727—1730 in South West Worcestershire by J. A. Johnston): ezekben az években nagy volt a járványok miatti halálozási arányszám egész Angliában. Ennek következtében a túlélők közül sokan és egészen fiatalon házasodtak; a születési arányszám hirtelen emelkedett és ez a nemzedék a század közepére a kedvező anyagi, társadalmi körülmények folytán szintén hamar alapíthatott családot, és sok gyermeket nevelhetett fel, így érthető, hogy a század végére jelentősen megnőtt Anglia lakossága. Ugyanez vonatkozik erre a vidékre is (pp. 278—292. pp.).

R. Harkó Viola

Vol. 15., No. 4.

James Keill-t (1673—1719), a 17. és 18. század fordulóján a legnépszerűbb angol anatómiai kompendium szerzőjét hosszú ideig úgy tartották számon, mint az iatromatematikai irányzat egyik legjelentősebb fiziológusát. Haller, Portal, Diderot és Mangetus nagy elismeréssel írtak róla. A 18. sz. végén azonban — a vitalizmus térhódítása következtében — em-

léke egyre inkább elhomályosult, s törekvéseit — hogy ti. a fiziológiai folyamatokat a matematika nyelvén írja le — merő spekulációnak minősítették. *F. M. Valadez* és *C. D. O'Malley* tüzetes pályaképe *(James Keill of Nothampton, Physician, Anatomist and Physiologist. — 317—335. pp.)* most igazságot kíván szolgáltatni a méltatlanul elfeledett tudósnak.

A mesterséges légzés történetét vázolja fel ó-egyiptomi és bibliai tudósításoktól kiindulva egészen napjaink mozgó alkatrész nélküli lélegeztető készülékeiig *A. Barrington Baker (Artificial Respiration, the History of an idea. — 336—351. pp.)*.

Az angol bábaképzés egészen az 1902-ben kibocsátott bábatörvényig (Midwives Act) többé-kevésbé az anarchia állapotában leledzett. Azelőtt a bábák képzése, vizsgáztatása, ellenőrzése sokáig az egyházi hatóságok, majd egyes kórházak illetékességi körébe tartozott. *(Forbes, T. R.: The Regulation of English Midwives in the eighteenth and nineteenth Centuries. — 352—362. pp.)*

J. B. Bourke ó-egyiptomi és núbiai orvosi papiruszok, múmiák, csontmaradványok és irodalmi emlékek alapján tekinti át a hátgerinc palaeopathologiáját *(The Palaeopathology of the Vertebral Column in Ancient Egypt and Nubia. — 363—375. pp.)*. A traumatikus sérülésekről már több mint 4000 évvel ezelőtt pontos ismeretekkel rendelkeztek. A feltárt adatok segítségével megkísérelhető az egyes népcsoportokban az osteoarthritis és az osteophytosis gyakoriságának vizsgálata. A szerző több korábbi diagnózis helyességét kétségbe vonja, mert a modern technika segítségével most már pontosabb megállapításokat tehetünk.

A biblia elbeszélése szerint Jerikó városa, miután Józsue megátkozta, évszázadokig lakatlan maradt. Az archeológiai adatok megerősítik ezt az állítást, de egyes kutatók egészségügyi okokkal magyarázzák Jerikó hosszú ideig tartó elnéptelenedését. Vannak, akik a helybeli forrás átmenetileg erős, ártalmas radioaktivitásának, mások a schistosomiasis (főleg forró égövi vidékeken előforduló, máj-, hólyag- és bélpanaszokkal járó, féreg okozta betegség) fellépésének tulajdonítják. *E. V. Hulse* az utóbbi magyarázat híve. *(Joshua's Curse and the Abandonment of Ancient Jericho: Schistosomiasis as a Possible Medical Explanation. — 376—386. pp.)*

Némethy Ferenc

MEDICAL HISTORY — 1972

Vol. 16., No. 1.

Robert Gittings esszészinten megírt tanulmányban emlékezik meg John Keatsről halálának 150. évfordulója alkalmából *(„This Living Hand". — 1—10. pp.)*. Keats nemcsak az egyik legnagyobb angol költő volt, hanem orvos is: hat évig foglalkozott orvostudománnyal. Pesszimizmusába, halálsejtelmeibe bizonyára belejátszottak orvosi tapasztalatai is.

A polihisztor hajlamú holland természettudós, Dr. Martinus van Marum (1750—1837) 1780 és 1790 között jelentős kísérleteket végzett az elektromosságnak az állati és növényi szervezetre gyakorolt hatását illetően. *(W. D. Hackmann: The Researches of Dr. Martinus van Marum on the Influence of Electricity on Animals and Plants. — 11—26. pp.)*

Az 1831-ben Kelet-Európában dü-

höngő kolerajárvány a következő évben már Angliába is átcsapott, s a 26 ezer lakosú Yorkban 5 hónap alatt 450 beteg közül 185 halálos áldozatot szedett. *(M. C. Barnet: The 1832 Cholera Epidemic in York. — 27—39. pp.)*

A 18. században a kelet-angliai Norfolk neves orvosa volt Benjamin Gooch (1707—1776), az első norfolki közkórház alapítója. *(A. B. Shaw: Benjamin Gooch, Eighteenth-Century Norfolk Surgeon. 40—50. pp.)*

A 19. sz. nagy német fiziológusa, Gustav Magnus munkássága nagy részét a szervezetben végbemenő égési folyamatok tisztázására, nevezetesen a vérgáz elemzésére fordította. Kutatásait a 20. században — tökéletesebb technikai berendezések segítségével — Haldane, Barcroft, Krogh és Van Slyke folytatták és vitték teljes sikerre. *(C. S. Breathnach: The Development of Blood Gas Analyis. — 51—62. pp.)*

K. Dewhurst magyarázatokkal kiegészítve közli Dr. Thomas Willis (1621—1675) oxfordi orvos 9 levelét. *(Some Letters of Dr. Thomas Willis. — 63—76. pp.)*

M. V. Barrow 13 ábrával illusztrált tanulmányban foglalkozik Hippokratész különböző korokból származó portréival. *(Portraits of Hippocrates. — 85—88. pp.)*

Vol. 16., No. 2.

A. W. Franklin: Osler Transmitted — A Study in Humanism. (99—112. pp.) — Sir William Osler (1849—1919) kanadai születésű orvos, Montrealban tanult, Philadelphiában professzor, majd a baltimore-i John Hopkins University-n. Európában is híres. Fő műve, a „Principles and Practice of Medicine, 1892" csaknem száz éve az orvostanhallgatók bibliája. Ő az első nagy modern orvosi könyvgyűjtő, könyveit a montreali McGill University-re hagyta. Ebből alapították a Bibliotheca Oslerianát.

D. C. Goodman: Chemistry and the two Organic Kingdoms of Nature in the Nineteenth Century (113—130. pp.). — A kémia és a fiziológia viszonyát vizsgálja a 19. században. A 18. században a növényi és állati táplálékokat az élő szervezeten kívül tanulmányozták, ezért a fiziológia helyett a vegytan lépett előtérbe. Nem vették figyelembe a szervezeten belüli épülést és elhalást. Claude Bernard (1813—1878) munkássága jelentett továbbfejlődést. Megértette a táplálkozás és emésztés lényegét (az enzimek szerepét), megmutatta, hogyan lehet a kémiát a fiziológiával összekapcsolni, ezzel megvetette a biokémia alapjait.

K. F. Russel: Ivory Anatomical Manikins (131—142. pp.). — Vesalius „De humani corporis fabrica" (1543) c. műve nyomán feltámad az igény az emberi test anatómiájának ábrázolása iránt. A metszet egydimenziójú, nem igazán élethű. A háromdimenziós figurának sok előnye van, bár a részletek nem olyan gazdagok, mint rajzban. Bronz-, viasz-, elefántcsont szobrok készülnek. Európában és Kínában elefántcsontból csontvázakat is készítenek: „Memento mori!" Külön műfaj a kis méretű (12—24 cm) tanbaba. Gyakori forma a terhes nő, mozgatható karral, piros szállal bekötött magzattal. A részletek oly elnagyoltak, hogy már a 18. században sem használhatók orvosi oktatásra, inkább csak az érdeklődés felkeltésére, a nemek közötti különbségek vagy a terhes nő célszerű fekvő helyzetének szemléltetésére, esetleg bábaoktatásra.

Egyik sem szignált vagy datált. Stílusjegyek alapján osztályozhatók. Német-, Olasz- és Franciaországból származnak, angol és más európai nem ismeretes. A nürnbergi Zick-műhely több generáción át készítette őket, külön stílusjegyük felismerhető. Neves mester volt Stephan Zick (1639—1715). A cikk 98 db tanbabát osztályoz. Külső formajegyek alapján 8 csoportba sorolja őket. — Ennek alapján a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum tulajdonában levőt is be lehetne sorolni. A szerző a Magyar Nemzeti Múzeum női példányát (?) a III. csoportba sorolja.

G. Tourney: The Physician and Witchcraft in Restoration England (143—155. pp.). — A restaurációkori Angliában, az 1660 utáni években az angol orvosok körében még általánosan uralkodó nézet volt, hogy a betegségek végső oka Isten vagy a Sátán tevékenysége. Bár a pusztán természetes okokkal számoló orvosok száma egyre nőtt, a lelki betegségek esetében az ördögi megszállottság feltételezése még gyakran előfordult. A nézetek tisztulása jól nyomon követhető a 17—18. századi angol orvosi vitairodalomban.

Vol. 16., No. 3.

S. E. Ford: Some Early Australian Medical Publications. (205—225. pp.). — Az első ausztráliai telepesek között levő orvosok feljegyzései az 1780-as évek végéről származnak, s egy részük már a 18. század végén nyomtatásban is megjelent.

Sami Hamarneh: Pharmacy in Medieval Islam and the History of Drug Addiction (226—237. pp.). — Az izlám előtti korban sem a pipacsot (papaver somniferum), sem a kendert (cannabis sativa) nem ismerték Arábiában. 800 körül bukkannak fel itt e növények, de terméküket, az ópiumot, ill. a hasist csak gyógyító céllal, fájdalomcsillapítóként, altatóként alkalmazták. A kábítószerek élvezete a 10. század végén terjedt el Meccában, a Perzsiából és Egyiptomból hozott ópium nyomán. A 11. század végén Perzsia volt a kábítószer-élvezet központja. Az Assassins (Gyilkosok) szektája terjesztette. A 13. században a bor és a hasis élvezete India egész területén széles körű. Perzsia, Szíria és Egyiptom az export központja. Egyiptomban 1941-ben betiltották, de a visszaélések máig sem szűntek meg.

J. S. Haller: The Negro and the Southern Physician: a Study of Medical and Racial Attitudes 1800—1860 (238—253. pp.). — Az amerikai négerkérdés első tanulmányozói az Egyesült Államok déli államaiban orvosok voltak. A fajelméletet támogatták, leírásaik szerint a néger más, alacsonyabb rendű fajhoz tartozik, mint a fehér ember.

A. L. Wyman: Fulham Doctors of the Past (254—265. pp.). — Helytörténeti tanulmány Fulhamnak, London egyik kerületének, orvosi múltjáról.

F. N. Allan: Diabetes before and after Insulin (266—273. pp.). — Az inzulint 50 évvel ezelőtt a torontói egyetemen találták fel. 1921 novemberében jelent meg róla az első közlemény. Azóta is a cukorbajosok legfontosabb gyógyszere.

J. Fleetwood: Some lesser Known Irish Physicians (274—284. pp.). — Az időszámításunk előtti időkig visszanyúlva, a 19. század derekáig az elfeledett, érdemes ír orvosok hosszú sorát idézi fel a szerző.

Vol. 16., No. 4.

Ez a füzet a VIII. Angol Orvostörténeti Kongresszus anyagát tartalmazza. Témája: Liverpool és hozzájárulása az orvostudományhoz.

Lord Cohen of Birkenhead: The Liverpool Medical School and its Physicians (1642—1934). (310—320. pp.) — A következő orvosokkal foglalkozik: Silvester Richmond (1616-ban született); Alexander Norres (1694); Henry Ambrose (1662); James Bromfield (az 1749-ben alapított kórház első sebésze); Matthew Dobson (kórházi orvos 1770—1780); Thomas Hulston (1774-től a kórház főorvosa); Joseph Branreth; James Currie (a 18. sz. utolsó negyedében a leghíresebb orvos) stb.

R. A. Morton: Biochemistry at Liverpool 1902—1971 (321—353). — A biokémia története Liverpoolban 1902—1971.

B. G. Maegraith: History of the Liverpool School of Tropical Medicine (354—368. pp.). — A trópusi orvoslás története Liverpoolban.

J. A. Ross: History of the Liverpool Teaching Hospitals until 1907 (369—374. pp.). — A liverpooli tanklinikák története 1907-ig.

T. C. Gray: History of Anaesthesia in Liverpool (375—382. pp.). — Az érzéstelenítés története Liverpoolban.

G. Sanderson: A Note on the Liverpool Medical Institution (383—386. pp.). — A Liverpooli Orvosi Intézet története.

J. Rowlands: Annals of a Teesside Practice 1793—1969 (387—403. pp.). — A szerző egy észak-angliai vidéki városka, Stockton-on-Tees, orvosi ellátásának történetét dolgozza fel tanulmányában.

F. F. Leek: Did a dental profession exist in ancient Egypt during the 3rd Millennium B. C. ? (404—406. pp.). — Létezett-e fogorvoslás Egyiptomban az i. e. harmadik évezredben?

V. Faludy Anikó

KRÓNIKA

HÍREK

Dr. Schultheisz Emilt, intézetünk főigazgatóját, egészségügyi miniszterhelyettest, a Központi Állami Kórház főorvosát a Minisztertanács 1973. augusztus 15-ével kinevezte az egészségügyi miniszter első helyettesévé, november 1-ével pedig államtitkárrá az ET.

*

A Londonban székelő Nemzetközi Orvostörténelmi Akadémia (International Academy of the History of Medicine) dr. Schultheisz Emil államtitkárt, az egészségügyi miniszter első helyettesét, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatóját, a Magyar Orvostörténelmi Társaság elnökét levelező tagjává választotta.

*

Hungarian State-Secretary, First Deputy Minister of Health, General Director of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, President of the Hungarian Society of the History of Medicine Dr. Emil Schultheisz has been elected to corresponding membership by the International Academy of the History of Medicine in London.

*

A XXIV. Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszus előkészítése során a Magyar Orvostörténelmi Társaság 1973. május 8-án ülést rendezett. Az 1974-ben Budapesten megrendezésre kerülő Kongresszus széles alapokra helyezése érdekében az ülésen részt vettek a MOTESZ tagtársaságok, a MTESZ Tudománytörténeti Bizottság és az MTA Néprajzi Társaság képviselői. Az ülés eredményeként az 1974-es Kongresszuson az orvostudomány történetén kívül képviseletet kapnak azok a tudományok, tudománycsoportok is, amelyek az orvostudománnyal, mint alaptudományai vagy mint határtudományok, érintkezésben állnak.

*

A Magyar Gyógyszerészeti Társaság Győr-Sopron megyei szervezete 1973. június 12-én előadóülést rendezett Sopronban a megye gyógyszerészi helytörténetének tárgyköréből. Az ülésen dr. Házi Jenő ny. soproni főlevéltáros, Józsa Alajos, a Győr-Sopron megyei Gyógyszertári Központ igazgatója és Grabarits István gyógyszerész tartott előadást.

A NEMZETKÖZI ORVOSTÖRTÉNETI TÁRSASÁG XXIV. KONGRESSZUSA ELÉ BUDAPEST, 1974. AUGUSZTUS 25—31.

A Nemzetközi Orvostörténelmi Társaság (a továbbiakban: NOT. Hivatalos címe: Société Internationale d'Histoire de la Médecine = S. I. H.M.) legközelebbi kongresszusát Budapesten tartja 1974 augusztusában. Hazánkat első ízben éri az a megtiszteltetés, hogy házigazdája lehet e rangos nemzetközi szervezet világkongresszusának. Az előkészítő szervezőmunka már nagyban folyik a Magyar Orvostörténelmi Társaságban, de helyénvalónak tartjuk, hogy a magyar orvostársadalom szélesebb nyilvánossága előtt is ismertessük a NOT múltját, szervezetét és programját.

Ismertetésünk alapjául Franz-André *Sondervorst* louvaini professzornak, a NOT egykori főtitkárának előadása szolgál, amelyet 1970-ben a Bukarestben rendezett XXII. Kongresszuson tartott „Visszapillantás a Nemzetközi Orvostörténelmi Társaság múltjára, fennállásának 50. évfordulója alkalmából" címmel.

A NOT megalakulása és programja

Az orvostudomány története iránti érdeklődés világszerte megélénkült a századfordulón: különböző országokban sorra alakultak orvostörténelmi társaságok. A Francia Orvostörténelmi Társaságban vetődött fel az a gondolat, hogy ezeket a törekvéseket nemzetközi szervezetben kellene egyesíteni. A NOT megalapításának szorgalmazói között meg kell említenünk Paul *Delaunay*, Edouard *Jeanselme*, Maxime *Laignel-Lavastine*, Pierre *Menetrier*, Raymond *Neveu*, de mindenekelőtt a leglelkesebb apostol, a belga Jean-Joseph-Ghislain *Tricot-Royer* nevét. A holland *De Lint*, a német *Sudhoff*, az angol *Rolleston* és a spanyol *Fernandez De Alcade* szintén lelkesen csatlakoztak a felhíváshoz.

1914-ben *Tricot-Royer* nagy sikerű előadást tartott a Sorbonne-on Vesalius születésének 400. évfordulója alkalmából. Ezt követően nyomban össze is hívták ugyanazon év októberében az új társaság, a NOT alakuló ülését. De az első világháború kitörése egyelőre meghiúsította a szép terveket.

Csak a háború után, 1920-ban tudta *Tricot-Royer* az antwerpeni kongresszusra ismét összehívni azokat, akik rokonszenveztek a Társaság megalapításának gondolatával. E kongresszusnak kirobbanó sikere volt. Néhány hónappal később, de már a következő évben Párizsban hívták össze a II. Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszust, amelyen Jean-Gérard *De Lint* holland orvostörténész közfelkiál-

tással megszavaztatta a következő javaslatot: *„Megalakul egy nemzetközi orvostörténelmi társaság, amelynek állandó bizottsága Párizsban fog ülésezni".* Így és akkor született meg a NOT. Még ugyanabban az évben (1921) megállapodtak a társaság hivatalos nevében, jóváhagyták az alapszabályokat. Az első elnök *Tricot-Royer* lett. A NOT azóta általában kétévenként rendezett világkongresszust, bár ezek sorában a második világháború 12 éves kiesést (1938—1950) okozott.

Mik voltak a NOT céljai a megalakulás idején? Az alapszabályokból, de még inkább az első ülésekről írt beszámolókból világosan kitűnik, hogy a társaságba nem is annyira az egyes országok legkiválóbb specialistáit kívánták összegyűjteni, hanem céljuk sokkal inkább az volt, hogy minden eszközzel s főleg személyes kapcsolatok révén kedvet ébresszenek az orvostörténelem tanulmányozása iránt és felhívják a figyelmet annak jelentőségére.

Ennek érdekében a NOT mindjárt megalakulásakor elhatározta, hogy évenként (majd a későbbi módosítás szerint: kétévenként) nemzetközi kongresszusokat rendez, amelyekre nemcsak a történelmi érdeklődésű orvosokat hívják meg, hanem gyógyszerészeket, állatorvosokat, botanikusokat, biológusokat, sőt a tudományos élet más jelentős személyiségeit, olykor az egyes országok politikai és kulturális életének képviselőit is a lehető legszélesebb körű érdeklődés felkeltése és az érdekelt országok kormányához közelálló körök támogatásának biztosítása érdekében.

A NOT egyébként arra törekedett, hogy bekebelezett tagjai (membres affiliés) közreműködésével nemzeti szekciókat hozzon létre, a különböző országokban tudományos gyűléseket rendeztessen, amelyekre aztán olykor delegátusként elküldte vezetőségének (Bureau) vagy állandó bizottságának (Comité Permanent) egy-egy tagját. Támogatta a tagok dolgozatainak publikálását, s közlönyében tájékoztatta tagjait a NOT tevékenységéről.

A NOT első vezetőinek szándékait tömören összefoglalva megtalálhatjuk az alapszabályok első cikkelyében:

„A Társaság célja a legtágabb értelemben vett biológiai és orvosi tudományok történetébe vágó valamennyi kérdés tanulmányozása, különösen pedig orvostörténeti kongresszusok szervezése."

A nemzeti szekciókat a Nemzetközi Társaságnak azok a különböző nemzetiségű tagjai alapították, akiket fölszólítottak, hogy tömörüljenek nemzeti társaságba s terjesszenek fel jelölteket (candidats) az Állandó Bizottságba (Comité Permanent). A Vezetőség (Bureau) fenntartotta magának azt a jogot, hogy a legérdemesebb jelölteket ő ajánlja felvételre a Közgyűlésnek (Assemblée Générale).

A nemzeti küldöttek (délégués) megválasztásuk után egyfelől részt vettek a NOT igazgatásában, másfelől tájékoztatniok kellett a központi Vezetőséget — az Állandó Bizottságot — saját nemzeti csoportjuk tevékenységéről s ellenőrizniök, hogy hazájukban végrehajtják-e a Közgyűlésen hozott határozatokat. Állandó kötelességük volt, hogy hazájukban minden eszközzel előmozdítsák az orvostörténeti oktatás megszervezését.

A NOT elsőrendű feladata volt, hogy kétévenként nemzetközi orvostörténeti kongresszusokat szervezzen, s ha a gyakorlati szervező munkát gyakran rábízta is az egyes nemzeti vagy helyi bizottságokra, a programot mindig az Állandó

Bizottság felügyelete és ellenőrzése alatt kellett kidolgozni. A kongresszusok emlékiratait csakis a NOT Vezetőségével való szoros együttműködés alapján lehetett közzétenni.

A NOT kongresszusai

A NOT megalakulása óta 23 nemzetközi orvostörténelmi kongresszust rendezett, amelyeknek legfőbb adatait az alábbiakban közöljük:

1. *Antwerpen* (Belgium), 1920. aug. 7—12.
   Elnök: Jean-Joseph-Ghislain *Tricot-Royer.*
   Főtitkár: August *Van Schevenstein.*
   „Győzelmi kongresszusnak" is nevezhetnénk, mert az első világháborúnak csak a győztes hatalmai képviseltették magukat. Még néhány további kongresszuson is ez volt a helyzet.
2. *Párizs* (Franciaország), 1921. júl. 1—6.
   Társelnökök: Edouard *Jeanselme* és Pierre *Menetrier.*
   Főtitkárok: Maxime *Laignel-Lavastine* és Marcel *Fosseyeux.*
   Témák: Ókori orvostudomány. Bizánci orvostudomány. A történelem nagy járványai. A gyógyszerészek szerepe a biológia fejlődésében.
3. *London* (Nagy-Britannia), 1922. júl. 17—22.
   Elnök: Charles *Singer.*
   Témák: Az anatómia története. A nagy járványok története. Az orvostudomány reneszánsza a 16. század elején.
4. *Brüsszel* (Belgium), 1923. ápr. 9—15.
   Elnök: Jean-Joseph-Ghislain *Tricot-Royer.*
   Főtitkár: Maxime *Laignel-Lavastine.*
   Téma: A görög-római orvostudomány.
   A kongresszus a II. Nemzetközi Történettudományi Kongresszus IX. Szekciójának 3. alszekciójaként ülésezett.
5. *Genf* (Svájc), 1925. júl. 20—25.
   Elnök: Charles-Green *Cumston.*
   Főtitkárok: Alfred *De Peyer* és Emile *Thomas.*
   Téma: A 16. és 18. század orvostudománya.
6. *Leyden* (Hollandia), 1927. júl. 18—23.
   Elnök: Jean-Gérard *De Lint.*
   Főtitkárok: Just-Emile *Krom* és Jean-Baptiste *Van Gils.*
   Témák: A leydeni orvosi iskola. Déscartes. Leeuwenhoeck. Boerhaave.
7. *Oslo* (Norvégia), 1928. aug. 14—18.
   Elnök: Koht *Haldvan.*
   Témák: Őskori orvoslás. Középkori orvosi oktatás. A leprások társadalmi helyzete.

A kongresszus az V. Nemzetközi Történettudományi Kongresszus XI. szekciójának egyik alszekciójaként ülésezett.

8. *Róma* (Olaszország), 1930. szept. 22—27.
Elnök: Pietro *Capparoni.*
Főtitkárok: Vicenzo *Rocchi,* G. *Capparoni* és Adalberto *Pazzini.*
Témák: Etruszk, római és középkori orvostudomány. Orvosi kapcsolatok Itália és más európai nemzetek között.

9. *Bukarest* (Románia), 1932. szept. 10—18.
Elnök: Victor *Gomoiu.*
Főtitkár: Viorica *Gomoiu.*
Témák: Az orvostudomány fejlődése a balkáni országokban. Európa védekezése a pestis ellen.

10. *Madrid* (Spanyolország), 1935. szept. 23—29.
Elnök: Gregorio *Maranon.*
Témák: Az arab nyelvű orvostudomány. Az amerikai orvostudomány Amerika felfedezése korában és a gyarmati korszakban. Népi gyógyászat.

11. *Zágráb—Belgrád—Szarajevo—Dubrovnik* (Jugoszlávia), 1938. szept. 1—13.
Elnök: Lujo *Thaller.*
Főtitkár: Vladimir *Bazala.*
Témák: Népszerűsítő orvosi irodalom. Malária. Népi gyógyászat.

12. *Amszterdam* (Hollandia), 1950. aug. 14—21.
Társelnökök: Maxime *Laignel-Lavastine* és Theodor-Heinrich *Schlichting.*
Titkár: Franz-André *Sondervorst.*
Témák: Az orvostudomány kezdetei. Kelet-nyugati orvosi kapcsolatok. Népi gyógyászat. Arab orvostudomány.
A kongresszus az V. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszus egyik szekciójaként ülésezett.

13. *Nizza—Cannes—Monaco,* 1952. szept. 7—15.
Elnök: Maxime *Laignel-Lavastine* (a beteg Jules *Guiart* helyett).
Főtitkár: Franz-André *Sondervorst.*
Témák: Az orvostudomány kezdetei. Kelet-nyugati orvosi kapcsolatok. Az empirizmustól a kísérleti orvostudományig a Földközi-tenger medencéjében. A salernói és a montpellier-i iskola hatósugara. Orvosi ikonográfia. Különböző országoknak az orvosi oktatás érdekében kifejtett erőfeszítései.

14. *Róma—Salerno* (Olaszország), 1954. szept. 13—20.
Elnök: Adalberto *Pazzani.*
Főtitkár: Mario *Galeazzi.*
Témák: Az orvostudomány mint a népek közötti emberi kapcsolatok elősegítője. Mivel járult hozzá az orvostudomány a civilizáció fejlődéséhez? A salernói iskola és az egyetemi oktatás előtti korszak.

15. *Madrid* (Spanyolország), 1956. szept. 22—29.

Elnök: Pedro *Lain Entralgo.*
Főtitkár: Silverio *Palafox.*
Témák: Az Ibér-félsziget és az arab orvostudomány. Orvosi kapcsolatok az Ibér-félsziget és más európai országok között. A 16. század orvosi ikonográfiája.

16. *Montpellier* (Franciaország), 1958. szept. 22—28.

Elnök: Jean *Turchini.*
Főtitkár: Louis *Dulieu.*
Témák: A montpellier-i iskola kapcsolatai a különböző népek orvosi intézményeivel. A kórházi intézmények fejlődéstörténete. A 17. századi orvosi ikonográfia. Amerika hozzájárulása a therapia fejlődéséhez.

17. *Athén—Kos* (Görögország), 1960. szept. 4—14.

Elnök: Spiridion *Oeconomos.*
Titkár: Basil *Malanos.*
Témák: Hippokratészi orvostudomány. Az alexandriai orvosi iskola. Bizánci orvostudomány.

18. *Varsó—Krakkó* (Lengyelország), 1962. szept. 17—24.

Elnök: Stanislaw *Konopka.*
Témák: Orvostudomány és humanizmus az elmúlt századokban. A lengyel orvostársadalom kapcsolata más népek orvosi világával. Orvosírók, orvosművészek.

19. *Bázel* (Svájc), 1964. szept. 7—11.

Elnök: Heinrich *Buess.*
Főtitkár: Robert-Henri *Blaser.*
Témák: Megemlékezés Vesalius halálának 400. évfordulójáról. Antik orvostudomány. Középkori orvostudomány. A therapia és a psychiatria története. Svájc szerepe az orvostudomány fejlődésében.

20. *Nyugat-Berlin,* 1966. aug. 22—27. (Itt kellett volna megtartani 1940-ben a soron következő, de a háború miatt elmaradt kongresszust.)

Elnök: Heinz *Goerke.*
Főtitkár: Heinz *Müller-Dietz.*
Témák: Orvosi kapcsolatok Németország és a világ más országai között. A kórbonctan története a 18. és a 19. században. Az orvostörténet oktatásának és kutatásának fejlődése. Orvostudomány és képzőművészet. A fogorvoslás és az állatorvoslás története.

21. *Siena* (Olaszország), 1968. szept. 22—28.

Elnök: Adalberto *Pazzini.*
Titkár: Luigi *Stroppiana.*
Témák: A toszkán orvostudomány szerepe a középkori orvostudományban.

Orvostudomány és képzőművészet a középkorban. Orvosi kapcsolatok Itália és más nemzetek között. Az orvostudomány fejlődése a múlt században. A fogorvoslás fejlődése.

22. *Bukarest—Konstanza* (Románia), 1970. aug. 30—szept. 5.
Elnök: Valeriu *Bologa.*
Témák: Az orvosi deontológia története. A népi gyógyászat tudományos értéke. Románia és más országok orvosi kapcsolatai. A Római Birodalom provinciáinak orvosai.

23. *London* (Nagy-Britannia), 1972. szept. 2—9.
Elnök: Noel *Poynter.*
Titkár: James *Geraint.*
Témák: A brit orvostudomány kapcsolatai más országok orvostudományával. Orvostudomány és társadalom. Klinikai orvostudomány. A fogorvoslás története. Az orvostudomány és a humán tudományok.

Mint e felsorolásból is kitűnik, a NOT többször rendezte meg kongresszusait más nemzetközi szervezetek keretében. (Utoljára 1950-ben.) A más történeti társaságokkal való együttműködésnek kétségtelenül megvoltak a maga előnyei. Az orvostörténészek így elleshettek bizonyos sajátos kutatási módszereket, mert alkalmuk nyílt azokat közvetlen közelből megfigyelni a szomszédos szekciók munkájában. Másrészt viszont a többi tudományágak szakemberei is — az orvosok bekapcsolásával — sok olyan problémát meg tudtak oldani, amelyekkel — éppen az orvostudományban való járatlanságuk miatt — maguk nem tudtak teljesen megbirkózni. Ebből a szempontból a vegyes kongresszusok kétségtelenül előnyöseknek és termékenyeknek bizonyultak.

Sajnos azonban az éremnek másik oldala is volt. Egy nagy létszámú kongreszszus valamelyik szekciójának, sőt néha alszekciójának szűkös keretében a NOT nagyon is háttérbe szorult, s nem tudta megvalósítani azokat a célokat, amelyeket nemzetközi kongresszusai szervezésekor maga elé tűzött. A pénzügyi problémák még növelték ezeket a bonyodalmakat, mert a NOT az ilyen vegyes kongresszusok szervezésében már nem rendelkezett független költségvetéssel. Végül az orvostörténelmi kongresszusok közleményeinek kiadása is nehézségekkel járt. A tudománytörténeti kongresszusok központi bizottsága szinte rendszeresen kihagyta a nem biológiai jellegű orvosi közleményeket, márpedig ez elég sok orvostörténészt érintett.

1952 óta a NOT már teljesen függetlenül rendezte kongresszusait. Ez egyáltalán nem gátolta a NOT tagjait abban, hogy egyénileg részt vegyenek nemzetközi tudománytörténeti kongresszusokon, és a NOT is szívesen fogadta a rokon tudományágak történészeit, valahányszor a biológia és az orvostudomány területén folyó történeti kutatás problémái iránt érdeklődtek.

A kongresszusok változatos tematikája arról tanúskodik, hogy alig van az orvostörténelemnek olyan fejezete, amely napirendre ne került volna. A kongreszszusokon elhangzott előadásokból össze lehetne állítani egy igen értékes orvostörténeti kézikönyvet.

Van aztán ezeknek a nemzetközi kongresszusoknak egy másik kézzelfogható eredménye is: mindenütt, minden országban, városban, szellemi központban, ahol a NOT kongresszust rendezett, új erőre kapott az orvostörténelem kutatása vagy oktatása. Belgiumban pl. az 1. és a 4. kongresszust követően több orvostörténelmi társaság is alakult, a louvaini és a genfi egyetemen pedig orvostörténeti tanszéket létesítettek. A kongresszusok keltette kedvező visszhang és fokozott érdeklődés mindebben döntő szerepet játszott.

Ha semmi más eredménye nem volna a kongresszusoknak, már ez egymagában is elégséges indítékul szolgálhatna további szervezésükhöz.

A NOT kiadványai

Néhány kivételtől eltekintve az egymást követő kongresszusokon elhangzott valamennyi előadás nyomtatásban is megjelent. Erről az Állandó Bizottság vagy a kongresszusi szervező bizottság gondoskodott. Kivételt képeznek azok az előadások, amelyek a Nemzetközi Tudománytörténeti Társasággal vagy a Nemzetközi Történettudományi Társasággal közösen rendezett kongresszusokon hangzottak el. Ilyenkor az orvostörténeti szekcióban tartott előadásoknak csak egy része látott napvilágot az összkongresszus közös kiadványában. Kivételt képez még a jugoszláviai 11. kongresszus gyűjteményes kötete, amelyet a második világháború kitörése miatt nem lehetett kiadni. Végül — pénzügyi nehézségek miatt — nem jelent meg a 16. (montpellier-i) kongresszus emlékkönyvének 2. része és a 18. (varsói) kongresszus gyűjteményes kötete sem. De ezeknek az előadásoknak egy része különlenyomatban hozzáférhető.

A NOT már régóta tájékoztató körleveleket és az üléseiről, ill. kongresszusairól szóló beszámolókat tesz közzé az *Aesculape* c. francia folyóiratban, amely egyébként is szívesen közli hasábjain a NOT tagok cikkeit.

1936-ban a NOT akkori elnöke, Victor *Gomoiu* elérkezettnek látta az időt a NOT saját lapjának megindításához, hogy a tagok gyors és bő tájékoztatást kapjanak a Társaság belső életéről. Megjelent tehát az *„Archives internationales d'histoire de la médecine"*. E lap számai — amelyek ma már szinte egyáltalán nem kaphatók — igen becsesek, mert ma főleg ezekből meríthetünk további adatokat a NOT második világháború előtti tevékenységére vonatkozóan. Itt jelentek meg a NOT Alapszabályai és Szervezeti Utasításai (Statuts et Réglements de la Société), az Állandó Bizottság üléseiről szóló beszámolók, a nyolc első kongresszuson elhangzott előadások jegyzéke (a 7. kivételével). Továbbá jelentős életrajzi és bibliográfiai cikkek találhatók benne a NOT egykori vezetőire vonatkozóan. Ma is érdmes föllapozni e számokat, ha *Tricot-Royer, Giordano, Jeanselme, Gomoiu, De Lint, Győry Tibor, Sudhoff, Singer, Neuburger, Capparoni, Boulanger-Dausse, Fernandez De Alcade* és *Vallée* személyére vagy munkásságára vonatkozó adatokat keresünk.

1954 és 1962 között Ernest *Wickersheimer*, a NOT akkori elnöke Franz André *Sondervorst*-ot bízta meg egy új közlöny, a *„Bulletin et Mémoires de la Société Internationale d'Histoire de la Médecine"* szerkesztésével. E közlönyt csak egy

magát megnevezni nem akaró mecénás bőkezűségéből és a *„Le Scalpel"* c. belga orvosi lap támogatásával lehetett életben tartani.

A lap 1962-ben bekövetkezett megszűnése után időszakos körleveleket bocsátott ki a NOT.

1969-ben Adalberto *Pazzini* a NOT rendelkezésére bocsátotta az általa szerkesztett *„Pagine di Storia della Medicina"* egy részét. *Pazzini* professzornak, a NOT egykori elnökének és jelenlegi tb. elnökének köszönhető, hogy a NOT-nak megint van kiváló tájékoztató orgánuma.

A NOT elnökei

Az első elnök, *Tricot-Royer* elévülhetetlen érdemeket szerzett a Társaság megszervezésében. Tíz évig (1920—1930) viselte az elnöki tisztet, de tiszteletbeli elnökként még a második világháborút követő nehéz időkben is a Társaság oszlopa volt, akinek tekintélyét soha senki sem vonta kétségbe. Megjelenése tiszteletet parancsolt; ha megszólalt, csend lett. Valóban a Társaság atyja volt.

Utódja Davide *Giordano* lett (1930—35), kitűnő gyakorló sebész, aki azonban szenvedélyesen foglalkozott az orvostudomány s általában a természettudományok történetével is. Kiváló megjelenésű, igen határozott ember volt, s e tulajdonságait jól tudta kamatoztatni a Társaság javára. A régi tagok még ma is emlékeznek elragadó vendégszeretetére, amellyel szép velencei palotájában fogadta őket.

A velencei olasz *Giordano*t a román Victor *Gomoiu* követte az elnöki székben (1936—1946). Elődjéhez hasonlóan ő is a sebészet mestere volt, de jelentőset alkotott az orvostörténelem terén is. Mint a NOT elnöke páratlanul tudott lelkesíteni. Megnyerő, élénk beszédű, szívélyes egyéniség emlékét hagyta maga után. Neki köszönhető a NOT első önálló közlönyének megindítása. Közmegbecsülésnek örvendett, s méltán, mert az ő elnöksége alatt lendült fel legjobban a NOT tevékenysége.

A háború után az utazási nehézségek miatt *Gomoiu* nem tudta tovább vállalni az elnökséget. A Társaság maradványa — mert hisz a tagok egy része meghalt, eltűnt, szétszóródott — az első, úttörő nemzedék egyik képviselőjét, *Laignel-Lavastine*-t állította erre a nehéz posztra (1946—53). Vigasztalan helyzetből kellett új életre támasztania a Társaságot. Az iratok nagy része eltűnt, a pénztár kiürült. *Laignel-Lavastine* mégis rendületlenül hitt a jövőben. Egyénisége szinte „ragályos" tettrekészséget és bizalmat árasztott. Engedelmességre tudott késztetni anélkül, hogy parancsolt volna. Ha útján akadályokba ütközött, nem hátrált meg, s az akadályok mintha kitértek volna előle. Nagyszerűen tudott egy-egy kongresszust irányítani. Ha az ülésen elnökölt, feszült figyelemmel hallgatta a vitát, de fejében már a másnapi napirendet forgatta. Ismerői úgy emlékeznek rá, mint a francia udvariasság rendkívüli nagykövetére. 1953-ban halt meg, s távozásával nagy űrt hagyott maga után a NOT-ban.

Utóda az elzászi származású Ernest *Wickersheimer* lett (1953—1964). Sondervorst véleménye szerint a történelem úgy fogja számon tartani, mint a 20. század

első felének egyik legnagyobb, ha ugyan nem a legnagyobb francia orvostörténészét. Tudományos munkában eltöltött élet alkonyán, idős kora ellenére hallatlan odaadással több mint 10 évig tett eleget elnöki kötelességének. Legfőbb törekvése arra irányult, hogy az orvostörténészeket rászoktassa a történeti és tudományos kutatás normáinak megfelelő munkamódszerek alkalmazására.

Őt *Pazzini* professzor követte 1964-ben, nehéz időszakban, amikor a NOT belső életében mélyreható változások mentek végbe. De mint az olasz orvostörténeti iskola nagymestere, sikerrel tudta nemzetközi szinten alkalmazni azokat az orvostörténeti munkamódszereket, amelyek szűkebb hazájában eredményesnek bizonyultak. Adalberto *Pazzini* ma is a NOT tb. elnöke.

A tényleges elnöki tisztet 1968-tól Maurice *Bariéty* töltötte be, akit 1971-ben ragadott el a korai halál.

Utóda a NOT jelenlegi elnöke, az angol Noel *Poynter* professzor (1972-től).

A NOT főtitkárai

A NOT első főtitkára *Laignel-Lavastine* volt (1920—1936). Őt nem kell külön bemutatnunk, mint későbbi elnökkel már találkoztunk vele. A II., IV. és VIII. Nemzetközi Kongresszus anyagát ő rendezte sajtó alá.

1936-tól 1948-ig a lyoni *Guiart* professzor látta el a főtitkári teendőket. Ezt megelőzően 1920-tól több éven át a kolozsvári egyetemen adott elő orvostörténelmet s nevelte a fiatal román kutatók hosszú sorát. Kiváló és kedves tanítványai közé tartozott Valeriu *Bologa* is.

1948 és 1964 között a belga Franz-André *Sondervorst* töltötte be a főtitkári tisztet, akit a jelenlegi főtitkár, Louis *Dulieu* követett.

Szervezeti változások, további célok

1964-ben a NOT mélyreható szervezeti változáson esett át. Az angolszász országokból, Ázsiából és az ún. harmadik világból sokan csatlakoztak a NOT-hoz, s ezeknek az új területeknek is képviseletet kellett biztosítani a vezetőségben. A NOT egyéni tagok társasága maradt ugyan továbbra is, de ugyanakkor — az alapszabályok bizonyos módosításával — biztosítani kellett az újonnan alakult nemzeti orvostörténeti társaságokkal is a jó kapcsolatokat és a lehető legnagyobb mértékű együttműködést. *Pazzini* professzor elnöksége idején került sor ezekre a módosításokra, ügyelve arra, hogy a NOT alapítóinak szándékát tiszteletben tartva, a fiatal orvostörténész nemzedék igényeinek jobban megfelelő szervezetet hozzanak létre.

A NOT érdeklődéssel fordul minden, az orvostörténelem körébe vágó megmozdulás felé, s valahányszor csak teheti, elküldi képviselőit a rokon szervezetek nemzetközi kongresszusaira. Hogy csak néhányat említsünk, a NOT képviseltette magát a Latin Népek Orvosi Sajtójának 4. Kongresszusán, az isztambuli Avicenna-millennium ünnepségein, a páduai Vesalius emlékülésen, a Zakynthos

szigeti Vesalius emlékmű felállításánál, a montecassinói első európai orvostörténelmi kongresszuson, a Román Orvostörténelmi Társaság évfordulóján, számos nemzetközi tudománytörténeti kongresszuson, a Rio de Janeiró-i, caracasi és guatemalai Pánamerikai Orvostörténelmi Kongresszusokon, a katalán orvostörténelem nemzeti és nemzetközi kongresszusán stb.

Felállítva most már a NOT múltbeli tevékenységének mérlegét megállapíthatjuk, hogy az eredmény nagyon is pozitív. Előadások százai, sőt ezrei hangzottak el a kongresszusi ülések hosszú során, s ezek zöme valódi tudományos értékkel bír, biztos alapul szolgál az eljövendő nemzedékek kutatómunkájához. A rendszeresen tartott kongresszusoknak nem kis érdeme az is, hogy sok országban fokozott érdeklődést keltett az orvostörténelem iránt. Nem egy nemzeti orvostörténelmi társaság a NOT tagjainak kezdeményezésére született meg, a kongresszusok pedig sok helyütt sikerrel támogatták az egyetemi orvostörténeti oktatás bevezetése érdekében tett erőfeszítéseket.

Különös figyelmet szentel a NOT a fiatal kutatónemzedéknek, hiszen benne látja jövője zálogát. A fiatal kutatók helyzete nem mindig a legrózsásabb. Főleg anyagi nehézségek miatt sok tudományos társaság elzárkózik előlük, arra hivatkozva, hogy még nem szereztek kellő nevet maguknak.

Sondervorst erről így nyilatkozik: *„Én úgy gondolom, hogy a mi társaságunknak, miként a múltban is tette, a jövőben is igen liberális politikát kell folytatnia, s igen széles körű fórumot kell biztosítani mindazoknak, akik az orvostörténelem iránt érdeklődnek. Erejéhez mérten anyagilag is támogatnia kell őket, nyilvánosságot biztosítva nekik első szárnycsapásaik megtételéhez. Szemmel tartani, irányítani saját példánkkal buzdítani kell őket, beavatva az igazi tudományos kutatás módszereibe és műhelytitkaiba. Én úgy vélem, hogy ez a munka is hasznos, talán még hasznosabb az orvostörténelem szempontjából, mint az a — kétségtelenül igen érdekes — tudományos munka, amelyet a szoros értelemben vett szakemberek végeznek zárt üléseiken, amely azonban sajnos csak igen csekély visszhangot kelt a külvilágban. Hadd hivatkozzam egy személyes emlékemre. 43 évvel ezelőtt történt, még nem is voltam kész orvos. Rettenetesen érdekelt Van Helmont élete, s félénken megkockáztattam egy kérdést mesterem, Tricot-Royer előtt: felléphetnék-e egy rövid előadással az Oslóban rendezendő X. nemzetközi kongresszuson. A mester hosszasan szemügyre vett, aztán végül is beleegyezett. Megvallom, cseppet sem voltam magamra büszke az előadás közben. Bizonytalannak éreztem magam, s kész lettem volna pirulva megszökni, ha csak egy kicsit is megmosolyogtak volna. Az előadás végén a mester odajött hozzám: »Nem volt rossz« — mondta. Laignel-Lavastine pedig, aki mellette állt, hozzátette: »Nagyon is jó volt, fiatalember, folytassa csak és majd előbbre jut!« Milyen jótékony támaszt és biztatást jelentettek ezek a szavak! Igen, azóta előbbre jutottam, 43 évet szenteltem az orvostörténelemnek, és több mint 20 évet az oktatásának."*

„Támogassuk mi is az ifjúságot úgy, mint ahogy erre az előttünk járók példát adtak. Támogassuk azokat is, akik — bár nem hivatásos történészek, s nem is akarnak azok lenni, de — érdeklődnek a történelem iránt, s ezáltal napról napra újabb értékeket ismernek fel nemes hivatásukban. Ne feledjük, amit Singer írt erről: »Angliában az orvostörténelem legkiválóbb művelői olyan emberek voltak, akik

orvosi hivatásuk gyakorlása mellett fennmaradó szabad idejüket áldozták ezekre a tanulmányokra. Az a tény, hogy Anglia ilyen embereket tudott felmutatni, azt bizonyítja, hogy a nem kis mértékű napi elfoglaltság hagyta szabadidő perceiben elsőrangú történelmi tanulmányokat lehet írni.« A dilettáns fantasztákat természetesen távol kell tartanunk, de mindazokat, akik őszinte odaadással tanulmányozzák a történelmet, továbbra is támogatjuk, irányítjuk és hozzásegítjük a tudományos kutatás helyes módszereinek minél tökéletesebb elsajátításához."

A NOT tagjainak száma és nemzeti összetétele

A rendelkezésünkre álló legutóbbi összesítő kimutatás szerint (Société International d'Histoire de la Médecine, Liste des membres) 1972. május 1-én a NOT-nak összesen 620 tagja volt. Nemzetek szerinti megoszlásuk a következő (a francia ábécé sorrendjében): 7 NDK-beli, 28 NSZK-beli, 5 argentin, 1 ausztráliai, 4 osztrák, 24 belga, 1 bolíviai, 13 brazil, 9 bolgár, 10 kanadai, 1 chilei, 1 dél-koreai, 6 kubai, 2 dán, 4 egyiptomi, 26 spanyol, 44 amerikai (USA), 1 finn, 76 francia, 42 angol, 7 görög, 2 guatemalai, 13 holland, 1 hondurasi, 14 magyar, 3 indiai, 3 iráni, 1 ír, 7 izraeli, 124 olasz, 2 japán, 4 kuwaiti, 8 libanoni, 1 madagaszkári, 5 mexikói, 3 norvég, 2 Fülöp-szigeti, 7 lengyel, 10 portugál, 25 román, 1 San Marinó-i, 5 svéd, 8 svájci, 7 csehszlovák, 1 tunéziai, 6 török, 8 szovjet, 1 uruguayi, 25 venezuelai, 11 jugoszláv.

Némethy Ferenc

WESZPRÉMI ISTVÁN EMLÉKÜNNEPSÉGEK

Weszprémi István (1723—1799) a 18. századi magyar tudományos élet egyik legnagyobb alakja volt. Joggal sorolja őt több tudományág is múltjának nagyjai közé: egyetemes műveltségű tudós volt, aki több területen is maradandót alkotott. Veszprémben született, nyugat-európai egyetemeken tanult, egy ideig Angliában is működött, majd hazatérve, Debrecen főorvosaként tevékenykedett. Orvosi munkássága — gyakorlata és szakirodalmi működése — európai színvonalat képviselt, ugyanakkor egy nagy, négy kötetes művel megalapította a tudományos magyar orvostörténelmet is.

Születésének 250. évfordulója alkalmából, 1973. szeptember 26-án Zircen, a Bakonyi Pantheonban került sor Weszprémi emléktáblájának felavatására, melynek domborművét R. Kiss Lenke készítette. Az emléktáblát dr. Schultheisz Emil államtitkár, az egészségügyi miniszter első helyettese leplezte le, s ő elnökölt a tudományos ülésszakon is. Hat előadás méltatta Weszprémi munkásságát, és kijelölte helyét a magyar s egyetemes orvos- és tudománytörténetben. A tudományos ülésszak keretében dr. Antall József, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár h. főigazgatója, a Magyar Orvostörténelmi Társaság főtitkára Weszprémi István és a magyar orvostörténelem; dr. Buzinkay Géza, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár osztályvezetője, a Magyar Orvostörténelmi Társaság titkára Weszprémi István és a

XVIII. századi biográfiai irodalom; dr. Székely Sándor, az Országos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ igazgatója A XIX—XX. századi magyar orvosi irodalom bibliográfiái; dr. Tóth András, a hévízi Állami Gyógyfürdő Kórház főorvosa A numizmatikus Weszprémi István és dr. Réthelyi Jenő, a keszthelyi Városi Kórház főorvosa Az orvosi könyvtárak szakmai feladatai címmel tartott előadást. Az emléktábla-avatáson az emlékbeszédet dr. Arany László, a Veszprém megyei Kórház igazgató főorvosa, az emlékbizottság elnöke mondta el.

Az 1973. és 1974. évi Weszprémi István Emlékérmek ünnepélyes átadására szeptember 28-án Debrecenben került sor, abban a városban, ahol Weszprémi orvosi és tudományos működésének javát kifejtette. A Kossuth Lajos Tudományegyetem aulájában került sor az ünnepi ülésszakra, melyen dr. Schulteisz Emil elnökölt, s részt vett dr. Bán Imre professzor, a Kossuth Lajos Tudományegyetem és dr. Szabó Gábor professzor, a debreceni Orvostudományi Egyetem rektora is. A Weszprémi István Emlékérmeket dr. Spielmann József marosvásárhelyi professzornak és dr. Duka Zólyomi Norbertnek, a Szlovák Tudományos Akadémia pozsonyi kutatójának adta át dr. Szodoray Lajos professzor, a Weszprémi Emlékérem Bizottság elnöke. Spielmann professzor nevéhez több mint 200 dolgozat megírása fűződik, számos monográfia társszerzője volt, s Másoknak világítva címmel legutóbb Bukarestben jelent meg Mátyus Istvánról írt életrajzi regénye. Másfél évtizedig aktív irodalomkritikai tevékenységet is kifejtett Kéri József néven: így ismert, mint Petelei István novelláinak sajtó alá rendezője, Salamon Ernő és Brassai Viktor verseskötetei bevezető tanulmányainak írója. A Weszprémi István Emlékérem átvételekor Újabb adatok a 17. századi Erdély orvosi irodalmának történetéhez címmel tartott előadást. Duka Zólyomi Norbert sokoldalú, nagy műveltségű kutató, 1928 óta fejt ki irodalmi és szakirodalmi tevékenységet, melynek során egyik legfőbb célkitűzése volt a magyarság és a szlovákok közötti együttműködés szolgálata. Irodalmi működése történelmi, nemzetiségi témáktól az eszmék és intézmények történetének vizsgálatán át jutott el a tudomány- és orvostörténetig. Számos tanulmánya mellett tavaly jelent meg német nyelvű monográfiája Huszty Zakariás Teofilról és koráról. Weszprémi-emlékelőadását A magyarországi orvostudományi fejlődés gócpontjai a nagyszombati orvostudományi kar megalapítása előtt címmel tartotta meg.

A debreceni tudományos ülésszak többi előadása körképben mutatta be Weszprémi István korát, sokrétű tevékenységét és jelentőségét. Dr. Schultheisz Emil Weszprémi István helye az európai orvostörténelmi szakirodalomban, dr. Szodoray Lajos pedig Weszprémi István orvosi tevékenysége Debrecenben címmel tartott előadást. Dr. Antall József és dr. Buzinkay Géza előadása mellett dr. Komoróczy György, a Hajdú-Bihar megyei Levéltár ny. igazgatója Weszprémi István és a debreceni közélet, dr. Birtalan Győző főorvos Weszprémi István orvosi szemlélete, dr. Vida Tivadar tudományos munkatárs A Tentamen jelentősége Weszprémi életművében, Benkő Ferenc, Csiha Antal és O. Szabó Döme gyógyszerészek pedig Weszprémi István, Debrecen város physicusa korának gyógyszerészete címmel tartották meg előadásukat. *B. G.*

FODOR JÓZSEF EMLÉKTÁBLÁJÁNAK AVATÓÜNNEPSÉGE

A magyar egészségtudomány megalapítója születésének 130. évfordulója alkalmából az Állami Fodor József Gyógyintézetben emléktábla avatására került sor 1973. szeptember 22-én. Fodor József emléktáblájának leleplezésénél dr. Schultheisz Emil államtitkár, az egészségügyi miniszter első helyettese, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatója tartott ünnepi beszédet. Az ünnepség alkalmával Béres Ilona színművész Illyés Gyula költeményét mondta el.

B. G.

ZLAMÁL VILMOS EMLÉKÜNNEPSÉG

Zlamál Vilmosnak, az első regni veterinariusnak, egyetemi tanárnak 170. születési évfordulója alkalmából ünnepi eseményekre került sor. Az Állatorvostudományi Egyetem Dísztermében dr. Kovács Ferenc professzor, az Állatorvostudományi Egyetem rektora tartott emlékbeszédet 1973. október 27-én. Ezt követően Madarassy Walter, Munkácsy-díjas szobrászművész Zlamál-mellszobrának leleplező ünnepségén dr. Soós Gábor c. egyetemi tanár, a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter első helyettese tartott beszédet. Végül megkoszorúzták Zlamál Vilmos sírját a Kerepesi temetőben.

B. G.

JÓSA ISTVÁN EMLÉKÜNNEPSÉGEK SZABOLCS-SZATMÁR MEGYÉBEN

Dr. Jósa István, Szabolcs megye első főorvosa 30 éves kislétai működése emlékére 1973. április 24-én emléktábla leleplezésére és kiállítás megnyitására került sor. A híres orvos házának helyén álló épület falán a következő szövegű emléktáblát helyezték el: „E helyen állott a ház, amelyben dr. Jósa István, Szabolcs vármegye első főorvosa lakott, 1807—1837 között. Ezen időben kis kórház is működött Kislétán. Felső-Tiszavidéki Intéző Bizottság és a Báthori Múzeum, 1973." A megyei vezetők és Jósa István leszármazottai jelenlétében dr. Fazekas Árpád nyíregyházi főorvos tartott emléktábla-avató beszédet a népes részvevőknek. Ugyanezen a napon a nyírbátori Báthori Múzeumban Jósa István emlékkiállítás megnyitására került sor.

B. G.

DEZSÉNYI BÉLA
(1907—1972)

Hatvanöt éves korában hunyt el dr. Dezsényi Béla, az Országos Széchényi Könyvtár főosztályvezetője, a Magyar Könyvszemle szerkesztője. Kiemelkedő munkásságot fejtett ki a magyar sajtótörténet területén. E művelődéstörténeti szakterület alapvető kézikönyvei, tanulmányai tőle származnak; az ELTE Bölcsészettudományi Karán ő vezette be a sajtótörténet oktatását.

B. G.

KOVÁCS MÁTÉ
(1906—1972)

A magyar művelődésügy és művelődéspolitika ismert alakja volt dr. Kovács Máté professzor, az irodalomtudományok kandidátusa, az ELTE Bölcsészettudományi Kara Könyvtártudományi Tanszékének vezetője, az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács elnöke, több szakmai és társadalmi szervezet elnökségének tagja, volt országgyűlési képviselő és államtitkár.

B. G.

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Az Orvostörténeti Közlemények legutóbbi kötetében, a Fórum rovatban közzétett egy évtizedes levelezés (Semmelweis kórtörténetének nyomában — Bécs és Budapest levelezése) számottevő visszhangot váltott ki. A bécsi polgármesteri hivatal 1973. október 12-én kelt levelében nyugtázza a kötetnek és kísérő levelünknek érkeztét. Dr. Antall Józsefnek, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár h. főigazgatójának, az Orvostörténeti Közlemények szerkesztőjének címzett levélben az alábbiak állnak:

„Der Herr Bürgermeister der Bundeshauptstadt Wien hat Ihr Schreiben vom 15. v. M. und die beigeschlossene Publikation „Communicationes de historia artis medicinalis" [!] erhalten. Er läßt Ihnen und Ihrem Institut für die Übersendung dieser Information bestens danken.

Mit vorzüglicher Hochachtung
Obersenatsrat Dr. J. Bandion
Präsidialchef"

„Bécs szövetségi főváros polgármestere megkapta előző hó 15-én kelt átiratát és a mellékelt Orvostörténeti Közleményeket. Köszönetét fejezi ki Önnek és Intézetének a tájékoztatás megküldéséért.

Kiváló tisztelettel
Dr. J. Bandion
főtanácsos
az Elnöki Osztály vezetője"

A kötet megjelenését követően prof. ddr. Erna Lesky, a bécsi egyetemi Orvostörténeti Intézet igazgatója az alábbiak közlését kérte szerkesztőségünktől:

„Die Leitung des Institutes für Geschichte der Medizin der Universität Wien teilt mit, daß sich in dessen Archiv keine mit der Krankheit oder mit dem Tode Ignaz Philipp Semmelweis' zusammenhängende Dokumente irgendwelcher Art befinden, noch nach der Kenntnis der Unterzeichneten jemals befunden haben.

Prof. DDr. Erna Lesky
Vorstand des Instituts"

„A Bécsi Egyetem Orvostörténeti Intézete közli, hogy Levéltárában semmiféle, Semmelweis Ignác Fülöp betegségével vagy halálával kapcsolatos dokumentum nincs, s alulírott tudomása szerint soha nem is volt.

Prof. DDr. Erna Lesky
az Intézet igazgatója"

Dr. Marlene Jantschnak levél kíséretében megküldtük legutóbbi kötetünket — ő azonban, sajnos, mostanáig sem reagált rá.

ORVOSTÖRTÉNETI TÁRGYÚ DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Intézetünk munkatársa, Vida Tivadar "A szerzetesrendek szerepe a magyar orvostörténelemben, 1000—1301" címmel nyújtotta be doktori disszertációját a budapesti Központi Hittudományi Akadémiára.*

*Azóta már doktorrá avatták.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK) is published quarterly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and the various related sciences.

Manuscripts for publication should be addressed to Dr. phil. József Antall, Editor, Semmelweis Medical Historical Library, H-1023 Budapest, Török u. 12, Hungary. Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20—25 sheets.

Manusripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear carbon copy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

References: literature cited should be arranged alphabetically by author or by numbered in accordance with the order of their appearence in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper or work. Journal articles should also include name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must be numbered, marked lightly on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in foreign language are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1—2 sheets should be sent.

A galley proof, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article.

Reprints. Twenty-five reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs

Correspondence relating to the publication of papers or subscriptions, orders etc., and rewiew copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medical Historical Library, H-1023 Budapest, Török u. 12, Hungary.

CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE

Horst Rudolf ABE, Dr. phil., Assistant Professor of the Medical College of Erfurt, Institute of History of Medicine
Medizinische Akademie, Abteilung für Geschichte der Medizin
50 Erfurt, Neuwerstr. 17. German Democratic Republic

József ANTALL, M.A., Dr. phil., Historian, F.I.S.H.M., F.I.S.H.Ph., General Secretary and Member of the Presidium of the H.S.H.M., Member of the Board of the H.S.H.S.Ph., Deputy General Director of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Editor of the Comm. Hist. Artis Med.
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár
H-1013 Budapest I., Apród u. 1/3. Hungary
Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár
H-1023 Budapest II., Török u. 12. Hungary

János BALOGH, Dr. med., Surgeon F.H.S.H.M. Chief Medical Officer
H-1117 Budapest, Baranyai u. 9. Hungary

Károly BERDE (1891—1971) Prof. Dr. med., Late Professor of Dermatology

Győző BIRTALAN, Dr. med., Internist, Member of the Board of the H.S.H.M., Chief Medical Officer
H-1113 Budapest XI., Kenese u. 1. Hungary

Sándor BOSNYÁK, Librarian
H-1042 Budapest IV., Árpád út 83. Hungary

Valerio BROGLIA, Dr. rer. nat., Chemist, Teacher at the Instituto tecnico commerciale "Carlo Cattaneo"
20157 Milano, Via Val Lagarina, 2. Italy

Géza BUZINKAY, M.A., Dr. phil., Historian, Secretary and Member of the Board of the H.S.H.M., Head of Department of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Assistant Editor of the Comm. Hist. Artis Med.
Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár
H-1023 Budapest II., Török u. 12. Hungary

Judit B. SZALKAY, Librarian of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár
H-1023 Budapest II., Török u. 12. Hungary

Zoltán DÁVID, M.A., Dr. jur., Acting Head of the Archives of the Central Statistical Office
Központi Statisztikai Hivatal Levéltára
H-1525 Budapest II., Keleti Károly u. 5—7. Hungary

Klára DÓKA, M.A., Dr. phil., Assistant Archivist at the Archives of the Capital Budapest
Fővárosi Levéltár
H-1350 Budapest V., Városház u. 9—11. Hungary

László FARÁDI, Prof. Dr. med., D.Sc., General Director of the Medical Post-Graduate Institute
Orvostovábbképző Intézet
H-1135 Budapest XIII., Szabolcs u. 33/35 Hungary

Károly FARKAS, Prof. Dr. med., D.Sc., F.I.S.H.M., Honorary President of the H.S.H.M., Director of the National Institute of Rheumatism and Physiotherapy
Országos Reuma és Fizioterápiás Intézet
H-1525 Budapest II., Frankel Leó u. 17/19. Hungary

Árpád FAZEKAS, Dr. med., F.H.S.H.M., Head Physician of Paediatric Department
Szabolcs-Szatmár megyei Gyermek Szívgondozó Intézet
H-4400 Nyíregyháza, Vöröshadsereg u. 68. Hungary

Ildikó FRIEDRICH, M.A., Literary Historian, F.H.S.H.M., Research Worker of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár
H-1023 Budapest II., Török u. 12. Hungary

Tamás GRYNAEUS, Dr. med., F.H.S.H.M., Neurologist of the institute of Occupational Therapy
Munkatherápiás Intézet B. osztály
H-2013 Pomáz, Hungary

Lajos HUSZÁR, Dr. phil., C.Sc., Research Worker of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár
H-1013 Budapest I., Apród u. 1/3. Hungary

Wolfram KAISER, Prof. Dr. med., Dr. Phil., Head Physician of the 1st Medical Clinic at the Martin-Luther-University Halle-Wittenberg
I. Medizinische Klinik der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg
Halle (Saale), Leninallee 22. German Democratic Republic

Károly KAPRONCZAY, M.A., Dr. phil., Historian, Secretary of the H.S.H.M. Head of Department of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár
H-1013 Budapest I., Apród u. 1/3. Hungary

Dénes KARASSZON, Dr. med. vet., C.Sc., F.I.S.H.M., Treasurer of the H.S.H.M., Senior Research Fellow of the National Institute of Public Health
Országos Közegészségügyi Intézet
H-1097 Budapest IX., Gyáli út 2/6. Hungary

Nándor LORÁND, Pharmacist, F.H.S.H.S.Ph., F.H.S.H.M. Head of the Pharmaceutical Historical Collection of Bács-Kiskun County
H-6000 Kecskemét, Csongrádi út 24. Hungary

Ferenc NÉMETHY, M.A., Literary Historian, F.H.S.H.M., Senior Research Fellow of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár
H-1023 Budapest II., Török u. 12. Hungary

Zoltán PATAKI, M.A., Dr. jur., F.H.S.H.M., Head of Department of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár
H-1013 Budapest I., Apród u. 1/3. Hungary

Gyula REGÖLY-MÉREI, Prof. Dr. med., C.Sc., F.I.S.H.M., President of the Auditing Commission of the H.S.H.M., Scientific Consultant of the Hungarian Academy of Sciences
H-1055 Budapest V., Szent István krt. 21. Hungary

Endre RÉTI, Dr. med., C.Sc., Assistant Secretary of the I.S.H.M., Co-President of the H.S.H.M., Director of the Central Library of the Semmelweis Medical University of Budapest
Semmelweis Orvostudományi Egyetem Központi Könyvtára
H-1085 Budapest VIII., Üllői út 26. Hungary

Viola R. HARKÓ, M.A., Dr. phil., Literary Historian, Member of the Board of the H.S.H.M., Retired Senior Research Fellow of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár
H-1023 Budapest II., Török u. 12. Hungary

Ferenc SCHRAM, Dr. jur., Folklorist, Scientific Worker of the Agricultural Museum
Mezőgazdasági Múzeum
H-1376 Budapest, Városliget, Széchenyi sziget, Hungary

Emil SCHULTHEISZ, Dr. med., F.I.S.H.M., F.I.S.H.Ph., President of the H.S.H.M., Corresponding Member of the International Academy of the History of Medicine, State-Secretary, First Deputy Minister of Health, Head of Department of the Central Hospital, General Director of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár
H-1013 Budapest I., Apród u. 1/3. Hungary

Lajos SZABÓ, Dr. theol., Privat-Docent of Divinity
H-3921 Taktaszada, Petőfi u. 24. Hungary

Endre SZEMKEŐ, M.A., Archivist, F.H.S.H.M., Archivist of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár
H-1013 Budapest I., Apród u. 1/3. Hungary

János SZENTÁGOTHAI, Prof. Dr. med., Director of the Institute of Anatomy of the Semmelweis Medical University
Semmelweis Orvostudományi Egyetem Anatómiai Intézete
H-1094 Budapest IX., Tűzoltó u. 58. Hungary

Lajos SZODORAY, Prof. Dr. med., D.Sc., F.I.S.H.M., Co-President of the H.S.H.M., Director of the Clinic of Dermatology and Venereal Diseases of the Medical University of Debrecen
Debreceni Orvostudományi Egyetem Bőr- és Nemikórtani Klinikája
H-4012 Debrecen, P.O.B. 33. Hungary

Zoltán SZŐKEFALVI-NAGY, Dr. phil., C.Sc., Member of the Board of the H.S.H.M., Professor of the Chemistry of the Teachers' Training College of Eger
Egri Tanárképző Főiskola
H-3300 Eger, Szabadság tér 2. Hungary

András TASNÁDI KUBACSKA, Dr. phil., D.Sc., Member of the Board of the H.S.H.M., Head of Department of the Hungarian State Institute of Geology
Magyar Állami Földtani Intézet
H-1143 Budapest XIV., Népstadion út 14. Hungary

Tony-Michel TORRILHON, Dr. med., Painter
75013 Paris 13e, 9 Rue du Banquier, France

Klára T. PAJORIN, M.A., F.H.S.H.M., Research Worker of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár
H-1023 Budapest II., Török u. 12. Hungary

László VÉRTES, Dr. med., Scientific Worker
H-1014 Budapest I., Úri u. 44—46. Hungary

Mária VIDA, M.A., Literary Historian, Secretary of the H.S.H.M., Head of Department in the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár
H-1013 Budapest I., Apród u. 1/3. Hungary

Tivadar VIDA, M.A., Dr. theol., F.H.S.H.M., Scientific Worker of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár
H-1013 Budapest I., Apród u. 1/3. Hungary

Arina VÖLKER, Univ. Student
I. Medizinische Klinik der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg
Halle (Saale), Leninallee 22, German Democratic Republic

Anikó V. FALUDY, M.A., Art Historian, F.H.S.H.M., Research Worker of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár
H-1013 Budapest I., Apród u. 1/3. Hungary

Károly ZALAI, Dr. pharm., C.Sc., F.I.S.H.M., F.I.S.H.Ph., Vice President of the H.S.H.M., Assistant Professor, Leader of the University Dispensary of Budapest
Semmelweis Orvostudományi Egyetem Gyógyszertára
H-1092 Budapest IX., Hőgyes Endre u. 7/9. Hungary

Imre ZOLTÁN, Prof. Dr. med., D.Sc., F.H.S.H.M., Chairman of the Federation of Hungarian Medical Societies, Director of the IInd Department of Obstetrics and Gynecology of the Semmelweis Medical University of Budapest
Semmelweis Orvostudományi Egyetem II. sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinikája
H-1082 Budapest VIII., Üllői út 78. Hungary

*

C.Sc.	Holder of Candidate's Degree
D.Sc.	Holder of Doctor's Degree
F.I.S.H.M.	Fellow of the International Society of the History of Medicine
F.H.S.H.M.	Fellow of the Hungarian Society of the History of Medicine
F.I.S.H.Ph.	Fellow of the International Society for the History of Pharmacy
F.H.S.H.S.Ph.	Fellow of the Historian Section of the Hungarian Society of Pharmacy
M.A.	Master of Arts

ISBN 963 240 800 4

Kiadja a Medicina Könyvkiadó
Felelős szerkesztő: dr. Brencsán János
Műszaki vezető: Fraunhoffer Ferenc — Műszaki szerkesztő: Molnár Zoltán
Terjedelem: 38 (A/5) ív — Példányszám: 1100
MD 38 137—a—7400
73.873 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató